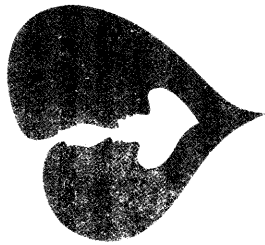

Әзілхан НҰРШАЙЫҚОВ

МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР

Роман

«Жазушы»

170445

АЛМАТЫ АЛМАТЫ АЛМАТЫ АЛМАТЫ АЛМАТЫ
БҒА БҒА БҒА БҒА БҒА БҒА БҒА БҒА БҒА БҒА
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕДЖА

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-44
П 86

Үлгі: Үлгі басшысы «Жазушы» баспасынан
1970 жылы жарық көріп, қалың оқырман
өрініс-бірі сұрап оқыған бұл роман
Алтын жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты
Әзілхан Нұршайықовтың 100 жылдық мерейтойына
орай жарық көріп отыр.

Нұршайықов Ә.

П 86 Махаббат, қызық мол жылдар: Роман / Әзілхан Нұршайықов.
Алматы: «Жазушы» баспасы, 2022. – 360 бет.

ISBN 978 601-200-776-3

Адамның роман тұңғыш рет 1970 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрсеткен соң бастаға республикамыздың түкпір-түкпірінен мыңнан астам хал келді. Жастық сезім, кіршіксіз махаббат, жас ұрпақ тәрбиесі, мұның қай қайсысы да оқушыларды бейжай қалдырмасы анық еді.

Романды мәйдангер-журналист Ә.Нұршайықовтың көркем прозадағы әділдігі сәтті кәдемі деуге де болады.

«Махаббат, қызық мол жылдар» ешқашан ескірмейтін, керісінше жылдар өткен сайын жаңарып, жасара беретін тақырыпты қозғаған дүние ретінде бүгінгі оқырманға да бағалы деп ойлаймыз.

Кітап қалып қонпішікке арналған.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз 7-44

© Нұршайықов Ә., 2002, 2011, 2022
© «Жазушы» баспасы, 2011, 2022

ISBN 978 601 200-776-3

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?
Ақырын-ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар.

Абай

Пролог орнына

Әңгіме сүйіспеншілік жайына ауысты. Қазіргі әдебиетте махаббат туралы қалай жазу керектігі сөз болды.

– Түргенев былай деген екен, – деді әдобиет зерттеуші: – «Емен – ең берік ағаш. Оның беріктігін мынадан да білуге болады: өзге ағаштардың жапырағы күзде-ақ қурап, түсіп қалады; ал еменнің жапырағы қыста да бүлк етпейді, тек келесі көктемде – бұтақтарында жана, жас бүршіктер қылтып, бас жарғанда ғана оларға орын босатып, жерге құлайды. Мықты жүректі мекендеген ескі махаббат та осыған ұқсайды – өшсе де орын бермей, қоламталанып жатып алады; оны жалынды жаңа махаббат қана тықсырып шыға алады».

– Ал белгілі жазушы Пришвин өз күнделіктерінің бірінде былай деп жазыпты, – деді жазушы: – «Бүгінгі күннің тақырыбы – жеке адамға арналған махаббатты көпке деген сүйіспеншілікпен ұластыра білу, екінші сөзбен айтқанда: жеке адамды жақсы көре тұрып, көпті сүйе білудің жолын табу». Өте дұрыс айтылған. Бірақ осыны қалай көрсетуге болады?

– Оны білмеймін, – деді журналист. – Мен сіздерге тек қана өз махаббатымның тарихын айтып берсін.

– Айтыңыз, тілеуіңізді берсін.

– Ал тынданыздар онда.

Мен оларды жақсы көрдім. Бірақ олар маған қарама-ды, деп бастады Ербол әңгімесін. – Жалғыз қыз ғана жанымды ұқты, тек соны айтайын мен сізге.

Сонымен, мен 1945 жылдың он төртінші карашасы күні осы әсем астана Алматыдағы Қазақ университетінің студенті боп қабылдандым. Тарих-филология факультетінің деканы, батыр тұлғалы, кесек пішінді, жалпақ бетті, қысық көздеу келген орта жас мөлшеріндегі сабырлы кісі құжаттарымды байыппен қарап шықты да, бұрын пединституттың бірінші курсынан бітіргендіктен бірден екінші курсқа алынатынымды айтты. Мен содан бір сағат қана бұрын, астананың Совет көшесіндегі университет үйінің баспалдағына табанымды тіреп, жаңа ғана үзіліске шығып, дәлізді кернеп тұрған студенттердің арасынан өтіп, үйдің екінші қағарына көтерілгенде, Алатаудың асқар шыңына шыққандай болып едім. Шынан шынырауға қарағандағыдай, басым айналыңқырап, буын-буыным дірлдей түскенін де аңғарғанмын. Енді міне, декан екінші курсқа қабылдандың дегенде, өзім екі аяғыммен нық басып тұрған деканаттың едені жылжып, қозғала жөнелген сияқтанды. Мен деканат бөлмесінде емес, Алатаудың шың-құздарының үстінде, дүниенің төбесінде қалықтап ұшып бара жатқандай күй кештім.

Декан алдында, үстел үстіндегі шыны астында жатқан сабак кестесіне қарап отырды да:

– Сіздің курс қазір осы дәліздегі 33-аудиторияға жиналады. Бес минуттан кейін сабак басталады. Өзіңізді студенттің деп есептеп, курсыңызға барып отыра беруіңізге болады, – деді.

Мен деканға рақмет айтып, бас идім де, есікке қарай бұрылдым.

Дәлізді қуалай жүріп келемін. Ұмытып қалмайын деп қайта-қайта ішімнен: «Отыз үшінші аудитория... отыз үшінші аудитория...» – деп күбірлеп келемін. Міне, сыртында «31» деген жазуы бар есік тұр. Есіктің аңқайып ашық қалғанына қарағанда, аудитория бос тұрған тәрізді. Өзімді толық құ-

кылы студент деп сезінгендіктен бе, білмеймін, кенет оның ішін көргім келіп кетті. Бас сұқтым. Аудитория іші ағшақтырым дерлік кең екен. Еденнің оң жағы сахна тәріздендіріліп қойыпты. Оның төрінде – қабырғада қара такта ілулі тұр. Сол жақта – жыпырлаған биік парталар. «Әлде бұл клуб па екен?» – деп ойладым одан шыға беріп. «Отыз үшінші аудитория... отыз үшінші аудитория...» – деп күбірлеп, тағы ілгері аяндадым. Келесі есіктегі «32» деген жазуға көзім түсе беріп еді, сол-ақ екен, ол шалқасынан ашылып кеп кетті. Кітап қолтықтаған бірнеше студент шығып келе жатты. Мен солардың арасынан есікке және көз салдым. Сол жақта алдарындағы кітап, қағаздарына үңіліп, бұқшия төмен қарап отырған көп студент көрінді. Оң жақта, сөреде қатар-қатар тізіліп тұрған кітаптардың алтын жазулы түптері көзге шалынады. Үстіне көк халат киген тағар өңдес жас келіншек қашаның қасында тұрған біреуге кітап ұсынып жатыр. «Бұл немене, кітапхана ма өзі?» – деп ойлап, мен аяғымның ұшымен көтеріліп, мойнымды соза бергенде, іштен шыққан соңғы студент есікті серіппі жіберді. Менің жорамалым шынында да дұрыс екен. Екі жармалы есіктің жабылған бөлегінің сыртына бадырайта «Кітапхана» деп жазып, оның бетін шынылап қойыпты.

Сонымен, не керек, отыз үшінші аудиторияны таптым-ау жағалап келіп.

Ендігі барлық бақытым, көрер қызық, кешер қуанышым отыз үш деген екі сөзге тірелгендей болып, есіктің жоғарғы жағына жазылған екі цифрға ентелей қарап, күлімдеп тұрмамын. Бойым жетсе, қолымды созып, өзім үшін өзгеше ғажайып бұл цифрды сипағым да келетін сияқты. Өйткені мен төрт жыл бойы жеңісті арман еттім. 9 мамырда батыста неміс фашистері тізе бүкті, 3 қыркүйекте шығыста жапон империалистері жеңіліп, қол көтерді. Отан үстінде жеңіс туы желбіреді. Қаһарлы қыс өтіп, халық аңсаған жазғылұрым жеткенде, жер бетіне қаулап бір көк шықпайтын ба еді. Сол сияқты боп, соғыс біткеннен кейін жұрт жүрегінің жаңа арман кернеді. Ана ұлын, әке баласын, жігіт жарын, қыз ғашығын көккесп, тезірек қауышуды тіледі. Көгеннен ағытылған қо-

зыдай жамыраш, бағыс пен шығыстан елдің түкпіріне қарай тірі қалған солдаттар ағылды. Жолда кездескен жыпырлаған село, көп қаланың біріне тоқтамастан, әркім өз ауылына, өз үйіне жетуге ынтықты, өз ұясын көруге асықты. «Менің ұям сенің университет, сенің – отыз үшінші аудитория! Сенен басқа менің ешкімім жоқ!» – деп іштей тебірене есіктің түтікасына қол создым мен.

Солдаттың ауыр салмақты керзі етігімен еденді тарс-түрс басып есіктен кірдім. Менің бұл кірісім аудиториядағыларға асфальт көшеде тағалы ат келе жатқандай әсер еткен болуы керек. Олай дейтінім – парталарына жайғасып, алдарындағы қағаздарына үңіліп отырған студенттердің бәрі бастарын көтерісіп, күнге қарай бұрылған көп күнбағысқа ұқсап, мойындарын соза маған тесірейді. Мен де оларға қарадым. Қарасам, алдымда қаптап отырған қыз екен. Соғысқа дейін бір қыз бәтме тіке қараса, бәшірем кететін мен байғұс аудиториядағы отыз қыздың алшы көзі өзіме қадалғанда қалай шыдап тұрғанымды білмеймін... Түнде, майдан шебіне жау самолеті келіп қалғанда, прожекторлардың қараңғы аспанды қатарласа тілгілеп, жерден жарқ етіп көгерілген найзағай сәулелерінің бірі алыста жүйткіп бара жатқан ақ ноқатты шалатын. Самолет-ноқат прожектор сәулесінен тез сытылып кету үшін жанталаса сасқалақтап, олай бір, бұлай бір бұлттаратын. Бірақ қанша қашқанымен, қараңғы аспанның қабатына кіріп, жасырынып қалуға мұршасын келтірмей, барлық прожекторлардың сәулесі лезде тұс-тұстан шаншылып, қадалып қалатын. Сол кезде жерден атылған зенит оқтары шөкім-шөкім ақ бұлт болып, бұрқ-бұрқ етіп, жау самолетінің жанынан жарыла бастайтын... Мен де сол сансыз прожектордың сәулесіне шаншылған самолеттей күйге түстім. Сасқаныман командирдің алдына келген солдаттай болып, екі қолымды жамбасыма жапсыра ұстап, тік тұра қалдым да:

– Сәлеметсіздер ме, жолдастар? – дедім.

Гүл бақшасында болып па едіңіз? Гүл ашылған ғажайып сәтті көріп пе едіңіз? Бақшаның жер нәрі, күн нұрына қанып, толысқан ақ, қызыл, қызғылт, сары, көк гүлдері біртіндеп

дел, бірімен-бірі жарыса ашыла бастағанда жаныңызды ләззатқа кернел, өз-өзіңізден өзгеше бір рақатқа кенелмейтін бе едіңіз. Сол гүлдердің торғыннан жұқа әсем үлбіректерінің әр дірілі жаныңызды толқын-толқын қуаныш боп кернел, басқаның бәрін ұмыттырып, елжіретіп, елгітіп әкетпейтін бе еді?! Міне, қыздардың менің сәлемімді алып, еріндерін сәнмен қозғаған осы бір сәті менің көз алдымнан гүл бағын елестетті. Иран бақ деген осы болар, осы отыз үшінші аудитория шығар деп ойладым. Қыздардың томпақ, толық, жұқа, жұмсақ еріндері сәл ашылғанда, олардың ауыздарынан ақ маржан ақтарылып кеткендей көрінді. «Ал енді не айтамын», – дегендей, жазық мандай, қыр мұрын, аққұба, аққу мойын, аршын төс, қара торы, қиғаш қас, ақсары қыздар әлі маған жаудырап қарап отыр. Енді не айтарымды өзім де білмедім. Алма ағаштың бұтақтарын қайыстырып, «өзіме кім қолын созар екен?» – деп жерге телміре қарасып, сабағында да самсап тұрған хош иісті піскен алма секілді осынау тәтті қыздардың қасынан ілгері қарай үндемей, одыраңдап, бос орын іздеп өте беруді орынсыз көрдім бе, білмеймін:

– Рұқсат па кіруге? – депін тағы да сасқалақтап.

Есік жақ қатарда екінші партада отырған шашы көмірдей қара, жазық маңдай, қызылшырайлы қыз күлкі қысып, теріс айналып кетті де, танадай көзін жалт еткізіп, қайтадан маған қарады.

– Рұқсатты кірмей тұрып сұрамаушы ма еді? – деді ол жалпақтау біткен күрек тісі жарқ-жүрқ ете көзге шалынып. Содан соң ол аңқаусып, арт жағында отырған қыздарға бұрыла қарап қойды.

Әлдекім мырс ете түсті.

Мен қызарып кеттім.

– Қанипа, сен қойсаңшы, – деді оның алдында отырған аққу мойын ақсары қыз. – Бәлкім, бұл кісі біреуді іздеп келген шығар.

– Ағай, сізге кім керек еді? – деді алдыңғы партада отырған кішіректеу екі қыздың аққубасы орнынан көтеріліп. – Біреуді іздеп жүрсіз бе?

Оның үшінші аудитория керек еді, – дедім мен. – Осы күрсек қосылатын жаңа студент едім.

Е, онда төрлетіңіз, – деді тағы да жазық мандай, қасқа тіс қыз. Қосылыңыз...

Менің «жаңа студенттің» деген сөзімнің қыздарға жаңа-на бір әсері болды-ау деймін. Олар бір сәт шаштарын сипап, сәлденген сияқтанды. Содан соң, әлдекімнің командасын орындағандай, кеуделеріне түсіп тұрған білектей бұрымдарын бір кісідей болып, арқаларына қарай серпіді. Сөйтті де қыздар қайтадан маған қарады. Бұл жолы бұрынғыдай самарқау емес, менің жүрегімді жандыра, күйдіре қараған сияқтанды. Әрине, бәрі емес қой, кейбіреулері ғана сөйткен болар. Бәлкім, маған солай сияктанып көрінген шығар... Прожекторлар сәулесінің найзасына ілінген самолетке оқ тимей қоймайды. Оқ тиген самолет өртеніп, лаулап, соңынан қара түтін сүйретіп, бет алдына ауытқып, жер қайдасың деп құділап лаға жөнеледі... Отыз қыздың көзі менің де жүрегімді өртеп жібергендей болды. Оқ тиген самолеттей теңселіп, теп-тегіс еденде, жаңа жыртылған тақтаның үстімен келе жатқандай, сүріне аяндап, бос орын іздеп, аудиторияның ең түкпіріндегі бос партаға қарай беттедім.

II

Ең артқы партаға келіп еңкейіп, оның кітап қоятын қуысына әскери сомкемді, қоқайма фуражкамды сүңгітіп, енді отыра бергенімде, дәл қасымнан дүр етіп бір топ көгершін көтерілген іслетпейін кетті. Олардың лышыл қаққан жеңіл қанағтарының жақыннан шыққан лебін де естіген сияқтандым. «Мұнда көгершін қайдан келді?» – деп ойлап, басымды көтеріп алдым. Сөйтсем, көгершін дегенім орындарынан өре түртелген қыздар екен. Қыздардың жауырындары қақпактай, етжелді бойшаңдары да, иықтары кушиған, бірақ бойлары тартқан сымдай тұл-тік, нәзік денелі, тал шыбықтай майысқан талдырмаңғары да бар екен. Оларды шолып келіп, менің көзім өз алдымдағы қорші партадан көтерілген

екі қыздың жып-жылтыр шаштарына, олардың қос-қос бұрымдарына түсті. Орындарынан тез тұрғандықтан болар, қыздардың тастай ғып өріп тастаған әсем бұрымдары тақтайдай жауырындарын сипағандай боп, жеңіл ғана қозғала тербеліп қалыпты. Қыз бұрымдарының осы әлсіз тербелісі аудиторияға оқытушы кіргенін, ендеше бұл қауымға қазір қосылған жаңа студент менің де оған құрмет көрсетіп, орыннан тұруым керектігін есіме салды.

Орнымнан ұшып тұрған бойда, мойнымды созыңқырап, алға қарадым. Келген оқытушы қандай адам екен деп ойлады. Алда, қыздардың бастарынан биігіректе, біреудің қозы бұйра қара шашы төрге қарай жай жылжып барады екен... Соғыста жүргенде компаспен жөн бағдарлайтынбыз. Компас қозғалса, оның тілі жан-жағына қыпылық қаға шайқалып кететін де, сәл тыныштық болса, «міне менің іздегенім!...» дегендей сұқтанып, солтүстік жаққа телміре қалағын. Неге екенін білмеймін, тегіс жерге қойған компастың тілі сияқтанып, менің көзім қайтадан алдымда тұрған қыздардың бұрымдарына ауды. «Білектей арқасында өрген бұрым» деген Абай өленінің жолы ойыма оралды. Жылтыр қара шашты қақ жарып өтіп, маңайдан желкеге дейін тартылған шаш жармасының кіршіксіз құйқаны ашып көрсеткен ақ сызығы жүрегімді қыптықтағандай болды. Қос бұрымының арасындағы қағаздай аппақ желкелер өн бойымды балқытып бара жатқан сияқтанды. Осы кезде сол қанатта түрегеп тұрған қыздардың бірі бұрылып, арт жаққа қарады. Кейін білдім, ол Зайкүл деген қыз екен. Ол тура маған қараған тәрізді болды. Менің қыздарға сұқтанып тұрғанымды сезіп, «апырай, мына жігіт келмей жағып елтіп қалған екен» деп ойлайды-ау деп ұялып, төмен қарап кеттім.

Ұялаштық ұлтымызға тән қасиет қой. Әсіресе ауыл балалары ұя келетін әдеті емес пе? Жасымда мен де сондай болдым. Үлкендердің алдында суырылып сөйлемейтінмін, әйелдердің бетіне қарамайтынмын. Жақсы көрген қызымның жанына жолай алмайтынмын. Соғыстан қайтып оралғанша әйел алдындағы өзімнің осы ұялаштықымның қандай күйде

екенін білмейтін едім. Оны енді сезе бастадым. Жана, қыздар толы аудиторияға кіріп келгенде, бірінші рет ұқтым. Сол бұрынғы, бала күнгі қалпымда екенімді білдім. Бірақ бала күнімде менің қыздардың сыртынан сұқтана қарауға да батылым бармайтын еді. Төрт жыл соғыста болып, жаман-жақсыны көп көргендіктен бе, кім білсін, енді қыздардың желкесіне қызыға қарауға жарап қалған сияқтымын. Ішімнен бұл күйіме де шүкіршілік еткендеймін. «Тіпті қыздардың бетіне де, сыртына да қарамай-ақ қояйын, — деп ойладым көзімді төмен салып тұрып. — Жұртпен бірге жауды жеңіп, аман-есен елге келіп, осы қыздардың қасында тұрғанымның өзі қаншама бақыт!»

Оқытушының: «Отырындар!» дегенге ұқсас үні естілді. Шырқап биікке көтерілген көп көгершін, құйыла төмендеп келіп, жанағы ұшқан жеріне дүр етіп қайтадан қонды. Көгершін тобына тақау келіп қолбаң етіп қонған жалғыз қарға тәрзіденіп, қыздардан кейін орныма жалп етіп мен жайғастым. Содан соң жайлап, алдағы қыздардың бастарының ара-арасымен, оқытушыға көз жібердім. Бірінші көрген оқытушым болған соң ба, әлде жүзінде есте қалар ерекше белгілері бар ма, білмеймін, көмірдей қара, қозыдай бұйра шашы мен бірден бүркіттің тұмсығын көзге елестететін үлкен имек мұрны бар, қоңырқай өңді келген отыз үш — отыз төрттер шамасындағы сабырлы кісі өмір бойы ойымда сақталып қалды. Оқытушының қонырқайлығынан басқа бетінде қазаққа ұқсайтын еш белгі жоқ сияқты еді. Сондықтан мен оны соғыстың соңғы жылында бастығым болған аз ұлттан шыққан командиріме ұқсаттым да, бұл кісі қай сабақтан лекция оқыр екен деп ойладым. Ол лекцияның орыс тілінде оқыларына да күмәнім болған жоқ.

— Ал, балалар, дайынсындар ма?

Мен елең етіп, мойнымды ілгері создым. Қазақша сөйлеген осы оқытушы ма, әлде басқа біреу ме деп, өз құлағым мен өз көзіме өзім сенбеген сияқтандым.

— Дайынбыз, ағай, — деген оң жақ қанаттан шыққан қыз даусы естілді. Алғашқы сөзді оқытушы айтқанына әлі де иланатын емеспін. Өзгелер сыпырлатып дәптерлерін аша

бастағанда, мен бақырайып, қараңғыда жау пулеметінің қай жерден от шашарын аңдыған түнгі барлаушыға ұқсап, бүркіт мұрының астындағы ауызды бағумен болдым.

— Дайын болсандар, жол ортасына былай деп жазындар: Сын есім. — Бүркіт мұрының астынан ақ тістер жарқ-жарқ ете қалды. Оқытушы өзін байсалды ұстап, әр сөзін бапшен, байыппен айтады екен. Соғыста командирлердің шашпаң айтылатын бұйрық сөздеріне үйреніп қалған маған бұл ырғақ тосындау танылып, оқытушы әдейі маңғазданып отырғандай көрінді. Менің осылай деп ойлауыма мүмкіндік бергендей, құс мұрын оқытушы сәл бөгеліп барып, сөзін ары қарай жалғады. — Біздің бүгінгі өтетіміз: сын есімнің түрлері — саналық сын есімдер мен қатыстық сын есімдер, сын есімнің морфологиялық құрамы, яғни сын есімнің қосымша арқылы жасалуы, сын есімнің синтаксистік тәсіл арқылы жасалуы және форма тулыратын қосымшалар.

— Туу, ағай, тіпті көп қой, — деді төмен тұқырып алып, дәптерлеріне сусылдатып жаза бастаған қыздардың бірі.

«Бәләй, көп деп бекер айтты-ау» деп ойладым мен ішімнен жанағы сөзді айтқан қызға жаным ашып. Өйткені командир сабақ беріп тұрғанда солдаттардың бұлай деп оның әрекетіне баға бермек тұрғай, сөзін бөлуге хақысы жоқ. Мұндайда командир жанағы сөзді айтқан адамды орнынан тұрғызып, қазарманың еденін жууға жазалайды да, сабақтан қуып жібереді. Әскер өмірінің тәртібі солай. Төрт жыл бойы сол өмірге қалыптасып қалғандықтан ба, кім білсін, оқытушы жанағы студентканы да аудиториядан қуып шығатын болар деп қауіптендім.

Бірақ ол сөз оқытушының көперіне мүлде келген жоқ.

— Бағдарлама бойынша солай ғой, — деді де, лекциясына кірісті.

Бетен ұлттың адамы болар деген оқытушының қазақша сөйлегеніне, оның үстіне қазақ тілінің өзінен сабақ берсін бағарына танданған мен оның тілін қабылдағанмен, қазақ деуге түрін қабылдай алмай біраз отырдым да, ақыры оған да көндіктім.

Содан соң өз дәлгерімді алдыма қарай тартып, мен де жүртіпнн ілесе конспекті жазуға талаптандым. Бірақ, бір ғажабы, қанша талаптансам да жаза алмадым. Дәлгердің дәл ортасына қарындашпен «Сын есім» деген екі сөзді бағ-титып қойдым да, төбеден ұрғандай боп тұрып қалдым. Біріншіден, төрт жыл бойына қолыма қалам орнына сал-мағы сегіз килограмм снаряд ұстап үйренген саусақтарым икемге келетін емес. Екіншіден, бәлкім сол себептен де болар, жаңа ғана өзім жай сөйлейді екен деп ойлаған оқы-тушының дауыс екпіні тыңдауға қырсау сияқты боп көрін-генімен, менің әрқайсысы әрең бүгілетін, буындары шор-шор барбиған жуан саусақтарымның шашандығынан әл-деқайда жылдам болып шықты. Оның үстіне соғыста зеңбі-рек пен винтовка сияқты жауынгер қарулардың тілін ғана ұғып, тас төбеннен төне түсіп, боздай сорғалап келе жатқан мина мен бомбалардың қай жерге келіп тұрғанын білгенмен, мынадай аудито-не қарай ажыратуды мүлтіксіз білгенмен, тыңдаушының «сын есім...» деген-рияда лекция тыңдаудан мүлде тосырмақ әрі мүлтіксізген солдақ құлағы оқытушының «сын есім... сын есім...» деген-нен басқа сөздерін және ажырата алмады. Маған құс мұрын оқытушының лекцияға кіріскеннен кейінгі шыныдай шы-нылдан қалған дикциясы тағы ұнамады. Ол сөйлеген сайын біреу аудитория терезелерінің әйнегін шылдырата сынды-рып келе жатқан тәрізді немесе аязды күні әлдекім ақ қар-ды шықырлата басып қасынан өтіп бара жатқан сияқты болды да тұрды. Маған сөзден төрі сол бір шыныл көбірек естіле берді.

Қойшы, қаншама тырыссам да ештеңе жаза алмайтыны-ма көзім жетті. Қауырындай ғана жел-жеңіл қарындашты қағаз бетінде жорғалату алпамсадай зеңбіректі ашық по-зицияға доңгелетіп алып шығудан ауыр тиді. «Жоқ, бүйтіп босқа қиналмайын, — деп ойладым ішімнен. — Алдымен оқы-тушының үнін құлағыма сіңісті етейін. Содан соң, бірте-бірте лекциясын жазуға да жаттығармын. Осы отырғандардың бәрі лекция тыңдап, конспект жазу шеберлігіне бірден емес, біртіндеп жеткен болар. Ендеше, төрт жыл оқипта жатып, со-

ғыс академиясын тауысқан солдаттың бұлармен бірге бейбіт өмір университетін тамамдауға да шамасы келер әлі».

Осы ойдан кейін қарындашымды дәлгерімнің ортасына қойдым да, бала күнгі әдетім бойынша, сол жақ алақаныммен жағымды таянып, жақсылап тыңдамақ болдым. Тыңдай бас-тап, қыздардың кесте тоқығандай жыпылдатып, жылдамдата конспект жазып жатқан әсем қолдарына көзім түсті де, тағы да олар туралы ойлап кеткенімді өзім де аңғармай қалдым.

«Қыздар! Сендер қандай ғажап жансындар, шіркін! Жау-дырай қадалған қап-қара көздерің мен жанды еріткен көмір-лей шаштарың, иықтарыңдағы толқындай тулаған білектей бұрымдарың мен сол қос бұрым арасынан көрінген кіршіксіз аппақ желкелерің қандай әсем еді сендердің. Өзеннің құба талындай солқылдаған бойларың неткен көркем, апырау. Қыр жігітінің қанын қыздырып, құшақтауға, құшуға құ-марттыратын қыпша белдерің мынау бұралған! Сендердің сымбаттарыңды суреттеуге соғыстан қайтқан солдаттың тілі жете алар ма ешқашан?!»

Осындай ойлар бірінен соң бірі жалғаса берді, жалғаса берді. Ой құшағында отырған мен қыздардан өзге дүниенің бәрін де ұмытып кеткен сияқтандым.

«Бұл қыздарды көріп отырған мен неткен бақыттымын! — деймін тағы да ішімнен. — Соғыс бойы жауды жеңіп, сендерді көрсем деп имандай арман тұтып едім ішіме. Сыз оқопта суық жаңбыр төбеден сорғалап тұрғанда да сендерді ойлағанмын. Ақ қар, көк мұзда жол жағасында жау танкісін тосып, зеңбіректі құрып қойып, шұңқырдың төбесіне плащ-палатка тұтып, түбінде тісім-тісіме тимей сақылдап тонып отырғанда да сендер жүрегімде жатқансындар, қыздар. Жаяу жорықта жан қиналып, күндіз жау самолеттерінің төбелен атқылаған оғы шиналімнің етегін шұрк-шұрк тескілеп, түн-де ұйқы қаумалап, кіршіктеріме қайта-қайта желім жағып, буындарымды босатып мазамды алып, есім шығып келе жатқанда да сендер менің ойымнан кетпегенсіңдер, арулар. Сол күндердің, сол айлардың, жылдардың бәрінде де мен сендерді бір минут та есімнен шығарған емеспін. Жалғыз

менің ғана емес, майдандағы бар жігіттің жүрегінде болдыңдар сендер. Сендерден ауық-ауық хабар алу қандай бақыт еді майдандағы жігіттерге. Әр жауынгер қолына үшкіл хаг тиіп, оның сыртындағы өзіне таныс қолдың таңбасын көргенде, жел қозғаған жапырақтай дірілдеп, тез оқып шыққанша тағаты қалмай асығатын. Жаңа ғана жаудың жебір танкісін жайратып, қираған болаттың беріктігі мен сұстылығын өз бойына, өз өңіне жиып шамырқанып тұрған қаһарлы солдаттың қыз хагын оқып шыққанда жаны жадырап, қара көзі күлімдеп, бүйрек бетіне ал қызыл бояу шабатын. Ақ тістері аксия көрініп, өзгеше бір рақат табатын. Осы бір өңі жұмсарып, жүзі жылып, жүрегі нәзік лүпілге басқан шағында оның көкірегіне өзгеше бір күш құйылатын. Сол сәтте ол бір емес, жаудың бірнеше танкісін жалғыз өзі жайратуға әзір болатын. Міне, майдандағы жігіттерді біресе болаттай қатайтып, біресе қорғасындай ерітегін сендер едіңдер, сендердің ғажайып хаттарың еді, қыздар. Сендердің «жауды жеңіп қайтындар!» деп әр хатта айтатын әмірлеріңді орындап, тезірек Берлинге барып, одан соң өздеріңе жетсек деп ынтығушы едік бәріміз. Бір қазақ қызының жүзін көріп, қасында отырсақ арманымыз болмас еді деп аңсайтын едік біз. Енді міне, мен біреуінің ғана емес, бір аудитория толы қыздың қасында отырмын. Қандай бақыттымын мен! «Мен бақыттымын!» – деп Алатаудың төбесіне шығып айқайлағым келеді қазір. Отан армиясының сапында зұлым жауды жеңгеніме бақыттымын! Сөйтіп, өз еліме оралып келгеніме бақыттымын! Қаншама ер-азамат туған жерге жете алмай, туған елдің топырағында өскен қызыл гүлдей қыздардың ақ жүздерін көре алмай арманда кетті. Өлер алдындағы әр солдаттың аузына алған ең соңғы сөзі әйел аты болды. Біреу анасын, біреу жарын, алдында актық күшін жиып, солардың есімін атады. Олардың өздеріне деген махаббатының қарызын, солдат сол бір ауыз сөзді ұмытпай айтып, өлеуге тырысты. Содан кейін Отан сүйгіш, ана сүйгіш, жар сүйгіш солдат жаны мәңгіге тыншықты».

Осындай ойлар арынды өзеннің ақ жал толқынындай төпел, бірін-бірі қуып жөнелді-ай келіп. Мен өзімде қыздарға деген осынша мол, нәзік сезімдер бар екенін бұрын да білетін едім. Сол сезімдердің бүгін университетке түсіп, алғашқы лекцияға қатысқан сәтте-ақ ағыл-тегіл ағылғанына таңдандым. «Қой, мұным болмас. Университетке алынбай жатып аңсарым қызға ауғаны несі? Мен мұнда қызға қырындаймын деп емес, оқу оқимын деп келіп едім ғой. Ендеше қыз туралы ойлаудан тыйылуым керек», – деп өзіме-өзім тоқтау салмақ та болдым. Бірақ айы-күні жеткен әйелді ауық-ауық қинаған толғақтай әлдебір арылмас мазасыздық менің бойымды билеп, барған сайын бастағы ой өрістеп, өршелене берді.

«Ұлы Отан соғысында біз жауды қаруымыздың – самолеттің, танкінің, артиллерияның күдіретімен де жеңдік, – деп ойладым мен онан әрі. – Сол сияқты алаулаған асыл махаббаттың күшімен де жеңдік. Біздің жүрегімізде Отанға, анаға, сүйген жарға деген шексіз махаббат болды. Соңғы күш алдыңғының қуатты қозғаушысына айналды да, өлім мен өмірдің арпалысындай айқаста біз жеңіп шықтық. Меніңше, махаббат – дүниедегі барлық күштің көзі, барлық қуаттың бұлақ-бастауы. Онсыз еш жерде жеңіс жоқ. Ендеше, қыздар, махаббаттың мөлдір бастауы сендерді көргенде қалай тебіренбейін, қалай қуанбайын мен! Кеше өгей Еуропадан өз Еуропама жеткенше асығып ем, өз Еуропам өз Азиямдай қуанышпен қарсы алды мені. Жолдағы ағайын-жұрттың жылы жүз, ыстық ықыласы жүрегімді тербеп, ежелден таныс үнді славян сөздері құлағыма тәтті күй боп құйылды. Ал өз Қазақстаныма жеткендегі күйім қандай болды десенші! Ауызбен айтып жеткізе алмаппын мен оны. Жол бойындағы жадау разьезд, жашырайған қазақ ауылдары қонырайып алдымнан шыққанда, Батыс Еуропаның салтанатты сарайларынан артық көрдім мен оларды. Үй жанында үймелеп, күз тіршілігін жасап жатқан жүздеу жүзді, жалбыр киімді ауыл адамдары көзіме шалып-анда жүрегім елжіреп, еріп қоя берді шайға салған қанттай боп».

Осы кезде «Көңілді бес жүзіңші пойыз» деп аталатын әскерден қайтқан солдаттар тиелен қызыл вагонды ұзын сос-

тағғын Қазақстанның шеткі шағын станцияларының біріне келіп тоқтағаны көз алдыма елестеді. Тәкен деген жолдасым вагоннан қарғып түсті де, пойызға сүт, айран, жұмыртқа алып шыққан әйелдердің қасына барды одырандап.

— Апалар, амансындар ма, бәріңізге мың сәлем! — деді ол бас иіп. — Айран бар ма?

— Бар, шырағым, бар, — десті әйелдер.

Жолдасым бір банка айранды басына бір-ақ көтерді. Содан соң түбінде қалған жұғынын жинап алып, бетіне жақты. Қап-қара жігіттің беті алабажалақ боп шыға келді.

— Мұның не, шырағым, — деді айран иесі қартан әйел таңданып.

— Мұным — қуанғаным, апа. Сұрапыл соғыстан аман келіп, туған жерге табаным тиіп, сіздей апамның қолынан айран ішкеніме қуанғаным. Туған елдің дәмін татқанымға қуанғаным, айранның қалғанын бетіме жаққаным — балалық күнім есіме түсіп, еркелегінім, апа. Сізге еркелегінім, Қазақстанға, халқыма еркелегінім.

Әшейінде сөзге олақ, кеудесі орден мен медальға толы аңқылдақ батыр жолдасымның сол бір сөзі керемет шешен болып шықты.

Алда, бақыр-ай, елді сағынған екен ғой, — деп сол жерде әйелдердің бәрі тегіс жылап жіберді.

— Қай жердікісің?

— Шешен бар ма еді? — деп әркімдер сұрап та жатыр.

— Талдықорған облысыңкімің. Өзіңіздей келген шүйкедей ғана қара домалақ шешем бар еді. Соған асығып келемін, — деді Тәкен кемпірлердің біріне қарап.

— Алда, бақыр-ай.

— Шешеннің жүрегі жарылып-ақ кетер-ау сені көргенде. — Осылай деп әйелдер қолдарындағы бар жұмыртқа, бар сүт, айранын Тәкенге ұсынды.

— Туған жердің дәмін таттым, маған сол болады, — деді Тәкен әйелдердің ұсынғанын алмай. Жұрт оған қарамады.

— Жолдастарына бер.

— Соларға дәм татыр.

Тәкен бет-аузы айғыз-айғыз болып, әйелдерді вагонға бастап келді.

— Алындар, жігіттер! Туған ел ырзығы! Алындар!..

— Ішіндер.

— Дәм татындар, — деп жағыр әйелдер.

Әйелдер әкелген тамақтарын бәрімізге тегін бөліп берді. Біреу ақша төлемек болып еді, қартаң ана ренжіп қалды:

— Төрт жыл соғыста аштан өлмеген біз соғыс біткеннен кейін өледі деп пе едіңдер? Қойындар, қарақтарым, ақшалайды қозғамандар. Әлде жат жерде жүріп елдеріңнің қонақжай салтын ұмытып қалып па едіңдер?

Бұл сөзге жауапты тағы да Тәкен берді.

— Жоқ, апа, ұмытқанымыз жоқ, — деді ол. — Онда біз мұның халықтың майданнан жеңіспен келген жігіттерге пашқан шашуы деп қабылдайық.

— Е, жөн.

— Сөйтіндер, — деп әйелдер разы боп қалды. Осы кезде біздің пойызымыз гудок беріп, ілгері қозғалды.

Зымырап келе жатқан пойыздың есігінен етектегі елге қарап отырған менің есіме данышпан Жиренше түсті. Хан қасында көп жүріп ел аралап, орда, сарайларда ұзақ-ұзақ қонақ болып, үйіне қайтқан кедей Жиреншенің сирағы жаман лашығына сыймай сыртқа шығып жатса керек. Хан орда-сындағыдай мамық төсекте емес, лашық ішіне төселген өлең шөптің үстінде рақаттана керіліп жатып шешен: «Шіркін менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім», — деген екен дейді.

Мен жолдасымның бетіне қарадым.

— Тәкен, үйіңе жетуге асығып келесің бе? — дедім.

— Е, үйіңе жетуге кім асықпаушы еді, — деді ол. Мен оған ауылға баруға асықпайтынымды, Алматыда қалып, оқуға түсетінімді айттым.

— Сенің оқуыңа болады. Ал менің басыма ешбір оқу қонақбайды, — деп ол өз басын жұдырығымен тоқылдатып қойды. — Мен барамын да, елдегі бір жақсы қызға құлындай шыңғыртып құрық саламын. Маған одан басқа оқуың қонақбай жоқ.

Мен күлдім.

– Күлме, – деді ол. – Окуда да жақсы қыздар көп болады. Аузыңды ашып босқа қарап жүрмей, сен де солардың бір тәуірін нысанана ал.

«Сөйтп, мен кеше ғана эшелоннан түстім, қыздар. Бүгін, міне, сендердің орталарына келдім. Мен сендердің ағаңмын, досыңмын, қыздар. Мен сендердің бәрінді де жақсы көремін!...»

Аудитория есігінің сыртынан шылдыраған қоңырау дауысы естілді. Бірінші лекция бітті. Құс мұрын оқытушы жайлап орнынан тұрып, есікке аяңдады. Әшейінде қоңырау соғылса-ақ ешкідей секендеп есікке қарай алдымен жүгіретін қыздар, сабақ үстінде өзара іштей үзелескендей, ешқайсысы селт етпестен парталарында сіресіп отырып қалды.

III

Оқытушы шығып кеткеннен кейін екеу-екеуден қатар отырған қыздар бір-бірімен күбірлесе күлісті де, командамен бұрылған бір взвод солдаттай болып, тегіс кеуделерін қозғап, жүздерін аудиторияның ең артында отырған маған қарай бұрды. Түнде далада машинамен келе жатқаныңыздай алдыңыздан жайылып жүрген қоян кездесетін. Қоянды көре сала оған машинаның фарын бағыттай қойсаң, қашудың орнына ол байұс: «мені ат!» дегендей болып, артқы екі аяғымен тікиіп, құлағын селтiтiп тұра қалатын. Машинаны жарығына бір ілінгеннен кейін қоян сорлыны бір атсаң да, бес атсаң да, сол орыннан қозғалмайды. Тек оқ тигенде ғана тұрған жеріне жалп етіп құлай кетеді... Қыздардың бәрі маған қарай бұрылғанда, мен де сол қоянға ұқсап, орыннан апалақтап атып тұрдым. Егер сол сәтте қыздардың бәрі мені көзделп, махабаг мылтығының шүріппесін басып күнге дейін өн бойымда жүрген болар деп ойлаймын. Орынман атып тұрғаннан кейін әскери машық бойынша жалма-жан гимнастеркамның етегін төмен қарай тартқы-

лап, қыртысын белбеуге сұққан бармақ арқылы кейін қарай сырғыта басталдым.

Ұзын аудиторияға екі қатар қойылған парталардың есік пен терезе жақ шетіндегі қыздар сол бұрылған күйлерінде қозғалмастан отырып қалды да, орғалағы қыздар орындарынан тұрып, маған қарай аяңдады. Өзіме қарай келе жатқан олардың тақтай еденді тық-тық басқан дыбыстарын естігенде жүрегім атақаға шығар алдындағыдай дүре-дүрс соғып қоя берді.

– Ал, жолдас, сізді студент болуыңызбен құттықтаймыз, – деді көмірдей қара шашты, жазық маңдай, қызылшырайлы күлім көз қыз менің қасыма келіп. Маған ол сондай сұлу боп көрінді. Бұл жанағы, мен аудиторияға алғаш кіріп рұқсат сұрағанда мырс етіп күліп: «Рұқсатты кірмей тұрып сұрамаушы ма еді?» – деген қыз болар деп мөлшерледім. Мен: «Рақмет», – деп басымды идім.

Қыз тағы да мырс етіп күліп жіберді де, құттықтау үшін бе, әлде амандасу үшін бе, маған қарай сүйріктей саусақтарын созды. Алдымен қолды өзім бермегеніме екі бетім ду ете қалып, мен де алақанымды ұсындым. Қыздардың қол ұсынып амандасқанда алақанын су құятындай шұңқырайта қойып, саусақтарының ұшы жігіттің қолына тьер-тиместен тартып әкететін әдеті емес пе. Мен өзіме төрт жыл соғыстан кейін алғаш ұсынылған қыз қолын алақанын алақанымға төсеп қойып, солдатша құшырлана бір қысармын деп ойлаған едім. Тот басқан темір іспеттес күсті алақанымға қыздың қолы емес, ұстай бергенде ұша жөнелген торғай қанатының ұшы ғана тигендей болды. Мен бұған мүлде абыржып қалдым. Өйткені солдаттар бірінің қолын бірі қатты қысып амандасады. Олар үшін қол беріп амандасу ләззатының өзі сонда. Бәлкім, қыз қолын жана маған бермеген шығар, бәлкім, ол қайта ұсынатын болар, сонда дұрыстап қысармын деп үміттендім. Бірақ қыз елді қолын қайта беретін белгі танытпады. Менің білігім, жау танкісіне қарай көзделген зеңбірек стволындай серсейіп, созылды да қалды. Қайта тартып әкестуді қолайсыз көрдім. Менің осы күйімді аңғарған екінші қыз шапшаң ілгерірек шықты да:

— Ағай, сәлеметсіз бе, құттықтаймын, — деп қолын берді. Мен бұл қызға сонша разы болдым. Биік кабак, бота көз осынау ақсары қыз маған барлық қыздардың сұлуы сияқты боп көрінді. Бағанадан қысылып, не істерімді білмей сасқалақтап тұрғанмен, қыздың қолын қатты қыспай, демеп ұстап, тез босатып жібердім. Мен оның өзімді қолайсыз күйден құтқарғанына қуандым. Бар абыройды жапқан — бетімнің бояу жұқпас қоңырлығы болды. Іштей қанша қысылып, қиналсам да, өмірі өгімнен белгі білінген емес. Өзімнің дүрдік ерін, жалпақ бет, шойын қаралығымнан өмір бойы осыдан өзге тапқан пайдам да жоқ.

Тағы да еден тықылдады. Тізеден келетін юбкадан шыққан түп-түзу екі сирақ киіктің лағындай қазандап, қасыма және тақай берді. Үстіне киген ақ кофтасы ақ мамықтай үлгілеген қаз кеуде, қызыл ерін аққұба қыз жымығаны жағалында майдай ерітіп, иіліп келіп оң қолын берді. Одан соң қос бұрымы жер сызған, биік өкше етігінің атпағанынан аялдағаны көп, балдай шұбатылып, жібектей ширағылған сұрша қыз екі аттам жерге буыны құрығандай былқ-сылқ етіп әрең жетіп, қарлығаш қанағ қасын кере, қаймыжықтай жұқа еріндерін жай ғана жыбырлатып, кер маралдай керіліп, ол қолын созды. Оның артынан жасында балалар үйінде тәрбие алып өскендерін таныға шаштарын иықтарына түсіре қидырып, сол әдемі қолан шаштарын жауырындарын жаба жайып жіберулерінің өзі жігіттің жүрегін бірден бұлк еткізетін қыр мұрын қыпша бел, бірі нәзік, бірі толықша екі қыз әдемі ақ тістерін жарқырата көрсетіп, бірінен соң бірі амандасты.

Қойшы, не керек, сөйтіп, мен қыздардың жұп-жұмсақ, ып-ыстық қолдарын ауыртып алмайын деп еппен ұстап, бірінің соңынан бірін қыса бердім, қыса бердім. Олардың қолдарын алып жатып, ақырын ұрланып жүздеріне, көздеріне қараймын. Ұыздай уылжыған, алмадай албыраған, бүйректі бұлтиған, мамықтай үлгілеген, ұлбіреген беттерді, қарақаттай мөлдіреген қап-қара көздерді, жүрекке жебседей атылған «Қағушаның» оғына ұқсас ұзын кірпіктерді, жаңа

туған жіңішке айдай немесе егіншінің қол орағындай иілген сүйкімді қастарды бірінен соң бірін көріп, елтіп, елжіреп, панорамалы кинода отырғандай басым айналып, жығылып кете жаздап тұрдым. Сол қолыммен партадан қашсыра мықтап ұстап алмаған болсам, сол сәтте гүрс етіп құлап кетуім де ықтимал еді.

Осы мүшкіл күйімде тыныш тұрмай, Жағалбайлы елінен Жайыққа қыз іздеп барған Төлегенді есіме алдым. Ол да осы мен сияқты бір қыздан соң екінші қызды көріп есі кеткен еді. «Тау басында қарағай, Төлегеннің мінезі болып кетті бағалай. Осындай болып әр жерден, он бір қыз өтті сәулетпен, бәрі де қалды жарамай» деп келетін бала күнде қызыға жатпаған қисса жолдары ойыма оралды. Қырық шақты қыздың қасынан өткен Төлегеннің ол күні қандай күйде болғанын білмеймін. Ал өзімнің он бестей қыздың қолын ұстағанға бір шара қымыз ішкендей мас болғаным аян. Әр қыздың алақаны қолыма келген сайын электр еріткіші тиген қалайыдай балқып, елжіреп бара жаттым. Барған сайын қызуым артып, күйіп кететін сияқталдым. Егер отыз қыздың қолын түгел ұстаған болсам, онда мүлде еріп кеткен болар ма едім, кім білсін. Өзімнің осы күнге дейін аман жүргенім, бәлкім, сол күні аудиториядағы қыздардың бәрінің қолын тегіс ұстамағандығымнан да шығар деп ойлаймын кейде.

Менің бақытыма қарай алғашқы амандасқан қыз қайтадан тіл қатты.

— Жә, өзгелерің отыра беріндер, — деді ол басқа қыздарға қолын сермеп. — Қалғандарың кейін амандасарсындар. Қазір басқа шаруа бар.

Басқалар күле түсіп, орындарында отырып қалды. Бірсыпыра қыз мені қоршай түрегеп тұрды.

— Ал, жолдас, сөйленіз, — деді әлгі қыз дауысын әлдетте созып, мен бір оған баяндама жасап беремін деп уәде қылғандай-ақ.

— Не сөйле дейсіз? — дедім сәл ыржия түсіп. Бұл арада мен ыржалаңдайтын да ештеңе жоқ еді. Тегі көп қыздың мысы басып, қысылғаныман сөйткен болуым керек. Бұрын бір

қыздың бетіне бедірейе қарай алмайтын басым, енді бір-неше қыз өзімді ентелсей қоршап алғаннан кейін, сойған қасқырдай боп ыржымағанда кайтейін.

– Қайдан келдіңіз? – деді қызылшырайлы қыз көзін ойнақшылтып.

– Германиядан.

– Соғыстан қайтқандардың бәрі Германиядан келеді, иә, қыздар? – деп қызылшырайлы қыз достарына қарай бұрылды. Олар қыздың мені әзілмен қағытып тұрғанын сезіп, ақырын ғана жымысып қойды. Оны мен де сездім, сондықтан да жаңағы жауабымды қайта толықтырып: – Берлин түбінен қайттым, – дедім.

– Түбі деген қай жер? – деді қыз мүләйімсіп. Қыздар мырс етісіп қалды.

– Шпрее деген өзеннің жағасынан, – дедім мен де сәл қысыла түсіп. – Берлинге тақау жер.

– Ә, – деді қыз менің жауабымды түсінген болып.

– Берлинде болдыңыз ба?

– Болдым.

– Рейхстагты көрдіңіз бе?

– Көрдім.

Берлинде болып, Рейхстагты көргенім тергеуші қызға әсер етті-ау деймін. Берлиннен келген жігітті бүйгіп зуремейік деді ме, кім білсін, ол сұрағын саябырлатып, сәл бөгеліп қалды. Ол үндемеген соң басқа қыздар да менен беттерін бұрып, төмен қарасты. Қолға түскен тұтқындай болып, олардың ортасында төмен қарап мен тұрдым.

Қыз қайта сұрақ қойды.

– Соғыста командир деген болады дейді, рас па?

– Рас, – дедім мен басымды көтеріп.

– Ә-ә-ә, – деді қыз даусын соза аңқаусып. – Сіз командир болдыңыз ба?

– Жоқ, – деп қалдым да артынан: – Иә, болдым, – деп басымды иazedім.

Қыз сықылықтап күліп жіберді. Оған өзге қыздар күлкісінің күміс сыңғыры қосылды.

– Жоғыңыз қалай, иә, болдымыңыз қалай? – деді қыз күлкісін сәл басып, қара көздерін одан сайын ойнақтаға түсіп. Мен жайымды айттым.

– Кіші командир болған едім, – дедім.

«Кіші» деген сөзді бекер айтқанымды кеш біліп қалдым. Бірақ айтқан сөз – атқан оқ деген. Өкінгенмен оқты кері қайтара алмайсың. Не де болса ақырын күттім. Ақыры былай болып шықты.

Жазық мандайы жарқырап қыз тұрған жерінен сәл кейін шегінді де, менің бұзаубас керзі етікті аяғыма бір, әлі шашы өсе қоймаған тықырлау басыма бір қарап, шомбалдау боп біткен тәпелтек бойымды лезде шолып өтті. Содан соң ол менің бойыма басымнан-аяғыма қарай қайтадан көз жүгіртті. Өң бермеген құдай маған күнттап бой да бермеген ғой. Қыз байқұс бейнеттеніп қанша қарағанымен, бәйтерек емес, бір жарым метрден аз-ақ асатын тапал бойға қанша бөгеледі. Жуантық келген жұмыр мойнын бір жағына қарай бұрды да:

– Көрініп тұр, – деді ақырын, бірақ барлық қыздарға естірте айтты.

Әскерде кіші командир, үлкен командирлер болатынын оның білетін, білмейтіні маған беймәлім. Алайда ол менің кіші командир болдым дегенімді бойымның кішілігіне апарып сайды. Әдейі сөйтті ме, жоқ білмегендіктен солай ойлады ма, оны да аңғара алмадым. Әйтеуір қыздар оның «көрініп тұр» дегеніне ду күліп жіберді. Басымды қайта-қайта сипалап өзім де күлдім.

– Қыздар, күлмендер, – деді ол түсін суытқан болып. – Күлкен, анау журналды алып келші.

Гүлдей майысқан бір қыз оқытушы үстелінің үстінде жатқан журналды алып келді. Мені тергеуші қыз оны қолына ұстап тұрды да:

– Мұнда, курста староста болады, білесіз бе? – деді. Ішімнен: «мені тым тақымдап тұрғаның староста екенсің ғой» деп ойладым да, басымды иazedім. Қыз сөзін қайта жалғады.

– Староста студенттердің бәрін тізімге алады. Мен тағы басымды иazedім.

Қыз енді маған маңғаздана қарады.

- Мен староста емеспін. Бірақ бүгін староста жоқ. Сондықтан сізді тізімге алу құрмегі маған тиіп отыр. – Осылай деп ол журналды ашты. – Фамилияңыз кім?
- Есенов.
- Атыңыз.
- Ербол.

Қыз саусақтары майысып отырып, журналдың ең соңына «Есенов Е.» деп жазды да, қайтадан бетіме қарады.

- Ербол?... Сіз соғыста ер болдыңыз ба? – Бұл сұраққа не айтарымды білмей және бөгеліп қалдым.
- Жок, жұрт қатарлы, – дедім ақыры.
- Бәсе, кеуденіз сылдырамайды, – деді қыз.

Мұны да оның қай мағынада айтқанын аңармадым. Кеуденде орден, медальдарын жоқ дегені болар деп түйдім. Ал менің орден, медальдарым жеткілікті болатын. Тек оларды студенттер арасында мақтанған сияқты боп көрінбейін деп, таңертең университетке келерде кеудемнен бір-бірлеп ағытып, түскен үйімде қалған зат қашығымның ішіне салып кеткенмін. Бірақ қызға дәнене демедім.

Қыз журнал бетіне қайта үңіліп, тағы да сұрақ қоя бастады. Осы кезде сырға шығып кеткен бірен-саран қыздар да аудиторияға қайта кіріп жатты.

- Қай жылы туғансыз?
- 1922 жылы, – дедім күбірлеп.
- Қаттырақ айтыңыз, – деді қыз менің жауабымды ести тұрса да. – Отбасы жағдайыңыз қандай – әйеліңіз бар ма?
- Жок.

– Сүйген қызыңыз бар ма?

Мен басымды шайқадым.

- Қыздар, естіп отырсындар ма? – деді ол жан-жағына қарап.

Ешкім үндемеді.

- Туу, қойсаңшы, Қанипа, – деді осы кезде отырған қыздардың біреуі орнынан тұрып, бізге қарай аялдап. – Ағайды соншама әурелегенің не тергеушідей жауап алып.

IV

Ортадан сәл ғана төмендеу бойы бар, самай тұсы ширатыла бұйраланып тұратын қою қара шашын ұзын қос бұрым етіп өріп, оны ақ маңдайынан жоғарылаға басына бірнеше рет орап, екі ұшын тас қылып төбесіне түйіп тастаған, ақ беті таза қолмен аршыған жұмыртқадай кіршіксіз, жасы оң сегізге келген талдырмаш қыз мені қоршап тұрған өзге қыздардың арасын қажарып өтіп қасыма жақындай бәрді. Қыздың жабап сыпатын көргенде мен ұялуды ұмытып, оған бақырайып қалдым да қалдым. Орасан үлкен де емес, онша кіші де емес дөңгелек қара көздер «тергеуші» қыздың көзіндегі ойнақыланбай, көлгірсіп күлімдемей, өзгеше бір пәк, таза тұнықтықпен жаудырай қарайды. Жылы шуақты осы қос көздің арасынан төмен қарай ақ қағазға ақ бояумен тартқан тік сызықтай болып, қыр мұрны көрінеді. Осы әсем мұрын астындағы таңертеңгі гүлдей бүрсіңкі оймақтай ауыздың «мені кім сүйеді?» дегендей ыптына үлбірей қалған боялмаған қызыл еріндері қыз жүрісінің ырағымен әлде өзі дір еткендей ме, әлде тыныш тұрған мені дір еткізгендей ме, бір белгісіз жайды аңғартты. Лезде сол дірілдің суға лақтырған тастай болып, алысқа, жүрегімнің түбіне қарай шым батып бара жатқаны өзіме ап-айқын боп біліне бастады. Жаныма тақап қалған қыздың аппақ бұғағы мен жұп-жұмыр мойнын көзім шалғанда тамағымның ішінен бір жұмсак нәрсе қытықтай жөнелгендей және бір сезім пайда болды. Әсіресе оның оң бетіндегі мойылдай мөлдіреген мен менің көзімді де, өзімді де магниттей тартып әкетіп бара жағты.

Ақ қыз алдыма келіп тоқтап, қылымсымай, қымысынбай, бейне бір өзінің туған ағасымен сөйлесіп тұрғандай үн қатты.

- Ағай, бұл Қанипа деген қалжыңбас қыз, – деді ол, мені сұрақтарымен сонша қинаған қызылшырайлы, қаека тіс қызды иығынан бір сипап қойып. – Бөрімізді күлдіріп, көңілімізді көтеріп отыратын осы. Сіз оған ренжіп қалмаңыз.

Неге екенін білмеймін, бұл қыздың дауысын құбылғтай, бір қалыпты табиғи биязылықпен өтіне айтқан сөзі маған

бұйрықтан бетер әсер етті. Жау танкісімен жекпе-жек аяққа жауапты бұйрық берген командир сөзін тыңдағандай, екі қолымды жамбасыма жапсыра ұстап, тіп-тік бола қалдым да, «күл болады» дегендей ишара жасап, алдымен басымды изіп, одан соң еңкейе иілдім. Бұл арадағы екі киімнің бірі артық: бас изеген соң иілудің қажеті жоқ еді. Бірақ мен ол сәтте не қажет, не қажет емес екенін біліпін бе, сірә. Содан соң қайтадан кеудемді керіп, бақырайып, бағжиып қызға қарап, оқтау жұтқандай тіп-тік боп сейдім де қалдым. Мұным: «Мен сіздің құлыңызбын, айтқаныңызды бұлжытпай орындаймын, тағы не бұйырарсыз?» дегенім сияқтанды. Менің бұл тұрысым сыландаған әсем аққудың қасында өз-өзінен күжірейіп, одырайып тұрған күрке-тауықтың қоразын көз алдарына елестетті ме, кім білсін, кейбір қыздар мырс етіп күліп жіберді. Осы кезде бағанағы бүріскен гүл ашылайын дегендей әлпет танытып келе жатты да, тез тоқтап, сол күйінде қозғалысыз қалды. Өзге қыздар күлгенмен, ақ қыз әсем ернін қытықтай бастаған күлкіні кері қайырып жіберді. Мұнысымен ол барша ұстамды қыздың бетінен еш нәрсені білдіртпейтін, жақсы із жек көргенін ешқашан аңартпайтын ең үлкен өнерін танытқан еді. Бірақ ағасының, өзімді айтамын, ол кезде оны аңғарарлық жайы мүлде жоқ болатын.

Сонымен, ұзын сөздің қысқасы, жігітке жұтаң соғыс кезіндегі ауылда өсіп, сол сұрапыл шақта бозбаламен қатар тұруға үйренбегендіктен және олардың қыз алдында өздерін қалай ұстайтындықтарын көрмегендіктен бе, әлде өзінің де мен сияқты қобалақ, қолапайлау ағасы болып, сол есіне түскендіктен бе, білмеймін, қыз менің ат байлайтын ақырдай болып серейіп қалған қолайсыз күйімді күлкі етпеуге, елеуге тырысты. Оның орнына бағанадан бері қыздар көзіне күлкінің нысанасы боп тұрған мені бұл жағдайдан тез шығарып әкетуге әрекеттенген сияқтанды. Жаныма одан сайын жанаса кеп тұрды да:

— Кәне, ағай, жанағы лекцияны жаза алдыңыз ба? — деп алдымда беті жабулы жатқан дәптерге қолын созды.

Бұл бір неміс қағазынан жасалған қалың кітағаның жарығы болатын. Германиядан қайтарда дүниеқоңыз кейбіреулер дүкеннен дүкен қоймай аралап жүріп, нәрсе алып, үйлеріне сәлемдеме — посылкалар жөнелтіп жатты. Ал мен халқымыздың «Бүлінгеннен бүлдіргі алма» деген қағазын берік ұстадым да, еш нәрсеге қол созбадым. Мағал Отанымын жауын жеңгендігі мен өзімнің аман қалғандығымнан қымбат олжа жоқ еді. Осы оймен Германиядан кеткелі жатқанымда көп айлар қол астымда болған, кейін зеңбірек көздеушісіне жоғарылатылған жауынгер жолдасым — коми жігіті осы қалың кітағаны қаладағы баспаханаға барып қалып жіберіп әкеліп, менің зат қашығымға салды. «Сержант, мұны жау жерінен алған олжам деп емес, менің сізге тартқан сыйлығым деп алыңыз. Еліңізге барып оқуға түссеңіз, бұл қағаз сізге керек болады», — деп, өтініп болмады. Ал менің оқуға түсетініме еш күмәнім жоқ еді. Мен бір қызық айтайын сіздерге: өзім соғыста ешқашан да өлемін деп ойлаған емеспін. Соғыстан кейін алдыма қайтсем де журналист болуым керек деген мақсат қойып едім, ол да орындалды. Тегі, адам не нәрсеге сеніп, беріле істесе, оның сол ойы орындалып шығады болар деп ойлаймын. Жок, мұның біздің әңгімемізге қатысы жоқ. Жай, еске түсіп кеткен соң айтып жатқаным да. Сонымен, қыз менің алдымдағы дәптерді өзіне қарай сырғытып, бірінші бетін ашып қарады. Одан жол ортасына бадырайта жазылған «Сын есім» деген екі сөзден онге ештеме таппады да, бас жағын жазып үлгіре алмай, аяқ жағын келесі бетке жазған шығар деп ойлаған болуы керек, ол қағаздан да ашақ сүйрік сауақтарымен дәптердің екінші бетін аударды.

— Бәле, ағай, ештеме жазбапсыз ғой, — деді ол келесі беттің де таза тұрғанын көріп. Дес берісі қыз маған «ештеме жаза алмапсыз ғой», — демей, «жазбапсыз ғой», — деді. Тегі, сол сөзінің өзі менің көңіліме кеп қалды деп ойлаған болуы керек, дереу оны және жұмсартуға тырысты. Ой, ағай, мұндай бола береді. Шуу дегенде осы отырған бәріміз де лекция жаза алмағанбыз. Адам бірте-бірте тоселесі. Алдымен әр оқытушының үніне құлақты үйрету керек.

Осы кезде дәлізде соғылған қоңырау үні естілді. Мені қоршап тұрған өзге қыздар өз орындарына қарай ойысты. Тек ақ қыз әлденені ойлағандай ернін жымыра түсіп, бөгеліп қалды да:

— Ағай, алға жүріп, менің қасыма отырыңызшы. Мен сіздің конспект жазуыңызға көмектесейін, — деді.

Мен не істерімді, бұл ұсынысқа не дерімді білмей, сәл бөгеліп қалдым. Мұным — қыздың бұл сөзді шын ықыласымен айтып, өзіме қиыла қарағаны — су қоспаған таза спиртті жұтқан адамның алдымен тұншыға жаздап барып, дем алғаннан кейін көмейінен төмен қарай әлдене ішін өртеп, ақырын жылжып бара жатқанын сезіп, біраз үнсіз отыратыны сияқты бір сәт еді. Бұған дейін бұл қызға бас изеп, сақаудай ыммен жауап бергеннен басқа, үн қатып ештеңе дей алмағанмын. Дей алмағаным — оны көргеннен-ақ тіл мен жағымнан айырылдым. Қыздың ақ лидарынан шыққан әлдебір асыл күш менің сөйлеуге тілімді келтірмей, көмекейімді тас қып бұлып тастаған тәрізденді. Міне, сондықтан, бұл жолы да мен қызға ризалығымды ыммен білдіріп, басымды изедім. Осы кездегі оның ризалық, биязылық, сыйайылық, сүйкімділігін көргенде менің жүрегім бұрынғыдан бетер дүбірлеп, дүрсілдеп кетті. Бағанадан бергі жүрегімнің лүпілі тыныш тұрған самолет моторының от алдырғандағы алғашқы гүріліне ұқсаса, оның ендігі соғысы сол мотордың стартка келген самолетті көкке көтерер алдындағы бар қуатымен қалшылдай дірілдеп, самолетті ішіндегі жолаушыларымен қоса теңселте қозғап, тігіретіп жіберер сәтінө паралап болды.

Қойшы, не керек, лезде-ақ мен мұрнын тескен тайлақтай елпендеп, қыздың соңына ілесіп, аудиторияның алдыңғы жағына қарай аяндадым. Жок, сол сәтте ол қыз менің тек мұрнымды ғана емес, жүрегімнің өзін қоса тесіп, бұйдаалап алыпты ғой. Кім білген, қыз шірікіндердің бар істі осылай, үндемей тындыратынын.

Ақ қыздың орны есік жақтағы екінші партаның оң қанатында екен. Мен жақындай бергенде ол сол жағында отыратын қызға былай деп жатты:

— Қанипа, сен артқа барып отыршы. Мен ағайды қасыма алып, конспект жазуына көмектесейін.

— Ih-hi! — деді Қанипа біреу оны ыңқ еткізіп бүйірден қойып қалғандай, даусына мән бере және қаттырақ шығарып. Жакынырақ отырған қыздар оның «ih-hi-sine» елең етіп, мән бере қалды. Тек ақ қыз ғана оны елемеген сияктанды.

— Немесе мен орнымды берейін, ағайна сен көмектес. Жана келген, әлі үйренбеген кісіге алыста отырып лекция тындау қиын ғой, — деді ол өзінің сабырлы қалпымен.

Жолдасына тағы бірдене демек боп оқтала берген қызыл-шырайлы қыз сөлбірейіп мен қасына келіп қалғаннан кейін жалт етіп бетіме қарады да, ақырын ғана жымыиып:

— Қазір, қазір, — деп қағазын жинай бастады. — Әй, Меңтай-ай, жаңа ғана бұл жігіттен жауап алып, беделім күшейіп қалып еді. Абыройымды айрандай төктің-ау. Тым болмаса ертең ауысып отыратын едік қой.

Маған қамқоршы қыздың аты Меңтай екенін мен енді ғана білдім. Аудиторияда алғаш естіген аттарымды ұмытып қалмау үшін «Қанипа, Меңтай!.. Қанипа, Меңтай!..» — деп әрең жаттағандай күбірлеп, ішімнен бірнеше рет қайталай бердім.

— Ағай жауды тезірек жеңіп, оқуға келсем, біз сияқты қарындастарының қасында отырсам деп талай рет арман еткен шығар. Сөйтіп келген кісіні ең түкірге шошайтып жалғыз отырғызып қойғанымыз ұят емес пе?

Меңтайдың бұл сөзі жанымға жағып кетті-ау деймін, мен:

— Иә, иә, төрт жыл арман еткік қой, — деп ыржалақтап басымды изей бердім. Меңтай сөзінен жеңілген Қанипа басқа еш дау айта алмады. Тіпті ерніне келген өткір әзіл сөздерінен де айырылып қалды-ау деймін. Сасқалақтай орнынан тұрып: — Ғапу етіңіз, отырыңыз, — деп маған тағы бір жымыя қарап, жалт еткізе көз тастады да, қағаздарын құшақтап, артқы партаға қарай кетті.

— Қанипа, қайда барасың? — деді қыздар әзілдеп.

— Эвакуация, тылға көшіп барамын, — деді ол да күле жауап беріп.

Мен оның орнына отыра беріп, Меңтай ойының зеректігіне таңғалдым. Меңтайдың жаңағы айтқан: «Ағай жауды тезірек жеңіп, оқуға келсем, біз сияқты қарындастарының қасында отырсам деп талай рет арман еткен шығар» дегені, оның алдында айтқан алыста отырып лекция тыңдау ауыр екендігі, алдымен оқытушының үніне құлақты үйрету қажеттігі туралы пікірлері – бәрі-бәрі менің ойым. Сонда осы қыз алдыңғы лекцияда ештеңе жазбай, әлдебір әдіспен тек қана менің ойымды тыңдап отырғаннан сау ма екен өзі деп, оған қымсына қарап қойдым. Қыз жай ғана жымып, парта қуысындағы дәптерін, сиясауытын, қаламын бір-бірлеп шығарып, жайлап алдына қоя бастады. Оның парта үстіне қойған дәптеріннің мұқабасындағы жазуға көзім түсті. Онда былай деп жазылған екен:

«Қазақ тілі

Қазақ мемлекеттік университеті тарих-филология факультетінің II курс студенті

Ербосынова М.»

Мен Меңтайдың фамилиясы Ербосынова екенін осы арада білдім. Ол дәптеріннің беттерін парақтап ашқанда өткен лекциядан маржандай тізілген айқын әріптермен шақпақ жолды үш бетке толтыра конспект жазып алғанын көрдім. «Бәсе, ішіндегіні біреу қайдан білсін, – деп ойладым тағы да. – Өзінің зеректігімен мен ойлаған ойдың үстінен түсіп жатқан шығар. Дегенмен бұл қыздың аузынан шыққан қарапайым сөздердің өзі мені сары алтынның буындай бап-қытып бара жатқаны, тегі, оның оң сұлулығынан ғана емес, осы ой зеректігінен де болар».

Қазақ тілінің оқытушысы біраз кешігінкіреп келіп, сабағын жалғастырды. Жақыннан қарағанда ол құс мұрындығының үстіне мүлде шүдірек көз кісі екен. Менің алыста отырып оны бүркітке ұқсатқаным тіпті дұрыс болыпты.

Сабағын бастай бере ол екінші партада жапалақтай жарбылп отырған маған көз тоқтатты.

– Сіз қайдан келдіңіз, аты-жөніңіз кім? – деді оқытушы маған.

Партаны салдыр-күлдір еткізіп, мен орнымнан атып тұрдым. Керзі етіктің екі басы, бірімен-бірі сүзіскен бұзаудай болып сарт ете қалды. Оң қолымды шошан еткізіп жоғары көтере бердім де, жалаңбас тұрғаным есіме түсіп, жалмажан жамбасыма жапсыра қойдым. Бағанадан бері оқытушының апы-жөнін де сұрамаппын. Не де болса деп, бұрынғыша тарта бердім.

– Жолдас оқытушы, алдыңызда тұрған аға сержант Есенов Ербол. Демобилизациямен әскерден қайтып, университетке оқуға келдім.

Қыздардың бәрі қыран күлкі болды. Оқытушы да күліп жатыр. Тек Меңтай ғана дыбыс шығармай, езу тартты. Оның сын да тез тыя қойып, маған қарай жақындаңқырап:

– Ағай, сержант емес, студент деп айтыңыз, – деді. Жұрт осыған күлген екен ғой дедім де, шапшаң қатемді түзетпек болып, қыздардың күлкісі тоқтала бергенде:

– То есть студент Есенов Ерболмын, – дедім ыржиып.

Қыздар бұрынғыдан бетер сақылдап күлді. Күлес күле берсін. Қыздардың күлкісі маған майдай жағалды. Өйткені ол немістердің алты стволды минометінің абалап келіп айналаға ажал шаша, алды-артымда жарылып жатқан миналары емес. Мен қазір тірі дүниенің тозағынан шығып, пейішке келіп тұрғандаймын. Сондықтан осынау хор қыздарына қосылып, өзім де еріксіз күлемін.

Бір кезде күлкі басылды. Оқытушы он жағына бұрылып қырап, қалтасынан орамалын алып, көзін сүртті. Тегі, мені орнына отырды деп ойлады ма, әлде маған қарасам күліп қоярмын деді ме, білмеймін, оқытушы сол қырын қараған күйі сабағын бастады.

Ал мен отырғаным жоқ. Отырмағаным – әскерде ондай тәртіп жоқ. Шені кіші адамдар аға командир рұқсат еткенде ғана орнына отырады. Бұл жерде оқытушы аға командир есебінде. Ендеше мен ол «отыр» демей, орнымға жайғасуға тиісті емеспін. Өстіп, өзімнің тәртіптілігімді танытпақ боп калшып тұрмын. Меңтай маған сыбырлап: «Отырыңыз», – дейді. Тәртіпті солдат қалай отырады? Ал мен оқытушының

әскерде болмағанын, әскер тәртібінің иісі мұрнына да бармайтынын қайдан білейін. Мен одаң сайын екі жамбасымды қаттырақ қысып, сіресе түсемін.

Қыздар күлкіге булығып, тағы сықылықтай бастады. Тіпті болмаған соң Меңтай мені гимнастеркамның етегінен тартып, өзіне қаратты да: «отырыңыз», – деп жалынғандай болды. Мен, қыздың көңілін қимай, отырайын деп ойладым да, оқытушыға қайта қарадым. Ол алдындағы конспектісіне үңіліп, сын есім туралы лекциясын төпелеп жатыр, мен жаққа ақы берсең де бұрылатын емес. Бірінші рет әскер тәртібін бұзып, амалсыздан отыруыма тура келді. Рұқсатсыз отырығаныма, бейне бір намазым қаза болған молдадай ішімнен бұрқылдап құс мұрын оқытушыны кінәладым. Дегенмен ол мен жаққа бұрыла қалса, тез орнымнан атып тұруға және әзір болдым. Осы кезде ол көзін менен асырып, арт жаққа қарады. Оқытушы маған назар аударған екен деп, елбең етіп, ұшып тұра жаздадым. Менің мұныма Меңтай амалсыз жымылып, ақырын ғана бас шайқады.

Әскерде сүйекке сіңіп кеткен тәртіпке байланысты осы қылығымнан мен кейін қатты ұялып жүрдім. Оған мынадай тағы бір себеп те болды. Сол күннен кейін іле-шала Тәкеннен хат алғамын. Ол былай деп жазған екен.

«Ербол, аманбысың? Оқуға түскеніңе қуанып жатырмын. Сенің түсетініңді білгенмін. Мен де аманмын. Өзім келген күннің ертеңінде-ақ бір асауға бұғалықты тастап кеп жібергенмін. Бірақ әлі құлағына қолым тиген жоқ. Ноқтаны ыңғайлап ұстап, жалын сипалап, жақындап келемін. Әлдеқашан-ақ тұқыртып алатын едім, өзімнен болды. Өйткені келген күні мен оның шешесін өлтіріп ала жаздапшын.

Әңгіме былай.

Ауылдың үлкен-кішісі біздің үйге, маған сәлемдесуге келіп жатты. Мен де оларға әскери тәртіппен ізет көрсеттім. Келгендер не қолымды алмақ болып, не бетімнен сүюге ыңғайланып, төрде отырған маған қарай ұмтылады. Мен орнымнан атып тұрамын да, оң қолымды сарт еткізіп шекеме көтеріп:

– Здравия желаю, старший сержант Майшанов, – деп, қатты айқайлап, қаққан қазықтай боп бажырая қаламын.

Міне, осыған соғыс көрмеген сужүрск екі-үш жаман кемпір шалқаларынан түсе жаздап, талын қалған болатын. Жұрт олардың бетіне су бүркіп жапқанда мен: «Әкетіңдер, әкетіңдер, санрогаға апарыңдар», – деймін ғой баяғы. Өйткені маған сәлемдесуге басқа да жұрт келеді. Кемпірлерді төрге серейтіп салып қойып отырайын ба сол. Құдай ұрғанда жаңағы талып қалған кемпірлердің бірі мен жақсы көрген қыздың шешесі болып шықпаса бар ма? «Алыстан, ажалдың аузынан қайтқан бала ғой деп, емірене еңкейіп, қушағымды жая бергенімде төрде тып-тыныш отырған алпамсадай жігіт алақ-жұлақ етіп ағып тұрды. Кеудесіндегі теңгеліктері диуананың асасындай сылдыр-сылдыр қағып, әкесінің атына әлдебір түсініксіз сөздерді қосып, арс-арс ете қалғанда иманым ұшып, жүрегім жарылып кете жаздады. Мен ондай диуанаға қызымды бермеймін», – деп айтады дейді сол кемпір. Диуана деп отырғаны – мен. Тапқан екен диуананы!

Біздің жағдай осы. Бірақ кемпірдің қарсылығына қарамастан, атаканы күшейтіп жатырмын.

Сен өзін де сыпайысың ғой. Дегенмен осындайdan сәк бол. Әскердің заңы ауылға жарамайтынын байқап қалдым. Жақсы көрген біреуің болса – маған ұқсап, үркітіп алып жүрме. Ал мен болдым.

Қанды көйлек досың Тәкен».

Хатты оқып, алдымен ішек-сілем қатып күліп алдым. Артынан өзімнің алғашқы лекцияда: «Аға сержант Есенов», – деп орнымнан атып тұрып, одан соң рұқсатсыз отырмаймын деп қалшылып тұрып алғаным есіме түсіп, кірерге тесік таба алмай, өз-өзімнен қысылған едім. Дегенмен әскерден қайтқан адамның бойындағы бұл сияқты сәлекеттіктер қолденіс жұртқа күлкілеу көрінгенімен, әскер тәртібінің осылай, сүйекке сіңісті боп, көпке дейін көңілден кетпегеніне өз басым, бір себептен, өкінбеймін де. Өйткені сүйекке сіңбеген тәрбие – тәрбие емес. Тәртіпті, ыңғымдақты әскер ғана жауынан жөнілмейді. Меніңше, осы күнгі жастар тәрбиесі үлкен үш

бөлімнен құралады. Ол: отбасы, мектеп және әскери өмір. Осы үш тәрбиені өз бойына дұрыс сіңіре алған жас адам – жақсы азамат. Ондай ұрпағы бар Отан – Ұлы Отан, оны ешқашан да жау ала алмайды.

Жә, мұның өзі бүйректеу әңгіме боп кетті-ау деймін. Енді оны қойып, әлгі аудиторияға қайта оралайын.

Иә, мен орныма отырғаннан кейін қыз ақырын ғана жымып, білінер-білінбес етіп басын шайқалды дедім ғой. Онысы Меңтайдың мені жазғырғаны ма, әлде жақтағаны ма – аңғарғамын жоқ. Бар байқағаным – қыз сыпылдатып, өз дәптеріне тағы да жарты беттей жазып тастаған екен.

– Ағай, үш жарым беттей орын қалдырып, міне, жерден бастап маған ілесіп жаза беріңіз, – деп Меңтай сол қолының шынашағымен өзі дәптерге енді түсіре бастаған сөйлемді нұсқалды. Қыздың шынашағы аппақ, жұп-жұмыр екен. Олан озыңқы өзге саусақтар әсемдігі, әдемілігімен және жан күйдреді. «Өттен, мына саусақтарды шөпілдетіп сүйер ме еді, тым болмаса ақырын ғана сыртынан сипар ма еді?!» – деп мен, кәмпіт көрген баладай жұтынып, телмірдім де қалдым. Менің сұқтанып отырғанымды сезді-ау деймін, қыз дәптерінің шетін басып тұрған әсем саусақтарын ақырын ғана жұмып, жұлдырығын түйіп алды. Жас баланың жұлдырығындай сүйкімді сол бір жұлдырықты жұтып қояр ма еді деп, мен оған да қызыға қарадым. Оң қолымен сыпылдата концерт жазып жатқан қыз жанағы жұмған жұлдырығын дәптер шетінде сәл ұстап отырды да, маған сездірмеуге тырысып, сол қолын жайлап тартып алып, төмен түсірді. Алақанымен сипалап, партаның қуысынан бірдене іздеген сияктанды. Онысы менің көзімді тайдыру үшін жасаған қулығы-ау деймін. Өйткені сиясорғыш іздеді ме дейін десем, онысы дәптерінің үстінде, оң қолының астында жатыр.

Бір минут қана осы арада бір көлденең әңгімеге тоқтай кетейін. Лекция жазып отырған кезде қол терлейтінін, ал қағаздың тер тиген жеріне сия жайылып кететінін; өйтпес үшін оң қолдың астына сиясорғыш не бір басқа қағаз төсеп отыру қырықтігін мен кейін Меңтайдан үйрендім. Меңтай

үйрепкен осы әдіс маған өмірлік айнымас әдет болып кетті. Күні бүгінге үйде, иә кеңседе отырып газетке мақала немесе очерк жазғанымда бір бет ақ қағазды алып, ортасынан бүктеймін де, оң қолымның астына салып, әр жол жазған сайын оны, сол студент күнімдегі сияқты, төмен қарай сырғытамын да отырамын. Ал аудандарға командировкаға шыққанымда шақтап қойын дәптерімнің ішіне де сондай бөлек қағаз салып аламын. Неге десеңіз, мен жолжазбаларымды қойын дәптерге тек қана сиямен толтырамын. Қарындашқа сенбеймін. Қарындаш – тұрақсыз әйел сияқты, жазғаның қазір бадырайып тұрғаныммен, біраздан соң із-түзсіз боп өшіп қалады. Иә, кейде сондай қағазды ортасынан бүктеп немесе қойын дәптеріме шақтап кесіп жатқанымда ойыма Меңтай түседі де, жақсы көрген жаныңнан үйренген әдет жадыныңнан шықпайды екен-ау деп қоямын ішімнен.

Жә, енді жанағы жерден қайта сабақтайын. Сиясы алдында тұрған, сиясорғышы оң қолының астында жатқан қыздың партаның астынан басқа ешнәрсе іздей қояр жөні жоқ еді. «Тегі, Меңтайдың мұнысы қолыма қарама дегені шығар» дедім де, мен лекция жазуға ыңғайландым. Гимнастерканың омырау қалтасынан бір басына сол кезде сексен алты аталатын қаламұш сұғылған қаңылтыр қаламымды қолыма алып, Меңтайдың сиясынан жазуға ыңғайландым. Төрт жыл бойы майданда санаусыз солдат, сансыз техника, қаптаған қала, деревняларды толассыз жалмап отырғанының үстіне, артағы елде көзге көрінген дүниенің бәрін түк қалдырмай қылғып, жұтып келген жебір соғыстың жойылғанына жарты жыл ғана толған ол кезде студент үшін бір сауыт сияның қасқалдақтың қанындай қымбат қазына екенін мен артынан білдім. Қасына өзі шақырып әкелген қыздың сиясы да ортақ шығар деп, қолымды соза бергенде-ақ, Меңтай: «Жазыңыз, жазыңыз» дегендей басын екі рет изеп, ишара білдірді. Сонда ғана менің «бәләй, рұқсат сұрауым керек еді-ау» деген сөз ойыма келді. «Жаманның ақылы артынан түседі» деп, маған осындай жақсы ойлар ылғи кейіпсіз келеді. Інді қайтадан рұқсат сұрап жатудың реті жоқ. Неде болса

қаламыңды Меңтайдың сауытына батыруға ыңғайландым. Сөйтсем, сиясауыт деп мардымсып отырғаным бармақ басындай ғана шүршиген шиша екен. Оның қай жерінде сия тұрғанын бір құдайдың өзі білсін. Бұл пәлені аударып аламын ба деп қолым дірілдеңкіреп, оның тар аузына қаламыңды әрең дегенде бір батырып алдым-ау, әйтеуір. Ал Меңтайдың қалам ұстаған қолы, тары шоқыған торғайдай болып, сиясауыттың аузын жып-жып етіп тез-ақ табады. Қойшы, қыздың сиясауытына сығалап отырып, қаламыңды екі-үш рет сұққаннан кейін, ептеп мен де жыпылдағанда бастадым.

Кейде оқылушының айтқанын тұтас жазып үлгіріп, кейде ести алмай қалған сөзімді Меңтайдың жазғанынан қарап, ілініп-салынып, контексті құрастырып жағырмын. Алғашқы сағаттағыдай емес, оқылушының үніне де құлағым үйрене бастағандай. Онда бір жол да жаза алмаған болсам, енді бір бетке жуық етіп сойдақтатып тастадым. «Қуан, Ербол, сенен бірдеңе шығады!» деймін ішімнен. Өстіп, өзімнен-өзім маңсанып, сияға қарай қолымды және соза бергенімде, өн бойымды электр тоғы соғып кеп жіберген сияқтанды. Сөйтсем, төмен қарап жазып отырған Меңтай екеуміздің бір мезгілде созылған қолымыз сауытқа қағар жетіп, қапталдасып қалған екен. Кішкентай әсем аппақ қол мен быртықайлау қап-қара қол біріне-бірі тиіскенде, электр сымның екі ұшы біріне-бірі жанасып, сол жерден жарқылдап от ұшқындап жағқандай, екеуін тез айырып жібермесе өшпес өрт тұтанатындай күй туған екен. Жүрек лүпілдеп, қан лыпылдап, дене дуылдап кетті. Осы қазір күйіп, көмір боп кетсем де, менің өз қолымды қыз қолынан ажыратып алғым келмеді. Меңтайдың мені мерт еткісі келмеді ме, әлде аға деп сияны бұрын алуға жол бергені ме, білмеймін, ол өз қолын жайлап кері тартып алды да, дәптерінің келесі ақ бетін аударыстырып қарай бастады. Сиясауыт босағаннан кейін, қайтадан, ештеңе болмағандай, бұрынғысындай сабырлы қалпында контекстің әрі қарай жалғастырып жаза берді.

Бірақ қыз сабырлы болған сайын менен сабыр кете бастады. Оның ақ саусақ, ақ білек, ақ мойнына көзім түскен

сайып, буын-буыным құрып, безгекке ұшырағандай бойым қалтырай түсті. Оның үстіндегі ангор ешкінің жүнінен тоқылған ақ свитерге дейін мені елттіп, елжіретіп, дүниеде сол свитерден сүйкімді, Меңтайға содан жарасымды киім жоқтай боп көрінді. Осы күйде отырып, лекцияның ырғағына ілесе алмай асықтым ба, әлде сол сәтте кезіме аударияда Меңтайдан өзге ешкім, ешнәрсе көрінбей кетті ме, білмеймін, ілгері созған қаламым сауыттың ернеуіне тиіп, көк сия мөлт етіп Меңтайдың дәптеріне ақтарылды да, сауыт домалай жөнеліп, оның ақ свитерінің етегіне барып құлады.

Менің бұл кездегі жағдайымның қандай болғанын сіз сұрамаңыз, мен айтпайын. Жазушы кісісіз ғой, өзіңізді менің орныма қойып, мөлшерлеп түсіне беріңіз. Менің бар білетінім – сол сәтте өзімнің жерге кірерге тесік таба алмағаным. Өйтпегенде қайтейін: ағалап, жаны ашып, жақсылық жасағалы жанына шақырып әкелген қызға қиянат жасап алсам. Қиянат емей немене, оның еңбегін еш етіп, дәптеріне сия төгіп, свитерін былғасам. «Кетіңізші орныңызға, өзіңіз бір адам емес, аю екенсіз ғой», – десе, не деймін қазір. Ашуланса, ауыл қыздарының тілі ащы келеді. Олардың: «Қу қайыршы», «Иттің ғана баласы» деген сияқты «тәтті» сөздерін талай рет естігенім бала күнімде. Бұл қыздың да мені сойлап тілдemesіне кім кепіл. Мына қаптаған қыздың ортасында маскараға ұшырайтын болдым-ау. Бұдан да бағанағы орнымда отыра бергенім артық еді. Бір көрген қыз бір ауыз жылы сөз айтты деп, желпендей кеп жөнеліп едім, өзіме де обал жоқ. Енді Меңтай мені не деп сөксе де құлмын!..

Осылай ойлап, өзіне өлім жазасын күткен қылмыскердей құнысып, бір уыс болдым да қалдым. Бет-аузым біртүрлі боп быжқырайып кеткен шығар деп ойлаймын, әйтеуір жалыншты түрмен жапалақ қағып, біресе парта үстіндегі көк ала боп қалған дәптерге, біресе Меңтайдың алдындағы аузы маған қарап мен не істер екен деп аңдып жағқандай көрінген кішкентай сиясауытқа кезек қарай бергенімді білсемін...

Соғыста жүргенімде бір күні мені іздеп артиллерия полкіне майдандық газеттің тілшілері келді. Өздері үш адам:

бір орыс, бір қазақ, бір өзбек екен. Ана екеуінен дәрежесі үлкен капитан қазақ менімен бұрыннан таныстай, бірден шүйіркелесіп кетті. Оның себебі бар еді. Мен дивизиялық және майдандық газеттерге артиллеристер өмірінен хабар, корреспонденция, мақалалар жазып тұратынмын. Жас кезімде қай қазақ өлең жазбаған. Ара-тұра бұл газеттерде менің өлеңсымақтарым да жарияланып қалатын. Содан, сырттай мені жақын тартатын капитан Бағи Уазитов өз газеттеріне материал жинай алғы шепке шыққан бұл сапарларында жолдастарын ертіп маған жолыға кетуге келіпті. Редакциядан ала келген блокнот, қағаздарын беріп, қарық қылып тасталды. Соғыстан аман қалсаң журналист бол, КазГУ-дің журналистика бөліміне түс деп мәслихат та айтып жағыр. Тірі болсам расында да журналист болуым керек деген ой менің басыма сонда ұялаған еді.

Біз батарея желкесіндегі жертелде сөйлесіп отырған болатынбыз. Бір кезде алдыңғы шеп жақтан гүрс еткен үн шықты да, лезде жерді солк еткізе дүрс ете қалған және дыбыс естілді. Апырай, танкіден атқан жок па екен деп ойладым мен. Өйткені танкіден шыққан снаряд лашындай ұшықыр келеді, оның гүрс етіп стволдан шыққандағы дыбысы мен шарк етіп нысанаға жетіп жарылғандағы үнінің арасындағы алшақтық азғантай ғана болады: «Апырай, жау танкілері батареяға шабуыл жасап келе жатқан жок па екен» деп сасқалақтаған мен жергөледен шыға жүгірмек бола бергенде, бір нәрсе ысылдап, ысқырып, қақаңдап келіп дәл есік алдына тоқтады да, шырк көбелек үйіріле қалды. Зәрем зәр түбіне кетіп, «ойбай, снаряд», — деп жертеленің төріне қарай жүгірдім. Журналистердің де көздері шарасынан шығып, «аллалап» жатыр. Біріміздің астымызға біріміз тығылып, үйме-жүйме болдық та қалдық. Сөйтіп жағып бәріміз бақырайып есікке қараймыз. Есік алдында ажал биін билеп, ұршықша айналып снаряд тұр. Ешқайсымызда үн жоқ, іштей снаряд әне жарылады, міне жарылады деп жанымыз шығып барады. Бір кезде снарядтың шыр көбелек айналған шапшандығы азайып, оның шокиып отырған аюдың күшігіндей

бол бойы көрінді де, сәлден соң буыны құрып, әлі біткендей, сылқ етіп құлай кетті. Сол кезде менің тасамда жатқан капитан селк ете түсіп, көзін жұмды. Снаряд құласа да жай жаппай, аунақшып-дөңбекшіп, өлі тигендей әлденеше рет тыпыршып барып әрең тынышталды. Соның озыңде де: «Әй, қайдасындар?» — дегендей, мойынсыз мұқыл тұмсығыммен бізді іздеп жер иіскеп жатқандай бол, басын жертолеленің есігіне тірей тоқтады. Біреуіміз басымызды көтерсек-ақ снаряд көмейінен қорғасын бүркіп жіберетін сияқтанды.

— Алла! — деді қазақ.

— Ойбай! — деді өзбек.

Бәріміз бірдей көзімізді тарс жұмдық. Енді қазір снаряд жарылып, төртеуіміздің парша-паршамыз шығатын сәтті күттік.

Жок, біз асыққан екенбіз. Біз төртеуіміздің парша-паршамызды шығаратын снаряд Германияның ажал фабрикасында жасалмаған боп шықты.

Сонымен, не керек, ары жаттық, бері жаттық — снаряд жарылмады. Осы иттің өзі біздің қасымызға келіп жарылғалы жертеленің ішіне кіріп кеткен жок па екен деп, мен ақырын көзімді аштым. Жок, өйтпепті, үй күзеткен итке ұқсап жатыр есік алдында тонқиып.

— Жолдастар, бұл снаряд емес, болванка¹ болды, мен шығып ары анарып тастайын, — дедім қасымдағыларға.

— Ойбай, қарағым, барма, — деді капитан безек қағып. — Бұл кеш жарылатын снаряд.

— Ойбай, қозғалма, — деді өзбек журналист. — Сенің қимылыңмен ауа қозғалады да, снарядты соғады. Содан сон бәріміз бірдей ғаріп боламыз.

— Черт возьми, — дейді орыс журналист, о да не істерді білмей.

Өстіп отырғанымызда бірнеше секунд уақыт өтті. Осы тұсқа кешеден бері анда-санда бір болванка кеш түсіп, жарылмай қалатынын білетін мен орнымнан тұрдым. Өлде журналистердің алдында өзімнің қорықпайтын бағыр екенімді

¹ Болванка — жарылмайтын снаряд.

көрсеткім келді ме, қайдан білейін. Алды-артты ойлаптайтын жастықтың қызуы бойымды кернеп, бір басып, екі басып есікке қарай аяңдадым. Болванка болмай, басқа снаряд болып, жарылып кетпес пе екен деген де ой келді. Алайда шешінген судан тайынбас деген емес пе, кейін қайтпай, ілгері ұмтыла бердім. Елтеп есіктің сәкісіне көтерілдім. Бұл жатқан расында да кешеден бері екі-үш рет көріп, көзім қанып қалған болванканың өзі тәрізденді. Оны құйрық жағынан ұстап, көтеріп алайын деп еңкейе бергенімде капитанның:

– Ербол, қарағым, қош. Біз үйіңе хабарлармыз, – деп жыламсыраған үні естілді.

Шоққа қызған шойындай ыстық ауыр снарядты шинелімнің жеңімен қапсыра ұстап, жерден көтеріп алдым да, аяғымды бір басып, екі басып, жертеленің сырт жағындағы шұңқырға қарай аяңдадым.

Снарядты жерден көтеріп алуын алсам да, одан құтылғанша асықтым. Жаңа, журналистердің қасынан батырсынып тұрғаныммен, батырға да жан керек екен. Неге тұрдым, жай жатқан жыланның құйрығын басқандай боп, мұны неге көтердіме қалдым. Бұл пәле болванка емес, жаңағы жігіт айтқандай кеш жарылатын снаряд болып, қазір шарқ ете түссе, менен бір жапырақ та қалмайды. Ал әлгінде, бәріміз жертеледе жатқан кезде жарылса, бәлкім, жаралы болсам да тірі қалатын ба едім деп ойладым. Осы сәтте қос қолдап көтеріп келе жатқаным ауыр қара снаряд емес, шиыршықталып жатқан қара жылан сияқты боп көрінді. Ол қазір басын қылқан еткізіп көтеріп алып, менің мойнымға орала түсетін тәрізденді. Осыдан кейін өн бойымды қара тер жауып кетті. Отыз метр жердегі шұңқырға батпақта отыз километр жүргендей болып әрең жеттім.

Снарядты шұңқырдың шетіне жатқызып, елтеп түбіне қарай домалата бергенімде, ол шынында да жыланша ысылдай бастады. Мен жан ұшырып, кейін қарай қаштым. Алқынып жертелеге жетіп, ішіне кіре бергенімде, сырт жақтан гүрс етіп жаңағы снаряд жарылды – оның болванка емес, кеш жарылатын снаряд боп шыққанын мен сонда ғана білдім. Есік-

тен ішке қарай домалап келе жатып, капитанның «Алла» деп ышқынған даусын тағы естідім. Жерголе тұсаулы аттай бір секіріп қалды да, оның тер жақ іргесі құлап, үстімізге суық топырақ сау ете түсті. Алыстан келген дүмнүі мынадай, ал бұл пәле жаңа жанымызда жарылса төртесүмізді бірдей жайратып кетеді екен-ау деп ойладым ішімнен...

Меңтайдың алдында жатқан сиясауытты көргенде осы оқиға есіме түсті. Бірақ махаббат мысы басқан адамның қозғалуға да халі келмейді екен. Кеше ғана жарты пұт болванканы жерден көтеріп алып, жерүйден аулаққа апарып лақтырып тастаған солдаттың енді, міне, саусақ басындай шишаны жатқан орнынан көтеріп алуға батылы да, шамасы да жетпеді.

Менің қолымнан келмеген бұл қайрат Меңтайдың қолынан келді. Ол шуу дегенде «бәләй» дегендей, астыңғы ернін босаң тістеп, не істерін білмегендей, сәл бөгеліп қалды. Содан соң ұзын қою кіріліктерін бір-екі рет қағып жіберді де, мен жаққа бұрылып та қарамастан, сияны бейне бір өзі төгіп алған, оған өзі ғана кінәлі жандай жай таныға, алдына құлаған сиясауытты алып, жайлап парганың үстіне қойды. Ақ свитер етегінің алақандай жері әп-сәтте көк ала болды да қалды. Бірақ оған Меңтай мән бермеген сияқтанды. Сиясорғышымен дәптеріннің бетіндегі сияны сорғызып болды да, жаудырап маған қарады.

– Қысылманыз, ағай, – деді. Бұған бейне бір өзі кінәлідей, онысына менен кешірім өтініп, жалынғандай боп айтты. Содан соң артқы паргадағы қыздарға қарай бұрылды да, – Қыздар, сияларыңды бері қойыңдаршы, – деді.

– Не боп қалды, Меңтай? – деді арттағы екі қыздың бірі жып етіп.

– Свитеріңді былғап алдың ба? – деді екіншісі жаны ашығансып.

Бұлардың сөздерін естігенде менің маңдайымнан тағы да шыл-шып тер шықты.

– Жоқ, жай, әшейін, – деп Меңтай қыздардың сиясына қаламын батырып алып, дәптеріннің ақ бетінен бастап, қайта-

дан жазуға кірісті. Жаза бастап, басын тез көтерді де: – Ағай, сіз де мына қыздардың сиясымен жаза беріңіз, – деді.

«Ұялған тек тұрмас» дегендей, сасқалақтай бұрылып, арт жаққа қарадым. Онда да бір шұмшиген сауыт тұр. Бір жақсысы оны қыздардың бірі дәптерінің шетіне басқан сол қолының екі саусағымен қыса ұстап отыр екен. «Қой, бір-еуінің сиясын үстіне төгіп жетістіріп едім. Енді мына қыздың қолына қалам тығып алып сорлағармын», – дедім де, тырып епестен отырып қалдым. Ми айналып жерге түсердей ыстықта ауыр жүк, қару-жарак арқалап жорықта келе жағқандай боп, гимнастеркамның жеңімен самайымды, маңдайымды сипай бердім. Қоңырау соғылғанда, басы-көзін тер жауып, болдырған зеңбірек ағындай сенделектеп сүмірейіп, сүйретіліп, орнымнан әрең тұрдым.

V

Сөйтіп, менің студенттік дәуірімнің алғашқы күндері өте бастады. Университетке, оның биік-биік аудиторияларына бойым үйреніп, оқытушылардың аты-жөнін біліп, қай сабақтың қай жерде өтетінін аласпай табағын болып, біртіндеп көшелі студент санатына қосылып келе жағтым. Бұрынғыдай біреу бетіме қараса ыржиып қоя бермейтін болдым. Мاستықтан айыққандай, өзімді-өзім тежеп ұстауға машықтана бастадым. Соғыста жеңіл нәрсе, жұмсақ зат ұстап көрмегендіктен, аудиторияда қолыма ілінгеннің бәрі жеп-жеңіл көрініп, не құлағып, не қирағып алатын әдетімнен де айына түстім.

Өзіміздің курстың қыздарына да ептеп көзім қанып, оларды аудиторияда ғана емес, көшеде де танып, бас изесетін халге келдім. Аш ауызға ерінге тигеннің бәрі май тәрізді боп таныла ма, кім білсін, әйтеуір, бірінші көргенде курстағы қыздардың бәрі бірдей сұлу, сымбатты, бірінен-бірі өткен әсем, бейіштің төріндегі хор қызындай, бірінен-бірі айырғысыз сияктанып еді. Алғашында Балықтың уылдырығындай ұқсас, шетінен жұмыртқадай ақ боп көрінген қыздар

бірте-бірте пішін-тұлғалары бірінен-бірі бөлектеніп, мінез-құлықтары ерекшелене, екшеле түеті. Олардың ішінен ептеп қара торы қыз да, қара қыз да, шұбар қыз да шыға бастады. Дегенмен көпшілігі сол бірінші жүздескендегімдей жылы шырайлы, уыздай уылжыған әсем, әлемі күйінде қалды.

Ал солардың бәрінен де мен үшін алғашқы көргенімдегі-ден де сұлу, сымбатты, одан да сезімтал һәм инабатты болып Меңтай ғана жеке-дара шықты.

Жігіттің қызды жақсы көруінің себептері көп қой. Бірақ оның бәрін ауыз шіркін айтып жеткізе ала ма? Тек жүрек қана қыз жақсылығын қылдай тізіп, көкіректе сақтап жүреді емес пе. Мен соғыстан қайтып келген күндері көрген қыздарымның бәріне ғашық едім. Жігіт өзін самғап жүрген сұңқармын деп есептесе, қыздың көркі сол сұңқар шырмалар тор емес пе? Сұлу емес қыздың өзі саған жалт етіп бір көз тастаса, сорлы жүрегің қолға түскен ұрыдай қалтырап қоя бермей ме? Ал мен болсам самғап келіп, бір курста мөлдіреп отырған отыз қызға тап болдым – отыз торға шырмалдым. Бірақ өңді қыздың бәрі жөнді қыз бола бермейді. Қыздың көркі тор болса, оның жайдары көңіл, жақсы мінез, назды қылықтарын неге теңеуге болады? Асау тұлпардың аяғына салған болап кісеннен кем емес-ау деймін жақсы қыздың қылығы. Алғашқы күнгі мен партаға құлатып алған кішкентай сиясауыттың әлсіз сылдыры бірте-бірте сол кісен шынжырының шылдырына айналған тәрізденді. Осы оқиға, сұлу әйелдің бетіндегі менмұңдалап, мөлдіреп тұратын мендей болып, өмір бойы көкейімде, көз алдыма қалды. Меңтайды шын жақсы көруімнің шеті осы оқиғадан басталды-ау деймін.

Бұл оқиғаны мен де, курстың басқа қыздары да бірінше күнге дейін естен шығара алмадық. Мен ұялғанымнан ұмытпаймын, қыздар қылжақ үшін естеріне алады. Әсіресе Қанипа мен Зайкүл деген қыз қоян қуған тазыдай тақымдап, есімді шығарды.

Меңтай алғашында бірнеше күн сабаққа мен сия төккен свитерін киіп келіп жүрді. Тегі оны ауыстырып киерлік ла-

йықты басқа кеуде киімі болмады-ау деймін. Аппақ свитердің етегіндегі алақандай көк сияны көргенде, менің бетімнен отым шығып, оған карамауға тырысамын, көзімді басқа жаққа бұра бастаймын. Менің дәл сол сәтімді аңдып тұрғандай Қанипа сөз бастайды.

– Меңтай, немене, өзің көк бүйрек боп кеткенсің бе? – дейді оның бүйіріне үнліп.

– Тү-ү-у. қыздар-ай, – дейді Меңтай даусын соза сөйлеп, сәл күлімсіреп қойып. – Кірлемейтін киім болушы ма еді, қойсандаршы.

Осы кезде Зайкүл күлімдеп, басын қиқаңдатады.

– Көк бүйрегің не, Қанипа-ау, бұл Меңтайға ағасының басып берген көк мөрі емес пе? – дейді.

Басқа қыздар мырс ете қалады. Менің мандайымнан тер бұрқ ете түседі. Сасқалақтап, жан-жағыма қараймын. Қыздар түк болмағансып, төмен қарайды.

Меңтай сабырмен отырып, құрбысының әзіліне шындап жауап береді.

– Қыздар-ау, баяғыда бір сауыт сия төгіліп еді деп, ағайды күн сайын қинай бермессендерші, – дейді ол достарына мөлдірей қарап. – Орнықсыз кішкентай сауыттың құлап кеткеніне ағай кінәлі ме екен? Қарандаршы өздерің: біріміздің жөні бүтін сия-сауытымыз жок қой алдымызда. Біріміз әтірдің сауытына, біріміз дәрі-дәрмек шишасына сия құйып жазамыз. Ал бұған шын кінәліні іздесек – соғыс қой ол. Соның салдары емес пе бәрімізге қағаз, қарындаш, портфельге дейін қат болып кеткені. – Осылай деп Меңтай, лықсып кел қалған қалың суды бөтен арнаға аударғандай, қыздардың күлкі керілеп келе жатқан көңілдерін басқа жаққа бұрып жібереді. – Қайта сол сияны төгіп алғаны үшін ағайға рақмет айтуымыз жөн емес пе? Ағай бізге қысылғанынан ұшталмаған сия қарындашын берді. Міне, бүгінге дейін осы отырған бәріміз сол қарындаштың сиясымен жазып келеміз.

– Оның рас, – деді Зайкүл. – Сенің сияң төгілмесе бұл кісі бізге ұшталмаған қарындашын бермес еді ғой. – Зайкүл «ұшталмаған» деген сөзді сықылықтай айтты.

Осы кезде артқы партада жалғыз отырған Қанипа санқ етіп Зайкүлге сұрақ қойды.

– Бұл ағайдың басқа ұшталмаған ештеңесі жок па екен? Оны естіген екі-үш қыз, біреу желкелерінен түйіп қалғандай тілдерін салаң еткізіп, төмен бұқты. Біреулер үн шығармай мырс-мырс күлді. Менің қасымдағы Меңтайдаз басқа қыздардың бәрінің иықтары діріл қақты. Қағты күліп тоқтап, екі беті қып-қызыл боп кеткен Майра ғана сәлден соң басын көтеріп:

– Иә, Қанипа, саған не боп кеткен, – деді құрбысын кінәлаған сияқтанып.

Қазақтың сөзі қызық қой, шіркін! Дұрыс айтылған сөзді, күлкі үшін бұрып түсінуге де болады. Бұрып айтқан сөзден «жок, мен былай ойлап едім» деп бұлтара салуға және оңтайлы. Қуанышы мен бақылын күміс күлкінің сыңғырымен өлшейтін, әр сөзін астарлап әзілмен айтып, әрқашан: «Осы күлкіден айырмасын» деп тілейтін ғазиз жүрегі камқорлықпен қалжыңға бірдей толы, жаны жайдары қазақ үшін дүниеле бұдан тамаша тіл бар ма, сірә?

– Жолдастар! – Қанипа екі көзі жалтылдап орнынан тұрды. Бетінде ешбір күлкі жок. Жиналыстарда мінбеден сөз сөйлейтін шешендей, екі қолын партаның екі жақ ернеуіне тіреп алыпты. – Жолдастар, мені дұрыс түсінулеріңізді сұраймын. Мен басқа мәселеге байланыссыз, тек қарындаш тұрғысында ғана айттым.

Бұған қыздар тегіс ду күлді. Оның алғашқы сөзін естімеген сияқтанып, күлместен, жымимастан қалған Меңтай да бұл жолы мырс етіп, езу тартты.

– Әй, Қанипа, сенің тілің-ай осы, – деп қойды ақырын ғана. Меңтайдың үнінен маған қыз жүрегінде кінәлау емес, құрбысына деген сонша бір нәзік мейірбандық жатқаны аңғарылды.

Арада жексенбі өткен келесі бір дүйсенбіде Меңтай аудиоторияға көк свитер киіп келді. Оны есіктен көре сала Зайкүл:

– Әу, Меңтай, жаңа свитер сатып алғаннан сауымысың өзін? – деп жүгіріп жанына жетіп барды. Меңтай сызыла аяндап партаға жеткенше, ұршықна иіріліп Зайкүл оның ал-

дына бір шығып, артына бір шығып карап үлгірді де, «жарасымды екен» деп өз бағасын айтты. Содан кейін әлденеге мұнайғандай боп, сәл күрсініп алды. – Жұртқа осындай жақсы нәрселер кездесе кетеді.

Меңтай парта жанына жеткеннен кейін аудиторияға ертерек келіп отырған бәрімізбен бас изеп амандасты да, күле түсіп, үйіріліп қасынан кетпей жүрген Зайкүлге бұрылды.

– Бұл менің бұрынғы свитерім ғой, Зайкүл-ау, – деді.
– Қойшы, – деді Зайкүл оған сенбей. – Аңадағы ағай сия төгіп тастаған свитер ме?

– Иә, сол свитер. Сонда ағайдың қолы сиясауытты қағып кеткені жақсы болды, – деді Меңтай маған балаша еркелей бір карап қойып. – Ағайға рақмет, айтпесе мен жалқау мұны қай уақытта бояп аларымды кім білсін. – Осылай деп ол менің үстіне сия төккеніме шын қуанғандай күй танытты.

– Осындай әл-әлемі ғып өзің боядың ба, ей, Меңтай? – деп Зайкүл көк свитерге қайтадан үңілді. – Қой, өзің емес шығарсың.

Меңтай және күлді.

– Өзім, – деді тағы да Меңтай басын изеп. – Бұл свитерді тоқыған да өзім.

– Не дейді, кашан тоқып жүрсің?

– Биыл, жазғы каникул кезінде.

– Жіпті кім иіріп берді саған?

– Өзім, – деді тағы да Меңтай басын изеп.

– Былай, битіп пе? – деді Зайкүл сол қолын жоғары көтеріп, шынашағына іліп алған шүйкенің шумақтаулы жүнін сұқ саусағы мен бармақ арасында қыса ұстап тұрып, оң қолымен төмендегі көзге көрінбейтін ұршықтың сабын ширайтып кеп қалғандай белгі жасап.

Қыздар ду күліп жіберді.

– Иә, – деп Меңтай да еріксіз күлді. – Оған несіне танданасың, ұршық біздің бабаларымыздан келе жатқан жүн иіру фабрикасы емес пе?

– Алла-ай, ішің неғып жарылып кетпеген, – деп Зайкүл Меңтайды аяғандай боп басын шайқады. – Осыдан кейін сен

де жалқаумын дейсің-ау өзіңді. Мына мені айтсаңшы ештеңе істей алмайтын.

– Дегенмен он сегізге келген қыздың өз киімін өзі тігіп, тоқып кие алғаны жөн ғой, – деді Меңтай құрбысының көңіліне келіп қалмасын деген сақтықпен жайлап қана. – Біз енді бала емеспіз ғой, Зайкүл-ау.

– Мен отыз сегізге келсем де өйте алмайтын шығармын. Ештеңеге мойным жар бермейді осы, – деп қайта мұнайды Зайкүл. – Осы сабағы түскірді де емтихан тұсында оқымас едім, қайтесің, баға керек.

Сырттан Қанипа келіп кірді.

– Алла-ай, – деді ол Зайкүлдің даусына салып. – Осы сен неғып көбелек боп ұшып кетпей жүрсің аспанға?

– Ей, рас, соған өзімнің де таным бар, – деді ол дөңгелек көздерін одан сайын бақырайта түсіп.

– Онда, ұшып кетпей тұрғаныңда орныңа отыр тез, – деді Қанипа Зайкүлді иығынан басып. – Оқытушы келе жағыр.

Әрине, ол оқытушы келді. Оны басқа оқытушы және алмастырды. Күн сайын өстіп үш-төрт адамнан лекция тыңдаймыз. Оқытушыларымыз да әр түрлі, алуан мінезді адамдар. Мәселен, біреуі биязы, білімдар, басы артық сөзге жок кісі. Біреуі байсалды, маңғаз, енді біреуі жеңілтек деген сияқты. Ал тағы бір оқытушымыздың әдеті қыздардың шашын, иегін сипау болатын. Ол кісі келерде басқа қыздар артқы партаға қарай қашып, алға қасқияп Зайкүл мен Қанипа ғана шығатын. Оқытушы орнынан тұрып бұлардың қасына келгенде біреуі сипауға үйренген мысықтай боп шашын, біреуі енесі әуесін жалаған бұзаудай сүйсініп, бұғағын тосып тұрады. Әрине, оқытушылар жайында уақыт алып сізге айтып жауаптымын қажеті жок. Бұл арада тек айта кетейін дегенім Меңтайдың сол оқытушыларды алаламай, бәрін бірдей жақсы көретіндігі еді. Біз, басқамыз әр оқытушының өзімізге кемшілігін тауып, мінеп жатамыз. Сонда оларды жақтап жалғыз Меңтай ғана шығады.

– Қыздар-ау, қойсандаршы. Оқытушыларымыздың бәрі жақсы адамдар ғой. Тек кейбіреулердің сүйекке сіңген әдегі

болады. Адамды ол үшін кінәлауға болмайды ғой, – деп жалынғандай жай танытады.

– Ендеше ол кісіге өзін неге шашыннан сипатпайсың? – дейді Меңтайға қарсы дау айтып қыздардың бірі.

Бұған Меңтай жауап бере алмай қысылады да, шыншын айтады.

– Мен ұяламын, қыздар, менің шашымды шешемнен басқа ешкім сипаған жоқ кой, – дейді. Қыздар оған дүрсе қоя береді.

– Біздің басымызды шешемізден басқа кім сипапты?

– О не дегенің, Меңтай? – десіп, бұртиысып қалады.

– Сендердің әкелерің бар, әкелерің сипаған шығар дегенім ғой, – дейді Меңтай достарын өкпелетіп алдым ба дегендей, әрқайсысына бір жаутандай қарап. – Ал оқытушы ағай бәрімізге әке құралыптас кісі емес пе, сондықтан айтамын... Мен әкемнен ерте, ес білмеген шағымда айырылдым ғой.

Жүзі қандай ақ болса, жанының да сондай пәктігіне көзім жетті ме, әйтеуір, аузынан шыққан осындай әр сөзі мен әр қылығы мені елітіп, елжіретіп, күн сайын Меңтайды іштей жақсы көруім артып, оған бар ықыласыммен беріліп құлап бара жаттым. Енді оқытушыларды қойып, мен сізге соны айтайын.

Соғыстан кейінгі бейбіт бірінші жаңа жыл келе жатты. Жаңа жыл қарсаңында жұрт туған-туыс, жора-жолдастарына алдын ала ашықхаттар жолдасып, асығыс телеграммалар жөнелтісіп, құттықтаулар қабылдасып, мээ-мейрам болыса бастады. Осы кезде ауылдары астанаға жақын студенттер деканаттан жалынып жүріп рұқсат алысып, үйді-үйлеріне кетісіп жатты.

Жаңа жыл қарсаңындағы соңғы лекциялардың аралығында Меңтай менен:

– Ағай, ертең Жаңа жыл ғой, сіз елге қайтпайсыз ба? – деп сұрады.

Мен басымды шайқадым.

– Неге? Өзніз соғыстан келдіңіз, өзге бармаса да сіздің баруыңыз керек кой, ағай. Әке не шеше, тіпті болмаса туыс-

тарыңыз бар шығар. Не басқа бір жақын адамдарыңыз болар. – Соңғы сөйлемін Меңтай ойлаынқырап айтып еді. Тегі, мен соны сезіп қалмамын деді ме екен, әйтеуір, одан кейінгі сөздерін сәл шашаңдатыпқырап жіберді. – Ал менің шешем тірі болса, мұнда бір сағат та тұрмастан үйге осы қазір-ақ жүріп кетер едім. Бірақ шешем былтыр қайтыс болды.

– Неден? – депті мен олген адамның неден қайтыс болғанын білсем, бейне бір тіріліп жіберетіндей-ақ.

– Неден деріңіз бар ма, бәрі соғыстың әлегі ғой, ағай, – дей салды қыз шешесінің неден өлгенін ежіктеп түсіндіріп жатқысы келмегендей.

– Біздің де үйде ешкім жоқ, – дедім мен.

– Жалғыз екенсіз ғой.

– Жоқ, қарындасым бар.

– А, қарындасыңыз бар ма? – Меңтай көзі мөлдірей түсіп, сәл ойланып қалды. – Соғыстан ағасы аман келген қарындастан бақытты адам бола ма екен, шіркін! – Ол маған қайтадан сұрақ қойды. – Ал сіз қарындасыңызға неге бармайсыз? Ол жалғыз өзі сізді қашан көремін деп сарғая күтін отыр емес пе?

– Жоқ, жалғыз емес, тұрмысқа шыққан!

– Сіз соғыста жүргенде шықты ма?

– Иә.

– Сіздің рұқсатыңызбен бе?

– Жоқ, менен рұқсат сұраған жоқ, – дедім күліп.

Қыз: «Бәләй, неге рұқсат сұрамады екен?» – дегендей басын шайқады да, одан соң біраз үнсіз отырды.

– Егер ешқайда бармасаңыз, – деді қыз маған қайта бұрылып, – ертең біздің бөлмеге келуіңізді сұраймын, ағай. Қасымадағы қыздардың бәрі кетіп қалды. Күні бойы елегізің бір бөлмеде бір кісінің отыруы қиын сияқты.

– Жарайды, – дедім мен әлденеге жүрегім дір ете қалып.

Бірақ мен сіздердің мекендеріңізді білмеймін ғой.

– Ә, солай ма еді? Сіз жатақханаға әлі бір рет барып көрген жоқсыз ба?

– Жоқ.

— Ендеше сізге қалай түсіндірсем екен? — Меңтай ернін тістеп, сәл ойланyp алды. — Университеттің екі жатаханасы бар: бірі Калинин көшесінде, бірі Виноградов көшесінде. Бірақ екеуі бір жерде, қатар. Виноградов, 62 — біздің жағакхана. Соның 62-бөлмесі. Ұқтыңыз ба? Алпыс екі — алпыс екі, — деді қыз мен ұғып алсын дегендей әр сөзін соза айтып. — Екі рет алпыс екі.

Мен сәл ойланыпқырап барып басымды изедім. Ойланғаным — Калинин көшесіндегі жатаканаға майданнан бірнеше рет хат жолдағаным есіме түсті. Менің бөгеліп бас изегенімді шала ұқкандығымнан деп білді ме, әлде айтқанын ұқсам да ұмытып қалар деп ойлады ма, білмеймін, Меңтай дереу дәлтерінің аяқ жағынан бір бетін жыртып алды да, әдірісін жаза бастады. Мен оның айтқанын ұқсам да, ұмытпайтынымды білсем де, жазбай-ақ қойыңыз демедім. Маған өз қолыммен жазып берген қағазы қымбат көрінді.

— Өзіңіз қайда тұрасыз, ағай? — деп сұрады Меңтай әдіріс жазған қағазды бүктеп менің қолыма ұстатып жатып.

— Держинский көшесінде, бір жолдасымның әкесінің үйінде пәтердемін.

— Тұрған үйіңіз Виноградов көшесінен төмен бе, жоғары ма?

— Төмен.

— Онда біздің жатахананы былай табасыз. Үйден шыққан бетіңізде Держинский көшесімен өрлеп, жоғары, Виноградовқа дейін көтерілесіз. Оң жақ бұрышта драма театрының үйі тұр, оны білетін шығарсыз. Театрдан оңға қарай бұрылсаңыз, бір он минуттан кейін Никольский базарына жетесіз. Сол жағыңыздан бір үлкен шіркеудің діңкііп тұрған, — Меңтай «діңкііп» деген сөзді балаша созып айтып, — сары ала күмбесін көрсеніз, сол — Никольский базары. Базардың қарсысындағы екі қабатты жалпақтау сары үй — сіз іздеген жатакана болады да шығады. Енді табасыз ғой?

— Табамын.

— Келесіз ғой?

— Келемін.

Кешке лекциядан қайтқан маған Меңтай берген әдіріс қағазы молла жазып берген бойғұмардан кем көрінбеді. Жоғалтып алған жоқпын ба деп сасқалақтап, үйге жеткенше гимнастеркамның омырау қалтасын әлденеше рет сипалағаным бар. Үйге келе сала бітрген біріңші жұмысым Меңтай берген қағазды тезірек ашу болды. Онда қыздың жаңа өз аузынан айтқан әдірісі ғана барын білсем де, соны оқып шыққанша тағатым қалмады. Меңтай әдірісті былай деп ұзын етіп бір-ақ жолға жазыпты: «Виноградов көшесі, 62. 62-бөлме, Меңтай».

Шота Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған бағыр» поэмасының арқандай шұбатылған ұзын жолдарына ұқсас бұл сөздер маған бүтін бір поэмадан кем әсер еткен жоқ.

«Бұл қыз мені неге шақырды? Әлде мені жақсы көре ме екен? Үндемей жүріп ол да мені ішінен ұната ма екен, сүйе ме екен? Әрине, солай болуға тиіс. Сүймесе, мені ошаа бөлмеге шақырар ма еді? Жалынғандай боп, қайта-қайта өтініп, өз қолыммен әдірісін жазып берер ме еді? Өттең, шіркін, Меңтайдай әсем, ақылды қыз мені сүйіп, мәңгілік жарым болса, өмірде ешбір арманым болмас еді!»

Осылай ойлап, төсекте шалқаннан жатқан менің есіме бала күнімде естіген бір шумақ халық өлеңі түсті:

Мінгенім дәйім менің сарым болса!

Қолымда жетелеген нарым болса!

Армансыз бұл дүниеден өтер едім —

Күлім көз, оймақ ауыз жарым болса!

«Рас, Меңтай мендік болса, менің де арманым болмас еді!» деп іштей күрсінемін де, осы өлеңнен картина құрасырамын. Астында сары ағы, қолында жетектеген жалғыз өркеш нар түйесі бар жігіт алдында, ақ отаудың қасында тұрған күлім көз, оймақ ауыз келіншекке қарай асығып бара жатқандай көрінеді. Сонда менің де астымда ағым, қолымда нарым болуы керек пе? — деймін мен өзіммен-өзім дауласып. «Ат — адамның қанаты» деп білетін қазық үшін бір жүйріктің

болуы қажет-ақ дейік. Сонда нардың керегі не? Көшпей-қонбай нар жегектеп жүрудің өзі ұят емес пе? Әлде нар дегені дәулет деген мағынада ма екен? Бірақ қазіргі дәулет денсаулық пен білім емес пе? Қойшы, не керек, ақыры қазақтың қара өлеңдерінің бәрінің алғашқы екі жолы мағынасыз келеді, бар мағынаны соңғы қос жолы ғана білдіріп отырады деген оқытушы сөзі ойыма оралады да, бұл шумак өлеңнің бар мәні — «армансыз бұл дүниеден өтер едім, күлім көз, ой-мақ ауыз жарым болса» дегенінде деп түйемін.

Осыдан кейін басыма тағы бір күдікті ой келеді. «Сені қыз оңаша бөлмесіне сүйгендіктен емес, аға деп сыйлағандықтан, ағасындай сенгендіктен шақырса кайтесің?» — деп біреу мені үрейлендіре, алғашқы тәтті ойымнан үркіте сыбырлағандай болады. Осындай неше алуан ойлардың тұйығына тіреліп, таң атқанша дөңбекшіп шыққан ол түн өмірімдегі ең мазасыз түндердің бірі болып есімде қалды.

Таңертең, шай үстінде үй иесі маған қарап:

— Ербол, қарағым, түні бойы дөңбекшіп шықтың ғой, ауырып қалған жоқсың ба? — деп сұрады.

— Жоқ, — дедім мен басымды шайқап.

— Е, жөн, онда шайынды ішіп, наныңды жесеңші, — деді ақсақал менің ауырмағанымға қуанып.

Бірақ мен бір түйір де дәм тата алмадым. Еш нәрсе тамағымнан өтпеді.

Соғыстан кейінгі жұтан дастарқанның жұлыны шайынан ауыз тиген болып, қапыл-құпыл киініп үйден шықсам, көшелер ертегідегідей ғажап бір құлшыртқан күйде екен. Қала төбесінен түні бойы жауған ұлпа қар әр көшені ақжайма жапқан аппақ төсекке, әр үйді үлпілдеген ақ бөксебай жамылған әсем келіншекке ұқсатып қойыпты. Ағаштар ақ тоңының етегі жер сызған Аяз апаларды еске түсіріп, бір емес бірнеше ата мұртынан күліп, саған қарай асықпай аяндап келе жатқан сияқтанады. Телеграф сымдары дәріхананың үлпілдек ақ мақтасынан жуан етіп есіп кермеге тартқан ақ арқан тәрізде-неді. Шинелімнің екі етегі делендеп, бұзаубас етігімнің екі тұмсығы ұлпа қарға үйректей сүнгіп, есіп келемін едірендеп.

Жас қардың жұпар иісі тынысымды кеңейтіп, жүрегіме бір ғажайып сыр құйғандай болады. Ақ қар, асыл ауа Ментайдың ақ жүзін, аппақ мойнын еріксіз есіме салады. Жанға шипа мынау мөлдір ауа маған тек қана соның дем-лебізіндей боп танылады.

Көшеде менен басқа тірі жан жоқ. Айнала жым-жырт. Түнде Жаңа жылды қарсы алып, бар дүние шаршал мұлгіп тұрғандай күй танытады. Ментай есіме түскенде осы иен көшенің ортасында тоқтай қалып еңкейдім де, бір жерін ауырытып алмайын дегендей ептеп жердегі ұлпа қардың аппақ жотасын бір сипап өттім. Оған айызым қанбаған соң алақаныммен көсіп кеп алдым да, уысымдағы қарды бар саусығымның күшімен мытып-мытып жібердім. Ғашықтың ыстық алақанына түскен салқын қар лезде еріп, көздің жасындай боп жерге тамшылады. «Шіркін, осы ұлпа қардай боп, менің құшағымда Ментай да ерісе-ау!» дедім ынтығып. Содан соң «Виноградов, 62... Виноградов, 62» деген екі сөзді жан тебіренгер жақсы әннің қайырмасындай қайталап, енгіселей ілгері бастым.

Шіркеудің қарсысындағы екі қабатты сары үйді адаспай табуын таптым-ақ. Бірақ соның ішіне кіруім мұң болды. Жатақханаға жеткенше біреу мойнымнан арқан сап дедектетіп келе жатқандай-ақ асығып едім. Жатақхананың жанына келген соң жүрегім лүпілдеп, буын-буыным құрыды да қалды. Бағанадан бері жайдақ жермен келіп, енді бейне бір биік таудың басына қарай өрмелегендей ілібіп, ілгері басқан аяғым кейін кетіп, дымым құрып, дыбысым тұншығып, әлсәтте әлсірегендей күйге түстім. Әрең дегенде есіктен кіріп, екінші қабатқа көтерілдім.

Жатақхананың ұзын дәлізінің екі жағы қатар-қатар жалғасқан ерсілі-қарсылы есіктер екен. Шеткі есікке тақай бере буынымды бекіткен болдым да, үйге түскен ұрыдай тынысымды ішіме тартып, есіктердің нөміріне көз жүгірте баспадым. Бала күнімде ауылдың лешар қарттарының намаз оқығанын талай рет көргенім бар еді. Сәжелете қайта-қайта бас қойып, өз-өзінен күбірлей тізерлен отырған қарт бір кез-

де «Ассалаумағалейкум, Рахметолла!» – деп дауысын шығарыңқырап, басын оң иығына, содан соң сол иығына қарай бұратын. Сол сияқты мен де «алпыс екінші бөлме», – деп іштей күбірлеп, басымды екі жағыма кезек бұрып келемін. Тегі, шалдарға қарағанда менің «намазым» ұзаққа созылды-ау деймін, өйткені олар мойнын екі-ақ рет бұрса, менің әлде-неше рет бұруыма тура келді. Сөйтіп, 58, 60, 61-бөлмелердің есіктері алдынан өттім. Енді алпыс екінші келетін шығар деп, жүрегім одан сайын лүпілдей түсіп, сол жағымдағы есіктің маңдайшасына және қарадым. Жок, бұл да алпыс екі емес, тіпті мұның маңдайшасында ешбір цифр жок. Ал қарсысындағы есікте 63 деген цифр тұр. Сәл бөгелдім де, мүмкін алда шығар деп, екі жағыма кезек үңіліп, тағы ілгері жүрдім. Қанша үңілсем де, алпыс екінші есікті таппадым. Шорылдап аққан су дыбысы естіліп жатқан ең түкпірдегі бөлмеге дейін бардым да, дәліздің қабырғасына тіреліп, кейін қайтым. «Бұл қалай болды? Әлде Меңтай бөлмесінің нөмірін қателесіп теріс айтты ма? Әлде ол мені алдады ма?.. Неге алдайды, олай болуы мүмкін емес...» Осылай ойлап, ұзындығы ат шаптырым дерлік жатақхананың екінші басын қуалап, ондағы бірінші нөмірлі есіктің алдына дейін бардым. Бірақ еш жерден алпыс екінші кездестірмедім. Салым суға кетіп, кейін қайттым. Енді не істеу керек? Қой, жаңағы нөмірсіз есікті анықтап қарайыншы деп, алпыс үшінші бөлменің қарсысына қайтадан келдім. Сөйтсем, басқа бөлмелердегідей ромб пішіндес қанылтырға жазылған маңдайша нөмірі түсіп қалыпты да, оның орнына бұл есіктің тақтайына қарындашпен бадырайтып, «62» деген цифр жазылған екен. Екі көзім маңдайшада боп жүрген мен алдында оны аңғармапшын да, бос бейнетке түсіпін.

Бөлме табылғанымен, менің жүрегімнен бөлмеге кірер ба-тылдық табылмай, тағы біраз бөгеліп қалдым. Сағатыма қарасам, таңертеңгі сегізден жаңа асып барады екен. «Апырай, осы келісім не келіс? Қыз шақырды деп, қылқандап таң атпай жетіп келуімнің жөні қалай болады?.. Менің бұл елпектігімді қыз қалай түсінеді?...» деп ойлап тұрдым да, «шешінген судан

тайынбас» дегендей, не де болса кіруге ұйғардым. Меңтай есік дыбысынан шошымасын дедім бе, білмеймін, әшейінде темірдей саусақтарым киіз боп кеткендей, былп-былп еткізіп есік қақтым. Іштен ешкім дыбыс бәрмеді. Тағы да қақтым, тағы да үн жок. Үш рет сөйттім. Итерін қарасам, есіктің кілт-телмей бос жабылып тұрғаны байқалады. Содан соң «алға!» деген бұйрық естілгеннен кейін оқоптан қарғын шығып, мойныңды ішке алып, мылтықты кезене ұстап, шабуыл дүрмегі-не ілесе тайсақтай ілгері жүрген солдаттай болып, көзімді шарт жұмдым да, есікті ішке қарай итеріп қалдым. Тұтқа қолымнан сүйреп, есікпен ілесе ішке кірдім. Ішке кірсем... Сол жақтағы және төрдегі екі төсек жинаулы бос тұр. Екі төсектің бел ортасындағы екі ақ жастық: «Саған не жок, ей», – дегендей, екі құлақтары едіркендеп, маған қарай қалысты. Мен, неге екенін білмеймін, әлде бір магнит тартқандай болды ма, әйтеуір шапшаң мойнымды оңға бұрдым.

Бұрылсам, оң жақтағы төсекте Меңтай жағыр. Жайшылықта жуан бұрым етіп басына орап-орап, төбесінен түйіп тастайтын қалың кара шашы ақ жастықты көміп кетіпті. Ақ маңдайы ашыла жарқырап, ақша беті албырап, бал-бұл жаныды. Оң бетіндегі кара мен мойылдай мөлдіреп, көзінді қызықтырып, жаныңды еріксіз шиыршық аттырады. «Апырай, Меңтай деген әсем ат бұған осы менге байланысты қойылған екен-ау» деп ойладым ішімнен сол сәт. Өз лебіне өзі балқып, тәтті ұйқының құшағында жатқан сұлу қыздың сәбидей пәк жүзінен өзгеше бір рақат нұры шашырап тұрған тәрізденеді.

Шинелімінің екі етегі салбырап, керзі етігімінің екі ұлтаны еденге екі басы алшия жабысып қалғандай боп қалшып тұрған мен күнкағарлы кокайма фуражкамды умаждап, бұрап, мыржғылай бергенімді өзім де аңғармапшын. Кісі қолынан садақа дәметкен қайыршыдай емініп, қыз төсегіне төгініп тұрып қалыпшын.

Көзім Меңтайдың беті-жүзін сұқтана, ашқарақтана шо-лып, оның бұғағы мен мойнына қарай ауысты. Жалаңаш жатқан мәрмәр екі иық пен жаңа ғана көшеде өзім көріп, қолыммен уыстаған ұлпа қардай ашпақ кеудені көрсенде жа-

ным шығып кете жаздады. Екі иықтан асып келген ақ жібек иықбау, қыздың көгілдір түсті жұп-жұқа ішкөйлегінің омырау тұстарынан жалғасыпты. Ішкөйлектің кеудесі көктемде қозы жейтін балауса сарғалдақтың үлбірегі іспеттес үлбіреген жұқа шілтермен безеліпті. Одан төменіректе, ішкөйлек астынан, қатар жатқан қос жұдырықтай боп, қыздың қос алмасы тырсияды. Қыз денесінің өзге жағын менен жасырғандай боп, жеңіл қызыл жібек көрпе шымқап орап алыпты. Қызыл көрпе маған жай көрпеден гөрі, қыз денесінің басқа бөлігін қызғана қымтап, қаусыра құшып жатқан әлдебір толассыз құмарлық, құштарлық бейнесіндегі боп көрінді. «Мейлін, өзге жерін көрсетпесең көрсетпе, маған мынау жалаңаш ғажап кеудені көрудің өзі де жетеді», — деп көріменен іштей ұрыстым да, қайтадан Меңтайдың бетіне үнілдім.

Сол кезде қыз төсегінің бас жағында жерде жатқан кітапқа назарым аулды. Оның мұқабасындағы «Жас Вертердің азабы» деген жазу көзіме оттай басылды. Бұл менің соғыстан кайтарда сонау Германияда жүріп оқыған соңғы кітабым болатын. Тегі Меңтай мұны түні бойы оқып, тауысып, талып барып ұйықтаған-ау. Бітірген соң бас жағына тастай салған кітабы жерге түсіп қалған болды ғой деп ойладым да, ақырын еңкейіп, жердегі кітапты сыбырлап алып, ештеп қана Меңтайдың жастығының жанына қойдым. Содан соң қыздың мынау ғажап тәтті ұйқысын бұзбайын деп, аяғымның ұшымен бір басып, екі басып, есікке қарай шегіндім.

Шығар алдында ұйықтап жатқан қыз келбетіне тағы да бір бұрылып қарадым. Маған Меңтай «Ұйқыдағы Венера» картинасынан да сұлу боп көрінді. Шіркін-ай, мен ұлы суретші болсам, соғыстан келген студент солдаттың ұйықтап жатқан жартылай жалаңаш сұлу қызға ыстық інкөрлікпен, сонымен бірге мол мейір, қадір-құрмет таныта қадалып қалған сол бір сәтін ұрпақтан-ұрпаққа кетер мәңгілік мұра етіп қалдырған болар едім деп ойлап, бөлмеден шықтым да, ештеп тартып есікті жаптым.

Қайтадан көшеге шықсам, айнала бағанағыдан да жарықтанып, төңіректің бәрі жайнап, жадырап кетіпті. Бағанағы

жатақханаға кірердегідей емес, менің де аяғым қаздаң-қаздаң етеді. Жағакхананың дәл жанынан отетін Ұйғыр көшесіне түсіп алып, Алағандың алыстан көрінген ақ бас шыңын бетке ұстап, лағып, тарта бердім. Ол кезде Алматыда үш қабаттан биік үйлер болмайтын. Олардың өздері де орталық көшелердің әр жерінен бір бой көрсетіп, қаланың өзге тұстарын бір қабат жағаған ағаш үйлер кернейтін. Әсіресе Ұйғыр көшесі сияқты сырт аймақтарда ұзын-ұзын барак, жеке-жеке оңаша жай ағаш үйлер тіпті көп болатын. Солардың ара-арасымен өтіп келе жатқан маған жағаған сол бір жаман үйлер алтын сарайдан кем көрінбей, сол сәтте өзімнің ғажайып бір бөтен патшалықтың ішін аралап, кезіп жүргендей жайым барын бұлдыр сезінемін. Аяқ астымдағы ақ қардың шетін кейде әлдебір қызыл нұр бүркеп, қымтап жауып қалған жай елестейді. «Ә, бұл Меңтайдың аппақ қардай денесін бүркеп жасырып жатқан жаңағы қызыл көрпе елесі болар», — деп ойлаймын да, өз-өзімнен тамсана жымыямын. Ендігі ойым алпыс екінші бөлмеге ауысып, жаңағы картина тұтастай қозалдыма оралды. «Өттең, шіркін-ай, Меңтайдың ақ денесін қаусыра құшып жатқан жаңағы қызыл көрпе қандай ғажап! — деп ойлаймын ішімнен. — Мен сол қызыл көрпе болар ма едім. Әй, ол менің қолыма тимейтін кесек бақыт қой. Одан да сол көрпенің астары болсам да жарар еді-ау. Жок, ол да менің маңдайыма сыймас, ең жоқ дегенде сол көрпе астарының бір сабақ жібі болсам да жетер еді...»

Осындай қиялмен келе жатқан менің ойыма әлдеқайдан келіп «Ақ етіне қызыл көрпе басылып» деген сөздер орала кетті. Алғашында оған онша мән бермедім де, орамы жеңілдеу сияқты көрінген бұл сөздерді іштей ыңылдап, тағы бір қайталап айтып шықтым. Сонда ғана оның ойнақы өлең жолына ұқсас бірдеңе екенін білдім. Көшеде арлы-берлі осылай ыңылдаумен жүріп, өзімнің шорқақ тіл, олақ ұйқасыммен Меңтайға арнап алғаш рет өлең шығарғанымды аңғардым. Әр жерге тоқтай қалып, түрегеп тұрып қойып дәлгеріме тізген үзік-үзік жолдардан «Қызыл көрпе» деген атпен мынадай төрт-бес ауыз өлең құрастырыпшың:

Тәтті ұйқының құшағына беріліп,
Жатты сұлу шалқасынан керіліп,
Ақ дидарын, аппақ тәнін көргенде
Бойым балқып, кетті сезім елріп.

Ай секілді маңдайдағы қиғаш қас.
Беттегі мең – сайда жатқан қара тас.
Дем шығарып кеудесінен жұпардай,
Қорғасындай толықсиды қарындас.

Ақ етіне қызыл көрпе басылып,
Көкірегі жатыр екен ашылып:
Діріл қақты уылжыған қос алма,
Қара шашы толқындай боп шашылып.

Күнім туып, бақ жұлдызым жанатын,
Қымтап, шымқап жаным рақаттанатын, –
Болсам егтім, әгтең дүние-ай, сол көрпе,
Құшып, сүйіп, құмарым бір қанатын.

Дәурен қайда маған оны сүйетін?
Тым болмаса киімнің киетін,
Не сол көрпе астарының бір сабак
Жібі болсам денесіне тиетін!

Не де болса көкіректі жарып шыққан пәле емес пе – осы
жаман өлеңсымақ сол сәтте өзіме жап-жақсы сияқты боп
көрінді. Айта берсеңіз, осындай өлең құрастырғанымда, бей-
не бір Абайдың «Айттым сәлем қаламқасын» шығарғандай-
ақ едәуір қанаттанып қалдым. Сөйтіп, көшені біраз таптаған-
нан кейін, сағат он бірге таяна жатақханаға жақындап қайта
келдім. Сол сәтте бір ой түсе қалды да, шапшаң жан-жағым
қарадым. Жол шетіндегі аласа қашалы аулалардың бірінде
шатырын қар басып, саңырауқұлақтай қалтиған беседка тұр
екен. Қашадан бір-ақ аттап, жүгіріп соған бардым. Беседка-
ның ортасында жазда үй иелері отырып домино ойнайтын

үш сирағы ағаш, бір сирағы темір, ортасы ойылып кеткен
ескі үстел бар екен. Соның бір штіне отыра қалып, жасаулы
жақсы кабинетке жайғасқан ұлы ақылдай-ақ айналама маң-
ғаздана қарап алып, жаңағы өлеңді жеке қағазға көшіруге
кірістім. Қағаздың ортасына ірілеу етіп «Қызыл көрпе» деп
жаздым да, оның астына жақша ішіне үсәңырақ әріптермен
«Меңтай туралы лирикалық ой» деген сөздерді және қостым.
Өлеңді көшіріп болып, қайталап оқып шықтым да, аяғына
«1946 жыл 1 қаңтар» деп күнін көрсеттім. Содан соң қағазды
жақсылап бүктеп, қойын дәлтерімнің ортасына салдым да,
орнымнан тұрдым.

VI

Жүректегі лүділді шынашақтың сәл дірілінен аңартып,
тағы да менің қолым соқырдың алақанындай боп, алпыс
екінші бөлменің есігін ақырын бір сипап өтті. Содан соң сау-
сақтар бүгіліп, бірінен-бірі сүйсе, қолдау тапқандай иықтаса
жұмылып барып, тақтайды тықылдағты.

– Кіріңіз, кіріңіз, – деп екі рет қайталап айтқан қыз даусы
естілді. Мен есікті жайлап ашып ішке кірдім.

Үстел басында Меңтай көйлегін үтіктеп жағыр екен.
Мені көргеннен кейін:

– О, ағай, жоғарылаңыз, төрлетіңіз, – деп үтігін үстел ше-
тіне шокитып қоя салды. Меңтай үстіне көп жуылғандық-
тан бұрынғы қара көк түсі бозғылттанып кеткен көнетоздау
спорт кәстемін киіп тұр екен. Ескілеу болғанмен етпен ет
боп жабысқан осы бір жарасты киім қыз мүсінінің мүше-
лерін айқындап, адамды одан сайын ынтықтыра түсетіндей.
Оның ессіне бағанағы ақ мойын, ақ білек, уыз кеуде біржо-
ла жасырынып, бүркеліп қалған. Мен сол бір сұлу картинаны
іздеткендей тамсанып, төсекке қарадым. Тап-түйінақтай боп
жиналған қыз төсегі маған жанды ерітер тамаша картинаның
бос қалған рамасындай үңірейіп тұрған сияқты боп көрінді.

Үтігін қоя салып Меңтай, екі қолын қатарластыра ілгері
созып, маған қарай жүрді.

– Ағай, сіздің Жаңа жылда бақытты болуыңызға, ойға алған мақсатыңыздың бәрі түгел орындалуына шын жүректен тілектестік білдіремін! – деп кішкентай әсем алақандарының арасына алып, менің қолымды қысты.

«Егер шын тілектес болсаң, онда ойға алған бар мақсатым өзінсің ғой, Меңтай», – дедім мен ішімнен. Бірақ оны сыртыма шығарып айта алмадым.

– Рақмет, Меңтай, мен де сізге соны тілеймін! – дедім оның қолын қос қолдай қысып, қысып емес-ау, жас баланың білегін ұстағандай мәпелеп.

Меңтай маған еркелей қарады:

– Ағай, бір өтінішім бар, айтайын ба?

– Айтыңыз, – дедім «ол не өтініш болды екен» деп жүрегім лүп ете қалып.

– Айтсам, бүгіннен бастап мені «сіз» демей, «сен» деп айтыңызшы. Жарай ма?

– Неге?

– Мен сізді туған ағайымдай жақсы көремін, – деді Меңтай тағы да еркелей ұн қатып. – Ал «сен» демей, маған «сіз» десеніз, онда бөтен адам сияктанып кетесіз.

Меңтай осылай деп, оң иығына қарай басын қисайтты. Үстіне спорт кәстемін киген Меңтай маған бұл сәтте көз қызықтырар бөтен үйдің бойжеткенінен гөрі еркекшора боп өскен тентектеу өз бауырым тәрізденіп кетті.

– Жарайды, онда солай болсын, – дедім мен күліп.

Меңтай мені жетектеп төрге шығарып, орындыққа отырғызды. Содан соң үстел үстіндегі үтіктеліп болған ұзын жеңді қысқы көйлегін, гардеробтың есігін қалқалап тұрып, оның ішінен және бірденелерді алды да: «Ағай, мен қазір келемін», – деп есіктен шығып кетті.

Иен болмеде оңаша қалған мен студенттік жұпыны тіршілік мекеніне көз жүгірттім. Арзанқол темір төсек, тақтай тумбочкалар. Әр қыздың төсегінің тұсына тұскиз, кілемше орнына газет тұтылып, олардың үстіне фотосуреттер жапсырылыпты. Қолшілігі екеу-үшеуден, кейде үлкен топ болып бірігіп тұскен қыз суреттері. Әр тұстан әскери киімді жігіт

суреттері көзге шалынады. Сондай бір жұпыны жігіт Меңтай тұсында да тұр.

Меңтай расында да тез келді. Жаңағыдай емес өзгеріп, басқаша болып келді. Үстіндегі спорт кәстемін шешіп тастап, өзінің қыз киімін киіп алынды. Тегі менің алдымда тар кәстеммен алды-артын бұлтитып жүруге ұялған болу керек. Мені не дәлізге қуаламай, не теріс қарағын қойып, осы жерде шешініп, көйлегінің судыр-сусылымен, желкені күйдіре жақыннан шыққандай боп білінетін ыстық демінің ләбімен жанымды кинамай, өзі басқа қыздардың бөлмесіне барып, қайта киініп келген. Жіп шұлығы оқтаудай тұзу аяқтарына және жарасып тұр. Мен Меңтайдың бұл инабаттылығына іштей сүйсіндім.

– Ағай, мен сізді ертерек кеп қалар деп шай қайнатып қойып едім, – деді Меңтай дәлізге дәл бір сол үшін шығып келгендей. Киімін ауыстырып келгенін ешбір сөз егпестен, қолына шиыршықтап ұстаған спорт кәстемін гардероб тартпасына сұға салды.

– Мен расында да ертерек келіпін. Келсем сіз... а, жоқ, сен, – дедім күліп, жана ғана Меңтайды «сен» деп атауға үзделескенім есіме түсіп, – ұйықтап жатыр екенсің.

– Ә-ә! – деді Меңтай даусын әндете созып. – Онда есікті қаттырақ қақсаңыз етті, мен оянатын едім ғой.

– Мен ақырын қақтым, бірақ есік кілттелмей бос жабулы тұр екен.

– Кілттелменгі дейсіз бе? – деді Меңтай бөлмесіне дәл қазір ұры кіріп кеткендей көзі бақырайып. – Іңірде бір кітапты қолыма алып едім. – Меңтай оның не кітап екенін айтқан жоқ. Бірақ мен оның не кітап екенін түсініп, қыз төсегі жаққа көзімді жүгірттім. Бірақ жас Вергер Лоттаны іздеп, танертенгі жаққан жерінен «тұрып кетсе» керек, орындық, тумбочка үстегінде де көрінбеді. – Сол кітаптың қызығымен есікті әне жабамын, міне жабамын деп жатып ұмытқанмын ғой тегі. – Қыз әлдебір ұятқа ұрынғандай боп басын шайқады. – Мен өзім сак емес, сенгішпін. Осыным жаман-ау, тегі, – деді өзіне-өзі ұрысқандай. – Түнде үйге ағай емес, басқа біреу кіріп кетсе қайтер едім.

Осыдан кейін Ментай екеуміз үстел басында отырып шай іштік. Бір тілім кара нанды бөліп жел, Ментаймен ішкен кара шай маған баддан да тәтті боп көрінді. Екеуміздің ортамызда тұрған кемерінен шай ұрттаған сайын күйдіріп ерінді қариятын екі қаңылтыр кружка, шойын шәугім мен пластмассадан жасалған арзан тарелка сол сәтте маған дүниедегі ең қымбат алтын сервиздерден де артық қадірлі сияқтанды.

— Сіз менің туған ағам Жүніске сондай ұқсайсыз, ағай, — деді Ментай шай ішіп отырып, — біз бір әке, бір шешеден Жүйке екеуміз ғана едік. Кішкене күнімде тілім келмей, мен Жүністі Жүйке дейді екемін, өмір бойы солай атап кеттім. Ол менен бес жас үлкен болатын, сіз құралыптас еді. Сіз де қозыдай жуасебез, момынсыз ғой, ағай. Жүйке де сондай еді. Анау тұрған сол ағайымның суреті. — Ментай төсегінің тұсындағы газетке жапсырылған суреттерді нұсқалды. — Сіз ең алғаш біздің аудиторияға кіріп келгенде, не болғанымызды білмей кеттім. Сізді мені іздеп келген сол ағайым екен деп қалдым. Артынан, Жүйке емес екеніңізді білсем де, жүрегім еріп, үзіліс болғанша әрең отырдым. Сіз тым болмаса менің ағаммен соғыста бірге болмады ма екен деп ойладым. Үзіліс кезінде соны сұрайын деп оқталған едім. Қалжыңбас Қанипа сізді ұзақ тергеп, әуреге салды. Сол кезде менің сізге қатты жаным ашып тұрды. Шыдамай, қасыңызға барғанымда Жүйке есіме түсіп, «арманым, ағатайым, қайдасың сен?» — деп ішімнен егіліп жылап тұрдым. Кейіннен сіздің дәптеріңізді үйге әкеліп, қазақ тілінің барлық конспектілерін көшіргенімде де осы жерде отырып оның талай беттеріне көзімнің жасы тамды.

Ментайдың мен алғаш аудиторияға келген сағаттан бастап маған қамқоршы болғанын жоғарыда айттым. Ол сол күнгі лекциядан кейін менің қазақ тілі дәптерімді алып кетіп, бірнеше кеш отырып, бұрын өткен лекцияларын көшіріп берген. Сол сияқты Майра, Күлкен, Қанипа сияқты қыздарға да бір-бір дәптер етіп, басқа пән лекцияларын және көшірткен. Адал көңілмен ағасындай көріп, жаны қалмай қамқоршы боп жүрген қызға менің іштей ғашық болып құ-

мартуым оған бейне бір жамандық ойлаумен парапар сияқты боп көрінді өзіме. Осы осалдығым үшін өзімді-өзім іштей кінәлап, ұрысып, үнсіз отырып қалдым. Қыздың балдай тәтті шайы терлетті ме, әлде шайдан ыстық сөзі жіпсітті ме, білмеймін, маңдайым бусанып қоя берді. Ментай жайлап отырып сөзін әрі қарай жалғады:

— Ағай, сіз Сегізінші гвардия дивизиясынан келген жоқсыз ба?

— Жоқ, мен Жүзінші бригадала болдым.

— Ондайды естігем жоқ. Маған соғыстан қайтқан жұртың бәрі Сегізінші гвардия дивизиясынан келген сияқты боп көрінеді. — Ментай сәл бөгеліп, ойланды да, оның жауабын өзі айтты: — Бәлкім, ол Жүйкенің сол дивизияда болғандығынан шығар.

— Ол кісі тірі ме? — деп сұрадым мен.

— Жоқ, «қарақағаз» келген. Артынан қасында болған кісі өз қолымнан қойдым, өлгені рас деп сендірді.

Осы арада Ментай екеуміз де едәуір үнсіз отырып қалдық. Тегі ендігі әңгімені неден сабақтарымызды білмей бөтелген болуымыз керек.

Шай ішілгеннен кейін Ментай ыдыс-аяқты гардероб сөрелеріне тез жинап тастады да, төсегінің бас жағындағы тумбочкасынан бір қалың кітапты алып шықты.

— Ағай, — деді ол үстел басына қайта келіп, жанағы шай ішкендегідей менің қарсыма емес, енді қасыма отырып жатып, — мен кітапханадан үш күнге сұрап әкеп, «Одиссеяны» оқып жатыр едім. Өткен түнде Гегенің қызығына түсіп кетіп, мұның аяғын бітіре алмай қалғаным. Сізбен бірге отырып осыны тауысып тастасақ қайтеді, егер бүгін басқа жұмысыңыз болмаса?

— Жоқ, оқиық, — дедім мен бірден.

— Онда жақсы болды, — деді Ментай қуанып кетіп.

Бәрібір жазда Ежелгі грек әдебиетінен емтихан тапсырғанымызда да керек қой бұл.

Маған сонау жазда тапсырылатын емтиханнан гөрі сол сәтте Ментай қасында көбірек отыру қымбаттырақ еді.

– Шаршағанда кезектесіп оқырмыз, қазір мен бастайын, ағай.

Мен басымды изедім. Ментай, тамағын кенеп алып, он тоғызыншы жырдан бастап оқуға кірісті.

Все разошлись; один Одиссей в опустевшей палате

Смерть, замышлять женихам совокушно с Афиной остался.

С ним Телемах...

Ментайдың әсем даусы, жаздығүні Алматының әр көшесін бойлай ағатын сансыз бұлақтың сылдыр-сыңғыры тәрізденіп, бірте-бірте бөлмені керней бастады. Қыз кітапты бар ықыла-сымен беріле оқып отыр. Әсіресе ол Пенелопаның басынан кешкен қиыншылық, ауыр жайлар тұсын оқығанда сол қасіреттердің бәрін өз басынан өткеріп отырғандай қабақ шығып, қиналып қалады. Сол кезде мен, ішім ауырып отырғандай кір-жиіп, онымен іштей қоса қиналамын. Ментай даусы жанды әлдилер бұлақ сыңғырындай біркелкі күйге көшкенде, мен де кең тыныс алып, жадырап, рақаттанып қаламын.

Өзіндік білесіз, «Одиссеяның» соңғы жыр-тарауларында Одиссей батырдың жары Пенелопа сұлудың соғысқа кеткен ерін жиырма жыл бойы айнымас адалдықпен күткені суреттеледі ғой. Жиырма жыл бойына ол өзінен дәмеленіп қол созған жігітсымақтардың бәрін әр түрлі айла тауып, бойына дарытпайды. Қызығушылар қыр соңынан қалмаған соң, бірде ол, сол елдің дәстүрі бойынша, қарт атасына кебін тоқуға кіріседі. Соны бітіріп, атамның алдында келіндік қарызымды өтегеннен кейін ғана басқа күйеуге шығамын деп жар салады. Бірақ Пенелопа күндіз тоқыған өрмегінің жібін өзі ылғи түнде таркатып тастап отырады. Дәмелі жігіттер арудың бұл айласын сезіп қойып, кебінді тез тоқып бітір деп дігірлейді. Бұл айласы ашылып қалғаннан кейін Пенелопа жаңа бір шартты және ойлап табады. Енді ол Одиссейдің үйде қалған адырнасы ағытулы садағын кімде-кім тартып, бір жебені қатар тізілген он екі шығыршықтың көзінен өткізсе, соған тиемін дейді. Өйткені ол Одиссейдің алып

садағын ешкім тарта алмас, сойтіп, мырзалар менен күдерін үзіп, құлағыма тыныштық берер деп үміттенеді. Күйеулердің өзара жарысы белгіленген күнге Пенелопадан дәмесі барлардың бәрі тегіс жиналады. Бірақ олардың бірде-бірі оқ атып, он екі шығыршықтан өткізбек түгіл, алып садақтың адырнасын да кигізе алмайды. Осы топырудың үстіне Одиссей келіп, ақ некелі әйелдің басын дауға салғандарды тегіс құртады. Сөйтіп, ол өзінің кіршіксіз адал жары Пенелопаға қосылып, өзі жоқта ер жетіп азамат болған ұлы Телемахпен, барша ел-жұртымен табысып, мұратына жетеді.

Қасымдағы қыздың оқып отырған кітабына, кітаптың екінші бетінде жатқан оның ақ сүйік саусақтарына мүлгіп, телміре қарап, қыздың үніне, кітаптың оқиғасына елтіп, екеуіне бірдей ыңтығып мен ұзақ отырдым. Сондай сәттерде кейде менің иығым Ментайдың иығына тиіп кетеді де, вокзалда отырып ұйықтаған адамның селк етіп оянып, мойнының сылқ ете түскенін көрген ешкім жоқ па екен деп, жалма-жан жан-жағына қарап әлсқ боп қалатынындай, кеудемді кейін шегеріп, қолымды қайта-қайта укалай беремін.

Сөйтіп отырып, кешке қарай біз «Одиссеяны» аяқтадық. Әрине, мен осының бәрі өз жырым – өз одиссеям болмағанына іштей өкіндім. Әлдебір көмескі елестер көз алдыма келіп, Сәлимань мені күттіпей басқа біреуге тиіп кеткені ер-німді еріксіз тістетіп және қынжылтты.

– Міне, бір үлкен жұмыс бітті, ағай, – деп Ментай кітаптың соңғы бетін жапты. Бірақ оны алдынан ысырып тастамай, оқығанын ойға жиғандай бол, кітаптың сыртын сипап біраз үнсіз отырды.

– Ағай, сіз қалай ойлайсыз? – деді ол содан соң маған соңшама бір сабырлылықпен қарап. – Маған Гомер поэмалары қазақ дастандарына ұқсайтын сияқты боп көрінеді. Мәселен, мен өз басым осы Одиссейді біздің Қобыланды бағырға, Пенелопаны Құртқа сұлуға жақындатамын да тұрамын. Айыр-машылық екі елдің тиішлік кәсібінде, бірі теңізді, екіншісі даланы мекендейтіндігінде ғана ғой деймін. Қобыланды дауға аттанып кеткенде оның елін Қызылбас жұрты шауып

алып, сол елдің ханы Алшағырдың Құртқаны аламын деп әлек салатыны жаңағы Пенелопаны аламын деушілердің қылығына ұқсамай ма? Өмірі Гомерді естімеген қазақ жырауларының онымен үндес шыққанына қайран қаламын.

Бұл сөздерімен Меңтай маған кітапты кей қыздарша сұдыратып босқа оқып шықпай, оның мән-мағынасына ой жіберіп, оқығандарын бір-бірімен салыстыра отыратын зерделілігін танытты. «Қаласаң сен түбегейлі зерттеуші, жақсы ғалым да боп шығар едің-ау» деп ойладым мен.

– Иә, рас, – дедім мен Меңтайдың сөзін құптап.

– Менің әдебиеттегі әйел бейнесінен ең жақсы көретін дерім осы Пенелопа, Құртқа тәрізділер, – деді Меңтай ойын әрі қарай жалғап. – Бұлардың өзі еңбекші әйелдер. Пенелопаның атасына ақырет тоқымақ боп, күндіз-түні өрмектің үстінен түспеуі, Құртқаның Тайбурылдай тұлпарды баладай мәпелеп, бабын тауып өсіруі ересен еңбекшілдікті білдірмей ме? Меніңше, әйелге керек негізгі үш қасиет бар, ағай. Олар: еңбекшілік, ақылдылық, сұлулық. Бойында осы үш қасиет тегіс бар әйелді төрт құбыласы түгел әйел деп бағалау абзал. Ал соның алғашқы екеуі ғана табылса, онда сонғысынсыз да өмір сүре беруге болады. Солай емес пе, ағай? – Мен әйелдердің сұлулықты өздеріне ең бірінші қажет деп білетінін, сондықтан сиықсыз әйелдер де өздерін сұлулық деп есептейтінін сезсем де, Меңтайдың сөзін құптап, тағы да басымды ізедім. Бірақ Меңтайдың еңбекшілдікті бірінші қажет деп біліп отырғанын оның келесі сөзінен ғана аңғардым. – «Әдебиеттегі еңбекшіл әйелдер бейнесі» десе, бір диссертацияға тақырып та болады екен-ау өзі.

Қыз осылай деп сөзін аяқтағандай болды. Бірақ оны мен қайтадан жалғастырдым:

– Осы тақырыпты өзің диплом жұмысы етіп алып, университет бітірген соң оны диссертацияға неге айналдырмайсың, Меңтай?

– Диплом жұмысы етіп алуға болады ғой, – деп барып, қыз жымияп күліп алды. – Ал диссертация қорғау менің қолымнан келмес.

– Неге?

– Аңада оқытушы ағайдың осы жөнінде өжеттік, өлермендік деп екіге жіктеп айтқан бір өткір сөзі әлі күнге дейін көкейімнен кетпейді. Ол сөз сіздің де есіңізде болар, ағай? – деді Меңтай өзіне тән сыпайылығын берік сақтай отырып.

Иә, мен оны ұмытқан жоқ едім. Өзімізге күлдейдай көрінетін қасқа маңдай қадірмен оқытушымыз лекция үстінде сөзден сөз шығып кетіп былай деген еді: «Бағдарлап, барлап қарасақ, кей кезде диссертация түрлі жолмен қорғалағаны байқалады. Бірі – ғылымға келер жастың шын бейімділік танытқан анық парасатпен қорғауы. Екіншісі – ешбір бейімі, ғылымға анық қосар үлесі жоқ қарадүрсін кейбір адамдардың күршілдетіп сиыр сауғандай етіп кандидаттық дипломнан ай сайын мол ақша сауып отыру мақсатын көздеп, құлқынкұмарлықпен, пайдакүнөмдікпен қорғауы. Сонғысы – алғашқыдай ғылымда айтатын өз сөзім бар деп, өзекті жарып шыққан өжеттікпен емес, жалынып-жалпайып, өлеусіреген өлмермендікпен қорғау. Сендердің іштеріңде кейін диссертация қорғаймын дейтін талапкерлерің болса, онда ғылымға анау, алғашқы ақ, әділ жолмен баруларыңды мәслихат етемін. Осы сонғы сөлекет жол доғарылса екен деп тілеймін».

– Ағайдың сол айтқанындай-ақ, – деді Меңтай жаңағы сөзін жалғап, – ғылымға үлес қосу үшін емес, күршілдетіп ақша сауу үшін ғана диссертация қорғау біздің қыздардың кейбіреулерінің қолдарынан келсе келер, бірақ мен өйте алмаспын. – Меңтайдың енді бұл тақырыпта әңгіме қозғағысы келмеді білем, сөздің бетін басқаға бұрды. – Бұның бәрі мына кітаптан шығып кетті ғой. – Ол алдында жатқан кітаптың сыртын тағы бір сипап қойды. – Айтып ақшы, ағай, жаңа, кітап оқып отырғанда, көмейіме келген бір сұрақ бар еді. Соны сұрайын ба сізден?

– Сұра, Меңтай, – дедім мен күле түсіп. Қыздың не сұрағалы отырғанын сезгендей, жүрегім су ете қалды.

– Сұрасам, Одиссей бағыр сияқты, сіз де соғыстан қайттыңыз ғой. Ал елде сізді күткен өз Пенелопаның жоқ па еді?

Бұл сұрағымға ренжімеңіз, ағай, – деді Ментай соңғы сұрағы менің көңіліме кеп қалды ма дегендей, кейінгі сөздерін тез-тез айтты.

Несіне ренжініп, мен қызға шынымды айттым.

– Болды, Ментай, – дедім сәл ғана күрсініп қойып. – Аты Сәлима еді. Соғысқа кетерде уәде байластық. Артынан ол осы КазГУ-ге келіп студент болып оқып жүрді. Хаг алысып тұрдық. Оның ең соңғы хатын мен 1944 жылдың басында алдым. Сол хаг әлі күнге дейін қалтамда жүр. Тыңдасаң, оқып берейін.

– Оқыңыз, ағай, – деді Ментай әлденеден қаймыққандай бөгеле сөйлеп. – Бірақ өзіңізге ауыр болып жүрмесе... Олай болса оқымай-ақ қойыңыз.

– Е, адам басына түскен ауырлықтың бәріне көңуге де тиіс, оны көтеруге де міндетті ғой. Әйтпесе оның несі адам!? – дедім өзімді-өзім қайрағандай болып. Содан соң орнымнан тұрып Ментай шифоньерінің есік жақ сыртындағы темір шегеде қабырғаға ілген қасқырдың терісіндей жер сыза салақтап тұрған шинелімінің ішкі қалтасынан су өтпейтін жылтыр қағазға оралған хаттарды алдым. Бөлме іші қара көлеңке тарта бастаған еді. Ментай да менімен ілесе орнынан тұрып, есіктің екінші жақ қабырғасындағы қара тиекті бұрап, төбе шамды жақты. Мен орнымға отырып, Сәлиманың хатын оқуға кірістім. Ментай жаңағы жерге «Одиссеяны» шынтақтай қайта жайғасып, бейтаныс қыздың әр сөзіне баярынша зейін қоя тыңдап қалды.

Мен онда дәптердің алты бетінің асты-үстің толтыра ұзақ жазылған хатты Ментайға түпнұсқадан оқып берген едім. Енді оны сізге жаттап алған тақпақ сияқты етіп, ауызша айтуыма тура келеді. Егер менің қолыма қарамай, сәл қырын-дау отырсаңыздар, онда түпнұсқадан оқылған хатты тыңдағандай әсер алуларыңыз да мүмкін. Ал бастаймын не де болса.

«Жаным Ербол!

Менің сені шексіз сүйетінімді білесің. Өзім де сен дегенде шығарда жаным ғана басқа шығар деуші едім. – Бұрынғы

хаттарының бәрінде Сәлима алдымен менің амандығымды сұраушы еді. Содан соң есен-сау бола беруіме, жауды тез жеңіп қайтуыма тілектестік білдіретін. Осыдан кейін ғана өз жайын, ел хабарын баяндауға кірісетін. Ит қуған адамның айкайындай ғып бірден бұлай бастағаны несі екен деп ойладым бұл хаг ең алғаш қолыма тигенде. Содан соң оны ары қарай оқыдым. – Осы кеше ғана ауылға қаникулге барып кайттым. Бүркітбай бригадир сенің папаңның орнына қолхозға председател болған еді ғой. Жакында соның бұрынғы бала көтермеген кәрі әйелі қайтыс болыпты. Ауылға мен барған күннің ертеңінде біздікіне сол кісі келді. Маған амандасты. Сабағымның жайын, оқуды қашан бітіретінімді сұрап, біраз отырып, кетіп қалды. Басқа ештеңе деген жоқ. Бірақ кешке шешем маған «сен сол Бүркітбайға тұрмысқа шығасың, егер мені шешем дейтін болсаң сөйтесің!» – деп қиғылықты салды. «Ол менің әкемдей кісі ғой, қалай шығамын?» – дедім мен. «Түгі де жоқ, ерлі-байлы болған соң оның үлкендігі де ұмытылып кетеді», – деді шешем. Мен көнбедім. Шешем қарысып отырып алды.

«Әкен тудармияда, сен оқудасың. Мына екі бала мен мені кім асырап, сақтайды? Ал Бүркітбайға шықсаң, өзіңнің де жаның тыныш – ит өлген жерге оқу іздеп сандалмайсың. Менің де жаным тыныш – бір жағынан әкеңді, бір жағынан сені ойлап, түн ұйқымды төрт бөліп дөңбекшімеймін. Бүркітбай екеуің бүкіл ауылды билеп, бірін бастық, бірін мұғалім боласындар да отырасындар. Осы заманда осыдан артықтың көрегі не?» – деп құлағымның етін қудай жеді. Мен сені айттым. «Ерболды қайтесіз, екеуміздің қосылатынымызды ел біледі ғой, – дедім. – Ол күнде хатты Алматыдағы маған да, ауылдағы саған да жазады. Осы үйдің өз адамы болып жолдайды», – дедім.

Шешем шап ете түсті. «Ербол, Ербол дейсің. Ол тірі келе ме, өлі бола ма? Оны қайдан білдің. Қайта, Ерболдың сені жақсы көргені рас болса, бағынды байлағасың. Егер өзі аман келсе, елден Ерболға лайық қыз табылады. Сәлимам жетіп және келеді. Ертең оған да күйсу керек. Тіпті Ерболға соны

беремін. Оған апасын алды не, сіңлісін алды не – бәрібір емес пе? Екеуі де менен туған. Ал дәп саған ертеңгі Ерболдан бүгінгі Бүркітбай артық. Осыдан Бүркітбайға бармадың ғой, ақ сүтімді аспаңа сауамын, теріс батамды беремін. Аналық қарызымды екі дүниеде де кешпеймін!» – деді.

Не істерімді білмедім. Ақыры жазғы каникулге келгенде көрейік дедім. Оған дейін өзінмен ақылдасып алғым келді. «Бүркітбай менімен бұрыннан сөйлесіп жүрген. Қыста келгенде сені үйіме кіргізіп бер, оқуға жіберме деген. Сенің сонау жазыңды күтіп қу тізесін құшақтап отыра бере ме ол. Осындағы бой жетіп отырған қыздардың бірін алады да қояды, сені дәт дегізіп. Ана Жексеннің қызы Қатипа жоқ нәрсені сылтау ратып, күнде баратын көрінеді конторға. Бүркітбайды қалай қолыма түсіремін деп жүрсе керек. Әне, сол сияқты біреу есігіме өзі келіп тұрған бақ-дәулет, бай күйсуді қағады да кетеді», – деп шешем тепсіне тақымдап болмады.

– Ендеше Бүркітбай сол Қатипаны алсын, – дедім мен.
– Бүркітбай оны ұнатпайды, – деді шешем. – Осы төңіректе оның ұнататыны сен ғана болып отырсың. Құлдайдың мұнысына мың шүкіршілік, ағ аяғы жетер жердегі жалғыз еркек қызының аяғынан құшақтап жатса, одан артық бақыт бар ма шешеге! Бірақ есінде болсын, еркектің көңілі құбылмалы болады. Мысықты кім арқасынан сипаса, ол соған сүйкенип, пырылдап, алдынан түспей қоймай ма? Еркек те сол сияқты. Қай әйел бетіне күле қарап, қылмындай бастаса, еркек те соған қарай бейімделе береді. Сен шалқая берсең, ол ерегесіп Жексеннің қызын алады да қояды. Сөйтіп, саған арналған жылы суға Қатипа қолын малады да отырады. Жұртқа таба боп мен қаламын, елге күлкі боп сен жүресің.

– Неге табалайды жұрт? – деймін мен.
– Неге табаламайды, – дейді шешем. – Бүркітбайдың көңілі сенде екенін бүкіл осы ауыл түгел біледі. Кеше анау шеттегі санырау кемпір Сақып та: «Бүбіш, Сәлиманы Бүркітбайға қашан қосқалы жатырсың? Ұмытып кетпей, мені де тойына шақыр. Сәлиманың тұсауын өзім кескенмін», – деп кетті. Білмесе ол не? «Ел құлағы елу» деген емес пе, бәрі

де біледі. Білсін, осы қиыншылықта мына Бүбіштен басқа кімнің қызын күйеу, күйеу болғанда жарты патша – басқарманың өзі алып жатыр.

Мен ыза боп кеттім. «Тойыңның да, Бүркітбайыңның да керегі жоқ», – деп жылап жатып алдым.

Шешем бұртиып, біраз қасымда отырып. Содан кейін дауысын жұмсартып, басымды сипады. Біраздан кейін мені құшақтап, өзі де жылап алды. Көзін сүртіп, бір кезде қайта сөз бастады.

– Егер соғыстан Ербол келмей қалса, сорлайтын сен бола-сың, балам, – деді жыламсырап отырып. – Одан да бүгіннен бастап Бүркітбайға шығып ал, қалқам. Айналайын, ақылың бар ғой сенің. Мына дауылды заманда үйге тіреу болатын еркек керек. Оқуды қайтесің, оқудың түбіне кім жетеді? Ербол, Ербол – дейсің. Ерболдың да жасынан оқу құмар бала болатын. Соғыстан бұрын тауыса алмай кеткен оқуын соғыстан кейін бітіремін деп зуре болмасына кім кепіл оның. Алдымен соғыстың бітуін күтіп, одан соң Ерболдың оқуды тауысуын тосып, өз бағынды өзің байлап отырасың ба, күнім-ау. Қыз баланың бақыты – байға тиіп, бала құшақтау. Жалғыз сен емес, сонау Хауа анадан бері келе жатқан жоралғы осы, ботама.

Осылай деп шешем дауыс айтып отырып алды. Бір жағынан сені аяп, бір жағынан шешемді, он беске кеп қалған сіңлім Сәния мен он жасар інім Әскержанды аяп, екі оттың ортасында қалғандай, дәл болдым. «Апатай, бұл әңгімені жазға қалдыр», – деп таң атқанша жылап, жатып алдым.

Бүркітбаймен ақылдасты ма, әлде өзі жібіді ме, білмеймін, ертеңінде кешке шешем осыған көнді. Жазғы каникулға шыққанымда мені Бүркітбайға қосатын болды. (Ал өзім Бүркітбайды алғаш келіп, амандасып кеткеннен кейін қорғенім жоқ).

Мінеки, сөйтіп, ауылдан мен кеше ғана келдім. Келе сала саған хат жазып, мұнымды шағып отырмын. Не істейтін, Ербол! Не қылайын? Жашым, қуаттым, ақылды едің ғой, бір амалын тапшы өзің. «Сақал-мұртың қуарып, бойға біткен тамырдың бәрі бірдей суалып, алайып деп тұрмысын

мені көріп қуанып» деп қарт Қожаққа Ақжүніс айтқандай, Бүркітбай шалға қалай барамын, сенсіз қалай өмір сүремін? Бармасам, шешем күн көрсетпейді, үй ішінің халі ауыр екен. Өзің барда күзде үй басына арба-арба еңбеккүнге тиген астық түсіп, қыс бойы ол қап-қап болып тошаллада тіреліп тұрушы еді ғой. Өткен күзде біздің үйге бір жарым қап бидай әрең тиіпті. Үйдегі үш жан күнне үш мезгіл дастарқанға бір уыс бидай шашып, соны тауықтай теріп жеп, талшық етегін көрінеді. Бір біздің үй емес, бар ауылдың күйі осы. Жақ жүндері үршіп, бозарған балаларды көргенде, ішің ұдай ашиды. Міне, елдің жайы осы, Ербол!

Студенттік жағдай да жетісіп тұрған жоқ. Күніне картопқамен алатын бір жапырақ нан мен қатықсыз қара көже ғана. Жағалақана да суық. Осы хатты көрпеге оранып отырып, қолымды қайта-қайта үрлеп, өз деміммен жылытып әрең жазып отырмын. Бірақ маған сенің әр хатың – бес күндік азық, әр сөзің – бір күндік қызу. Қаншама жүдел-жадап жүрсем де, сенен хат келгенде жайнап, жалдырап кетемін. Бұл шын сөзім, шын сырым, қуатым.

Сүйіктім Ербол!

Менің бар жайым осы. Ендігі хабарды өзіңнен күтемін. Шешімін де, кесімін де өзің айт. Мен сенің айтқаныңды ғана орындаймын. Күт десең – күтемін, шалға бар, тұрмысқа шық десең – шығамын. Талай махаббаттың қанатын қырыққан қанды соғысты бастаған қаскөй жауға лағынет айтып шығамын. Бүркітбайдың босағасында басыма қызыл желек бүркелсе, саған деген ақ жүрегім қара жамылып жататын болады кеудемде.

Жоқ, бұлай болуы жөн емес, Ербол. Жазға дейін соғыс бітуі керек. Сендер Гитлер сұмның көзін жоясыңдар. Сонда Бүркітбай айдалада қалады. Екеуміз қосыламыз – махаббаттың мерейі үстем болады. Махаббат зұлымдықты жеңеді. Сендер соғыста жаумен жұлқысып жатырсыңдар. Менің жүрегім де сондай майданға айналды. Менің жүрегімде махаббат пен шарасыздық шарпысып жатыр. Махаббат жеңісінің туы сендердің қолдарында, Ербол. Сендер жауды құртасың-

дар, майданда сендер көтерген жеңіс туы мұнда жығылып жатқан мыңдаған махаббаттың жалауын жалтылдатады. Айналайын, қуатым, жауды тезірек жеңіңдер. Сөйтіп, өзінді де, мені де құтқар мына азаптан.

Қасымдағы қыздар жатып қалды. Мен үстел шамын жапырма жақындатып алып, саған осы хатты жазып отырмын, жылап отырмын. Мына бір сиясы жайылып кеткен сөз – менің көз жасым тамған жер.

«Жаман айтпай, жақсы жоқ» деген, Ербол. Жазда, жазатайым Бүркітбайдың жайған торына түсіп қалсам, сен мені кеш. Өзінді уыз махаббатыммен шексіз сүйгенім үшін кеш. Соғыста талай темірдің қамырша иленіп, талай шойынның шыныдай үгітіліп жатқанын сан рет жазып едің ғой маған. Ендеше адам жаны темірден төзімді ме, шойыннан берік пе? Майданда сом болаттарды күйреткен соғыс елде де талай серттерді сындырып, уәделерді уағып жатыр. Әрине, оның да тауқыметі жауынгерлердің иығына түседі. Олай дейтінім – осы жолы ауылдан келгенде күйеулері соғыста жүрген кейбір жас әйелдердің, сөз байласқан жігіттері майданға кеткен қыздардың күйеуге шығып алғандарын көрдім. Жоғарғы ауылдағы өзіңнің Ағайша жеңген завферма бол жүрген Жолболды деген шұбар шалға тиіп алыпты. Алмағы-ға қайтар алдында, мектептің жанындағы ләкпеде кездесіп:

– Неге өйттіңіз? – деп сұрадым Ағайшадан.

– Күйеуімнен соғыс басталғалы хат жоқ. Мен сонсоң шықтым. Ал Еркеш қайнымнан (жеңгелерінің сені солай деп атайтыны есінде шығар) күн сайын хат алып отырған сен де Бүркітбай бастыққа барғалы жатыр дейді ғой, – деп, ол өзімді кекетті.

Төменгі ауылдағы «бес жорға» атанған бес бөйжеткеннің бірі Қазиза еді ғой. Сол отыз жыл отасқан әйелін тастатып, бригадир шалға шығып алыпты.

Бұл менің бір ауылдан, өзіміздің қолхоздан ғана көргенім. Ондайлар басқа ауылдарда да бар шығар. Осының бәрі тұрақсыздықтан емес, көпшілігі шарасыздықтан кетіп жатыр, Ербол. Мұның бәрін сенің алдында ақталу үшін жазып

отырғаным жоқ, жаным. Ертең жауды жеңіп, аман қайтқан жігіттердің бәрі өздерін тоспай кетіп қалған жарлары мен ғашықтарына қарғыс дауылын боратып, лағынет боранын ұйтқылта келеді әлі. Содан, ең жоқ легенде бір жігіт – менің ақылды досым, бар жағдайды байыппен ойлап, пайымдай білетін Ерболым олай етпесін. Ол пайдасыз ашу мен ызадан биік болсын. Қыз сорлылардың шалға телініп, жат босағаны жастанғаныммен, өздерінің сол жігіттерге деген сүйіспеншіліктерін жүректерінің түкпіріне түйіп, өмір бойы жадында сақтап қалғанын білісін. Қанша бармын, бақыттымын десе де, сол алғаш сүйген жігіттерінің төбесін көргенде шексіз қуанатындарын, онашада соларды ойлап, өксіп алатындарын түсінісін. Сөйтіп қыздарға кешірім етсін, жалғыз өз атынан емес, барлық жігіттер атынан кешірім етсін деп жазып отырмын мұны.

Жо-жоқ, Ербол! Сен мұны мен Бүркітбайға баруға бел байлаған соң айтып отыр екен деп ойлама. Жоқ, ағама. Бұл менің бар жүрегімді жайып, бар сырымды ақтарғаным саған. Ойдағының бәрін жасырмай жазғаным. Осылай ақтарыла сөйлеуге мені өзін үйретіп едің ғой, жаным. Сол талабыңды және орындағаным.

Міне, ағарып таң да атты. Терезеден ақ бас Алағаудың бір биік шыңы көрінді. Осы шындай берік, осы шындай тұрақты болсам деуші едім өмірде. Оны алдағы күндер, алдағы жағдайлар біледі.

Ал, қалқам, мен болдым. Сенің амандығыңды тілеймін. Осы жазда жауды құртуларыңды күтемін. Сенің маған ақыл беретін хатыңды тосамын.

Басыңды көкірегіме басып, қысып, бетіңнен сүйдім сені. Оқобыңда, аязда тоңып отырған жерінде ыстық ерніммен айналып, айқара құшақтадым, жаным.

Сенің Сәлиман.

1944 жыл, 20 ақпан, Алматы, КазГУ».

Мен хатты оқып болып, Меңтай екеуміздің ортамызға қойдым. Қыз қолын хатқа созбады. Маған оның жүрегі толқып, тулап отырғандай боп көрінді. Бірақ онысын сездірмеді.

– Бұл Сәлиманың сізге жазған хаты ғой, – деді арамыздағы сәл үнсіздіктен кейін Меңтай.

– Иә.

Қыздың көмейіне оның ар жағы не болды деген сұрақ та келген болар. Бірақ ол енді ләм демеді. Басталған әңгіме аяқсыз қалмайтынын біліп, әліптің арттын бағып, үнсіз отыра берді.

– Енді ар жағын айтайын ба? – дедім қызға қарап. Меңтай басын изеді.

– Бұл хатты оқып шыққаннан кейінгі менің жайым еркек қауымының бәріне де түсінікті ғой. Көзге көрінбейтін әлдебір алып қол мені желкемнен қапсыра ұстап алып, біреу се тай қазанда бүрк-сарқ қайнап жатқан ыстық суға малып, одан соң сақылдаған сары аязда мұз ойыққа батырып алғандай болды. Сол күшті қол мені осы бір ыстық, бір суыққа кезек сүңгітіп тұрғанға ұқсады. Біресе денем от боп күйіп, артынша мұздап кеп қоя береді. Өн бойым қалш-қалш етіп бүрісіп, Бальзактың шегірен былғарысындай кішірейіп, бір жапырақ боп бара жатқан сияктанамын.

Қойшы, не керек, сонымен, ол кезде күндіз күлкі, түнде ұйқыдан айырылдым. Сәлимаға не деймін, не деп жауап беремін деп қиналдым. Оны ойлағанда қолымдағы мылтығымның суып қалай жерге түсіп кеткенін де аңғармай қаламын. Бүркітбайға бар деуге Сәлиманы қимаймын, Сәлимадан айырылып қалсам, енді ешқашан да маған ондай жақсы қыз кездестейтіндей көрінеді. Елшімге барма, өзімді тос дейін десем, елермін деп ешқашан да ойламағаныммен, анық тірі қаларыма, осы күнгідей он екі мүшем сау, аман келеріме және көзім жетпейді. Өлі болам ба, тірі қалам ба – онда шарауаң болмасын, тек мені тос деп эгоистік жасауға тағы да арым бармайды.

Сәлима хатында жазға дейін жауды жеңіп кел, сонда өзіміз қосыламыз дейді. Менің сөйтіп оған жеткім-ақ келеді. Бірақ бүкіл неміс армиясын жазға дейін жалғыз жайнап тастау менің қолымнан келе ме? Егер бәрі менің қолымда болса, онда жазға дейін емес, бір айда-ақ, тіпті бір тәулікте,

тіпті сол күні-ақ жауды құртып, бар ғашықты бақытты етіп, елге қайтқан болар едім. Қайтейін, қанша бұлқыңса да бір солдағтын қолыңда не бар. Өстіп дел-сал болып жүргенімде елден тағы бір хат алдым. Оны ауылдан Сәлиманьң шешесі жолдапты. Әрине, Бүбіш апайдың өзі хат білмейтін. Бұл апайдың кіші қызы Сәнияның да жазуы емес. Қолтаңбасы маған өте таныстау. Басқа біреуге жаздырыпты. Хатының мазмұны мынадай:

«Қымбатты Ербол балам!

Дүние тыныштық болса, сені шын балам болар деп ойлаушы едім. Сұм соғыс килікті де, бәрінді көгендеген қозыдай алысқа алып кетті. Сәлимам сені сарғайып көп күтті. Оның енді отыруының орны жоқ. Ерге шығуы керек. Шырағым, мен шешемін ғой. Ең жоқ дегенде бір қызымды қолымнан ұзатып, қызығын көрейін. Егер сенің оны шын жақсы көретінің рас болса, бағын байламай, рұқсатыңды бер. Оған кінә қойма, өз күнін көрсін, обалдарың сұм Киглерге болсын.

Ал, қарағым Ербол! Осыны сенен аналық тілек етемін. Жасыңнан ана сыйлаған жалғыз едің ғой. Айтқанымды орындасаң – батамды беремін. Құдайдан сенің аман-есен келуіңді тілеймін. Аман келсең, өзіңе лайық қыз табылады елден.

Анаң Бүбіш».

Бұл хат жанымды және күйдірді. Күйдірген кемпірдің сөзі ғана емес (бірақ шеше байғұста не кінә бар), сол хаттың жазуында еді. Әріптері қиы-жиқы бұл шимай – Бүркітбай бригадирдің жазуы. Мен жыл сайын, оқу біткеннен кейін, жаз бойы оның тәбілшісі болатынмын. Сондықтан да маған Бүркітбайдың қай әріпті қалай жазатыны, тәбілдің аяғына қолды қалай қоятыны бес саусағымдай белгілі еді. Төртбұрышты конверттен алынған хат бетіне тізілген сол бір қиы-жиқы әріптер енді маған омартадан құжынай ұшқан сары ала шыбын – сансыз араларға айналып, өзімді жабыла талағалы келе жатқан сияқты боп көрінді.

Сонымен, біресе жапандағы жалғыз жолаушыны қамаған аш қасқырдай анталап, алдан да, бүйірден де снаряд, мина-

лар жарылып, біресе ордалы жыландай жан тігірете ыскырып, сумандап, каумалап, біресе үстіңе төніп келген аюдың тісіндей сақылдаған жау танкісі ыстық ұяң оқопты таптап, солдағ өміріне күніне қырық рет қауіп төндірген қырық төртінші соғыс жылының сұрапыл қысы да отіп бара жатты. Бұл уақыт ішінде мен Сәлимага ариач сан рет хат жазып, сан рет жыртттым. Ақыры, көктемнің алғашқы күндерінің бірінде мен оған мынадай жауап жібердім.

«СӘЛИМА!

Менің өмірімнің қауіпте екені рас. Осы күнге дейін өзім өлермін деп еш ойламасам да, соғыс біткенше өлі боламын ба, тірі боламын ба, ал тірі қалсам – мүгедек боламын ба, әлде жай жарақатты боп қайтамын ба, білмеймін. Бар білетінім: осы соңғы үш айдың ішінде ғана бірнеше жан жолдастарымнан айырылдым.

Мен сені шексіз сүйетінімді өзің білесің. Сүйгендігім үшін өз жүрегімді өзім тұншықтырып, құрбан етуге ұйғардым. Сен мені күтпе, қалаған адамыңа тұрмысқа шық. Өлсем – есінде сақта. Бір балаңа менің ағымды қой – мен соған да ризамын.

Қош.

Ербол.

1944 жыл, 15 сәуір. Майандағы армия».

Осылай дедім. Өйтпегенде қайтейін. Ол менің некелеп алған жарым емес қой. Біздің екі-үш рет сүйісіп, тілден бал сорысқаннан басқа арамызда ештеңе болған жоқ. Елде, Сәлиманьң өзі айтқандай, соғысты сылтау етіп, ақ некенің өзін бұзып жатқандар аз ба? Қайта Сәлиманьң менен рұқсағ сұрағанына рақмет. Бүркітбайға рұқсағ сұрамай-ақ шығып кетсе мен не істейтін едім. Шешесі айтқандай, өзім шын сүйген Сәлиманьң бағын байламайын.

«Тос мені, тос» деу хатқа жазуға немесе әлдегіш айтуға ғана оңай шығар. Тосушы ол үшін талай тозақтан, талай тұзақтан өтетін болар. Сол көп тозақтың бірі шеше қабағы. Үй ішіне, сөз салушыға жеккөрініпті болып сені күткен жардың еңбегі сен аман барып, ақталса жақсы. Ал олай

болмаса ше? Өлген өкіне білмейді. Күйінші тіріні күйдіреді. Өзің олай-пұлай боп кетсең оны және отқа салудың қажеті не? Қыз байұс сені сүйгеніне кінәлі ме?..

Осылай ойладым. Сондықтан «өзің біл, ойлан» деп, Сәлиманьң басын қатырмадым. «Мені күтпе» деп, пышак кескендей ғып бірден айттым.

Хатымды бүктедім де, тез пошташыға бердім. Өйтпесе, тағы да жыртып тастайтынымды сездім. Пошташы оны дивизия штабына апарып тастады. Одан баска да үшкіл хаттармен бірге армия поштасына жөнелтілді. Сөйтіп, менің хатым елге, Алматыға қарай бет қойды.

Хат осылай жылжып кетіп бара жатқанда маған тағы да мынадай ой келді. «Осыным дұрыс болды, – дедім өзімді-өзім жұбатып. – Бұлай ету, біріншіден, менің адамгершілік парызым. Екіншіден, Сәлимаға қойған сыным. Ол мені шын сүйсе, оның үстіне уәдесіне берік, табанды болса – мені тозаңды сады. Ал шын сүймесе, сүйсе де табансыз тайғақ болса – мені күтпейді».

Ақыры ол мені күтпеді. Хатымды алғаннан кейін, 1 мамыр мерекесінде ауылға барады да, қайтадан КазГУ-ге қайтпайды. Бүркітбаймен қосылып, біржола қалып қояды.

– Ақыры ол мені күтпеді, – деп жоғарыдағы сөзімді қайталап айттым. – Бірақ күтпегеніне қыз кінәлі емес, «күтпе» деген өзім кінәлідей сезіндім соғыс біткеннен кейін. Жұрт айтып жатқан «тос мені, тосты» неге айтпадым деп өкіндім. Өкінгенмен не пайда? Мен бұл сұрапыл соғыстан тірі қалатынымды, тірі қалғанда он екі мүшем сау болып елге осылай аман келетінімді біліпін бе?

Мен әңгімеңді бітіріп, үстел үстінде жатқан Сәлиманьң хатын алып бүктедім де, қайтадан шинелімнің қалтасына апарып салдым. Сол арада қолыма қойын дәптерім ілінді де, оның ішіндегі бағана бөлек қағазға жазып алған өлең ойыма түсіп, жүрегім кеудемді тепкілеп қоя берді. «Мұны қалай етсем екен?» – деп ойладым.

– Апырай, бұл кісі Пенелопа болмады ғой, – деді Ментай осы кезде бір-ақ үн қатып.

– Мен де Одиссейге ұқсамай жағымын-ау, – дедім қызға қарай бұрылып. – Сәлиманьң қолына Одиссейдің садағындай садақ тастап кетпеген соң, әрине, солай болады.

– Дегенмен өзі ақылды, сөзге де, ойға да ұста, шешен қыз екен.

– Ақын болсам деп арман етушісі еді.

– Ө, бәсе.

Ментай Сәлиманьң осыдан артық талқыға салмады. Ал менің ісіме де бір-ақ ауыз сөзбен баға берді.

– Адамгершілік, ізгілік шарттарын бұзу өмірде көп кездескенмен, махаббаттан бас тарту сирек болады деушісі еді. Бірақ бәрі жағдайға байланысты ғой.

Осылай деп, өзіне тән ұстамдылықпен ақырын ғана басын шайқады да қойды.

– Ағай, сіз отыра тұрыңызшы, – деді ол содан соң орнынан көтеріліп. – Мен мына көрші қыздардың плиткасы босады ма екен, біліп келейін.

Маған да керегі осы еді. Ментай шығысымен орнымнан атып тұрып, шинелімнің қалтасындағы бағананы өлеңді алдым да, қай жерге тастап кетсем екен деп жан-жағыма қарадым. Осы кезде Ментайдың қайтып келе жатқан тықыры естілді де, мен буыным қалтырап, қолым дірілдеп, үстел үстінде жатқан «Одиссея» кітабының ішіне тыға салдым.

– Плиткалары бос емес екен, – деді Ментай дағдарып. – Мен тағы да бір шай қайната қойсам ба деп едім.

– Жоқ, Ментай, рақмет. Мен кетейін, кеш боп қалды ғой, – деп жалма-жан кийіме қарай ұмтылдым. Енді кішкентай бөгелсем, Ментай «Одиссея» арасындағы қағазды көріп қойып, маскарам шығатын сияқтанды.

– Ағай, келгеніңізге көп рақмет, – деді Ментай. – Үрсең жексенбі ғой, уақытыңыз болса тағы да келіңіз. Келесіз бе?

Мен тілім байланып қалғандай, басымды ижедім.

Жатақханадан шықсам, көшелер қараңғыланған қалған екен. Жаңағы қағазды жылтындатып кітаптың арасына неге салып кеттім деп жатып өкіңдім былай шыққан соң. Ол бағана мені туған ағамдай көремін деген жоқ па еді. Сөйтіп,

«бауырыңмын, қарындасыңмын» деп отырған қызға ғашықтық өлеңін тастап кеткенім қай иттігім? Ертең Меңтайды қалай көрсемін, оның бетіне қалай қараймын?

Өстіп, өзімнен-өзім ұрысып, қараңғы көшеде бүкөңдеп келе жатқан мен ок-дәрі қоймасына есебін тауып сағат, минуты жеткенде жарылағын мина тастап, сол жарылыстан жан ұшыра қашып, аулақтап бара жатқан жау жағының жанызындай сезіндім өзімді сол сәтте.

Махабат пен сана бірін-бірі тындамайтынын, әрқайсысы тек өз дегенім ғана болсын дейтінін мен бірінші рет осы кеште ұққандай болдым.

VII

Ертеңінде қайтадан мен жағалақанаға жолай алмадым. Меңтайға не бетімнен көрінемін, «ағай, мұнының не?» — десе, не деймін деп, өз жанымды өзім жегдей жедім. Сөйтіп, мені қисапсыз мас болған адамның өзінің орынсыз айтқан сөз, келеңсіз қылықтарын естіп, ертеңінде тартар өкініш азабындай қинап, екінші қаңтар өтті.

Үшінші қаңтарда, күндізгі сағат екіде лекциямыз басталамақ. Жағалақанадан жүрегім шайылып қалған мен университетке баруға тағы бетімнен бастым. Қыздардың бәрі мені Меңтаймен қосыла кінәлап, мазақтап, масқаралайтындай көрінді. Тілдері ащы Қанипа мен Зайкүл: «Көзі қарайған там сүзеді» дегендей, ағаң сені бір сүзіп көрейін деген ғой», — деп қазірдің өзінде Меңтайды әжуалап жатқандай сезілді.

Әлде бүгін университетке бармай қалсам ба екен деп бір ойладым. Әскерде себепсіз шашу шығып көрмеген басым, мұным тәртіп бұзғандық болар деп таныдым. Оның үстіне алғашқы екі сағаттық лекциядан өлсем де қалуыма болмайды. Ол — профессор Әуеновтің лекциясы. Біздің филфак оқытушыларының ішінде Әуеновтің орны бір бөлек сияқтанады. Кейбір лекцияларда шулаңқырап, тіпті болмаса, өзара күбірлесіп, күнкілдесіп отыратын студенттер аудиторияға Әуенов келгенде, оған ерекше құрмет білдіре, жымы болады. Ол

лекцияға кіріскенде аудиторияда ұшқан шыбынның ызыны білнерлік дейтіндей тыныштық орнайды. Ол кісі лекциясын шүү дегенде кібірткітеп бастап, біраздан кейін тұяғы қызған тұлпардай көсіле жөнелгенде, студенттердің айызы қанады. Аса бір миғұла, кеше біреу болмаса, оған әсерленбей, оны ұқпай ешкім қала алмайды. Профессор студенттерін бір лекциядан бір лекцияға қарай қызықтырып, ынталандыра жетектеп отырады. Лекциядан сырғып шығу, әсіресе Әуеновтің лекциясына қатыспау бәріміз үшін кешірілмес күнәдай болатын. Әсіресе соғыста төрт жыл бойы кітабын арқалап жүрген маған сүйікті жазушының сабағына қатыспай қалу қылмыс жасағаннан кем көрінбес еді. Оның үстіне мен алдыңғы күні Меңтай бөлмесінен шыққаннан бері өзімді әлдекімнің құзырында, әлдебір көрінбейтін шеңбердің құрсауында қалағандай сезіндім. Меңтайды көруден тартынсам да, қаймықсам да, көргім келетінін аңғардым.

Сағат бірден аса университетті жағалап келуін келгеніммен, оның ішіне ене алмай көп күйбеңдедім. Біресе оның баспалдағына көтеріліп, біресе одан қайта түсіп, қарсыдағы паркке еніп кетіп, әбден есім шықты. Өзіміздің қыздардың ешқайсысының көздеріне көрінбеуге тырыстым. Сағат екіге бес минут қалғанда ішке кіріп, шинелім мен фуражкамды гардеробқа өткіздім де, төменде біраз бөгеліп тұрып, екінші қатарға көтерілдім. Тура сағат екіде ішінде Меңтай отырған отыз үшінші аудиторияның қасына жетіп, тәңір үйінің қақпасы алдына келген діндардай дірілдеп, есіктің тұтқасын ұстадым. Осы кезде қарсыдағы деканаттан шығып, профессор Әуенов те аудиторияға қарай аяндады. Мен профессорға басып, ол кісіден бұрынырақ, асыға ішке еніп кеттім.

Мен аудиторияға емес, жаңа ғана жау өртеп кеткен дервеняға енгендей болдым. Бетімді ыл-ыстық от лебі шалған ісіктенді. Не де болса деп, өзім ең алғаш келгендегі артқы партаға қарай тарттым. Тұсынан өтіп бара жатқанымда Меңтай маған бірдене айтып қалғандай жалт қарап еді, орт ішінен созылған оза шыққан бір ұзын қызыл жалып мені қатты шаршып, он бойымды күйдіре тұншықтырып, оран өткен сияқтанды.

Артқы партада Жомартбек деген аққұба енді, ұзын бойлы, тырыған арық бала жігіт отыратын. Ол үнемі қызметкер ағасының үстінен түскен көнетоз кийімдерін киіп жүретін және ылғи шетте отыратын. Сондықтан сырт пішіні жағынан, итқұсты үркіту үшін қоган сыртындағы жіңішке ағашқа кигізіп қойған ескі киім, тымаққа – қарақшыға ұқсаққырайтын. Ал мінез жағынан – тілалғыш, жұғымтал, оның үстіне едеуір күтілді болатын. Мен ең алғаш келгенде Жомартбек соқырішегіне операция жасатып, ауруханада жатқан екен. Содан сауығып, он шақты күннен кейін курсқа қайта келген. Отыз қыздың ішіндегі еркеккіндікті екеуміз ғана болғандықтан, бір-бірімізге үйір бола бастағанбыз.

– Ағай, менің қасыма келдіңіз бе? – деп Жомартбек тісін ақсита күліп, мен жанына тақай бергенде-ақ орын босатып, өзі төрге қарай сырғылды.

Мен орныма отыра бергенде, есіктен профессор кірді. Екі жақ самай шашы толқындай бұйраланып, қасқа маңдайы жарқырап, орындарынан тұрып қошемет көрсеткен студенттерге қайта-қайта бас иіп, жымия күлімдеп, сонысымен бәрімізді баладай қуантып, профессор төрге қарай аяңдады.

Оқытушы үстеліне жайғасқаннан кейін профессор алдында отырған студенттердің бастарынан асыра әлдебір қиян алысқа көз тастағандай сәл үнсіз отырды да, ұзын кіріпкітерін қайшылай қағып-қағып жіберді. Осы бір сәт алдымен аспанда айқыш-ұйқыш нажағай ойнап, артынан шектеп бір нөсер төгер ғажайып шақты еске түсірді. Әуенов лекциясын бастап, телегей-теңіз білім төгіп, ағыл-тегіл боп ақтарылды да кетті.

Алайда «Абайдың лирикасы» деп аталатын осы лекцияның алғашқы сағатын мен алан-құлаң тыңдадым. Бұл лекцияның бір сөзін де бекерге жібермеуім керек деп, өзімді-өзім қаншама қайрасам да, «Қызыл көрпе» өлеңі есіме түсіп, тәубамнан жаңылғандай, айдалаға лағамын.

Өстіп екі күйдің – аудиториядағы Әуенов лекциясы мен жүректегі махаббат сазының қайсысына көбірек көңіл бөлуді білмей, дел-сал болып отырғанымда қонырау соғылды.

Мен аудиторияда қалмай, оқытушымен ілесе тезірек шығып кетпек болып, парталардан аулақтап, қабырғаға жанаса жүріп, жылдамай басып, есікке қарай ұмтылдым. Портадан көтеріле бергенде Меңтайдың да орнынан тұрып жағқанын көзім шалып қалып еді. Оның ашулы жүзін көрмейін деп төмен тұқырып алғанмын. Есікке тақап, тұтқаға енді қолымды соза бергенімде, асаудың алдынан арқан құртандай боп, екі құлашын екі жағына керіп, бетіме жымия қарап тұрған Меңтайды көрдім. Қанша қысылсам да, алдымда кісі гүрғанда кимелеп өте шығатын сиыр емесіні ғой. Меңтайдың бетіне тура қарауға жүзім шыдамай, теріс айнала бөгеліп, тоқтап қалдым. Меңтай мені жұрт көзінше жерлеп, масқара етпек болған екен деп, өн бойымды тер жауып қоя берді.

– Ағай, сіз ақын екенсіз, – деді қыз осы кезде. Мен селк ете түстім. Селк еткенім: «Мен қате естіген болармын. Қыз: «Ағай, сіз ақын екенсіз» демеі, «ағай, сіз ақымақ екенсіз» деген шығар» деп ойладым. Одан сайын үн-жырғам түсіп кетті.

– Ағай, сіз ақын екенсіз деймін, – деді қыз тағы да. Бұл жолы ол көңілді кезіндегідей әр сөзін соза, әндетіп айтты. Мен «ақын екенсіз» деген екі сөзді дұрыс естігеніме сенбегендей, екі көзім жыпылықтап, Меңтайдың бетіне қарадым. – Иә, ақын екенсіз, нағыз ақынсыз, – деді ол басын изеп, тағы да жымия түсіп.

Үш күннен бері тартқан қасіретімнің төлеуіндей болған бұл жымыс маған соншама қымбат еді.

Жүрегім жана орнына түскендей болды. Меңтайдың маған ұрыспайтынына, жұрт алдында масқараламайтынына енді көзім жетті. «Уһ!» – деп, арқамнан ауыр жүк түскендей, терең бір дем алдым да:

– Рақмет, Меңтай! Ақындық қайдан келсін, әншейін... деп мінгірледім.

– Жоқ, «Қызыл көрпеңіз» жақсы өлең, деді Меңтай. – Оны Зайкүл де, Қанипа да, Майра да, басқа қыздар да оқыды. Бәрі де жақсы деп тапты. Менің сізге ол көрініп тарихын да айтып бергім келді.

— Әй, Ербол, — деді Зайкүл мені қолымнан жұлқылап, төрге қарай сүйреп. — Осы сенің мына Меңтаймен не пәлең бар? Бұдан басқаны көзге ілмейсің де, мұның төсегіндегі көрпесіне дейін өлеңге қосасың. Саған қызыл керек болса: менің көйлегім де қызыл, пальтом да қызыл, тіпті аяғымдағы етігім де қызыл. Айта берсең, өзім де қып-қызыл от емеспін бе жайнап тұрған. Сен осы мені неге өлеңге қоспайсың?

Қыздар ду күлісіп жатыр. Осы кезде жүгіріп Жомартбек жетіп келді.

— Шүркі етпе, Зайкүл, — деді ол кеудесін басып. — Саған деген асыл сөз мына алтын сандықта сақтаулы жағыр.

— Ал, айт ендеше, — деді Зайкүл қырланып. Жомартбек тамағын кенеп, Зайкүлге жалынып, жүрек шерін ақтарғандай боп әндете жөнелді:

Қара көз, имек қас,

Қараса жан тоймас.

Аузың бал қызыл гүл,

Ақ тісің кір шалмас.

Зайкүл көзін құбылтып, ернін бүрістіріп маз боп қалды. Жарқ еткізіп әсем ақ тістерін және ақситып үлгірді. Жомартбек «өлеңің» одан ары жалғастырды:

Иісің гүл аңқыған,

Нұрын күн шалқыған.

Көргенде бой еріп,

Сүйегім балқыған...

Жомартбек өлеңнің әр жолының мазмұнына қарай бірде мойнын созып, бірде екі құлашын кең жайып, одан соң балқып, еріп, ақырында бу боп ұшып бара жапқандықты танытып неше алуан нәзік қимылдар жасап барып тоқтап, Зайкүлге басын иді.

— Бис! Бис! — деп қыздар қол соқты. Зайкүлдің өзі де маз болып, алақанын қоса шапалақтады.

— Әй, мынауың жап-жақсы өлең ғой өзі, — деді Зайкүл Жомартбекке разы боп. — Басқа біреудікі емес пе?

— Жок, Зайкүл! — Жомартбек кеудесін соқты.

— Қарғаншы өзімдікі деп.

Жомартбек шұбырға жөнелді.

— Егер осы өлеңді Зайкүлге ариап өзім шығармаған болсам — аяқтағы суға ағылып өлейін, құрғақтағы китгерге қағылып өлейін, тұмаған ту асаудың құйрығына тағылып өлейін! Оллаһи! Беллаһи!

Осылай деп Жомартбек зірк-зірк еткізіп сөзін аяқтап, екі қолын бірдей аспанға көтерді.

— Сендім, сендім, — деді Зайкүл Жомартбектің «аңт» іші-кеніне разы боп. — Онда сен бұл өлеңді жақсылап ақ қағазға көшіріп, басына «Зайкүлге» деп жазып, менің кітабымның арасына әкеп салып қой.

— Құл болады, Зайкүлжан, — деп арық Жомартбек сұрақ белгісіндей иіліп қалды.

— Әй, Зайкүл, сен Жомартбекке рас сеніп отырсың ба? — деді Майра. — Бұл Абайдың «Көзімнің қарасы» деген өлеңі емес пе?

— А, не дейді? Мен расында өзіме арналған өлең екен деп қуанып едім. Осы ақындар «С-ға», «Қ-ға», пәленшеге, түгеншеге деп жазып жатады ғой. Маған да біреу өлең арнасашы, шіркін! — деп Зайкүл дағдарып қалды. — Ал мен Абайдың «Айттым сәлем Қаламқастан» басқа өлеңін естіген емеспін. — Естігенім не, оқымайсың ба? — деп күлді Майра.

— Жок, мен өлең оқымаймын, — деді Зайкүл басын шайқап. — Өйткені мен қызбын. Ал қыздың өзі өлең. Ендеше мені жігіттер оқысын.

— Рас, өзге қыздар өлең болса, біздің Зайкүл поэма ғой, деді Жомартбек жымындап. — Поэманың әр бетін ақтарғаның сияқты...

Осы кезде үзіліс бітіп, профессор аудиторияға қайта кірді. «Мен саған көрсетермін кісі алдағанды», — дегендей, Зайкүл арт жаққа бұрылып, Жомартбекке жұдырығын түйді. Мен бұл сабақта бұрынғы орнымда, Меңтайдың қасында отырып

қалды. Ментайдың маған ренжімегеніне шаттанып, көңіл алаңы басылғандықтан болар, бұл жолы Әуенов лекциясын тағы да бұрынғыдай сүйсініп тыңдадым. Бұл сағатын профессор Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» дейтін көпке мәлім өлеңін талдауға арнады. 1884 жылы жазылған бұл өлеңнің тақырыбы қазақтың бойжеткен қызының сырт көрінісін, мүсін-келбетін суреттеуге арналғанын, жас атаулы қызығарлық, сүйсініп, тамаша егерлік ерекше сұлу қыздың портретін ұлы ақын қалай жасағанын, сол портретті сомдау тәртібін санамалап айтты. Қыздың сырт мүсінін суреттеуде төл әдебиетте теңдесі болмаған бұл өлеңді Пушкин, Лермонтов, Байрон, Гейнелің қызға арнаған өлеңдерінің жатқа айтқан үзінділерімен салыстырып бір өтті. Қалай дегенмен де бұл өлеңде Абайдың әлі де әлеуметтік шындықты, халық басындағы ауыртпалықты сыншылдықпен жырлайтын қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілмегендігін, «Қақтаған ақ күмістейден» көбінесе сұлулықты, жарастық келісімді ғана жырлайтын эстет ақынның лебізі аңқып тұрғандығын профессор бір түйіп тастады.

Осыдан кейін ол осы өлеңнің бойындағы өзінің кемшілік, мін деп табатын жайларына тоқтады. Оның айтуынша, ақын бұл өлеңінде тірі адамды, оның жан күйін бейнелеудің орнына жансыз сурет берген. Қасы қандай, шашы қандай, көзі қандай, мұрны қандай деген сияқты анкеталық сұрақтарға жауап іздеп, тек қана паспорттық сипаттау жасаған. Мұның себебі ақынның әйел жынысына қазақы көзбен қарап, қыз көре келген жігіттің немесе келін айттыра келген құданың көзқарасынан аса алмауында деп тағы да пайымдау жасады.

Бұдан кейін профессор Абайдың «Аттың сыны» дейтін өлеңін еске алды. Анықтап қараған кісіге «Қақтаған ақ күмістей» мен осы өлеңнің арасынан айқын композициялық ұқсастық танылатынын айтты. «Ат сынында» жүйрік аттың сырт мүсіні мүше-мүшесімен реттеле баяндалады. Әрине, атты солай суреттеу орынды. Ал адамзатты сипаттауда мұндай әдісті қолдану қонымды емес деген қорытынды жасады профессор.

Абайдың еш өлеңінде ешқандай мін бар деп ойламаған біз оған арналған мынадай сынларды естігенде екі көзіміз бақырайып, профессорға сенерімізді де, сенбесімізді де білмегендей, тесірлей отырып қалдық. Әрине, сенбеске болмайды. Бар дәлелімен тайға таңба басқандай етіп көрсетіп отырған бұл кемшіліктерді еріксіз мойындауға тура келеді.

Бұл аз дегендей профессор енді сол өлеңнің композициялық шалағайлығын ашады. Өлеңнің бас жағы бір тақырыппен басталып, аяқ жағы екінші тақырыпқа ауысып кететінін, әуелде іспен мінез жоқ, тек сырт болса, кейін сырт жоқ, тек мінез ғана айтылатынын, сөйтіп алғашқыда мақтаған нәрсе-сіне ақын кейін ұрысқа жақын сөздер қолданатынын көрсетеді. Атап айтқанда, ақын алғашында қыздың күлкісі «бұл-бұлдай», «іш қайнатады» деп мақтаса, соңынан сол күлкіні «жыртақтап», «тыртақтаған» деп жаратпай шыға келеді.

Осыдан кейін Әуенов ақынның екінші бір өлеңін талдауға көшеді. Бір талдаудан бір талдау қызық бол, ол бізді Абай өлеңдерінің қатпар-қатпар шатқал, шындырына қарай жетелеп бара жатқан тәрізденеді.

Әуеновтің өзге оқытушыларда жоқ бір өзгеше дағдысы бар еді. Ол әрқашанда сондай қызықты лекциялардың соңынан міндетті түрде бес минуттай уақыт қалдыратын. Осы бес минутты ол жеке студенттің жай-күйімен танысуға жұмсайтын. Күн сайын бір студентті орнынан тұрғызып алып, өзі оған әртүрлі сұрақтар беретін.

Бағана менің аудиторияға кешірек келгенімді көзі шалып қалған соң ба, бұл жолы ол мені орнымнан тұрғызды.

– Ербол, сен осы соғыста неше жыл болдың?

– Төрт жыл, Мұхит аға.

– Сонда кітап оқи алдың ба?

– Оқыдым.

– Қане айтшы, қандай кітаптар оқыдың? – деп профессор менің оқыған кітаптарымды санау үшін сол қолының саусақтарын ыңғайлай бастады.

– Шекспирдің «Король Лирің», Шиллердің «Зульмдік пен махаббатың», Гетеңнің «Жас Вертерің», осы кезде Мен-

тай жалт етіп, менің бетіме бір қарап қалды. — Анатолий Ви-
ноградовтың «Паганиниді ғайбаттау» деген кітабын, Алек-
сандр Бектің «Волоколам тасжолын» оқыдым.

— Пәлі, — деп профессор рақаттанып қалды. — Өзің көп
кітап оқып тастапсың ғой. Мен соғыс солдаттарының кітап
оқыр хал-мұршасы болмайтын шығар деп ойлаған едім.

— Мұхит аға, — деді Зайкүл осы арада профессордың ау-
зындағы сөзін қағып әкеліп, — бұл сіздің «Ақын» романы-
ңызды да оқыпты. — Осы арада Зайкүл өз-өзінен сықылық-
тап күліп алды. — Сыртын далба-дұлба қылып алып келіпті.
Әсіресе Тоғжанды айтқанда аузының суы құриды мұның.

Әуеновтің өңі күреңітіп, қозғалақтап қалды. Содан соң,
сүйінші сұрағандай боп, оң қолының қос саусағымен тыныш
тұрған етженділеу келген қыр мұрнын жебей сауып, жұл-
қып-жұлқып жіберді. Бұл оның қатты сүйсінгендегі немесе
ерекше күйінгендегі әдегі еді.

— Пәлі, не айтады мына Зайкүл, рас па, Ербол? — деп про-
фессор менің бетіме қаралы. Мен тез басымды изедім.

— Сіздің «Ақыныңыз» біздің күндік нанымыз, артық пат-
роньмызбен бірге арқамыздағы зағ қалшығында жүрді.

— Пәлі, не дейді-ау? Ал оқи алдыңдар ма оны?

— Жорықта келе жатып та, оқопта отырып та оқыдық, Мұ-
хит ағай, — дедім мен студент болғалы бірінші рет «ағай» де-
ген сөз аузымнан шығып. — Ол кітаптың көп көмегі болды
бізге.

— Пәлі, не көмегі болды? — Әуеновтің екі беті нұрланып,
көзі күлімдеп, жүзі бұрынғыдан да жыли түсті. — Қай қаһар-
ман басым көмек көрсетті?

— Бәрі де. Әсіресе Тоғжанның көмегі көп болды. Ол бір
емес, бірнеше медсестра, санитарка қызметін жалғыз өзі ат-
қарды десем, артық болмас деймін.

— Пәлі, не дейді-ау! Шын ба осының? — деп профессор
мол денесін тез қозғап, ілгері ұмсынды.

— Шын, Мұхит аға.

Әуенов сәл шалқайыңқырап, тағы да мұрнын сауа сипа-
лап қалды.

Осы кезде лекцияның біткенін хабарлап, қоңырау со-
ғылды.

Бірақ профессор асықпады.

— Ербол, сен өзің мені қуантып тасталдың ғой, — деді ол
алдында жатқан папқасын бір сипап қойып, — ал енді өзің
осы айтқандарыңды қағазға түсіре алар ма едің? Тоғжанның
жанағы өзің айтқан майданда талай медсестраның қызметін
атқарғанын дәлелдеп, оқушыны иландырағын етіп жазуың
керек. Осы қолыңнан келер ме еді?

— Келеді, Мұхит аға, — деді Зайкүл мен үшін жауап беріп. —
Бұл өзі ақын, «Қызыл көрпе» деген өлең жазған.

Мен ұялып, Меңтай жаққа қарай жүзімді бұрдым. Байқа-
сам, ол да қызарып кеткен екен.

— Жазып көрейін, — дедім мен.

— Өзің өлең де жазушы ма едің? — деді профессор орны-
нан тұрып жатып.

— Жоқ, жай әшейін...

— Шын, шын, Мұхит аға! — Зайкүл, қасы қажардай дір
етіп, одан сайын өзеурей түсті. — Өзі өзге сабаққа да жақсы.
Соғыстан қайтқалы әлі үйіме де барған жоқ.

Профессор Зайкүл сөзінің бас жағында күлгенімен, аяқ
жағына назар аударып, менің әлі елге бармағаным анық па
екен деп сұрады. Мен оқу басталып қойғаннан кейін бір жы-
лым босқа өлмесін деп осында қалып қойғанымды айттым.

— Жарайды, онда тіпті жақсы. Ал енді сен жаңағы айтқан-
ды менің алдағы дүйсенбідегі келесі сабағыма дейін жазып
әкел, — деді профессор. — Одан соң әлгі Зайкүл айтқан кітап-
ты да ала кел.

Мен басымды изедім.

Келесі лекцияның оқытушысы жоқ болып шықты.
Сөйтпін, студенттер «терезе» деп атайтын бос екі сағат со-
паң етіп шыға келді. Студенттер «терезеге» қайырмайды.
Бұл екі сағатта бірсыпыра жұмыстар бітіріп алады. Соның
негізгілерінің бірі — Совет көшесі мен Карл Маркс көшесінің
бұрышындағы «Алатау» кинотеатрына бару.

Бұл жолы да бірін-бірі еліктеріп, қыздардың бірсыпыра-
сы киноға кетті. Аудиторияда бес-алты қыз бен Жомартбек

екеуміз ғана қалдық. Біраздан кейін киноға кіргісі келмегенін айтып, Меңтай қайтып келді.

Меңтайдың ұрыспасына анық көзім жеткеннен кейін, бағана өзі айтқан қызыл көрпенің тарихын білгім келді. Жомартбек екеуміз жағалап Меңтайдың қасына бардық. Жомартбек қыздан бағанағы «Қызыл көрпе» деген өлеңдерінді көрсетіндерші деп өтінді. Меңтай кітаптарының арасын ақтарып, алдыңғы күні тастап кеткен қағазды тауып алып, «Оқыған соң өзіме қайтарып бер», – деп Жомартбекке ұсынды. Меңтайдың «өзіме қайтарып бер» деген сөзі менің жүрегіме майдай жақты. Ол менің сұрауым бойынша, маған «күндес» боп көрінген қызыл көрпенің тарихын баяндауға кірісті.

Меңтай Лениногорск шахтерінің қызы екен. Шешесі бастауыш мектепте мұғалім болыпты. Әкесі оның сәби шағында шахтада төбесіне тас құлап дүниеден кайтқан. Қыздың кішкене ағасы Жүніс сегізінші класс бітіргеннен кейін жұмыскер боп отбасын асырауға кіріскен. Соғыс басталар жылдың Бірінші мамырында оған жақсы жұмысы үшін сыйлыққа бес метр қызыл жібек тиеді. Бұған шеше байғұс қатты қуанады. Ұлының бұл алғашқы табысын ырым етіп, өз алдына отау шыққандағы бірінші жасауы болсын деп, арасына түйе жүнін салып, мектептен қолы бос кездерінде көрпе қабыды. Сөйтіп, ұлын үйлендірмек болады. Сол екі арада соғыс шығып кетіп, ол көрпені етіне бір-ақ күн жамылып, Жүніс майданға кетеді. Содан кейін шеше ол көрпені ешкімнің етіне тигізбеген. Ұлына сақтаған. Ал ұлынан «өлді» деген қара қағаз келген. Жалғыз ұлының жаманатына шыдай алмай, шеше сорлы сол хабарды естіген жерде, класс ішінде өзі де дүние салған.

– Соғыста ағайым оққа ұшты, – деді Меңтай күрсініп. – Соның күйігіне шыдамай анам өлді. Апанмың өлгенін көзіммен көрдім, ағайымның өлгенін көргенім жоқ. Сондықтан Жүйкем өлді дегенге көпке дейін сенбедім. Жүніс ағайымды Жүйке деп ағайтын едім, – деді ол Жомартбекке түсіндіріп. – Соғыс біткен соң, осы өткен күздің басында Жүйкенің қасында болған бір кісіден ауызба-ауыз естігенде

ғана сендім. Ол кісі терең етіп зират қазып, ағайымды жақсылап тұрып өз қолынан қойыпты. Жақын жердегі деревняның ұста дүкеніне барып, зиратқа темірден қоршау шарбақ жасатып орнатып, оған «Жүніс Грбосынов» деп мәңгі өшпейтін етіп жаздырып кетіпті. «Ағашың жатқан жерін көрем десең ертіп апарайын, әйтпесе кейін барып көрерсің» деп әдірісін берді. Өзім қазір қайдан іздейін, кейін оқу бітіріп, қызмет істеп, ақша тапқан соң барармын деп ойладым.

Меңтай ағасына мұнша жақсылық жасаған адамның еңбегін сонша сүйсіне бағалап айтты.

– Сол көрпені биыл өзіммен бірге алып келген едім, – деді қыз күрсініп қойып. – Ол маған аса қымбат ескерткішпен парлар: ағайымды да, анамды да есіме түсіреді. Кеше, кітап арасынан ағайдың өлеңін тауып алып оқығаннан кейін сол көрпені бауырыма қысып, өксіп-өксіп жылағанымды айтсаңшы менің!

Байқаймын, Меңтай әңгімесінің Жомартбекке онша әсері болған жоқ. Меңтай сөзін аяқтап, мұңайып, төмен қарап қалған кезде ол: «Мен мына өлеңді көшіріп ала қояйыншы», – деп жымыңдап өз орнына қарай жүгірді. Ал маған бүкіл бір отбасының тағдырын баян еткен бұл қысқа новелла дүниедегі ең қайғылы, қасіретті жырдай танылды. Не айтарымды, қызды қалай жұбатарымды, жүрегімдегі аянышты қалай жеткізерімді білмей, абдырап отырып қалдым. Оның көңілсіздігі біртіндеп маған ауа бастады.

Студенттік өмірдің бейқам, сонымен бірге аққан судай ағынды күндері, өзінің сылдыр-былдыры мол қызық, қуанышымен бірін-бірі қуалап өтіп жағты. Мен Әуеновке берген уәдемді орындауға бар күшімді салдым. Соғыста бірге болған жолдастарымды еске алдым, Алматыдан соғысқа кетерде мен дүкендерге жана ғана түскен «Ақын» романының бірінші кітабын тауып алған едім. Сол кітап бүкіл майданды менімен бірге аралап шықты, талай солдатты тамсандырып оқып беріп жүрдім. Бірақ бұл естелікті мақтанғандай боп өз атыман жазбайын, басқа жолдастарым оқыған етіп баяндайын дедім. Сөйтіп, мен ол кішкентай естелікті төрт күн

жаздым. Естелігім Әуеновке ұнамай қалар ма екен деп жаным мұрнымның ұшына келді. Жазып біткен соң оған «Тоғжан» деген ат қойдым. Зайкүл айтқандай, жазушылардың өз шығармаларын жақсы көретін адамдарына арнап жататыны ойыма түсті. Менің бұл ең алғашқы естелігімді Әуеновке арнағым келді. Он жақ шекесіне «Осы образды жасаған жазушы Мұхит Әуеновке арнаймын» деген сөздерді қолымның қалай тез жазып жібергенін де байқамай қалдым. «Қой, мұным тым бадырайып кетті және жазушыға жасаған жағымпаздық сияқты боп көрінер» деп ойладым да, оны қайтадан түзеттім. «Осы образды жасаған кісіге арнаймын» деп қана қойдым. Жексенбі күні үйде табан аудармай отырып, жазғанымды жақсылап көшіріп шықтым.

Дүйсенбі күні отыз үшінші аудиторияға бірінші лекцияға келген профессор Әуенов, бұрынғы әдетінше, самай шашы бұйра-бұйра, Соқрат маңдайлы үлкен қасқа басын студенттерге мол ілтипат, ықыласпен изел, оқытушы үстелінің басына барып отырды. Профессор есіктен кірісімен-ақ менің жүрегім өз-өзінен лүпілдеп қоя берді. Орнына отырғаннан кейін Әуенов маған қарай бұрылды да:

— Ал, Ербол, уәде орындалды ма? — деді.

Мен Әуенов оны лекциядан кейін сұрайтын шығар деп жайбарақаттау күйде отыр едім. Профессор бірден соны сұрағанда не дерімді білмей сасқалақтап қалдым. Өрең дегенде ес жинағандай болып:

— Өзімше орындадым, Мұхит аға, — деп орнымнан тұрдым.

— Пәлі, жөн. Әрине, сенің өзіңше орындағаның керек бізге, — деп профессор бірден бейілденіп қалды. — Ал оқып беруіңе лекция аяғында қанша уақыт қалдырамын саған?

— Төрт-бес минут қана, Мұхит аға, — дедім мен дәптер бетіне жазылған он шақты бетті оқуға қанша уақыт керек екенін ажырата алмай.

— Жок, онда мен он минут қалдырайын. Сен оқығаннан кейін оны біздің талқылауымыз бар емес пе?

Мен «жарайды» дегендей, басымды идім.

— Ал онда алдымен кітабыңды көрсет, Ербол, — деп профессор маған қарай қолын созды.

Мен шапшаң қимылдап, сөмкемдегі сырты жыртылып, жан-жағы жемтір-жемтір боп кеткен «Ақын» кітабын алып, Әуеновке қарай аяңдалдым.

Әуенов бағынышты командирден рапорт қабылдайтын генералдай боп, орнынан көтерілді. Демобилизацияға жатып, еліне қайтатын солдағ бөлімнен кетер алдында қай жерінде қандай белгісі барын бес саусағындай білетін кәрі винтовкасын жүрегі толқи дірілдеп рота старшинасына өткізер еді. Мен де сол солдағтай болып, осыдан бес жыл бұрын Алматыдан майданға ала кеткен осынау асыл кітапты енді міне, аман-есен иесіне тапсырдым.

Профессор, сәл сұрланғандай түспен кітапты үнсіз қолына алды да, орнына отырды. Кітаптың сыртына көз жүгіртпін, жыртық мұқабаны қайта-қайта сипалап, ішін ашты.

— Рас, біздің кітап, — деді басын ықыластана изеп қойып. Содан соң бір-бірлеп, беттерін ақтарып қарай бастады. Бір кезде кітапты көтеріп, бетіне тақады. — Пәлі, өзінен дәрі иісі шығады, иіскендерші...

Әуеновтің қасына ең алдымен Зайкүл жүгіріп барды. Ол кітапты ала салып, дұғалықтай етіп бетіне басты да:

— Рас, мұнкіп тұр, — деді оқ-дәрі иісінің қандай болатынын сезбесе де.

Бұған басқа қыздар мырс етіп күліп жіберді.

— Сен маған баға жетпес ғажап дүние сыйладың-ау, Ербол, — деді Әуенов екі көзі жасаурап, тебірене үн қатып. — Өзім майданға бармасам да, бұл кітап менің бір перзентім болып соғысқа қатысыпты. Сол перзентті сен аман-есен ертіп әкеліп қолыма тапсырдың-ау менің. Соғыс деген өрт болса, өртке жанбай шыққан бұл кітаптың жаңа бір бағасын және таныттың сен. Рақмет, қарағым.

Аудитория сілтідей тынып қалған еді. Профессор бойын тез жинап, кезекті лекциясын бастады.

Әуенов лекциясының екінші сағатының соңында бағанадан бері толассыз бұырқанған теңіз үні тоқтап, аудитория

ішінде әлдебір әлсіз бұлақтың болымсыз сылдыры естілгендей болды. Естелігіміңнің тақырыбы мен оның оң пұшапағындағы арнаулы даусым дірілдеп, сүрініп-қабынып ерең айтып шықтым да, тамағымды кенеп, сәл тыныс алғаннан кейін мәтінді оқуға кірістім.

«1942 жылдың ортасында Алатау бауырынан эшелон-эшелон әскер майданға шеру тартты. Бұл Алматыда құрас-тырылған атқыштар бригадасы еді. Жарты жылдай астана айналасына лагерь-лагерь болып әскери өнерге жагтыққан жауынгер бөлім тұтас көтеріліп, «Отанға тиген жау, қайдасың?» – деп батысқа қарай бет түзетген болатын. Соңғы эшелондардың бірінде артиллеристер дивизионы кетіп бара жатты.

Соғыс кезінің паровозы, жаңғырығы жер жарып, қатты жүйткіді. Жолда кездескен станциялардың, развездердің тұсында ащы бір айғайлайды да, гүрс-гүрс етіп тарта береді. Су алу, көмір тиеу қажет болмаса, басқа жерге көп тоқтамайды. Толассыз жүйткіп, зырлап ағады.

Қызыл вагондардың екі жақ есіктерін бірдей шалқайта кең ашып тастап, көлденең-керме тактайға асыла иін тіресіп, майданға кетіп бара жатқан жауынгерлер туған жерге жүректері слжірей көз тігеді. Қарт атадай ақ бас тау, жас анадай жасыл желек жамылған орман, сары бел, салқын көл – бәрі самаладай болып, бірінің соңынан бірі ұзап қалып барады. Өз алдына бір шолақ эшелонға ұсап, шеткі үйінің түтіні бұлақтаған ауыл, тепең-тепек қалқан салт атты жолаушы, обалай қақшып қалың қойдың шетінде тұрған шопан жалт етіп бір көрінеді де, ғайып болады.

Күн батқанша дала бетіне үңіліп, көзі жасаурап талғанша көп қараған адамның бірі салпы сары жез мұртты көрі солдат, Талдықорған облысының Ақсу ауданынан келе жатқан Сәтгіұл Өсенов болды. «Сапта жүруге жарамаймын, көп тұрсам аяғым талады, белім ауырады», – деп, Өсенов зеңбірек атына мінуші болған. Осыған орай бір солдат бағана: «Сапта тұрса аяғы ауыратын көзелдің күні бойы қозғалмас-тан қызыл вагон есігінің алдында қақшиюын», – деп бір қа-

ғытып өткен. Оны естіген өзге жұрт қатты бір ду күлісіп алған болатын. Жолдасының әжуасына да, жұрттың күлгеніне де қарамастан Өсенов вагонның босағасына сүйенген күйі далаға қарап тұра берген. Енді, міне, жер бетін түннің қара мақпал шапаны бүркеп, вагон ішінде майнамның жалғыз көзі сығрайғаннан кейін, Өсенов артына бұрылып, шамды қоршай отырған жолдастарының қасына келді.

– Өткен, шіркін, қалды-ау қайран туған жер! – деді ол отыра беріп, вагон ішіндегілердің бәріне естірте. Аузынан қызыл жалын атқығандай шермен, күрсіне айтты.

Шам айналасында, вагонның бұрыш-бұрышында, қара көленке жерде, төрт-бестен бірігіп алып, әр жайды қоныр әңгіме етісіп отырған жұрт Өсеновтің мына сөзін естіген шақта тым-тырыс болысып, бір сәт үндестей қалысты. Ат айдаушы шалдың: «Қалды-ау, қайран туған жер!» – деген шер сөзі майданға аттанып бара жатқан осынау сұсты солдаттардың жүрек қылын басып қалғандай болды. Шал айтқан туған жерде әркімнің жанашыр жақыны, жақсы көрер жандары қалып барады. Біреу қарт әке, қалрлі анасын еске алады, біреудің көз алдына жақсы жар, жас балаеы келеді. Енді біреудің жүрегіндегі жар етем деген жанына қосыла алмай кеткен арман-зары ащы запыран болып ақтарылады. Шал сөзі әр жүректің түкпірінде жатқан осындай мұңды сырдың пернесін басады.

Әлден уақытта:

– Жок, қалған жоқ. Ол бізбен бірге! – деген саңк еткен бала бүркіт үндей, жігерлі жас дауыс естілді. Бұл зеңбіректің екінші көздеушісі Құсайынов Айтқали деген жауынгердің үні еді. Айтқали қараңғы бұрышта отырған орнынан тұрып, шамға таман жақындады. – Туған жер мына кітаптың ішінде.

Ол жұртқа сол кезде баспадан жаңа ғана шыққан, өзі Алматыдан аттанар алдында вокзал басында салтып алған «Ақын» романының алғашқы кітабын көрсетті. Жауынгерлер тез, қуатты үлкен магнит тартқан көп ұсақ шегедей болып, Айтқалидың айналасына жиылды. Вагондағы жал-

ғыз жарық соның алдына қарай итерілді. Бір табадан ыстық күнде шүпірлей су ішкен ақүрпек балапандай болып, кара көленке вагон ішіндегі қайратты жастардың басы сол кітаптың үстінде түйісті. Ішіндегі жандарды жылауық баланың бесігіндей үздіксіз шайқай тербеген үлкен вагонның кабырғасына түскен үйме-жүйме көленке үздіксіз қозғалып тұрды.

Солдаттардың «Ақын» романын оқуы осылай басталды. Алматыдан аттана аққан құлдыздай зымырап шұбала созылған ұзын қызыл эшелон Мәскеуге келді де, қазақ бригадасы астана түбіндегі Бабушкин деген қалада пойыздан түсті. Мұнда біраз жатып тыныққаннан кейін, жауынгерлер қалың тоғайлы, көкшіл көлді Калинин облысының жеріне қарай жаяу тартты. Өн бойлары мұздай көк қарумен күрсанып, күн демей, түн демей, ерлер етікпенен су кешіп, аттары ауыздықпен су ішіп, суыт жүріп, ұзақ сапар шекті. Артиллеристер майдан жерінің батпағын белуардан кешіп, ер қаруы – ұзын тұмсық көк болат зеңбіректерді тынбастан алға қарай сүйреді. Ол батып қалған жерде: «Раз, два – взяли!» – деп, орман ішін жанғырға айғайлап, оның қалқанынан, стволынан итереді. Донғалақтары күпшектерінен батпаққа батқан ауыр қаруларды ауыр азаппен алға тартқан мұндай қиын, қысталған шақтарда екі етегін белге түрінген жаяу әскер зеңбірекшілерді басып озып, оларды артқа, алысқа тастап кетеді.

Алдыңғы шепке тақаған сайын колоннаның бас жағынан: «Во-о-здух!» – деген зәрдей ащы үн жиі естіле бастайды. Ирелендеген жыландай етіп, созылтып, шұбалта айтқан осы бір үрейлі сөзді ести сала солдаттар жолдан шығып, тым-тырақай қашып, жол шегіндегі орманның қойнына тығылады. Қанатында кара бүйісі бар сары ала самолеттер ырылдап кеп төбеден төнеді...

Міне, осындай жорық кездерінде он бес-жиырма минуттық үлкен бір дамылдау шағы болады. Он екі мүшесі сау кісілер, қас қаққанша қолынан айырылып шолақ, аяғынан айрылып ақсақ боп шыға келетін, жана ғана қасқая күліп тұрған немесе құлындай ойнақтап жүрген жолдастарың лезде жан тапсырып, мәңгіге жоқ боп кететін, адам өмірі түнгі үлкен

оттан ұшқан ұсақ ұшқындай сөніп жатағын майдан өмірі үшін он бес-жиырма минут қысқа ғұмырлы солдат қауымы дамылдап жан шақырып, талай қызық күлкілерге кенелетін, естеліктер айтысып, ес жиып қалысатын өзінше бір ұзақ уақыт. Колоннаның алды тоқтап, сол жерден біреудің аузынан біреу қағып әкетіп артқа қарай дауыстап жеткізін жатағын «привал!» деген команда шыққанда, теңіздің жиегіне қарай жанға рақат берер таудай толқындар лықсып, бірін-бірі қуалап, бар ләззат қызығымен өзіне қарай жақындап келе жатқан сияқтанады. «Привал!» Сен де бар даусыңмен қуана дабыстап, өзіннен кейінде келе жатқан жұртқа жар саласың да, жол шегіне шығып, сызды жерді салулы төсектей көріп, жолдастарыңмен бірге жантая кетесін. Бойындағы солдаттың ауыр жүгінен арылып, құрыс-тырысынды жазып, рақаттана керілесін. Таңертеңгі ауылдың мұржаларынан жарыса будақтаған түгінді еске түсіріп, комағайлана бұрқылдатып темекі сорасын. Демаласын.

Артиллерия дивизионының жауынгерлері жиырма мен жиырма бес арасындағы, қырдың қызыл гүліндей жайнаған қыршын жас жігіттер еді. Бұл шақтағы көңілге жақсы жар, сұлу қыз жайы көп оралатыны даусыз. Өмірдің бұршік атар көктеміндей бұл тұста осы жастар орталарын қақ жарты өгіп жатқан осынау майдан жолына көгенделген көп қозыдай болып, соғыс әлегімен сол бір ыстық шақтан алыс қалған. Бірақ олардың әрқайсысының жүрегінде алаулап жанған махаббат бар. Сондықтан да осындай тыныштық, демалыс миуттарында, алдымен екі-үш солдат, құйрық-жамбастарымен жер сыза, жымындай жортақтасып келіп, Айтқалимен тізелесе жайғасады. Оның бірі әрқашанда зеңбірек көздеушісі Ризуан Қалиев болады.

– Айтқали, Абай мен Тоғжанның кездескен жерін тағы бір оқып жібермейсің бе? – деп қолқалайды олар.

Айтқали шаршап отырмын деп бөлденбейді. Арқасындағы зат қапшығын иығынан сыпырып, алдына алады. Сабынға айналар сақардай шұбатылған зеңбірек майы көп сіңіп, жарадар болған, жарылған жерлеріне батпақ орнап,

қап-қара боп күстеніп кеткен қолының арбиған салалы сау-сақтарымен қашықтың аузын аша бастайды. Оның ішінде таңертең старшина берген күндік қорек – жұдырықтай нан, карабиннің алпыс патроны, «лимонка» аталатын, сырты талана бөлінген шоколад сияқты бұжыр-бұжыр екі граната жағыр. Солардың арасында, жорықтағы солдагтың ешқашан да пайдаланылмай қашығында жүретін таза беторамалына оралған «Ақын» кітабы бар. Айтқали орамалдың ішінен кітапты алып, оның өзі жатқа білетін «Шытырман» деген тарауын ашып, тамағын кенеп, қарлығыңқы даусын нәшіне келтіріп, оқи бастайды. Айтқалидың қолындағы кітапты көргеннен кейін бұлардың төңірегіне таяу маңдағылардың бәрі тегіс жиналады. Зеңбіректе жегулі тұрған ағының шылбырын қолына ұстап, Өсенов те Айтқалидың артына келіп жантаяды.

Тараудың бас жағы әкесінің жұмсауымен жасөспірім бозбала Абайдың Сүйіндік ауылына келгенін, оның көрікті, ақылды қызы Тоғжанды көріп, оған ғашық болатынын баяндайды. Айтқали тамағын тағы бір кенеп алып, ары қарай оқиды.

«...Орташа келген қырлы мұрыны енді анық көрінді. Қырынан қарағанда бір түрлі сүйкімді екен. Жұмсақ жұмыр иегінің астында жұқа ғана бір толқындай боп нәзік бұғағы білінеді. Жылытырап таралған шашы, қап-қара қалың өріммен, ерекше ашпақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті. Үлкен де, кіші де емес әшекей сырғасы діріл қағып, дамыл алмай сілкіне түсіп тұр...»

– Уап, бөле!

– Қызым-ақ екен-ау өзі де! – деп әркімдер осы тұста сүйсіне үн қатысып қалады.

– Е, Абайды өзіне ғашық еткен қыз осал болады дейсің бе?!

Өсенов жез мұртының ұшын ширағып жіберіп, ақырын бір жұтшып қояды. Ұзақ сапар шегіп, шаршап-шалдығып келе жатқан жандардың езулеріне жылы күлкі жүгіріп, көздері жайнай түседі. Жүректері лүгіл қағып, өздері сол сұлу

Тоғжанның қасында тұрғандай сезінеді. Жүрек түбінен әркімге елде қалған өз Тоғжаны елес береді. Онымен өзінің ең алғаш қалай кездескені еске оралады. Бір сәтке олар өздерінің орман ішінде, оқ астында отырғандарын, жаны тебірене жар денесін сипауға созған қолдары қазір автоматтың суық стволын қысып тұрғандығын ұмытып кеткендей болады. Осы кезде алдан, әр түрлі дауыспен ышқына айтылған «По местам!» деген жауынгер команда құлаққа шалынады. Бойларына күш жиып, қуаттанып қалған жауынгерлер орындарынан атып-ағып тұрады...

Жауынгер Айтқали Құсайынов 1943 жылдың тоғызыншы қаңтарында, Великие Луки қаласының түбінде, жау танкісі мен зеңбіректің жекпе-жек атысында ер өлімімен қаза тапты. Соғыстың қатал дәстүрі бойынша өлген солдагтың денесі, бойынан қару-жарағы, қойнынан құжаты алынып, жаңа қазылған жас қабір басында қарулас серіктерінің ақырғы құрметі көрсетіліп, туған жердің топырағына беріледі. Отан үшін қан төгіп, жан берген ер солдагты Жер-Ана құшағына қысып, мәңгілікке алып қалады.

Айтқалиды қастерлеп қойып, жауынгер жолдастары жаудан кетпеді аламыз деп серт еткендей, аспанға үш дүркін оқ атып салют бергеннен кейін, оның жетімсіреп жерде жатқан карабинін кіші сержант Ризуан Қалиев көтеріп, ал зат қапшығындағы патрондарды өзге серіктеріне бөліп берді. Қалған екі гранат пен «Ақын» кітабын кіші сержант өз қойнына тығып алды. Өлген жауынгердің қойнынан алынған құжат – комсомолдық билет пен қызыләскер книжкасының арасынан жөнелтілмей қалған үшбұрыш хат шықты. Хаттың сыртында: «Семей облысы, Белағаш ауданы, Ерназаров с/с, Тоғасова Задаға» делінген әдіріс бар екен. Зада – Айтқалидың сүйіген қызы. Ол сонау Белағашта, селолық кеңесте хатшы болып істейтін. Айтқали қыздан үзбестен хат алып тұратын. Селолық кеңестен хат келген сайын қуанып, жолдастарына сүйген қызы жайында көп-көп жалынды әңгімелер шертегін. Заданың сұлулығын да, сабырлығын да бір ғана Тоғжанмен теңестіретін. «Тек Заданың құлағында «дүр қағып, дамыл ал-

май сілкіне түсіп тұратын» сырғасы ғана жоқ», – деп қуана да қулана күлетін.

Хат ішінде Айтқалидың маржандай әріптерімен мынадай сөздер жазылыпты: «Қалкам Зада! Біз қазір үлкен бір орыс қаласының түбіндеміз. – Айтқали әскери құпияны сақтап, Великие Луки қаласын осылай ағапты. – Жау осы қалаға аранын ашып, анталап тұр. Бірақ біз оны бермейміз жауға. Оған сенімін кәміл болсын.

Қазір түн. Мен жертеледе кезекшімін. Жолдастарым жанымда тегіс тынығып жатыр. Олар тоңбай жақсы ұйықтасын деп, темір пешке өкіртіп от жағып отырмын. Далада шыңылтыр қарды шықырлата басқан сақшы аяғының сықыры естіледі. Жертөленің сыртына немістер жақтан келіп бір мина жарылды. «Қорыққанға қос көрінеді» деген рас болуы керек. Немістердің түні бойы осылай түсінен шошығандай, бет-алды оқ атып отырмаса көңілдері көншімейді. Сен одан қорықпай-ақ қой, мұндай құр далбаса үшін атылған жау оғының маған да, менің жолдастарыма да келтірер қырсығы жоқ.

Сен қазір ұйықтап жатқан боларсың. Мен пешке шайыры мол құрғақ ағашты қалап қойып, снаряд гильзасынан жасалған солдат шамының түбінде кітап оқып отырмын. Ол сен туралы, екеуміз жайында жазылған кітап – «Ақын» романы. Соның «Бел-белесте» деген тарауының аяқ жағында да Абай мен Тоғжанның екінші рет кездесуі баяндалады. Екі дос жан әрең табысып, бір-біріне жүректерін жайып, ынтыға ұмтылысқан шақта оларға Қарауыл өзені тасып кетті деген суық хабар келеді. Бұл Абайға да, Абай жанындағы әйелдердің де бастарына төнген қатер еді. Сондықтан да ол тез кетпек болып, кимас ғашығын тастап, асығыс жөнеледі. Кітаптың осы жерін оқышы сен, Зада, тағы бір қайталап оқышы. Екеуміздің жайымыз да нақ осы сияқты болды ғой. Біз осы жазда қосыламыз деп уәде байласқан шақта, сол бір тәтті түннің таңертеңінде соғыс басталып кетті емес пе. Бізге төнген қатер көктемде тасыған шағын өзен Қарауыл емес, шалқар Отанымызды шарпыған сұрапыл соғыс болды ғой.

Оқасы жоқ, Зада, сол Қарауылдың қалың сеңінің қамауынан құтылып, өзеннен аман өткен Абайдай болып, бір күні жауды жеңіп жетермін мен де саған күстай ұшып. Қуана күліп алдында тұрармын қанағымды кең жайып. Сонда біздің соғыс ажыратқан құшағымыз қайта айқасалды. Мәңгілік болып айқасалды. Қош, сәулем, Задашым – Тоғжаным менің. Ақ бетіңнен аймалай сүйіп, сенің, тек қана сенің.

Айтқалидың.

8 қаңтар, 1943 ж. Дала почтасы. 1745, 125-бөлім».

Жебір соғыс жалмаған асыл азамат сүйгеніне жетпеді. Төбе басын томпитып, алыста қалды.

Бұдан кейін де соғыстың сансыз темір тісі тілгілей жыртқан азалы жерге адам сүйегін сепкен талай күндер өтті. Жауынгерлер қилы-қилы қанды жорықтарды, қиын-қиын қырқысқан ұрыстарды бастарынан кешірді. Жырым-жырым болып солдаттар қойнындағы кітап та тозды. Бірақ жігіттердің жүректеріндегі Тоғжан тозған жоқ. Ол, «әлсекей сырғасы діріл қағып» жорықта солдаттармен қағар жүрді. Ол, «жылтырап таралған шашы, қап-қара қалың өріммен, ерекше аппақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіп», жауынгерлермен қол ұстаса, жауға қарай сан рет шабуылға шықты. «Елде сенің де сұлу жарың бар», – деп әр солдаттың құлағына сыбырлады, әр жүректі наздана қытықтады. Жаралыға үміт болып, шаршағанға қайрағ берді. Қараңғы түнде алыстан маздаған от, аспандағы шолпандай болып, Тоғжан оларды ағой салып жеңіске шақырды, өмірге жетектеді.

Соғыс бітті. Эшелон-эшелон қызыл вагондарға тиеліп, солдаттар туған елге қайтты. Жеңіс пойызы желдей жүйтікіді. Сол эшелондардың ішінде, тарыдай шашырап, баяғы Қазақстан бригадасының жігіттері де келе жатты.

Вагонның екі жақ есігінен бірдей солдаттар үйме-жүйме болып, сыртқа көз салып тұр. Олар өздері жорықпен өткен, соларды азат ету үшін қан төгіп, қиян-кескі ұрыс салған қалалар мен селоларға, ормандар мен шоқыларға, өзендер мен көлдерге қарайды. Сол жерлерде мәңгі ұйықтап жатқан ер жолдастарын естеріне түсіреді.

– Апырай, бұл соғыстан тірі қаламын деп ойлаған жоқ едім, – дейді жездей сары мұртты кәрі солдат қасындағы сержантқа бұрылып, басын шайқап. – «Ажалсызға тау құла-са да өлмейді» деген осы екен-ау...

Сары мұртты солдат баяғы Өсенов. Оның қасында тұрған – сержант Ризуан Қалиев. Қалиевтың кеудесі ордендер мен медальға толы. Өсеновтің де кеудесі құр емес, қос ме-даль жарқырайды.

Сержант та кәрі солдатқа күле қарайды. Баяғыда Алматы-дан алғаш майданға аттанған шақ есіне түседі. Сондағы осы шалдың бүкіл вагон ішіндегі жұрттың жүрегіне қаю салып, шерлене күрсінуді бар. Солдаттарды сол сәттегі шер тұңғы-ғынан шығарған Айтқали болып еді-ау. «Жоқ, туған жер қал-ған жоқ, ол бізбен бірге, мына кітаптың ішінде», – деп, жарқ етіп шыға келіп еді-ау айналайын... Айтқалидың өлген жерін есіне алып, сержант еріксіз қабағын шытты. Жалғыз Айт-қали ма, талай-талай маңғаз жігіт, аяулы азаматтарды мерт қылып кетті ғой бұл соғыс. Сержант Нәсіп Қалиев, кіші сер-жант Әбдірахман Бимурзин, жауынгер Сембек Молдабаев кімнен кем еді? Взвод командирі лейтенант Қажым Көше-ков, батарея командирлері Жамалхан Жамалбеков, Ақыраш Андиров, подполковник Әбілқайыр Баймолдин, пулеметші батыр қыз Мәншүк Мәметова ше? Бәрі де жанып тұрған, лаулап тұрған жалын еді. Отан үшін, анамыздай қымбат ары-мыз үшін қабақтарын шытпастан жандарын қиды да, небір қаланың табалдырығын жастанып, небір өзеннің қабағын қарайтып, арыстай боп қала берді олар... Сержанттың көз ал-дына өз батареясының командирі капитан Жамалбеков елес-теді. Ұрыстың бір толас шақтарында, немесе бөлім екінші эшелонда тұрған кездерде жауынгерлер алқа-котан отыра қалып, кезекпен «Ақын» кітабын оқысатын еді. Жауынгер-лермен бірге отырып, бұл кітапты капитан да тындайтын. Ел сағынған жүрекке осы бір тозған кітап үлкен медеу болатын. Өсіресе оның Тоғжан жайлы айтылатын жерлерін оқыған-да жауынгерлер қымындасып, екі езулері құлақтарына жете мез болысып қалатын. Жалғыз жауынгерлер ғана емес, қа-

питан қоса жымыятын. Әшейінде түсі суық, сұсты көрінетін командир жүзі Тоғжанның жүріс-тұрысы, қылықты қимыл-дары суреттелген жерде мүлде жібіп, майға балқытқан қор-ғасындай толықсып кететін... Сойтін, артта Гуропа қалды. Артта қираған қалалар қалды. Қалалардың тоңиреті толы молалар қалды. Енді, міне, жеңіспен елге келеміз. Қазақтың қара көз қыздарын көреміз. Өз Тоғжанымызға барамыз... Ка-лиевтың қиялы шарықтап, Шар ауданындағы өзінің туған ауылына қарай қанат қағады. Ажары атқан таңдай, жылы жүзді, жұмсақ, жұмыр білекті, су тиген карақаттай мөлдір қара көзді аса бір сымбатты жан ұяла да қуана кеп мұның алдынан шыққан тәрзіленеді... Ол кезерген ернін жалап, бір тамсанып қалып, жанындағы жолдасына қайта бұрылады.

– Рас, «ажалсызға тау құласа да өлмейді» деген... – дейді Өсеновке, әр сөзін үзіп-үзіп айтып. – Апырай, Мәскеуге қа-шан жетер екенбіз. Тезірек көрсек-ау Қазақстанды...

Сержанттың жүрегі аузына кеп тығылардай боп, кесек лүпілдеп, қатты соғады. «Рас, рас... туған жер, туған жер...» – дегендей, эшелон толы солдаттар вагон ырғанымен бастарын қайта-қайта іздейді.

Мен оқып болдым. Самайман тер сорғалап кетті. Жаз-ғаным Өуеновке ұнамаған шығар деп ойладым. Қысылып, бір қырындай тұрып, профессорға көзімнің қиығын салдым. Оның өңі нарттай қызарыңқы сияқты көрінді. Менің оқы-ғанымды беріле, бар ынтасымен тындап шыққанға ұқсады.

– Пәлі, Ербол, сенің мынауың көркем шығарма ғой өзі, – деп мұрнын бір сипап қалды. – Мұны новелла десе де, ес-телік атаса да, немесе көркем очерк деуге де келеді. Бұнда бүкіл бір әскери бригаданың қысқаша тарихын айтыпсың. Тоғжан бейнесін жақсы түйіндепсің. Оны тек жақсы қыз деп қана емес, жан сүйсінтер сұлулық мұраты, өмірдің өзі, тіпті Отан тұлғасы деп те түсінуге болады екен. Біз жазған Тоғ-жанның майданда осындай әсері болғанын соғысқа қатысын келген солдат сенің аузыңнан есту маған қандай ғайибет екенін білесің бе, Ербол? – деп профессор мені көкке кө-теріп тастады. Мұны жазғанда менің ойыма түйіндеу деген

де, бір бригаданың тарихын тізу деген де келмеген еді. Мен тек өзім көрген, жолдастарымның басынан кешкен жайларды ғана айтуға тырыстым, айта алдым ба екен деп шүбәландым. Профессор сәл бөгеліп барып сөзін қайта жалғады. — Мен мұндай болар деп ойламаған едім. Тағар сыным, айтар мінім жоқтың қасы. Сен өзің журналист боламын деп жүрсің ғой. Әбден боласың. Мына аяқ алысың сенің қазірдің өзінде дап-дайын журналист екеніңді танытады. Менің саған берер кеңесім: осы жазғаныңды газетке апар. Мен үшін емес, өзін үшін апар. Газет деген — үлкен жаршы орын. Сен сияқты болашағы бар журналистің газетке жарияланып, көріне беруі абзал. Ал мына тырнақалды еңбегің ұялмай жариялауға әбден жарарлық. Сенің мұны қысылмай ұсынып, газеттің қымсынбай басуына болады.

Әуенов маған редакцияға баруымды мәслихат етіп бола бергенде, лекцияның біткенін паш етіп, қонырау шылдырады. Мен өзімнің аудиторияда сабақта отырғанымды сонда бір-ақ білдім. Аудиторияда Әуенов екеумізден басқа жан-дардың барын да енді аңғардым. Әуенов тұруға ыңғайланып, алдында жатқан папқасын жиыстырып, үстел үстіне қырынан ұстап отырды да, тағы бірдеңе айтқысы келгендей, асықпай менің бас-аяғымға қарады.

— Солдат студенттің жайы басқалардан гөрі ауырлау болады. Сен өзге жұрттан кейінірек келдің ғой, Ербол, жатақханаға жайғасып па едің? — деп сұрады. Мен жатақханадан орын тимей, пәтерде жатқанымды айттым.

— Ал өзге жайларың дұрыс па?

— Дұрыс, — дедім мен.

— Онда қазір менімен бірге деканатқа жүр, сенің жатақхана жайыңды сөйлесейік.

Мен қуанып кеттім. Жатақхана жалына қол жетпес жақсы арғымақтай арманым еді. Орнымнан атып тұрып, Әуеновтің соңынан ілестім.

Декан өз орнында отыр екен. Есіктен кіріп келе жатқан Әуеновті көріп, ұшып тұрып оған өз орнын берді. Бас изеі менімен де сәлемдесті. Бұған менің ішім одан сайын жылып, үмітім күшейе түсті.

— Ыбырайым, — деді профессор деканның орнына жайғасып жатып, — мен өзіңді жақсы декандардың бірі санаушы едім. Бірақ мынау ісіңді құптамай қалдым.

— Не боп қалды, Мұха? — деді декан оған қарай еңсеріле құлағын тосып.

— Мынау Ербол деген жігіт, — деді профессор босағала тұретіп тұрған мені нұсқап, — табандатқан төрт жыл соғыста болып, осы тұрған шағын бойымен ер шыдамас, нар көтермес жүк көтеріп, жауды жеңіп келген асыл азаматтардың бірі. Осы жігіт соғыстан қайтып келе жатып, туған жеріне де бармастан, біздің университетте оқуда қалған. Мұны өзің қабылдапсың, оның дұрыс болған. Бірақ осы жігіт үш айдан бері туысы емес, танысы емес, соғыста бірге болған жолдасының тар үйін сол үйдің көп жаныммен қосылып мекен ететін көрінеді. Танымайтын беталды біреу бұл жігітке босағасынан орын бергенде, өз үйі сияқты университетте неге жатақханадан орын бермейді?

— Ойбай, Мұха, — деді декан, — қазір жатақханада орын жоқ. Бұл жігіт сол тұрған үйінде биылна бірдеңе ғып шыдап шықсын. Алдағы оқу жылында жатақханаға қайтсем де орналастырайын.

— Пәлі, со да сөз бе екен? — деді профессор түсін бірден суыққа сала сөйлеп. — Орын неге жоқ? Жатақханаға жайғасып алған, өздері соғысқа бармаған, жай-күйлері жақсы, көк жаға, күйлі студенттер бар емес пе? Немесе ана нашар оқитын студенттерінің бірін жатақханадан шығарып жібер де, орнын осыған бер.

— Ол болмайды ғой, Мұха, — деді декан саскалақтап.

— Болмаса мен ректорға барамын. Бұны қайткенде де болдыру керек. Біздің осы болымсыздан қол жетпейтін биік, көш өтпейтін шынырау жасап алатынымыз жаман. Ойтпесе қол астында үш жүздегі студенті бар деканға жатақханадан бір орын табу қиын болып па?

— Ойбай-ай, Мұха, сөзіңіз өтіп кетті. Мен бұл жігітті қайтсем де бірдеңе ғып орналастырайын, — деп декан маған бұрылды. — Фамилияң кім, қараңым?

басады», «Мұхит аға мақұлдаған әңгімені неге қабылдама-сын», – десіп, апармасқа ерік алдыма қоймады.

Шынымды айтсам, ол кезде қыздармен қоса өзім де керемет қуанышты едім. Кеудемді қайдағы бір лыпылдаған сабырсыз мақтанш кернеді. Редакцияны іздеп келе жатқанымда, Әуенов айтқан бір ауыз жылы сөз қанағ боп мені аспанға көтеріп әкетіп бара жатқандай көрінді. Шығармашылық адамдарының көңілінде өзге жанда көп кездесе бермейтін ерекше бір леп болатынын мен бірінші рет сонда ғана сездім. Сездім де: «Бір әлжуаз әңгіме жаздым деп көкірегім гимнастерқамды жырта керіп, көктемде тасыған шолоқ сайдай күркіреп, шолғанда менің өзім қаншама әлек-шәлек болдым. Ал әлденеше әңгіме, пьесалар, «Ақын» тәрізді үлкен роман жазған Әуенов неғып топан суындай тасып, сел боп қаптап, жолындағы жұртты жайлап кетпей жүр екен?» – деп және ойладым. «Тегі жазушы парасаттылығы жазған дүниесі жақсы болған сайын шошаңдап, шоршаңдап кеуде қағуда емес, сабырлы, салмақты бола түсуде шығар», – деп тағы түйдім.

«Сап-сап, көңілім, сап көңілім» деп, бұл ойыма және тусу салдым. «Сен, немене, дәл бір жазушы боп кеткендей-ақ толғанып келесің. Саған Әуенов жазушысың немесе жазушы боласың деген жоқ. Журналист боласың, қазірдің өзінде дайын журналист екенсің деді ғой, – дедім өзіме-өзім. – Ендеше, неменеге ит қуған бұзаудай боп, екі танауың шелектей деліліп, едіреңдеп келесің?»

Үлкен екі көшенің қиылысында тұрған үш қабағ үйдің биік тас баспалдағының алдына кеп тоқтадым. Үйдің маңдайшасы толған қызыл шаршы шыныларға республикада шығатын газет аттары қағазға басылатын көзге таныс пішінімен бедерленіпті. Осында келген ең негізгі жұмысым солдай-ақ, мен тұра қалып оларды шетінен оқи бастадым: «ҚазТАГ», «Советтік Қазақстан», «Советскіі Қазақстан», «Жас ұлан...»

Мен іздеп келген редакция да осында екен. Жүрексініп кеп тас баспалдақтың бірінші басқышына аяғымды салдым.

– Есенов, – дедім мен.

Декан менің фамилиямды жазып алды да:

– Бүгін лекциядан қайтарында маған соға кет. Оған дейін коменданттармен хабарласып, бір нәрсе істетгірейін, шырағым.

– Е, пәлі, – деді Әуенов қайтадан жадырап. – Жөн істедің, Ыбырайым. Бұл өзі қамқорлық жасауға тұратын жігіт.

Мен деканға да, профессорға да рақмет айтып, қуанышым қойныма сыймай деканаттан шықтым.

Ертеңінде мен жатақханаға көштім. Виноградов көшесіндегі үйдің екінші қатарындағы 65-бөлмеге, Жомартбектің қасына орналастым. Төсек-орын жоқтықтан, әзірге ол екеуіміз бірге жатағын болдық. Сөйтіп, менің екі ыстық тілегім бірден орындалды: жатақханаға жайғастым, Меңтайдың жанына жақын келдім. Сүйген қызынды сыртынан жиі көріп жүрудің өзі бақыт қой, шіркін! Бұл бақыт енді менің жүрегімді күн сайын кернеп, оны үрген шардай тырсылдата керіп, жұқартып бара жатты.

VIII

Менің жазғанымның Әуеновке ұнауы бүкіл группаны қуанышқа бөледі. Курсымыздағы отыз қыз бен менен кейінгі еркек кіндікті жалғыз ұл Жомартбек сол күні мені кезек-кезек құттықтаумен болды. Келесі күндері де бұл әңгіме ауыздан түспеді. Әсіресе Зайкүл: «Мұхит ағаға мен айтпасам, мен Ерболдың қолынан жазу келеді демесем, мен ол кісіге сенің өлең шығаратыныңды да жеткізбесем – сен мұны жазбайтын едің де, Әуенов аузынан мұндай баға да ала алмайтын едің», – деп көп мақтанды. Ал Меңтай бір-ақ ауыз сөзбен баға берді: «Анау өлген жігіттің қойнынан алынған хат оқылғанда ойыма өз ағайым түсіп, көзіме жас алдым», – деді. Маған Зайкүлдің жүз рет айтқан «мен-менінен» осы бір ауыз сөз әлдеқайда қымбат боп көрінді.

Қыздар Әуеновтің айтқанын орындап, жазғанымды тез редакцияға жеткізуімді жөн көрді. «Газет мұны қайтсе де

Редакция дәлізінің екі жағы қатар-қатар есік екен. Әр есіктің сыртында тақтайға бұранда шегемен бекітілген алақандай қызыл шыны тұр. Шыныда әр бөлімнің ағы және оның меңгерушісі мен әдеби қызметкерінің фамилиялары көрсетіліпті.

Әр қойдың шабын бір түрткен жетім қозыдай болып, әр есікке бір үңіліп келе жағыр едім, алдымнан тасыр-тұсыр пулемет атылып қоя бергендей болды. Сөйтсем, мен ашық тұрған бір есіктің алдына кеп қалған екенмін. Бөлме ішіне жағалай көлемі кішіректеу келген біркелкі тапал-тапал үстелдер қойылыпты. Әр үстелдің үстінде бір-бір машинка. Әр үстелдің басында әлекедей жаланған бір-бір әдемі келіншек. Әр келіншектің қасында алдындағы қағазына қарап, бірінің айтқанын бірі тыңдамай, өз-өзінен екілене сөйлеп отырған бір-бір еркек. Еркектердің ауыздары жыбырлаған сайын келіншектердің ақ саусақтары, су бетіне секіріп ойнаған ақ қайраңдай боп жарқ-жүрк етеді. Әйелдер де, еркектер де өз екпіндеріне өздері апиын ішкендей елтіп, екі жақтарына кезек теңселеді. Бақсам, ол машбюро екен.

Онымен қатарлас есігі ашық екінші бөлмеден дүңкілдеген және бір дыбыс естілді. Қарасам, ішінде ешкім жоқ. Жаңағыдай тапалтақ үстелдің үстінде тұрған бір машинка тарс-тұрс етіп, өзінен-өзі басылып жатыр. Одан біртіндеп еденге қарай суыған молотилканың көш құлаш белбеуіндегі ұзын сары қағаз жылқының картасына ұқсап, үсті-үстіне қаппарлана төгіледі. Бұл телетайп бөлмесі екен. Сол жақтағы есігі ашық тұрған басқа бөлмеге және көзім түсіп еді: қатар тұрған екі үстелдің басында алдарындағы қағаздарына еңкейе түсіп, сырылдата жазып үш адам отыр екен. Олар маған, неге екенін білмеймін, бір-бірімен үзеңгі қағысып танаулап келе жатқан үш сәйгүліктің жалдарына бұқшия жабысып, әрқайсысы өз атына қамшы басқан үш шабандозға ұқсап кетті. Осының бәрі маған лыпып соғып тұрған тамырдай сезіліп, редакция жұмысының ішкі ырғақ, екпінін танытты. Ақыры дәліздің ең түкпіріндегі іздеген есігіме де жеттім. Онда былай деген жазу бар екен:

«Әдебиет және өнер бөлімі. Меңгерушісі М.Омаров.

Әдеби қызметкер Ш.Шалғынбаев».

Есікті қағып едім, бұл бөлмеде біреу менің келуімді асыға күтіп отырғандай-ақ, табан астында «да» деп барк ете түскен, сыпайылықтан гөрі сызы көп тырнауық дауыс естілді.

Бөлмеге кірсем, ішінде екі адам отыр екен. Жас жағынан біріне-бірі тетелес сияқты: төрдегі тарамыс арық қара томырысы отызға жаңа жетсе, есік жақта отырған қалың шашты, аққұба өнді, сәл пұшық мұрындау келген сымбатты дембел-ше жігіт одан үш-төрт жас қана кіші болуы керек. Есік жақта отырған сымбатты жігіт бөлім бастығы болар деп ойладым. Сондықтан да оған: «Омаров ағай сізсіз бе?» – дедім. Бұйра шаш жігіт бағжып бетіме қарады да, иегімен төрде отырған кісіні нұсқады. Оған жете бергенімде телефоны шырылдап, ол тұтқаға: «Қазір, қазір», – деді де, бөлмеден шыға жөнелді.

Ол шығып кеткеннен кейін бұйра шаш орнынан тұрды да, маған қарамай, шалақ мұрнын маңғаздана пұштырайтып, бастығының орнына барып отырды. Креслоны ілгері қозғап, нығарлана жайғасты. Содан соң оң жақтағы телефонды құлағынан сүйреп әкеп алдына қойды. Оның тұтқасын көтеріп, құлағына тосты да, орнына қайта салды. Осыдан соң барып маған қарай қолын еріне созды.

– Менің атым Шалдуар Шалғынбаев. Кәне, не әкеліп едің?

– Новелла, – дедім мен Әуесновтің осылай деп атағаны есіме түсіп, неде болса айды аспанға бір-ақ шығарайын деп. «Естелік» дейін десем, ол от басында отырып өткен-кеткенді еске түсіретін шалдардың шаруасы боп кетер, «очерк» десем қара мақалаға ұқсар да, мына күпиген әдеби қызметкердің алдында беделім түсіп қалар деп ойладым.

Әдеби қызметкер өз-өзінен мәз бола қарқылдап күліп алды да:

– Жігітім, сен өзің көкте екенсің, аһ! – деді маған қарап.

– Неге? – дедім мен абыржып.

– Сол. Жер басып жүрген жоқсың әйтсеуір. Өйтпесе новелла дей ме екен кісі? Әңгіме десеңші оған да. Ал, меніңше, мұның әңгіме де емес.

– Неге? – дедім тағы одан сайын саскалақтап.

– Неге екенін айтпайын қазір. – Әдеби қызметкер шалқая отырып, сұқ саусағымен менің қолжазбамның тақырыбын түртті. – Мынау не деген сөз, аһ?

– «Тоғжан», – дедім мен әдеби қызметкер менің жазуымды ажырата алмай, әлде көзі жеткірмей отыр екен деп ойлап.

– Ол кім, аһ? – Шалдуар маған тесіле қарады.

– «Ақын» романының кейіпкері.

– Онда сол роман жайында ғой мұның, аһ?

– Иә, бірақ...

– Бірағыңды қоя тұр. Мұның романға рецензия болса, онда бізге кереті жоқ. Өйткені ол туралы бізде профессордың рецензиясы шыққан. – Шалдуар сұқ саусағын шошайтты. Онысы «сен студент қанасын, ал біз профессорлардың өздерімен істеспіз», – дегені-ау деп ұқтым. – Ал бұның роман туралы, немесе соның бір кейіпкері туралы әңгіме болса, оның не қажеті бар бізге? Сен Әуеновтен артық жаздым деп ойлайсың ба өзің?

– Жок, бірақ бұл тек Тоғжан туралы ғана емес...

– Токта, токта, – деді Шалдуар, – сен алдымен менің сұрағымға жауап бер. Әуеновтен артық жаздым деп ойлайсың ба өзің, аһ?

– Жок, – дедім мен.

– Ендеше мұны газетке басудың қажеті де жоқ, – деді әдеби қызметкер.

– Сонда да алдымен өзіңіз оқып көрмейсіз бе? – дедім мен дағдарып.

– Токта, токта, – деп ол бейне бір мені қылышпен шауып түсетіндей сұстанып, оң қолын көтерді. – Сен өзің газет қызметкерлерін кім деп ойлайсың, аһ? Жұмысы жоқ сандалбай деп білесің бе? Біздің бөлімге сенің мынауың сияқты, – ол менің қағаздарымды дулырата ұстап, жоғары көтерді, – күніне отыз өлең, он әңгіме келіп түседі, аһ! Біздің бөлім осы редакциядағы ең хат көп келетін бөлім. Өйткені қазақтың ең жоқ дегенде екі ауыз өлең шығармайтыны кемде-кем. Соның бәрі

өздерін ақынбыз деп біледі. Газетке басындар деп оларын бізге жібереді. Ішінде іліп аларлық ештеңесі жоқ сол хаттардың бәрін, сеніңше, біз, Омаров екеуміз, басымызды қатырып оқып отыруымыз керек пе, аһ? – Ол есік жаққа бір қарап қойды. – Омаров оқиды. Ол елден келген хаттардан ең жоқ дегенде сөз үйренуге болады дейді. Ал мен, – ол даусын сәл ақырындағанда сөйледі, – елден келген шала сауатты хаттардан ештеңе де үйренуге болмайды деймін оған. – Шалдуар даусын қайтадан қайтты. – Сендердің бұл сияқты бытырақтарыңды оқыл біз отырып алсақ, онда редакцияның жұмысын кім істейді? Кім істейді, аһ? Егер сен біздің орнымызда болсаң қайтер едің? Оқыр ма едің соның бәрін, аһ? Оқымайсың. Ендеше басты қатырма, мұныңды оқуға уақыт жоқ. Және сен біліп қой, газет тек актуальді мәселелерді ғана жазады. Сенің мұныңның газет үшін еш актуальдігі жоқ. Сен өзің «актуальді» дегеннің не екенін түсінесің бе? Ол злободневный вопрос деген сөз. Вот, біліп қой. Және сен өзің шұу дегеннен әңгіме жазамын деп ойлама. Ол қиын жанр. Осы болмаса отыратын екеуміздің ішімізде әңгімені жаңағы Омаров қана жазып жүр. Саған қайда әңгіме жазу. – Шалдуар «қайда» деген сөзді мені бөлімнен соққандай ғып созып айтты. – Сен тұрғай осындай үлкен редакцияда қызмет етіп отырған мына менің өзім де әңгіме жазуға жүрексінемін. Мен өзім қазір очеркті боратып жүрмін. Сен біліп қой: очерк деген – газеттің романы. Очеркті екінің бірі емес, журналистің төресі ғана жаза алады. Білдің бе, аһ? Ал артынан әңгімеге ауысамын.

– Менің мынауым да очерк, – дедім мен бағанағы айтқаныман бір саты төмендеп, «очерк» десем, Шалдуар жібімес пе екен деп дәмеленіп.

– Очерк? – Ол маған үрке қарады. – Саған очерк жазу қайдан келсін?! Армиядан келген солдат студенттің мұрына на очерктің иісі қайдан барады? Жай әшейін, қызбалықпен айтып тұрған шығарсың, жігітім.

Мен не дерімді, не айтарымды білмедім.

– Оқыңызшы өзіңіз, осы очерк, – дедім Шалдуарға жалынғандай болып.

— Оқымаймын. Бұл очерк емес, «Тоғжан» деген апының өзі очеркке келмейді. Егер аты «Сауыншы қыз Тоғжан» деп тұрса, онда очерк деп ойлауға болар еді. Ал алда-жалда мұның кейбір жерлері очеркке ұқсай қалса, онда ешбір ақтуальдігі жоқ.

Осы бір «актуальді» деген сөз маған пәле болды. Шалдуар соны сойыл ғып сілтеп, шокпар ғып сермеп, мені маңдайдан пергілеп, тобықтан ұрғылап, есімнен тандырды да отырды.

— Актуальді болмағандықтан мұның газетке қабылданбайды. Түсінікті ме? Ah! — деді ол тағы.

— Газетке баспай-ақ қойыңыз. Тек маған оқып шығып, пікіріңізді ғана айтыңызшы.

— Осы саған редакцияға бар деп жүрген кім өзі? — Шалдуар мені редакцияға бар деген адам қазір қолына түссе, түтіп жіберердей боп сұстанып кетті.

— Мұны профессор Әуенов сіздерге апарып көрсет деген соң келіп едім.

Шалдуардың түсі қайта жұмсарды. Тінгі күліп те алды.

— Үлкен кісілер солай деп айта салады, — деді ол. — Сенің көңіліңді қимаған ғой. Және ол кісінің мазасын алатын сен сияқты студент аз деймісің? — Шалдуардың түсі қайта суыды. — Ал Әуенов айтты екен, сол кісі жөн сілтеді екен деп сен малданба. Біз Әуеновтің жазғанының да бәрін баса бермейміз. Әкелгені актуальді болса ғана басамыз, түсінікті ме?

— Түсінікті, — дедім мен енді есім шығып, тезірек кетуге ыңғайланып.

— Түсінікті болса, жүре бер. Мә, мынауыңды ала кет.

Мен қолжазбамды алып есікке қарай аяндадым. Осы кезде оның есіне авторлардың күдерін үздірмеу керек деген журналистік қағида түсті-ау деймін, маған қайтадан дауыстап:

— Әй, әй, тоқта, — деді қолым шошайтып. Мен тоқтадым.

— Егер актуальді бірдене жазсаң, тағы да келерсің. Енді жүре бер, — деп ол қолым сермеді.

Мен жүре бердім. Редакцияның босағасын алғаш аттауым осылай аяқталды. Кеше ғана Әуеновтің алдынан көңілі-

ме қанат бітіп, іштей тасып, лепіріп шыққан мен Шалдуар Шалғынбаевтың алдынан жермен-жерек болып шығып, редакцияның биік баспалдағынан тәлтіректен жеріс әрең түстім. «Өзіме де сол керек, — дедім былайырақ шыққан соң ішімнен. — Тұңғыш баласын ЗАГС-ке тіркегімін деп, туған күннің ертеңінде ала жүргірген жас анадай желіңдеп, алды-артыма қарамай жүгіріп едім редакция қайдасың деп. Ал жүгір...»

Осыдан кейін бір күні тағы да редакцияға бардым. Баяғы бөлмеде Шалғынбаев жалғыз отыр екен.

— Бұл жолғым актуальді мәселе еді, — дедім мен Шалдуар иіле ме деп үміттеніп.

— Немене?

— Алда Жамбылдың қайтыс болған күні келе жапыр ғой. Біз соғыс кезінде Жамбылға хат жолдап, ол кісіден өлеңмен жазылған жауап алғанбыз. Соның тарихын баяндап және...

Қаншама шапшаң сөйлесем де Шалдуар менің сөзімді аяқтаппады.

— Оның да актуальді емес, — деп қолым бір-ақ сермеді. — Жамбыл туралы филология ғылымының кандидаты Тұрғанбаевқа мақала жаздырғанбыз. Филология ғылымының кандидаты, — деп қайталады ол. — Соны машинкаға бастырып, мына өз қолыммен апарып, осы жаңа ғана редактордың алдына қойып келдім. — Шынымды айтсам, дәл сол сәтте редактордың үстеліне мақала апарып қоятын мынау Шалдуардай әдеби қызметкер болу маған қол жетпес бақыт сияқты көрінді. Шалдуар менің осы ойымды сезіп қалғандай, қайтадан кекете сөйледі. — Немене, Жамбыл туралы мақала жазып, қаламақы тауып, аяқ астынан бір байып қалайын дегенсің-ау, тақыр студент.

Мен Шалдуардың бұл сөзіне шамданғамын жоқ. Студент екенім рас, студенттің көпшілігі тақыр кедей болатынына тағы да талас жоқ. Несіне ренжимін. Тек одан өзім бұрын естімеген, білмейтін сөзімнің мәнін сұрадым.

— Қаламақы дегеніңіз не? — дедім. Шалдуар тағы дүрсе қоя берді.

– Өй, сен өзін қаламақының не екенін білмейсің, қалай журналист боламын деп жүрсің?! – Мен кінәлі адамдай басымды изедім. Сол түрімді аяды-ау деймін, Шалдуар жаңағы өз аузынан шыққан, оны білмеген адамның журналист болуы мүмкін емес сияқты сиқырлы сөздің мәнін маған түсіндірген болды. – Қаламақы деген ол гонорар деген сөз. Ал гонорар дегенің қып-қызыл ақша. – Шалдуар өзінен-өзі тамсанып, сықап салған ақшасы сыймай тұрғандай, шалбары мен пиджагының қалталарын қайта-қайта басып, сипап қойды. – Түсінікті ме, аһ?

Шалдуардың осы бір «Аһ» деген сөзі-ақ жүйкеме тиеді. Ол бұл сөзді «солай ма, рас емес пе?» деген мағынада айтпай екен. Бірақ ол мұны өкпесін қабындыра аузынан қатты дем шығарып айтқандықтан, маған онысы көперсіз келе жатқан адамға тасадан «аһ!» – деп әлдебір қорқынышты нәрсе тап берген сияқты боп сезіледі.

«Түсінікті» дегендей, мен басымды изедім.

– Ендеше, кете бер, – деп Шалдуар телефонға қарай қолын созды.

Сөйтіп, тағы да Шалдуардан қайтып, адасып жүріп тікенең қалың қарағанның арасынан ерең шыққан адамдай қалжырап, қарын ашып, жүрек қарайып, бұрлығып, университетке, лекцияға келдім.

Университет алдында Меңтай кездесті.

– Ағай, сізге айтатын бір жаңалық хабарым бар, – деді Меңтай менімен сәлемдескеннен кейін балаша жымиып, қуана күлімдеп. Жүрегім өз-өзінен дүрсілдеп қоя берді.

Меңтай жайлап өзінің Пушкин атындағы кітапханадан келе жатқанын, онда жаңа ғана жазушы Әуеновтің оқырмандармен кездесуі болып өткенін айтты.

– Профессор оқырмандар алдында сөз сөйледі, – деді Меңтай. – Сөзінің соңында ол біздің университетте соғыстан қайтқан болашақта үміг күттірерлік бірсыпыра әдебиетші, журналист жастар бар дей келіп, солардың ішінде сіздің де фамилияңызды атады. Мен сізді шын жүректен құттықтаймын, ағай.

Осылай деп ол кіп-кішкентай, жүл-жүмсақ қос алақанымен менің қолымды қысты. Күші солғын, күйдіруі күшті ақ саусақтар оң алақанымының іші-сыртын сәл ғана сиыпай ұстаған сол сәтте іште тұлаған ыстық лептер, дауыл күлі теңіз жаға-лауындағы жалғыз жарғасы сабалаған толассыз толқындай қаптап, жүректі соғып, шүйіпші сұрағандай оның ұйқы-түй-қысын шығарып, жұлдылап, жұдмалап жатты. Бәл-бұл жанып, қуана жайнап тұрған Меңтайдың жүзі маған бұрынғысынан да сұлу, сүйкімді көрінді. Егер жұрттың бәрінде бірдей менің көзім мен жүрегім болса, онда Меңтайды бар студент, бүкіл ғалам жер үстіндегі ең сұлу, ең ақылды қыз осы ғана деп бағалар еді-ау, шіркін! Дарыға-ай, дүниенің тұтқасы қолымда болса, бар жақсылықты осы қызға жасап, бар бақытты осының басына үйіп қояр едім мен. Бірақ кедей студент менің қолымнан махаббат пен тұрақтылықтан басқа не келеді десеңші.

Меңтаймен бірге ішке кіріп, ішімдегі осы ойды мазасыз баладай тербегіп, екінші қатарға көтеріліп келе жаттым. Алайда бүгін бірінші рет Меңтайды көріп, екі қайтара оның қолын ұстауым, ол айтқан жаңағы жылы хабар маған күшқуат берді. Қарным ашып, қалжырап шаршап келе жатқанымының бәрі лезде ұмыт болды.

IX

Студенттердің қос өкпесіне найзадай төніп, жазғы емтихан да жақындап келе жатты. Найзадай төнетіні – студент сияқты жас желең қауымның ішінде желбас жігіттер мен желөкте қыздар аз болмайды. Қысқы семестрден қалт-құлт етіп өткеннен кейін олар: «Өй, жаз қайда, біреу қайда» деп, қолды бір-ақ сермеп, кітап пен конспектіні жауып тастап, секеңдеп сауық іздеп, селкілдеп би билеп кетеді де, емтихан тақағанда естері кіріп, қылкөпірдің аузына келгендей қалтырайды екен. Соғыстан келген маған студенттердің емтихан тапсыруы әскерлердің ұзақ жатқан бекіністен көтеріліп, шабуылға шыққан шағымен паралап сияқты боп та танылды. Шабуыл шіркін жақсы-ақ қой. Өйткені шабуылға шыққан армия ілгері

басады, жеңіске жақындайды. Бірақ дауысы құлақты тұндырып, жау шебін бауырдай тілгілеген артиллерия атысы – канонадан кейін оқолтан көтеріліп, мылтығының найзасын ұмсына кезеп, «уралай» ұмтылған жауынгерлердің бәрі бірдей алға баспайды: біреу оққа ұшады, біреу денесінен қызыл қан саулап жер құшады – жаралы болады. Ал емтихан тапсырғанда ешкімнің оққа ұшуы жоқ. Оның есесіне қан орнына көздерінен жас сорғалаған «жаралы» көп болады екен.

Біздің курстан емтиханның найзасына бірінші түйрепелген Сакила деген семіз сары қыз болды. XVIII – XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің емтиханынан ол өкіріп жылап шықты.

– Не болды? Не болды? – деп жатырмыз отыз үшінші аудитория есігінің сыртында дәлізде ішке кіруге кезек күтіп тұрған біз.

– Құладым, – деді ол солқылдап келіп, алда тұрған қыздардың бірінің мойына асыла кетіп.

Біз оны ортаға алып, өзімізше жұбатып жатырмыз. Қандай сұрақ келді дейміз.

– Бұқарды білесің бе деп сұрады оқытушы, – дейді Сакила солығын басып.

– Сен не дедің?

– Білемін дедім.

– Сонсоң?

– Білсең оның жаңалығы, ерекшелігі қандай? – деді оқытушы.

– Дұрыс, сен не деп жауап бердің?

– Мен ойланып тұрдым, тұрдым да: «Бұқардың жаңалығы самауыр мен ак шайнек қой, ағай», – дедім.

Біріміз күліп, біріміз ренжіп жатырмыз. «Сөйтіп кісі жауап бере ме екен», – дейміз.

– Қайдан білейін, – дейді Сакила өксігін ерең басып, – Бұқар – сауда-сааттық қаласы, қазаққа самауыр мен ак шайнек содан тарады дегенді бір құлағым шалғаны бар еді...

– Әй, әй, қуаттарым, айтсаңдаршы, – деп өңі құл-қу болып Зайкүл ортаға шықты. – Осы сұрақ келіп қалса, менің не деп жауап беруім керек?

– Алдымен, – деді Меңтай, – сен Бұқар жырау өлеңдерінің аттарын біліп ал.

– Иә, айтшы сол түскірлерді, – дейді Зайкүл елілідеп.

– Бұқар жырау Абылай ханның тұсында өмір сүрген, – дейді Меңтай ол жайындағы мәліметтерді Зайкүлге қысқаша айтып түсіндіруге асығып. – Өлеңнің аттары мынадай: «Айналасын жер тұтқан...»

– Мұнысы не пәле, «жер тұтқан ба, жер жұтқан ба», қайсысы? – дейді Зайкүл екі көзі бақырайып.

– Өлеңнің аты – «Айналасын жер тұтқан», – дейді Меңтай оған ыждағатпен түсіндіріп.

– Ойбай-ай, Меңтай, менің миымда тұрады дейсің бе бұл пәлен. Одан басқаларын айтшы.

Меңтай шұбырға жөнелді.

– «Ай, Абылай, Абылай», «Керей, қайда барасың?», «Бірінші тілек тіленіз», «Жал-құйрығы қаба деп», «Қалданменен ұрысып»...

– Ойбай-ай, Меңтай, қуатым-ау, мынаның қайсысы есте тұрады? Әне біреу, «Әй, қайда барасың?» дегені болмаса.

Біз бұған ішек-сілеміз қата күліп жатырмыз.

– «Әй, қайда барасың?» емес, ол өлеңнің аты «Керей, қайда барасың?» – дейді Меңтай Зайкүлге бар ынтасын сала түсіндіріп. – Бұл жыраудың Абылай ханнан жапа көріп, үлере көшіп бара жатқан қазақтың керей деген руына айтқан өлеңі.

Осы арада жұртты емтиханға біртіндеп кіргізіп, кіргендерді сыртқа шығарып тұрған Жомартбек мысқылға басты.

– Зайкүл Бұқар жырауды неғылсын, «Әй, қайда барасың?» – деп маған айтып жатыр ғой.

Біз бұған ішек-сілеміз қата күліп жатырмыз.

– Әй, жүгірмек, тыныш тұршы, – дейді әшейінде Жомартбекке жұдырығын ала жүгіретін Зайкүл қойдан қоңыр жуасыпты. – Иә, Меңтай, одан соң не дейін?

– Бұқардың жаңалығы не деген сұрауға мынаны айтасын. Жыраудың өлеңдері сыңсыған пенендік сөздерге толы. Оның өлеңінің қай жолын алып оқысаң да ақыл, нақылға

кездессін. Мысалы, «Айналасын жер тұтқан айды бапнас деменіз. Айнала ішсе азайып, көл таусылмас деменіз» деген сияқты. Осындай керемет шешендік – Бұқар өлеңдерінің ерекшелігі. Осы шешендік әдебиет тарихында «Бұқар сарыны, Бұқар үлгісі, оның жаңалығы» деп аталады. Енді ұқтын ба, Зайкүл?

– Ұғын ұқтым ғой, Ментай. Бірақ мен көкмиымн ғой. Қазір ұққанымды қазір ұмытып қаламын! Сакила, – деді ол әлі өксігін баса алмай тұрған серігіне қарап. – Сенің екінші сұрағың не?

– Махамбеттің романтизмін білсең бе? – деді содан соң оқытушы, – деп Сакила көзін сүрте бастады.

– Иә, сен не дедің?

– Білемін, – дедім мен.

– Білсең айт, – деді оқытушы.

– Ары ойландым, бері ойландым. Ақыры оқытушы Махамбеттің оқыған романдарын сұрап тұрған шығар деп ойлады да: – Махамбет романдарды көп оқыған, – дедім.

– Е, қандай романдар оқыпты? – деді оқытушы жымыңдап. Ол жымыңдағанға мен ойындағысын дәл тапқан екенмін деп қуанып кеттім де:

– Алдымен «Жұмбақ жалау» романын оқыған, – дедім.

– Е, тағы қандай романдар оқыпты? – деді оқытушы.

– «Менің құрдастарымды», – дедім мен.

– Иә, сонсон? – деді оқытушы одан сайын күлімдеп.

– «Ақын» романын, – дедім мен дәуде болса күтіп отырғаныңыз осы болар деп.

– Зәчет книжкаңызды әкел, – деді оқытушы қолын созып.

Мен кемі үш қоятын шығар деп ойладым. Ол қол қойып, қайтарып берді. Қарасам, екі қойыпты, – деп Сакила қайтадан еңкілдеді.

– Сағынова Зайкүл, – деді Жомартбек бір қолымен тұтқадан ұстап, дәліздегі бізге де, іштегі оқытушыға да естірте дауыстап, өйткені оқытушы студенттерді өз емтиханына бөгелтпей кезекпен кіргізіп тұруды Жомартбекке тапсырған болатын. – Сіздің кезегіңіз келді, емтиханға кіріңіз.

Зайкүл есік жанына жеткенде дар алдына келгендей құлқу боп кетті. Оның кішкентай бөтеліп, жүрегімді тоқтатайын дегеніне Жомартбек қараған жоқ.

– «Шегінуге жол жоқ – артымызда Москва!» – деді де, Зайкүлді қолды-аяққа тұрғызбастан есікті шалқабынан ашып, ішке еріксіз кіргізіп қоя берді.

Енді біз Зайкүлдің тілеуін тіледік. Есіктің кілт салатын тесігінен кезек-кезек сығалап, оның қандай күйде отырғанын байқаймыз. Содан соң тағы біраз тым-тырыс бола қаламыз. Осы кезде өксік қысып, солқ ете қалған Сакила дыбысы естіледі.

– Саспа, Сакила, – дейді Жомартбек алақанын бипаздай сермеп. – «Бәрі өтеді, бәрі өзгереді» деп мен емес, Гераклиттің өзі айтқан. Ендеше, бұл да өзгереді – сенің екің үшке түзетіледі.

– Қалай? – дейді Сакила көзін сүргіліп.

– Былай. Қазір Зайкүл бес алып шығады. Содан сон...

– Иә, содан сон? – деді Сакила Жомартбекке, ол бейне бір өлімнен құтылудың жолын айтатындай-ақ жалбарына қарап.

– Содан соң Қанипа екеуі оқытушыға оңаша кіреді де, ортаға алады. Қанипа: «Ағай, Сакилаға үш қойып берсеңізші», – дейді көзін құбылттып. «Иә, сөйтіңізші, ағай», – дейді Зайкүл еминіп. Екі қыз қиылып тұрған соң көңілшек ағай жібиді. «Сакила ертең келсін», – дейді. Сөйтіп, Гераклиттің айтқаны болады да шығады.

– «Қойыңыз, қойыңыз, жаман екен ойыңыз», – деп Қанипа әндете өтірік күліп, көлгірсіп Жомартбекке қарап, сахнаға шыққан биішдей боп мойнын қылқындағты.

– Иә, түк қояғыны жоқ, – деді Майра оған бұрылып, – шапшы мен мойныңды Кербез ағайға босқа сипатқанша, Сакиланың бағасын түзеттіріп бер.

Бұл сөзді басқа қыздар да шуылдап, қостап қалды.

– Зайкүл тапсыра ала ма? – деді Сакила Жомартбекке.

– Тапсырады. Ол тегіннен-тегін «Чеховтың қарындасы» аталған жоқ қой.

Бұған бәріміз мырс ете түстік. Оның мынадай мәнісі болатын.

Қыста XIX ғасырдағы орыс әдебиетінен емтихан өткізуге әзірленіп жүрдік. Бір күні үзіліс кезінде Зайкүл бәрімізге сұрақ қойды.

– Чеховтың бір қарындасы туралы айтқаны бар еді ғой, сол сөз кімнің есінде?

– Қай қарындасы туралы? – дедік біз түсінбей. – Мария Павловнаны айтасың ба?

– Тілімнің ұшында тұр, өзінің бір қарындасы жайында айтып еді ғой.

– Не деп?

– Не деуші еді кісі өз қарындасы туралы. Соның бір жақсы қасиетін айтқан.

Біз Чеховтың әйел аттас шығармаларын ағай бастадық.

– «Ниночка» ма?

– Жок, – дейді Зайкүл басын шайқап.

– «Ит жетектеген келіншек» пе?

Зайкүл сақылдап кеп күледі.

– Қойындаршы әрі, келіншек ит жетектеуші ме еді? Ол бір ауылдың аңшысы ма екен иттерін қасынан қалдырмай ертіп жүретін?

– Ойбай, Зайкүл, сен білмейді екенсің ғой, – дейді Жомартбек орнынан ұшып тұрып. – Келіншектердің керемет аңшылары болады.

– Өзгеге сенсем де, саған сенбеймін, Жомартбек, – дейді Зайкүл қолын бір-ақ сермеп.

– Онда «Апалы-сіңілі үшеуді» айтасың ба?

– Жок, үшеу емес, біреу, – дейді Зайкүл біздің діңкемізді құртып. – Чеховтың сол сөзін жұрт айта береді ғой ылғи.

Өлдік-талдық дегенде, келесі үзілісте оны әрең таптық. Сөйтсек, Зайкүлдің сұрап отырғаны Чеховтың «Краткость – сестра таланта» дейтін нақылға айналып кеткен атақты сөзі екен. Сол күні біз бәріміз ішек-сілеміз қата күле отырып, Зайкүлге «Чеховтың қарындасы» деген атты бірауыздан бергенбіз. Жомартбектің еске алып тұрғаны осы оқиға болатын.

Біз күлкімізді тыйып үлгергенше іштен қойқаң қағып Зайкүл шыға келді. Бәріміз оған қарай қоғдай жапырылдык.

– Не алдың, Зайкүл?

Ол бізге бес саусағын көрсетті.

Сенерімізді де, сенбесімізді де білмедік. Зәчет книжкасындағы «б» деген бағаны көргенде ғана иландық.

– Не сұрақ келді өзіңе?

– Не сұрақ келгенін неғыласыңдар, мен ештеңені де жетістіріп айта алғамын жоқ. Бар бітіргенім мынау бәлді. – Қыздар Зайкүлге қарай ентелей түсті. – Кербез ағай бәтіме қарап отырды да: «Зәчет книжканды әкел, Сағынова», – деді. Байқаймын, екі қоятын түрі бар. Емтиханды мен емес, ол беріп отырғандай-ақ, екі иығы салбырап, ұнжырғасы түсіп барады. Аяп кеттім байғұсты. Содан соң қайдан шықса, одан шықсын дедім де, бастым тәуекелге. Зәчетқамды қолыма ұстап, юбкамның өзі қысқа етегін одан сайын көтеріңкірей түстім де, үстел жанында Кербез ағайдың қарсысында тұрған орындыққа жалп етіп отыра кеттім барып. Ағайдың тышқан көзі жылтырай жайнап, менің мына оқтай түзу сирағымға, жұп-жұмыр тіземе қадалып, одан да жоғарылай берді. Мен оны сезбеген болып, зәчетқамды ұсынып былай дедім: «Мен не қойсаңыз да ризамын, ағай. Бірақ сіз сияқты теңіздей терең білімі бар ғұлама ұстаздан сабақ алып жүрген мені үш пен төртке оқиды деп ешкім де ойламайды». «Төрт» дегенді әдейі айтып отырмын. «Әттең, үш қойып берсе жарар еді», – деймін ішімнен. Кербез ағайдың осал жеріне дәл тидім-ау деймін, книжкама қонжытып бесті қойды да берді.

Бұл оқытушымыз өте мақтаншақ кісі еді. Лекция үстінде ол екі сөзінің бірінде: «Мына мен нағыз қышша бел, қыр мұрын, сымбатты жігітпін ғой», – деп отыратын. Оның үстіне өзін үлкен, ұлы адамдармен қатар қоя сөйлеп: «Кеше Мұхит Әуенов екеуміз театрға бардық» немесе «Бұл тақырыпқа байланысты менің мақаламды, одан соң Белинекийдің мақаласын оқыңдар», – деп те бөсетін. Осы мінезі үшін қыздар оны сыртынан «Кербез ағай» деп ағайтын да, «Қыздар, тыныш отырыңдар, Кербез ағай келе жатыр», «Кербез ағайдың лекциясына барсам ба екен, бармасам ба екен?» десетіп. Зайкүл қу оның осал жерін тап басыпты.

– Мынауың маскара екен, – деді Ментай. Бұған дейін Ментай аузынан мұндай катап сөз шыққанын естіген емес едім. Ол жолдастарының кемшілігін кешіре біліп, ешкімнің көңілі қаларлық сөз айтпайтын еді. Сол сабырлы әдетін бүгін бірінші рет бұзғанына қысылды ма, кім білсін, Зайкүлдің сөзін естіп болғаннан кейін құлағының ұшына дейін қызарып, төмен қарады. – Мына сөзіңді бізден басқа ешкім естімесін.

– Енді қайтейін, – деді Зайкүл Ментайдың алдында ақталғысы келгендей. – Жаңағы сен айтып бергеннің бәрін лезде ұмыттым да қалдым. Қысылғанда адам не істемейді. Ағайдың мақтаншақтығы, менің шашымды сипай беретіні ойыма түсті де, жаңағыны істедім. Енді қайтейін, бір семестр бойы басымды бекерге сипаттым ба мен оған. Басты айтасын, Кербез ағай жаңа менің бұғағымды да сипап салды. – Біз күліп жібердік. – Мейлі, сипаса сипай берсін, – деп Зайкүл сөзін аяқтауға ыңғайланды. – Оған менің нем кетті, бір бесті соқтым да алдым.

– Бес қана емес, сен бір түлкі соғып алған сияқтысың, Зайкүл, – деді Жомартбек жымылдап. – Аңада аңшы әйел болмайды деп таласып едің, нағыз аңшы әйел өзін боп шықтың ғой.

– Әй, Жомартбек, байқап сөйле: мен әйел емеспін, қызбын.

– Ә-ә, солай екен-ау, – деді Жомартбек мүләймсіп. Содан соң түк білмеген кісідей әңдете жөнелді. – «Етімді шал сипаған құрт жесін деп, жартастан қыз секірді терең суға» деген екен-ау Абай ағамыз. Білген адамға жақсы сөз-ау бұл бір.

Қыздар мұның Зайкүлге арналып айтылғанын сезіп, біріне-бірі қарап жымылдасты.

– Әй, неге жымылдайсындар, қыздар? – Зайкүл әр қыздың бетіне кезек қарады.

– Жай, жаңағы Жомартбектің «етімді шал сипаған» дегеніне күлеміз.

– Бұл маған айтқан екен ғой. Тілі тотияйындай осы жүгірмектен-ақ көрдім-ау, – деп Зайкүл жұдырығын түйіп, Жомартбекке қарай тап берді.

– Жок, жок, Зайкүл, – деді Жомартбек қашақтай ақталып, – «Етімді шал сипаған құрт жесін деп» жартастан терең суға секіріп жүрген сен емес, феодализм заманының ескі қызы ғой ол. Сенің жөнің басқа, сен жаңа заманның сұлуысың. Кербез аған да шал емес, қырықта ғана.

– Ә, солай десеңші одан да, – деді Зайкүл Жомартбектің сұлуысың дегеніне жайылып түсіп қалып. Оның «Кербез аған қырықта ғана» деген сөзіне мән де берген жоқ.

Өстіп Жомартбек: «Шегінуге жол жоқ – артымызда Москва» деген Ключков сөзін Бас командашының бұйрығындай қайталаумен жұртты еріксіз ішке кіргізіп, есіктен аппақ боп енген қыздар қып-қызыл боп шығып, «Не алдың? Төрт. Құттықтаймын. Не алдың? Үш. Оқасы жоқ», – деп, жылап-сықтап, күліп-қуанып, алысып-әзілдесіп жүріп, алғашқы емитиханды да өткердік.

X

Алғашқы емитихан маған бірсыпыра сабақ берді. Курстақ қыздардың төрт-бесеуі ғана үздік жақсы, жеті-сегізі жақсы, он шақтысы орташа оқыса, алты-жеті қыздың үлгерімі мүлде нашар екен. Оның үстіне бұрын бұлар сабаққа жеке-жеке әзірленіп келген. Біреу емитиханға біліп кірсе, біреулер оқытушы алдына тек «құдайға тапсырып» қана баратын болған.

Мен қыздарға сабаққа бұдан былай бірлесіп әзірлену керектігін айттым. Әсіресе нашар қыздарды жақсы оқытындарымыз екі-үштен өз тобымызға алайық дедім. Осыған келістік. Ментай, Майра және мен үшеуміз Зайкүл, Сақила сияқтыларды камкорлыққа алдық. Сөйтіп, осылай үш топқа бөлініп, кейде үш топ бірлесіп, бірігіп кетіп, таңертеңгі сағат төрттен тұрып алып, тынбастан даярланып жүрдік. Кейде бізге өз беттерімен әзірленетін әлді деген қыздар да қосылғаны болды. Бірге-бірге қыздардың емитиханнан сүірен шығуы тоқтала бастады.

Сондай емитиханға әзірлік күндерінің бірінде біз Калинин көшесі жақтағы жатақхана жанындағы тобесілік басында, қа-

дың ағаш көлеңкесіндегі көк шөп үстіне одеялдарды жайып тастап, кезектесіп конспект оқысып, білгенімізді бір-бірімізге ауызша айтысып, сарылып ұзақ отырдық. Бір кезде Меңтай ұсыныс жасады.

— Ағай, шаршап кеттік қой, демалайықшы. Бізге көңіл сергітетін басқа бір әңгіме айтып беріңізші, — деді маған қарап.

— Не айтайын? — дедім мен сәл ойлана түсіп.

— Ойбай, қыздар, — деді Жомартбек жерден жеті қоян тапқандай енгітіп, сонысымен қыздарды одан сайын ынтықтыра түсіп, — мұның соғыс кезінде бір қызбен үш күн бірге жатқан әңгімесі бар. Соны айтсын, өте қызық.

— Оны... — деп Меңтай күмілжіп қалды. Содан соң менің көңіліме бірдеңе келіп қалды деп ойлады ма, ренжір деді ме, сөзін қайта жалғасты. — Лайықты десеніз айтыңыз.

— Айтсын, — деді Зайкүл жаны кіріп. — Ондай әңгіме қызық болады. — Ол Меңтайға қарай бұрылды. — Сен, Меңтай, Ерболды иектеп алып, аузынан қаға беретінің не осы? Әлде өзіңе өлең шығарғаннан кейін өзіңдікі деп жүрмісің?

Зайкүлдің Меңтайға айтқан сөзінің ішінде «Ерболды иектеп алып» дегенінің жаны бар деуге де болар еді. Менің Меңтай қасында, әлдебір мінімді тауып сөгіп немесе орнымнан түсіріп кете ме деп жоғарыдан келген үлкен бастық алдында іштей діріл қағатын кіші бағыныштыдай, ол маған атымды атап, жөнімді жөндеп ештеңе айтпаса да, қылық-қимылымнан бірдене ұнамай қала ма деп, өз-өзімнен қысылып, қымсынғандай күйде отыратыным бар-ды. Қу қыз соны аңғарып айтты.

Зайкүл өз сөзіне өзі риза болып, сықылықтап күліп алды. Меңтай қызарып кетті.

— Сен де жоқты айтасың-ау, Зайкүл, — деді ол сабырлы қалпын бұзбастан сәл ғана күлімсірей түсіп. — Ағайды иектеп маған соншама не болыпты?! — «Жоқ, олай емес, иектесем иектеймін, онда сенің не шаруаң бар десең етті», — деп ойладым мен ішімнен. — Әншейін, бұрын естімеген әңгіме болған соң...

— Естімесең естисің, білмесең білесің, — деді Зайкүл қайтадан сықылықтап. — Есту үшін тыңдау, білу үшін үйрену керек.

— Еститін де, естімейтін де, білетін де, білмейтін де нәрселер бар ғой... — Меңтай маған қарай сәл ғана мойын бұрып, бас изегендей болды. — Айта беріңіз, ағай.

— Иә, Зайкүл шырағым, осы сен тақымдамай тыныш отыршы, — деді Майра. — Бір нәрсенің шеті құлағыңа тиіп еді, құнжындап кеттің ғой біржола.

— Құнжындамағанды көрермін қазір, — деді Зайкүл оған шамданбастан.

Өзге қыздардың үндемегендерімен, күлімдеген көздеріне карағанда, көбінің менің айтпақ әңгімеді тыңдағылары келіп отырғанын аңғарғаныммен, ол әңгімені Меңтай алдында айтуға лайықсыз көріп, бөгеле бердім.

— Ал, бастасаңшы, Ербол, — деді Зайкүл легбіріздене түсіп. — Қай жылы? Неше күн құшақтап жаттым дейсің қызды?

Мен басымды шайқап, кашалақтай бастадым.

— Қырық төртінші жылдың күзінде бұл майданнан елге делегат боп келген, — деді Жомартбек Зайкүлдің құмарлығын одан сайын қоздырып. — Сонда алдымен Алматыға соғып, содан соң өз ауылына барған. Ауылында өзің сияқты бір сұлу қызбен...

— Соғыс жүріп жатқанда ма? — деді Зайкүл көзін бақырайтып.

— Иә.

— Алла-ай, сен қандай бақыттысың, Ербол, соғыс кезінде елге келіп жүрген!

— Иә, қоя тұрсаңшы, Зайкүл, — деді оған Майра. — Ағайдың әңгімесін айтқызсаңшы.

— Әй, сендер дәл осыны «ағай» дегендеріңді қойыңдаршы қылымып, — деді Зайкүл қыза сөйеп. — Қайдағы ағай бұл, өзіміз сияқты студент қой. Көп болса 4-5 жас қана үлкен шығар. Соған бола соншама көргәйге бермесіңдеріңі бұл байғұсты.

Зайкүл аяған болып менің басымды сипады. Басқалар оған ду күлді. Зайкүлдің өзге сөздерін жараға бермесем де, осы сөзін ұнатып, мен де күліп жағармын.

– Жок, оны емес, басқа бір әңгіме айтайын, – дедім мен күлкімді тоқтатап.

– Жок, соны айт, – деді Зайкүл тақылдап.

– Соны, – деді Қанипа сықылықтап. – Зайкүл, ер болсан дәл осы әңгімені айтқызбай қойма.

– Ендеше, – деді Жомартбек менен оқшаулана шетке қарай ығысып, – Зайкүл, сен Ерболды мықтап ұстап отыр. Мен оның күнделігіне жазған осы әңгімесін бәріңе дауыстап оқып берейін.

Жомартбек менің қасымда жатқан қалың дәптерімді қолтығына қыса кеткен екен. Шетке шығып, соның беттерін ақтара бастады. Зайкүл шап беріп менің мойнымнан құшақтап алды.

– Ал оқи бер, Жомартбек. Мен мұны тырп еткізбеймін, – деді Зайкүл маған кенедей жабысып. – Қанипа, жақын отыр, мынау тыпырлап тұрып кетіп жүрмесін.

Жұрт тағы бір ду күліп басыла бергенде Жомартбек менің күнделік дәптеріме жазған естелік әңгімеді судыратып оқи жөнелді:

«Менің ауылым – «Ақбота» қолхозы темір жолдан тоғыз шақырымдай жерде болатын. Ауылдың өкпе тұсында «Оныншы» деп аталатын разьезд бар-ды. Ауыл поселкеге айналып, поселке қала болып үлкейіп жатады. Бұл дүниеде өспейтін разьездер екен ғой. «Оныншы» біздің бала күнімізде разьезд еді. Жігіт болып соғыстан келгенімде де сол разьезд қалпында алдымнан шықты. Бірақ маған ол шетелдің сәнді қалаларынан әлдеқайда қымбат, әлдеқайда артық еді. Күн бата разьезге болар-болмас қана кідіріп өткен пойыздан қарғып түсіп, мен қарсы алдымдағы қызыл шатырлы екі ағаш үйге қуана қарап, орнымнан қозғала алмай қалтырып калыпшын. Ол сәтте өзімді Петергофтағы патша сарайының алдында тұрғаннан бір де кем сезінсем бұйырмасын. Айыр-машылық – сарай алдында фонтан суына шомылып тұрған

жалаңаш әйелдер мүсіні жоқтығында ғана сияқты. Оның орнына менің көз алдымды өзге суреттер крснеді.

Мен бірінші рет пойызды осы жерде, анау мандайшасында «Разьезд №10» деген жазуы бар оң жақтаны қызыл үйдің алдында тұрып көргенмін. Содан кейін әкем екеуміз арбаға мініп, ауылға қайттық. Әкемің траппешкесінің арт жағында үнемі басы жылқышы құстың тұмсығындай имектеле сорайған шалғы орақ жүретін. Ауылға тақағанда арбаға мінеміз деп алдынан балалар жүгірсе, әкем атын тоқтатап: «Қарақтарым, байқандар, арбаның артында шалғыорақ бар», – деп ығи ескертіп отыратын. Ол жаздың күні еді. Разьезд бен ауылдың арасы тұнып тұрған көк шөп болатын. Разьезден шыға бере әкем атын тоқтатап, арбаның артындағы шалғыорақты алып шөп шапты. Мен хош иісі аңқыған көк шөпті кішкентай құлашымды жая құшақтап, арбаға тасыдым. Талдан тоқылған шарбақ қорабына көк шөп тиелген арбаға қайта отырғанда мен өзімді асқар таудың төбесіне шыққандай сезіндім. Жас шөптің иісі жанымды еліткен маған төбесіне шыққан тауым түйенің бүлкілдей майда желіспен қозғалып, зымырап бара жатқан сияқталды. Өстіп разьезге келген, пойызды көрген, жас шөп тиелген биік арбаға мінген қуаныштан кішкентай жүрегім, енесін айнала шапқан құлын тұяғының дүрсілін таныға лүпілдеп отырған шақта әкем маған қолындағы божысын ұстатты. Бұрынғы қуаныш қуанышпа, кеңілім одан сайын лепіріп кетті. Божы қолыма тигенде жүрегім үсті-үстіне лүпілдеп, жымың ете түскен мен сол сәтте аттың божысын ұстап келе жатқандай емес, алыстан қарағанда ақ бас нардай боп көрінетін Ақжал тауының өркешіне мініп, соның бұйдасын ұстап келе жатқандай жайда болдым. Ең алғаш осы разьезді көріп қайтқанда ауылға тура Мәскеудің өзінен келе жатқандай күйге енген едім. Сол разьезді одан он бес жыл кейін қайта көргенде сол сурет көз алдыма елестеп, мұрнымды жас шөптің хош иісі қытықтандай болды.

Разьезд басында танытын ешкімім жоқ болғандықтан, мен бірден шапшан адымдан ауылға қарай бет қойдым.

Темір жол топырағынан түсіп, табаным жерге тиісімен-ақ өн бойым бірден жеңілденіп, сахнаға шыққан бишідей лыпып келемін. Аяғымды ілгері басқан сайын, екі қолтығымна қанағ біткендей зымырап, самғай түсемін. Разъездден біраз шыққаннан кейін осы түс еді-ау дедім де, жерге жата қалып аунай бастадым. Содан кейін, бала күнімде бір жаққа ала кет деп әкемнің аяғын құшақтап жылап жатып алатынымдай, етпегімнен түсіп, жазда шөбі шабылып алынған орма жерді құшақтап, екі бетімді үйкелеп, ернімді тигіздім. Мен қара жерді анамның жұмсақ мандайы деп сүйдім, әкемнің жалпақ арқасы деп құшақтадым. Бір кезде өз-өзімнен күбір-лел, күңгірлеп үн қаттым. «Айналайын анам, сен туған жер топырағының астында жатырсың. Украинаның қара мақпал көрпедей қара бұйра топырағын жамылып сен қалдың, ардақты әкем. Екеуіңнен бөлінген молекуладай болып, жер үстінде мен жүрмін міне. Сұрапыл соғыстан, сонау Польшадан туған жерге аман келіп, сенің бала күнінде басқан ізінді иіскеп жатырмын, әке. Ертең сенің кабіріңе бір уыс топырақ қосамын, ана».

Жеті жасар бала күнімде әкем шалғыммен шөп шапқан жерде жатып, ойға да, мұңға да баттым. Содан соң орнымнан тұрып, ауылға қарай қайтадан бет қойдым.

Ауылға мен Ай туа жеттім. Туған ауылымның кішкентай терезелерінен жылтыраған әлсіз оттары моңғол тұқымдас шығыс халықтарының қысық көзіндей сығырая күлімдеп қарсы алды мені....»

— Мынау әнгімнен көңілсіз бол кетті, — деді Зайкүл шыдамсызданып. — Жаңағы қызбен бірге жатты деген жерінен бастасаншы, Жомартбек.

— Оқи бер, Жомартбек, — деп басқа қыздар шу ете қалды. — Осылай оқи бер.

Жомартбек дәлгер сөздерін әрі қарай жалғастырды. «Жағалап, сыртқы көшедегі өз үйімнің желкесіне келдім. Басқа үйдің бәрінде сығырайған жарық бар. Тек біздің үйдің терезесі ғана тас қараңғы. Кеше соғысқа өзім кеткенде оты маздап, терезесі жарқырап тұрған үй еді. Менен бір ай кейін со-

ғысқа әкем кетті. Әкем майданда қаза тапты. Әкемнің артынан ауылда шешем өлді. Жалғыз қарындасым ерге шығып, басқа елге кетті. Ендеше бұл үйде қайдан жарық болсын. Бұл иесіз үйдің күтіп отырған жалғыз жарығы менмін ғой. Соғыстан аман оралып, әке ошағының отын маздаттып, әке терезесінен жарық жарқырата аламын ба, кім білсін?... Осы оймен туған үйдің жанына жеттім.

Адам ғана емес, иесіз үй де жетімсірейді екен. Бұрын үймен жалғас салған шөп үйетін биік қорғанымыз болушы еді. Оның бір қабырғасы құлап опырылып қалыпты, әке-шешеміз өліп, екі иесінен бірдей айырылғаннан кейін үй екеш үйдің өзі де шөгіп, аласарып кетіпті.

Шөп қорғанды айналып өтіп, қора алдына келдім. Бұрын мұндай кезде қора алдында бірі ыңырсып, бірі күйіс қайтарып, қазыққа байлаулы сиырлар жатушы еді. Әр сиырдың алдында енесіне ұқсас бұзаулар тұратын. Сиыр қоранын есігі алдында бұйығып, қысқа шынжырға байланған Қарашеке жайғасатын. Енді соның бірде-бірі көрінбейді. Үй маңында тірі жан жоқ.

Біздің үйдің есігі қораның қақпасынан бөлек болушы еді. Аяндап солай қарай келдім. Есікте қара құлып тұр екен. Оны қолыммен бір сипадым да, арқамадағы зат қапшығымды шешіп, жерге қойдым. Содан соң есік алдындағы соғыстан бұрын кешке қарай әке-шешем бәріміз шығып отыратын балшық сәкіге жайғастым. Пилоткамды шешіп тіземе қойдым да, екі қолыммен зырқ-зырқ еткен екі ішекемді үнсіз қысып, отырып қалдым.

Осы кезде алдыңғы көше жақтан бір дүсір естілді. Қарасам, Ай жарығында домаланған бір қылаң біздің үйге қарай құйғылтп келеді екен. Оның не екенін аңғара алмай, атып тұрып, соғыстағы әдет бойынша қолымды оң жамбасымдағы пистолетке апарып үлгергенімше бір ақ ит келіп кеудемге қарай шапшыды. Қыңсылап, арсаңданып, күйрылтымен санымды сабалап жатыр. Сөйтсем, бұл озіміздің Қарашеке екен. Басының бір ішекесі қара дүрегей кішірек келіп ақ итімізді біз күшік күнінен солай атап кеткен едік. Байнұс Қараше-

кенін мені қалай танығанын білмеймін, дүсірлетіп алыстан келді. Алдыңғы екі аяғын екі иығыма асып жіберіп, иегімді жалап, кеудемнің екі жағын кезек іскеелеп жатыр. Мұның шағып, жылап өксігендей, қайта-қайта қыңсылап, солығын баса алатын емес. Мен оны құшақтап көкірегіме қыстым.

— Қарашеке, аманбысың, қайдан таныдың, күшігім? — дедім итімді басынан, құлағынан, мойнынан сипалап. Қарашеке одан сайын қыңсылап, мүлде есі шығып кетті.

Бір үйден қалған екі жан осылай табыстық.

Қарашеке мауқын басқандай болып, иығымнан түсіп, есікке қарай жүгірді. Есікке шалшып, қыңсылап, алдыңғы екі аяғымен кара құлыпты тырмалады. «Ербол-ау, сен осы үйдің иесісің ғой, ашсаңшы мына есікті, қиратсаңшы аузындағы кара құлыпты», — деп жалынғандай бол жанымға келді. Қайта жалт бұрылып, тағы да есікке секірді. Есікті ашып, мені ішке кіргізе алмасын білгеннен кейін Қарашеке қатты үріп, көрші үйдің алдына, одан терезесіне барды.

Біздікімен қатарлас көрші үй әкемнің қарындасы Нарша деген алайымның үйі еді. Ай сүттей жарық болатын. Иттің үргенін естіп, шашы жалбыраған кішкентай қыз шықты. Иесіз үйдің алдында шошайып жалғыз тұрған мені көріп, бала шошып қалды-ау деймін.

— Бұ кім? — деп баж ете қалды.

— Қорықпа, қалқам, мен Ерболмын, — дедім балаға қарай аяндап. — Өзің кімсің?

— Мен Бақытжанмын, — деді қыз сенер-сенбесін білмей. Қасына таман барып, мені танығаннан кейін «ағатай!» — деп Бақытжан мойныма асыла кетті. Үй сыртынан енгізіп Қарашеке келіп, менің мойныма өзінің қайта асылуына орын жоқ болғандықтан, шыр айналып, құйрығымен сабалай берді.

— Тәтем мектепте жиналыста еді, — деді Бақытжан. — Бүгін колхозда жиналыс болып жатыр. Мен тез барып айтып келейін, аға.

Бақытжан үйге кірместен мектепке қарай жүгірді. Оның соңынан дүсірлетіп Қарашеке қоса кетті. Біраздан соң ол

арсаландап қайтып келді. «Менің тілім жоқ кой, ешкімге айта алмадым және сені жалғыз қалдырғым келмеді», — деп келгендей болды ол маған. Содан соң «жүр, өзіміздің үйге жүр», — дегендей, менің назарымды өзіміздің үйге аударып, қыңсылап, соның есігіне қарай қайта-қайта бара берді. Асығып тартп-тұрп басып, сүрініп-қабынып әрең жеткен апайымды және басқа екі-үш әйелді Қарашеке екеуміз екі үйдің ортасында, мен түретеп, итім қасымда шоқиып отырып қарсы алдық.

— Қуатым-ау, бауырым-ау, бармысың, қалқам! Сені де көретін күн болады екен ғой, — деп өксіп, еңреп келіп апайым мені құшағына алды. Дауыс айтып, көшені басына көшіріп, айғайлап жіберді.

— Сабыр, Нарша, сабыр, — деп қартандау әйел апайымның иығынан тартты.

— Е, қой әрі, бауыры аман келген кісі жылай ма екен? Өзіміздің бауырымыз аман келсе, — деді жастау әйел даусы.

Қараңғыда кімнің кім екенін біліп болмайды. Тәтемнен кейін жаңағы әйелдер келіп, кезек-кезек бетімнен сүйді.

— Аман-саумысың, қалқам?

— Көктен түстің бе, жерден шықтың ба, қалқам-ау, осы жеті түнде қалай келіп қалдың? — десіп жатыр олар.

— Дені-қарның сау ма, қуатым. Қол-аяғың бүтін бе, айналайын, — деп мені шыр айналып апайым айналып-толғанып жүр.

— Бәрі бүтін, тәте, — деймін мен күліп.

— Е, немене, бауырың ақсақ боп қалды ма деп қорқып жатырмысың, — деді жаңағы жастау әйел. — Ақсақ болса да аман келсе екен өздері.

Осы кезде мектеп жақтан даңғыр-дүңғыр сөйлескен адамдар даусы естілді. Үкідей ұшып жүгіріп Бақытжан келді.

— Ербол ағам келді деп ана ауылдың бәріне хабарлап келдім, — деді ол енгізіп.

— Ойпырай, мына қыз жаңа Бүркітбайдың басына жай үсіргендей қылды ғой, — деді жастау әйел. Үзкілден кейін Бүркітбай қайта сөйлеп мыжым келе жатыр еді. Мына қыз

келіп есіктен: «Тәте, жүр үйге, Ербол ағам келді», – деп шар ете қалғанда, бәсекең сөзінен жаңылып кетті-ау біржола.

– Нарша қозғалатын емес, сонсоң мен тұрттім мұны: «Жүр, неғып отырсың, Ербол келіпті ғой», – деп.

– Ербол дегенді естігенде өн бойым ұйып кетті де, не болғанымды білмей қалдым, – деді тәтем. – Содан соң бұнымды баса алсамшы. Үш ұмтылып орнымнан әрең тұрдым. Сонсоң есікке тарс жете алсамшы. Мына Зәлен мен Сәукен келіп қолтығымнан демемегенде, тіпті сол арада құлап қалады екенмін.

Жаңағы әйелдердің бірі көрші әйел, бірі сөзге шегедей тықылдақ құдағым екенін апайым аттарын атағанда бір-ақ аңғардым.

– Жиналыстан неге кетіп қалдыңыздар? – дедім мен Сәукенге.

– Жиналыстары бар болсын, – деді Сәукен суырыла сойлеп. – Өзі де біткен. Жалғыз құдам келді дегенде отырайын ба сол көрі қырттың көкігенин тыңдап.

Сәукеннің Бүркітбайдан менің өшімді алып жатқаны да білініп қалды. Осы кезде мектеп жақтан шығып, бізге қарай келе жатқан ауыл адамдарының қаралары көріне бастады.

– Ербол, қалқам, – деді тәтем біздің үйді нұсқап, – мынау әкеннің қара шаңырағы – өз үйін. Осы үйдің түтіні өшіп қалмасын деп, үш күнде бір қазандығына от жағып, қара су қайнатып қоямын. Бүгін де от жаққанмын, іші жылы. Ыдысаяқ, дүние-мүлік бәрі қаз-қалпында. Жүр, қарағым, өз үйіне кір, бәріміз де сонда боламыз.

Тәтем мені өз үйіме қарай бастады да:

– Әй, Бақыт, кілт қайда, тез кілтті әкел, сіркінге ала кел, – деді қызына.

– Қазір, – деп Бақытжан өз үйіне қарай шапты.

Біздің бетіміз өз үйімізге қарай бұрылғаннан кейін Қарашеке қуанып, құйрығын былғандатып, құлыптаулы есікке қарай жүгірді. Бағанағыдай шапшып, ондағы қара құлыпты бір тырнады да, қайтадан бізді шыр айналып, кез келгенімізді құйрығымен сабалай бастады.

– Ойпырай, құданың мына жаман итінің құтыруы-ай, – деді Сәукен. – Кет, әй, құйрығы сабаудай ғой кәпірдің.

– Бұл байғұс осы үйдің адал күзетшісі ғой, – деді Зәлен. – Үйде ешкім болмаса да, бұл босағаны ешкім аттан кірмесе де, әйтеуір, осы үйдің жанынан шықпайды ғой. Аида-санда көзіме түскенде шақырып, тамақ беремін. Тамағын іпсе сала осы үйге қарай жөнелгенде кейде көзіме жас келеді.

– Е, оның дұрыс, – деп шешенді Сәукен. – «Исін сыйлағанның итіне сүйек сал» деген бар емес пе? Әрине, жас келеді. Бүкіл ауылдың басы болған ақар-шақар бір үйдің түтіні түтемей қалған соң, қайтсін жас келмей.

Бақытжан кілт әкел, әйелдер «бісміллә» деп ішке кірді. Олар шам жаққаннан кейін мені шақырды. Керосин шамның қара көлеңке жарығында балалық кезімнің бар ізі сайрап жатқан өз үйімнің төріне шығып отырдым. Бірінен соң бірі ауыл адамдары келіп, елдің дәстүрлі амандасуы басталды. Бүкіл ауыл біздің үйге кіріп шықты. Көнген бәрі иеп тұрған үй бір түнде базар болды да қалды.

Ертеңінде таңертең мен, апайым, Бақытжан және басқа кіші жиендерім бәріміз соғыс кезінің жұтаң таңертеңгі шағын ішіп отырдық. Бір кезде араландап, құйрығын тыным таппай былғандатып Қарашеке кіріп келді.

– Есік ашық қалды ма екен, әлде мына байғұс тырмалап өзі ашып кірді ме, – деді апайым, алдында жатқан бір жашырақ қармаға қолын соза беріп. – Бұл бейшараның сен кетіп қалды ма деп жаны шығып жүр ғой.

– Кет, – деп қалды Бақытжан итке қолын сермеп.

– Тек, тиме, – деді тәтем. – Мә, мына бір жашырақ нанды сыртқа алып шығып бер.

– Мә, мә, Қарашеке, кә, – деп Бақытжан итті еліктіре сыртқа қарай жүгірді. Қарашеке құйрығын бір былғап екізип маған қарады да: «Қайтсін, әркімге өз тамағы жақын ғой. Кетпегенінді, туған үйдің төрінде отырғаныңды қордм. Енді Бақытжанның қолындағы өз үйімнің дастарқаның бұйырған несібені жейін», – дегендей тырнақтары тақтай еденді тесе жаздап, сатырлаға сыртқа қарай жүгірді.

– Қарашеке мен Лашын ағаңның жақсы көрген иттері еді ғой, – деді тәтем әкемді есіне алып. – Ағаннан «қарақаз» келерде Қарашеке байғұс жаман ұлып, жүдеп кетті.

– Лашын қайда? – дедім мен осы кезде сары тазы есіме түсіп.

Әкем қыс түскенде анда-санда аңға шығып қоюды ұната-тын. Сондықтан біздің үйде күшігінен асыраған екі ит бола-тын. Бір сары, бір ақ күшікті әкем бір жақтан екеуі де тазы-ның күшігі деп әкеліп еді. Қарашеке күшік дүрегей де, сары күшік құлағы пілдің құлағындай үлкен қара ауыз тазы болып шықты. Оны біз Лашын деп атадық. Лашын үйіне жетпей түлкі ұстады. Қарашекенің де өзіндік өнері болып шықты. Келесі бір аңға шыққанда әкем Қарашекені жер-суға сый-ғызбай мақтап келді. Танертең әкем Лашынды қосып, бір түлкі алады. Түлкіні ол темір жолдың ар жағындағы Ақшо-қы дейтін таудан аулайтын. Түске таман тағы бір түлкі көріп, Лашын қосылған екен, түлкі інге кіріп ұстатпай кетеді. Сол кезде ін аузында аңырып тұрған Лашынның қасына әкем мен Қарашеке де жетеді. Қарашеке іннің аузын иіскеп-иіскеп жі-беріп, бір-екі қынсылайды да, іннің ішіне кіре бастайды.

Әкем аттан түсіп, мынау кайтеді деп тұрады да, іннің ішіне кірсе бір түлкіге шамасы келер деп оны тоқтатпайды. Ит іннің ішіне кіріп кетеді. Әлден уақытта ін аузынан Қара-шекенің құйрығы, одан соң бөкесі көрінеді. Сөйтіп, ол ін ішінде жатқан түлкіні тамағынан тістеп, шалажансар күйін-де алып шығады. Содан кейін Лашын мен Қарашеке біздің ауылда «қос қыран» атанған-ды.

– Лашын өліп қалды, – деді тәтем менің сұрағымға жауап беріп. Оның қалай өлгенін айтсам ба, айтпасам ба деп ойла-ды ма, сәл бөгеліп барып сөзін қайта жалағалды. – Бүркітбай өлтірді.

– Қалай?

Әкем соғысқа менен кейін, қырық бірінші жылдың қы-сында алынған. Одан соң әкемнің орнына Бүркітбай қолхоз председателі болып сайланады. Әкем кеткен соң екі ит аң-сырап, кейде өздері далаға кетіп қалып жүреді. Кешке арса-

ландап келген екі итті көріп, көршілер: «Әй, осы екі ит бүгін түлкі алып, далаға тастап келді-ау», – десеңді де қояды. Келер қыста иесіз екі ит қатты жүдейді. Далаға аңсарлары ауып, ешкімге еріп шыға алмай қор болады. Бір күні Бүркітбай ешкімнен сұрамастан үй сыртында жүрген екі итті ертін, да-лаға алып кетеді. Ол Лашынға күні бойы екі түлкі ұстағалды. Кешке қарай жүдеу, арық ит үшінші түлкіні әрең ұстайды да, қардың үстінде шөкесінен түсіп жатып қалады. Күн тез суытып, қатты ызғырық тұрады. Үш түлкі алған Бүркітбай итке қарамастан ауылға қарай тартады. Итті алдына өңгеріп ала кетсе ештеңе жоқ. Лашын сол шөкесінен түскен бойы қозғалмастан қатып қалады. Бүркітбайға ілесіп Қараше-ке ауылға келеді. Ертеңінде ішіне шөп тыққан үш түлкінің терісі жалаудай желбіреп, Бүркітбай үйінің төбесінде тұра-ды. Шешем одан: «Тазы итім қайда?» – деп сұраса, ол: «Мен ешкімнің итін бағып жүргенім жоқ», – дейді.

– Бүркітбай сол үш түлкінің ең қызылын басына тымақ кып киді, – деп тәтем сөзін аяқтады. – Оның басындағы қы-зыл пүлішпен тысталған түлкі тымақты көрсем, күні бүгінге дейін ойыма Лашын түсіп, көңілім бұзылады.

Ит жайындағы шай үстіндегі әңгіме өзінен-өзі Бүркітбай-ға қарай ойысты.

– Бүркітбай Сәлиманы алды ма? – дедім мен оның алға-нын біле тұрсам да.

– Алды ғой, қарағым, – деді тәтем қолындағы кесесінен қара шай емес, қызыл қан жұтқандай қиналып.

Шай ішкеннен кейін тәтемді ертіп, зират басына бардым. Шешеме топырақ салдым. Содан соң военкоматқа барып тіркелу үшін аудан орталығы Ақжалға кеттім. Тәтем «Кәһ, кәһ», – деп қайта-қайта шақырса да, Қарашеке менен қалма-ды. Он шақырым жердегі ауданға менімен бірге жол тартты.

Менің бірінші шаруам – военкоматқа аз күнге келгенімді айтып, тіркелу тез бітті. Одан соң аудан орталығындағы орта мектепке бардым. Онда маған үнемі хат жазып тұратыны екі қыз бар-ды. Олар осы мектептің бұрынғы оқушылары, кейінгі жас мұғалімдері Тана Сәрікбасқа мен Хадина Қа-

лиакпарова еді. Ол екеуі менің мұнда келгенімді білмейді. Ауылдағылар да менің елге келе жатқанымды естіген жоқ. Өйткені майданнан біз бір-ақ күнде жиналып жүріп кеттік. Жолда ешкімге хат жазуға мұрша болмады.

Мектепте Тана да, Хадиша да жоқ екен. Олардың сабақтары түстен кейін болса керек. Үйлерін білмеймін және ешкімін танымаймын. Сондықтан әдірістерін алып, сұрап баруды қолайсыз көрдім де, екеуіне ауылға аз уақытқа келгенімді, енді үш күннен кейін қайтатынымды айтып, бір жапырақ хат тастап кеттім. Сонымен түс ауа Қарашеке екеуіміз аяндап отырып, қайтадан ауылға келдік.

Біз түскі шайды ішіп бола берген кезде сырттан Бақытжан жүгіріп кірді.

— Аудан жақтан велосипедпен біреу келіп еді. Алдыңғы ауылдан Ербол нағашымның атын атап жөн сұрап, велосипедін жетектеп осы үйге қарай келе жатыр. Өзі қыз сияқты, — деді.

Мен майданға, маған арнап өз ауданымнан хат жазып тұратын екі қызды да бұрын көрмеген болатынмын. Алайда бұл келген сол екеуінің — Тана мен Хадишаның бірі екені айқын еді. Бірақ қайсысы? Оны таба алмадым.

— Тәте, бұл біздің үйге келген қонақ болды, — дедім апайыма.

— Е, қонақ болса келсін, қуатым, — деді тәтем сабырмен. Мен қонақты қарсы алу үшін есік алдына шықтым. Расында да етженділеу келген биік қабақ ақсары қыз велосипедін үйдің қабырғасына сүйеп жатыр екен. Үйден бірге шыққан Бақытжан екеуімізді көріп, маған қарай қысылмай, еркін қадам басты. «Жасында еркекшора болып еркін өскен. Ешкімнен қысылмайды. Менің қыздардың осындай ашығын жақсы көретінімді білесің ғой. Сенің оны ұнатпауың мүмкін. Бірақ бұл тура өз көңілімдегі қыз», — деген Заман сөзі есіме түсті. «Бұл Тана болды», — деп ойладым ішімнен.

— Ербол, аман-есенбісің, досым? Көктем түстің бе, жаным-ау, қайдан келдің? — деп қонақ қыз әйел атаулының әдетінше бүрістіре ұстап алақанын ұсынды. — Мен Танамын ғой.

— Жақсымысың, Тана. Сендерді де көретін күн болады екен ғой. Өз көзіме өзім сенбей тұрмын, — дедім мен Тананың қолын қысып.

Содан кейін Тананы үйге қарай басталым.

— Бұл сендердің бұрынғы өз үйлерің бе, Ербол? Әлде апандікі ме?

— Өз үйіміз. Алайдікі де алыс емес, осы үйдің іргесінде тұр. Тана да, Хадиша да менің «Ақбота» колхозында қандай жақындарым бар екенін жақсы білетін. Өке-шешемнің қайтыс болғанынан да толық хабардар еді. Бәрін өзім жазып, ескерткенмін.

— Тәте, мынау Тана деген сіңліңіз, — дедім апайыма қонақ қызды таныстырып. — Ауданда тұрады, мұғалім. Маған амандаса келіпті.

— Жақсымысың, қалқам? Дені-қарның сау ма, үй ішін аман ба? — деп тәтем бірден іш тарта сөйледі. — Жоғары шық, қалқам.

— Жақсы, тәте. Өздеріңіз де аман-есенсіздер ме? Бауырыңыз келіп қозайым болып жағырсыз ба? Қуаныштарыңыз құтты болсын, — деп тәтемнен қалыспай Тана да шұбырта жөнелді.

— Өзің сәлемдесуге шебер екенсің ғой, — дедім Танаға әзілдеп.

Тана күлді.

— Өзге қолдан келмесе де, амандасу қолдан келеді ғой... Тананың бұл сөзінде екі түрлі мән бар еді. Бірі — өзінің амандасу жөнін білетінін айтқаны. Екіншісі, амандасу үшін өзінің алыстан іздеп келгенін білдіргені. Ауыл қызының осындай астарлы ойға жүйріктері көп болады. Бұрып, Тананың хаттарын майданда, окоп ішінде оқып отырғанда да одан шешендіктің жалтылдаған ұшқындарын көретін едім. Онысын Тана ауызба-ауыз сөйлескенде де бірден танытты.

— Рақмет, — дедім мен оған жымия қарап. Менің бұл сөзімді де екі түрлі түсінуге болатын. Онда амандаса білгені-не немесе амандаса келгеніңе рақмет деген мағына бар-ды. Оны Тана бірден аңғарып, жауап берді.

— Оған рақмет айтпай-ақ қой, Ербол, — деді қыз. — Сен жүз көрісемін, еліммен сәлемдесемін деп аулыңа сонау қан майданнан келгенде, саған қарыс жерден келіп біз аманда-са алмасак кісілігіміз қайсы, достығымыз қайсы! Екеумізді бірдей директор босатпады да, Хадиша қалып қойды. Саған көп-көп сәлем айтты. Сенімен бұрынырақ дос болғанымды және басқа жағдайымды пайдаланып, екеуміздің атымыздан мен келдім, Ербол.

— Рақмет, — дедім мен тағы да.

Тәтем орнынан тұрып, төсектен соғыстан бұрын шешем істеген құрақ көрпені алып, жазып төрге төседі.

— Отырыңдар, қарақтарым, — деді екеумізге бірдей.

— Тәте, — деді Тана отыруға ыңғайланып, — сәлемдесемін деп қыз басымен жігітті іздеп келіпті деп мені сөге көрмеңіз. Ербол біздің үлкен досымыз болған соң келдім, айыпқа бұйырмаңыз.

— Жо-о-оға, қарағым. Еш айыбы жоқ, — деді тәте. — Қайта сонау ауданнан Ерболды іздеп келгеніңе қуанып жапырмын. Қадірлес дос болған соң ұлы не, қызы не, шырағым-ау.

Тәтем менің ойлағанымнан да биік боп шықты. Әсіресе аналық, даналықпен астасқан соңғы сөзі қарапайым апайымның қадірін одан сайын арттыра түсті. Менің ризалығымды өзімнен бұрын Тана жеткізді.

— Рақмет, апай, — деп тәтемді мойнынан құшақтады.

Құрақ көрпенің үстіне Тана екеуміз қатарласа отырдық. Мен алдымен, үй оңашада Танаға айтатын жұбау сөздерімді ойлап отыр едім. Тәтем сыртқа шығысымен сөзді Тана бастап кетті.

— Ал, Ербол, сен соғыста жүргенде үйде шешен қайтыс болды, түзде екең опат болды. Жан досың Заман да жау қолынан қаза тауып, қайтпас сапарға ол кетті. Сен туған жеріңе майданда, қасында өлген өзге дос-жарандарыңды былай қойғанда, осы үш жақын адамның ауыр қазасын арқалап кеп отырсың. Мен саған сәлем соңынан көңіл айта келдім. Арқаңдағы ауыр қазалар жүгін бір күн де болса бөліп көтерісейін деп, лаулаған отқа қарлығаштың қанатымен сепкен суындай

болса да, көңіл медеу боп, сенгітімді тигізейін деп келдім. Ата-анаңның, адал досыңның арт жақсылығын берсін...

Осылай деп Тана қалтасынан орамалып алып, бетін басып, өксіп жылап қоя берді. Менің де көзіме жас келді. Аузым кемсендеп отырып мен оған көңіл айттым.

— Заман менің жан досым болса, сенің де жан досың еді. Тек дос қана емес, жан жарың еді, Тана. Мен де саған көңіл айтамын, — дедім қыстығып отырып. Сәлден соң көзімнің жасын тежел, бойымды жигандай қайта сөйледім. — Әксемнің жаманатын үйден естідім. Заманның суық хабарын хат арқылы сен жеткіздің, Тана. Екеуінен де маған үзбей келіп тұратын үшкіл хаттар пышақ кескендей тыйылып қалды. Көзбен көріп, қолмен қоймағандықтан ба, қайдан білейін, әкем мен Заманның өлгеніне әлі күнге дейін сенерімді де, сенбесімді де білмеймін.

— Алғашында мен де сенбедім, — деді Тана екі иығы дірілдеп. — Заманнан хатты апта күттім, ай күттім. Жарты жыл бойына оны жаным жаманатқа қимады. Ақыры сендім. Сенбесіме не шара енді?!

Қыстыға жылаған Тананың дыбысы шығып кетті. Мен оған сабыр айтып, шашынан сипадым.

Өткіңші жаңбырдай боп, қыздың жасы тез тыйылды. Орамалымен шапшаң сүртіп көзін құрғақты. Біздің оңаша отырып, жылап-сықтап алғанымызды ешкім де сезген жоқ. Тананың сүйген жігіті майданда өліп еді деп тәтеме де айтпадым. Айтпағаным — қазақтың ескі дәстүрінде некелі жары немесе басқа бір ет жақыны болмаса, оң жақта отырған қыз бөтен жігіт үшін жұрт көзінше жылауға тиіс емес.

Тана екеуміздің кешке дейін әңгімеден аузымыз босамады. Мен соғыс жайын, ол ел жайын айтты. Екеуміз бір-бірімізге Заманнан алған соңғы хатымызды баян еттік. Тана маған Заманның өлімі жайында келген «қарақаталды» көрсетті. «Лейтенант Заман Әлімбетов неміс фашистерімен күресте ерлікпен қаза тапты» деген он шақты сөздің әріптері мені жан-жағымнан ысқырып, ыстық тілімнен жалап өтпін жапқан қып-қызыл оқтай тігіретті.

Кешке тәтем қонақ қыз бен екеумізге ақ ірімшік жасап берді. Жаңа сауған сүтті ірігіп, үстіне сары май салып әкелген мұндай ақ ірімшік ет жоқта ет орнына жүреді. Сондықтан оны біздің жақ кейде «ақ лак» деп атайды. Ауылдың тәттілігі тіл үйірген бұл тамаша асы шынында да ақ лактың уыздай былбыраған жұмсақ етінен бір де кем болмайды.

Тәтемнің «ақ лағына» ауылдың бірсыпыра кемпір-шалы қоса жиналған еді. Ас ішіліп болғаннан кейін олар маған соғыс жайында әңгіме айтқызып тындады. Одан кейін ауылдастарым маған үсті-үстіне сұрақтар жаудырды.

- Немістер қандай болады екен?
 - Китлерді өзің көрдің бе?
 - Өзіне мына күміс теңгелерді не үшін берді?
 - Ортасында Кремлі бар мынау күміс жұлдыздарың не?
 - Ал енді бұл соғыс қашан бітеді?
 - Өзің келдің, өзгелер қашан келеді?
- Қарттардың барлық сұрақтарына мен білгенімше жауап қайырдым.

– Ал мына қонақ бала кім? – деп сұрады одан соң кемпірлердің бірі.

Бұл сұраққа тәтем жауап берді.

– Бұл баланың аты Тана, ауданның мұғалімі, – деді тәтем. – Осы күнгі оқыған балалар бірін-бірі дос тұтып жүрмей ме? Тана мен Ербол екеуі соғыстан бұрын қалада бірге оқыған екен. Ерболдың хабарын естіген соң, сәлемдесуге әдейі келіпті.

– Бәле!

– Жөн-ақ!

– Көп жаса, шырағым! – деп қарттар риза болып қалысты. – Ал, қалқам, – деді кемпірлердің бірі, – сен бір ән айтып жібер. Жассың ғой.

– Е, сөйтсін, – деді тағы біреу. – Ерболдың арқасында қонақ баланың лебізін тындап қалайық.

Тана сәл ойланып отырды да, менің домбырама қол созды. Үйге келгеннен бері мен домбырама ішек тағып, пер-

нелерін жөндеп, күмбірлетіп қойған едім. Тананың саусағы тиісімен қоңыр домбыра лыпын сайрай жөнелді.

– Е, өзі домбыра да біледі екен ғой.
– Уа, бәле, – деп шалдар көтеріліп қалды. Домбыраны құлақ күйіне келтіріп алғаннан кейін оны алдына қойды да, Тана көпке қарады.

– Қарт ақын Сапар Әлімбетов дейтін кісіні бәрілеріңіз де білегің шығарсыздар, – деді қарттарға. – Ол кісі биыл қайтыс болды ғой.

– Е, неге білмейік?!

– Сапекенді әбден білеміз, – десті қарттар.

– Сол кісінің Заман дейтін жалғыз ұлы бар еді, – деді Тана. – Сапар атамның сол баласына арналған екі өлеңін өзі әнімен айтып берейін.

– Айт, шырағым.

– Құлағымыз сенде.

– Ол байғұстың жалғыз баласы соғыста қайтыс болып, соның күйігінен көп кешікпей өзі де өлді деп естігенбіз.

– Рас, – деп Тана басын илді. – Мынау ақын ағаның қырық бірінші жылы шығарған өлеңі. – Содан соң Тана мұңды бір әуенмен қарт әкенің жалғыз ұлына арнаған жан жырын аныратып қоя берді.

Заманым, қиын тиді-ау осы жолың,

Үйренген жалғыз қозым жастан қолым.

Сен барда алдымнан Ай, артымнан Күн,

Толысып тұр екен ғой оң мен солым.

Онда мен бар да екенмін, бай да екенмін.

Бір мұңсыз өге жақсы жайда екенмін.

Белге соққан жыландай енді болдым,

Біле алмай сол жалғыздың қайда екенін.

Жанымның жарық таңы атып тұрған.

Егітім, жаңа дәннің татып тұрған.

Аузым аққа тигенде алып қойып,

Қабағым сол смс пен қатып тұрған.

Не керек, үңірейіп қала берді,
Орныңнан айналайын жатып-тұрған.
Алды-артыңда қарайған қалмап еді,
Жаныма сол жерің ғой батып тұрған.

Көзіме терезе мен шам да күңгірт
Олар күңгірт емес қой, мен ғой ымырт.
Төр үйдің төрт қанағы құлазып тұр,
Кеткендігін білдіріп иесі сырт.

Өзің аман келген соң орнамаса,
Базар тарқап кеткендей болдым жым-жырт.

Ағаруға айналды сақал мен мұрт.
Көздің жасы көл болып, суалды ұрт.
Жалғызға қандай уақыт кез болды деп,
Кеудені жеп жатыр ғой қара бас құрт.

Қайтейін, жалғыз ғана мен емес қой.
Мен сықылды мұнды ғой бүкіл ел-жұрт.
Тағдырдың сонда мені жеткізгені.
Тілегім: көз жасымды өзің кеп сұрт.

Баруға құс боп ұшып қанатым жоқ.
Ойымнан кеткен жоқсың қалатын боп.
Сағынып менің жаным жүдеді ғой,
Жүрегім ауық-ауық жанатын боп.

Су болсамшы алысқа ағатын боп,
Жел болсамшы жер түбін табатын боп.
Арқар, құлан сықылды аң болсамшы,
Айшылықты алты аттап шабатын боп.

Ол емес, екі аяқты жан болған соң,
Отырмын ойдың отын жағатын боп.

Өзінің сәлем жазған хаттарыңды
Бойыма бойтұмар ғып тағатын боп.

Ұзын сөздің қысқасы, сені тағдыр
Сақтасын жанған оттан қанатып боп.

Тәңірім, соның дәмін халқынан жаз,
Өз көліне келгендей үйрек пен қаз.
Көпті сақта, көппенен бірге сақта,
Сөйлейтін сонан басқа сөзіміз аз.

Тана бұл бірінші өлеңді айтып болып тоқтап, көзінің жа-
сын сұртті. Жалғыз Тана емес, үй ішіндегілердің барлығы
егіліп жылап кеткен еді. Шалдардың көздерінен аққан жас
тарам-тарам болып сақалдарын жуды. Кемпірлер жаулықта-
рының ұшымен беттерін басып, иықтары селкілеп, бұршақ
соққан егіндей жапырылып, төмен салбыраған бастарын көс-
тере алмай қалды. Әркімнің көз алдына өз жалғыздары елес-
теді. Ақын өлеңі барлық ата-ана жүрегінің қылын шертті,
олардың өз жүректерінің мұнын ағытты. Әлден уақытта
шалдардың бірі бас көтерді.

– Сапекеңнің қалай өлгенін білесің бе, қарағым? – деді
Танаға.

– Білемін, – деп бас изеді Тана. – «Қарақағаз» келгеннен
кейін ақын ата нәр сызбай жатып алды. Бұрынғыдай ел де
араламады, өлең де айтады. Күндіз-түні төсегінен тұрмады.
Бір күні түсте мені шақыртты. «Отыр, қарағым», – деп қасы-
на отырғызды да, ең соңғы өлеңін жаздырды. Біздің үй ақын
атаның үйімен көрші болатын. Ақын атам баласына арнаған
бар хатын маған жаздыратын. Өзінің жаңа шығарған бар
өлеңін маған көшіретін. Осы өлеңін айтып жаздырғаннан
кейін ақын ата үш күннен кейін дүние салды.

– Е, жарықтық-ай.

– Байғұс-ай, жалғызымен бірге кетейін деген де.

– Қайтең, ет жүрегі қан боп езын кеткен ғой сорлының,
десіп қарттар бірінің сөзін бірі құтқалды.

Сапекенді соғыстан бұрын менің де көргенім бар еді. Заманның қонағы боп жатып, ақынның бірсыпыра өлеңдерін тыңдағанмын. Шоқша қара сақалы бар, әр сөзін сабырмен айтағын кесек тұлғалы қара қоныр кісі еді.

– Шырақтарым, екеуің дос болыпсыңдар, – деп еді Сапекең мен ауылға қайтарымда Заман екеуімізді екі жағына алып отырып. – Достық қарызы – ауыр жүк. Адал жар азбайды, адал дос алдамайды. Екеуің де бір-бір үйдің жалғыз екенсіңдер. Біріңе-бірің ақ дос, айнымас серік боп өтіңдер. Әрқашанда адал болыңдар. «Адалдың арқаны ұзын» деген сөз – шын сөз. Осыны естеріңнен шығармандар!

Бұдан кейін мен қарт ақынды көргенім жоқ. Заман маған хағ жазған сайын «өкемнен сәлем» деген сөздерді жиі қосатын. Ол Сапекенді «әке» дейтін. Өйткені Заман әкесінің егделеніп қалған кезінде, қырықтан асканда көрген жалғыз баласы еді. Жаңа, Тана өлеңді әндете айтқан кезде менің көз алдыма ақынның Ақжал тауының іргесіндегі аласа үйі елестеді. «Төр үйдің төрт қанаты құлазып тұр» деген жол сол үйдің төрт бөлмесінде отырып ақынның бізге айтқан мәслихатын есіме түсірді.

– Айт, қарағым. Енді ақынның екінші өлеңін айт, – деп қарттардың бірі Тананы қайтадан қолқалады.

Тана домбыраның құлағын қайтадан бұрап, жаңағы ырғактан өзге, басқа бір мұңды үнмен әндете жөнелді.

Жанымның жарық күні – жалғыз Заман!
Бұл жолдан қайтар деуші ем есен-аман.
Қайтады деп жүргенде қара жер ғып,
Бір қағаз келді-ау сенен түсі жаман.

Қағаздың оқығанда бетін ашып,
Суыды тұла бойым, сұрым қашып.
Батқандай боп көрінді Күн көзіме
Әлемге жарық берген нұрын шашып.

Көрінді ай тұтылып тұрғандай бол,
Көрінді бетін жалған бұрғандай бол.

«Басыңды қәне, бәлем, көгерші», – деп,
Басымнан шой балғамен ұрғандай боп.

Бір қалдым қара тұман басқандай боп,
Бір қалдым қасқыр шауып, сасқандай боп.
Көзіме айтқан жаңдар жек көрілді,
Не атып, не дарға асқандай боп.

Солар қалай айтты деп аузы барып,
Қалай мені қылды деп көрінеу ғаріп.
Өмірге жазылмайтын жара таптым,
Дүниеден өтпек болдым ашып-арып.

Әлгі Ай да, әлгі Күн де қаз-қалпында,
Қос жарық – бірі күндіз, бірі түнде.
Өзімнің жарық күнім батып кетіп,
Өмірге менің жаным жанған мүлде.

Жер жүзін тұман да жоқ шалып тұрған,
Мұнартып тауды бүркеп алып тұрған.
Жалғыз-ақ өз басыма мұнар түсіп,
Жалғаннан менің көңілім қалып тұрған.

Бағанағы қағазды біреу жазып,
Жіберсе, айтушыда қандай жазық.
Жанымның желі арқаны үзілген ғой,
Сынған ғой жазым тауып жалғыз қазық.

Ендеше онсыз маған өмір арам!
Сөз арам сөйлеп жүрген, ойым харам!
Кіріермін қара жердің қойынына,
Сел болып көздің жасы тарам-тарам.

Малым деп кімнің малын жүрмін бағып?
Үйім деп кімнің отын жүрмін жағып?

Кім бар «менікі» деп ие болар,
Бір күні мені кетсе ажал қағып?

Сол күні менің атым өшті дағы.

Іштегі шемен дертім өсті дағы.

Таныған Қазақстан Сапекеңнің

Дүниеден із-тозы жоқ көшгі дағы.

Әйелдер қайтадан өксіп, шалдар еңкілдеп, үйде отырғандар тегіс бордай босап кетті. Мен карт ақынның қазасын көз алдыма елестеттім. Өз шешемнің де соғыс салған құсайдан өлгенін ойыма алдым. «Адам оқтан ғана өлмейді екен ғой, – дедім ішімнен. – Қасірет пен қайғы да улы газдай тұншықтырып өлтіретін болғаны ғой адамды. Соғыста Замандай жалғыз-жалғыз боздақтар жау оғынан опат болып жатса, елді соғыс жіберген қаралы хабарлар карт әке, кадрлі шешелерді оқтай құлатып және жатыпты-ау. Оны кім білген? Майданға келген хаттар ішіндегі: «Аз ауырып анаң қайтыс болды» деген сияқты қысқа хабарлардың ар жағында қандай қасіреттер жатқанын болжамашы ғой». Тана оқыған осынау екі шерлі өлең маған өзім үш жылдан бері күн сайын көріп келе жатқан соғысты жаңа бір қырынан танытқандай болды. Ол соғыстың адамдарды майданда ғана емес, үйде де өлтіріп жатқандығы еді.

– «Бір қағаз келді-ау сенен түсі жаман» дегенге қарағанда, хатты Заманның жолдасы жазған ғой, – дедім мен Танаға – Иә, алғашқы хат жолдасынан келді. Ол «бір шегініс кезінде адам көп опат болды. Заманнан айырылып қалдым. Тірі болса бері шығар еді. Опат болғандардың ортасында қалды деп ұқтым», – деп жазған еді. Артынан іле-шала көмандирінен «неміс фашистерімен күресте ерлікпен қаза тапты» деген машинкаға басылған екінші қағаз және келді.

– О, пақыр-ай десеңші, – деді қарттардың бірі.

Осыдан кейін ауыл адамдарының бәрі үйді-үйлеріне қайты. Арқаларына бір-бір қап тас арқалағандай боп, белдері бүкжиіп біздің үйден әрең шығысты. Таяқтары жерді үнсіз түрткілеп, үнсіз тарасып жатты.

Жағар алдында далаға шығып, Тана екеуіміз біраз серуен жасадық. Орға көшедегі мектепке дейін барып қайттық.

– Сәлима осы мектепте ме? деп сұрады Тана.

– Осында болар, басқа мектеп жоқ қой мұнда.

– Кездестің бе?

– Жок.

– Көресің бе?

– Білмеймін.

XI

Біздің үй, барша ауыл үйлері сияқты, «ауыз үй», «төр үй» және «қазандық» деп аталатын кұхнясы бар екі бөлмеден тұрушы еді. Өткен түнде бәріміз төр үйде – тәтем балаларымен еденде, мен төсекте жатып шыққанбыз. Біз қайта келсек, тәтем төрті бөлмедегі түнде мен жатқан екі кісілік темір кереуетті Танаға дайындап, маған еденге жер төсек салып қойыпты. Өзі балаларымен ауыз бөлмеге жайғасыпты.

Тана төсекте, мен жерде екеуіміз тағы да ұзақ сөйлесіп жаттық. Есігі жабық тұрған ауыз бөлмеден тәтті үйкіның қорылы естілді.

– Тана, – дедім мен сол кезде ақырын.

– Өу.

– Бері келші, бірге жағайық.

Тана үндемеді. Бұл сөзді қалай айтқаныма өзім де қайран қалдым. Шыным ба, әлде Тана қайтер екен деп сынамақ болдым ба, – алғашқы сәтте оны өзім де аңғара алмадым.

Ақырын төсек шықырлап, Тана жерге түсті. Терезеден түскен көмескі Ай сәулесімен ақ балтыры жарқылдап, ішкөйлегі ағарандап Тана қасыма келді. Еңкейіп тізе бүкті де, көрпеінің шетін өзі ашып, қойныма кірді.

Әлгінде Тана үндемеген кезде, ол менің қасыма келмейтін шығар деп ойлап едім. Тана келіп, бір көрісін астына кірген соң енді оған не айтып, не істерімді білмей қалдым. Бағана, күндіз аяп, басынан синағаным есіме түсті де, тағы да оны мандайынан, шашынан синай бастадым. Қыздың

мандайынан қак жара тараған жылтыр шашын сипалай сырғып барып, қолым оның тоқпақтай жуан жалғыз бұрымына тиді. Алақаным ауға шырмалған алабұғадай боп, бұрымда бір сәт бөгеліп қалды да, одан сытылып шығып, ішкөйлектің жоғарғы ашық жағындағы қыздың жүп-жұмсақ жалаңаш етіне тиді. Осы кезде Тана қойнымға келіп кіргеннен бері тулай бастаған жүрегім шапқа түрткен тандай мөңкіп, шашып, кеудемді тынымсыз тепкілей жөнелді. Қырынан жатқан Тана да маған үстіңгі сол жақ қолын созып, басымды өзіне қарай сәл икемдеп алып, тағы да жылап қоя берді. Қыздың ыстық жасы жылы жаңбырдай боп, менің жүзімді қоса жулды.

— Жылаамашы, Тана, қалқам, — деп мен оның жас сорғалаған қос көзінен кезек сүйдім. Көзден шыққан ашы жастың кермек дәміне де қарамадым. Тана менің оны аяғанымға ішінен рақмет айтып, разы болғандай қалып танытып, жұмыр, жұмсақ саусақтарымен бетімді сипалады. Әлде менің жүрегімнің дүрсілін сезді ме, әлде сол дүрсіл әлін азайтып жіберді ме, білмеймін, өзінің торғындай жұмсақ мойнының астында жатқан менің сол жақ қолымды босатып берді.

— Қолың талған шығар, ала ғой, — деді ол басын сәл көтеріп. Даусында жат адамның ресми ибалығы емес, жас жардың жас күйеуіне жасаған ыстық лепті, мол ықыласты үні бар тәрізденді. Содан соң өзі шалқасынан аударылып жатып, оң иығымен оған қарап қырынан жатқан менің кеудеме қарай сұғына түсті. Осы кезде менің көңілімді әлдебір тәтті тілек кернел, тамырларымда қан лықси тасып, Тана екеуміз жатқан кішкентай бөлменің алақандай тері сыр көбелек айналып, дөңгелей жөнелген сияқтанды. Жұмсақ бұғақты жұмыр мойнын маған қарай бұра түсіп жатқан Тананың ыстық демі бетіме соққанда күні бойы оттай лепті аңызак желдің өтінде жүргендей таңдай кеуіп, тән қаталап, өзгеше бір шөлге дұшар болдым. Осыдан кейін жамбасымда жатқан оң қолымды қайта көтеруге оңтайландым. Сол сәтте ұйтқыған жел мұржаға тыққан түтіндей шалқып, демім ішіме тығылып, тынымсыз тоқтап қалған тәрізденді. Бұл жай бір минутқа созылды ма, бір сағатқа барды ма, оны білмеймін. Әйтеуір өз

қолымды өзім әрең дегенде көтеріп, қыздың кеудесіне салғанымды білемін. Осы бір өмірі көрмеген, қолым ешқашанда тимеген жұмсақ, жылы, рақаттай тәтті кеудеге алақаным желімделіп қалғандай жабысып, қозғалмастан жағып алды. Екі шекемді қан теуіп, өн бойымда өзгендей тасыған әлдебір отты толқындар лықсып, кесмерінен аса керісіп бәра жатқан іспеттенді. Мен қыздың қарсылығын күткендей едім. Бірақ қыз қарсылықтың нышанын да білдірмеді. Мен енді не істер екен дегендей, кеудесі бір жоғары көтеріліп, бір төмен түсіп, үнсіз, дыбыссыз қатты да қалды. Содан соң барып мен ақырын қолымды қозғадым. Осы кезде қыздың ішкөйлегінің астынан сәл ғана діріл білінгендей болды. Ондай діріл менің өз қолымда да бар еді. Сол сәл дірілмен келіп менің қолым қыздың оң жақ алмасының үстінен шықты. Алма ашық емес, сыртын қол тайғанатағын сырға жібекпен тырсылдата қаптап қойғандай боп көрінді. Екінші алмасы ашық болар деп ойлап, ақ мамасын іздеген ашқарақ баладай шыдамсыздықпен қолымды солға қарай жылжыттым. Ол да жабық екен. Саусақтарымының жалынғандай боп діріл қаққан сабырсыз шапшаң қимылы әсер етті ме, қыз кеудесін кеудеме тигізе, ыстық демімен бетімді шарпып, маған қарай бұрылды да, сол қолын арқа жағына қарай созып, әлдебір нәрселерді тырсылдатып ағытып жатқандай болды. Бұл кезде мен оның атлас иығын қайта-қайта емірене сипағанымды білемін. Тананың кеудеме тірелген аршын төсі мен бетіме соққан ыстық лебі, жағадан толқындай шегініп, алыстап кеткендей болды. Сөйтсем, қыз қайтадан шалқасынан жатқан екен. Менің қолым ашқарақтанып, тағы да жаңағы жерді сипалады. Арқадан ағытылып, бос қалған бюстталытер астынан топ-топмақ, тып-тығыз қыз алмасы қолыма ілінді. Менің уысыма ғана арналып жасалғандай шап-шағын, бірақ адамның өн бойына бірден электр отының жарқылындай ұшқынды діріл шапатын ғажап дүниені қайта-қайта сипай бергім келді. Ағаш басында тұрған алманы жұлып алардан бұрын оның қатты, жұмсақтығын білу үшін адам уысына салып, ақырын қысып көрмейтін бе еді. Менің де сөйткім келді ме, білмеймін (тәгі

мен оны өз бағымның алмасы деп ойлап қалсам керек), бір кезде қыздың алмасын құшырлана қысып жібергенімді өзім де байқамай қалдым. Қыз да сүйсініп кетті-ау деймін, «Hi!» деп қалды. Содан кейін тек алмасы ғана емес, бар денесін менің алақанымның астына салып, тұла бойын тұтас менің денесін менің алақанымның астына қарай жиырып, кішірейіп, бір уыс боп бүктетіліп бара жатты. Алмасын қысқан қолымның сыртынан қайта-қайта сипалап, Тананың да аса бір тәтті құмарлықтың ырқына беріле бастағанын аңғарғандай болдым.

Бұрын жалаңаш қызды құшақтап кім көрген, шіркін! Танамен бір төсекте жатқан сол сәтте ажалға арналып, бір арқанмен мағалған Енлік пен Кебек сияқты тас қамау, берік шырмаула қалғандай, қазір екеуміз шыннан шыңырауға құлайтындай күй кештім. Биіктен бүтін дене боп лақтырылғанмен, етекке түскенде парша-паршам шығатынын білсем де, сол шыңырау түбіне тез құласам екен деген жүрегімде жалғыз жалын тілек барын аңғардым. Бұл сәт маған аса тәтті де, асқан үрейлі де көрінді. Мен шыңнан шыңырауға қарай таратылған әлдебір құпия күштің арнасында тұрғандай болдым. Ақ көбікті аузын ашып толқын-толқын болып, суылдаған дыбысы білініп, кемерден аса лықып келе жатқан сол күш қазір мені жаңқадай жұлып әкеліп, құздан төмен қарай құлатып қоя беретін сияқтанды. Осы соңғы сәтте ойымда айдалаң, алыстан – сонау шыңырау түбінен шыққан ашы үндей болып, әлдебір қарсылықтың әлсіз лебі білінді. Бара-бара ол үн күшейіп, күшті бір әннің әуеніне айналған сияқтанды. Бұл әуен жаңағы мені құздан құлатуға асығып, айдаһардай жүз бүктеле лықып келе жатқан белгісіз күштің суылдаған үнін өшіріп, оны еңсере жеңіп, теріс аққан судай етіп, кері қуып бара жатқанға ұқсайды. Мен оның мұншама екпінді не ән екенін ұққым, білгім келгендей, құлағымды тосып, бүкіл жер шарын уыстағандай боп қыздың алмасы үстінде жатқан «қолым» сәл босап, қалт тыңдап қалған іспеттендім. Ақыры мен ол әнді де, оны шырқаушыны да таныдым.

Сол сәттен төрт жыл бұрын, 1940 жылдың жазында, осы ауылға, маған қонаққа педучилищесіде бірге оқыған жалғыз жан досым Заман келіп, осы үйге қоңды. Заман бұрын бұл маң естімеген жаңа бір жақсы әнді өзімен бірге ала келді. Әннің аты «Зәуреш» екен. Мазмұны: оба жалмаған отыз ұлдан қалған жалғыз қызын іздеп келген сөрлі әке қызының да өлігі үстінен, қабір басынан шығады. Сондегі әкенің Құран орнына зарланып айтқан аза әні тыңдаушыны еріксіз егітіп жібереді. Мол дауысты, ашық үнді, жайдары мінезді, қою бұйра шашы маңдайына түскен, жұмсақ нұр шашатын қоныр қой көзді жас Заман біздің осы үйдің қасында отырып, сол әнді шырқағанда, оның үніне бүкіл ауыл жиналған еді. Сол күні түнде Заман екеуміз біздің үйдің төрінде, дәл осы арада, Тана екеуміз жатқан жерде, айқара құшақтасып ұйықтаған едік. Сонда ол маған өз ғашығы Тана жайында сыр шерткен еді. «Ер мінезді, ер көңілді менің Танамдай қыз жоқ», – деп қуанған еді. «Ол екеуміз тірі болсақ, қайтесек те қосыламыз», – деп ант еткендей де болған. Енді, міне, сол жерде төрт жылдан кейін мен Заманның өзін емес, сүйген қызын құшақтап жатырмын. «Апырау, менің мұным жөн бе? Заман қайда? Қазір құшағымда жатқан сол досымның кеше бір-бірінен ыстық ләззат татысып, бірімен-бірі қосылуға ант етісіп, уәде байласқан қызы емес пе еді? Ол тірісінде мені бүйтіп Тананың қасына жатқызбас еді-ау. Ол Тананы көктегі Күннен де, жердегі желден де, көлденен көзден де, гүлеген сөзден де, мен тұрғай өзінен де қызғанар еді-ау! Ендеше менің мұным оны өлді деп басынғаным ба? Мен құмарлық қысып ләззаттың осынау өзін сипалаған қос шыңының төбесіне көтерілсем, өзін досым Заманның зиратын таптағандай болмаймын ба? Таптағаным емес пе. Жоқ, олай болмайды. Жаным тірі тұрғанда мен досымның атына кір келтіруге тиіс емеспін. Танадан ләззат ұрлап, дос қарызы, дос аруағы алдында қарабет болуға хақым жоқ!»

Осылай деп ойлаған маған Тана екеуміз жатқан төбесі аласа, тастай қараңғы тар болме көрдісі қорқынышты боп кетті. Тананы құшақтап жатып, сауыдыраған сүйек үстінде

ләззат ойнағын салғандай көрініп, төбе шашым тік тұрып, жаным тігіркенге түсті. «Арысыз, абыройсыз, адамгершіліктен азған ит екенсің», – деп өзімді-өзім кінәладым. Биік төсекте бөлек жатқан Тананы азғырғандай боп қасыма шақырып алғанымды сұмдықтай сезіндім. Содан кейін қолымды Тананың кеудесінен тартып алмақ болып, қозғай бастап едім, Тана оны шап беріп ұстай алып, «Тағы да қысшы, тағы да!» дегендей, кеудесіне қатты басып, босатқысы келмегендей ыңғай танытты. Әлде Тана менің алма қысқан қолым сәл босатса болды, кеудеден төмен сырғанап, жүгенсіз жүйріктей лағып басқа жаққа кете ме деп қорыққандықтан сөйтті ме, оны аңғара алмадым. Қылмыс істегендей боп сасқалақтаған мен қолымды күшпен тартып алуға шамам жоғын сездім де, енді қайран досымның өзін көмекке шақырдым.

– Осыдан төрт жыл бұрын, – дедім мен Танаға даусым дірілдеп, – қазір сен екеуміз құшақтасып жатқан осы жерде егіз қозыдай болып Заман екеуміз жағып едік...

Заман атын естігенде Тананың менің қолымды қысып жапқан қос алақаны ортасынан үзілген серіппедей босап, суып, сырғанап жерге түсіп кетті. Осы кезде мен қыз кеудесінде тұтқында қалған қолымды босатып алып, қыздан бойымды бөлектей түсіп, Заманның біздің үйге сол жолғы келісін ұзақ әңгіме етіп айттым. Заман аты аталғаннан бастап Тана қайта жылап, солқылдап келіп сан рет маған бетін басты.

Екі дос бір-біріне сыр айтады,

Әкесі баласына шын айтады.

Айрылып, Зәуреш, сенен қалғаннан соң,

«Көке!» деп енді мені кім айтады?! –

деп Заман көкірегі қарс айырылғандай боп шерлене шырқағанда, біздің ауылдың көрі-жасының көзінен жас парлағанын баян еттім.

– Сонда өзінің осындай күйге душар боларын біліп жылаған екен ғой Заман, – деп Тана қағты күрсінгенде, аузынан шыққан отты жалын менің бетімді ғана емес, барша жанымды жалап, жайлап күйдіріп барып тынды.

Өсіп екеуміз ұзақ жаттық. Әңгімені айта-айта екеуміз де шаршадық. Екеуміздің де тамырымызда тулаған бағанағы ыстық қан салқындап, сабасына түскендей болды.

Бір кезде қасымда үнсіз жатқан Тананың інінен бір нәрсе үзіліп кеткенге ұқсады. Оның менің иығымда жатқан сол қолы сылқ ете түсті де, қорғасындай салмақпен сырғып келіп бетіме тиді. Мен оны енген көтердім де, илікпейтін ағаштай икемсіз боп қалған қыз қолын жайлап қана жашына салдым. Ұзақ жылап, қайтадан маған қарап қырындап жапқан қыз шалқасына аунап түсті де, танауы пыс етіп, тәтті ұйқыға кетті.

Ертеңінде түске таман, Тана үш күнге сұранып келгендіктен, оны Ақжалға жібермей үйде қалдырып, өзім ауыл аралап, кемпір-шалдарға сәлем берейін деп көшеге шықтым. Алдымнан соғысқа бармай ауылда қалған, кішкентайдан бірге өккен құрбым Төкеш кездесе кетті. Қолхозда бригадир екенін ол алдыңғы күні түнде, алғаш кездескенімде айтқан болатын. Екі бұты талтақ үш бұрышты саржан ағашын иығына салып алып, бүкендеп келеді екен.

– Ереке, бағыр, сәлем бердік. Кеше қайда барып келдің, неге ат сұрамадың? – деді ол қос қолын бірден ұсынып.

– Солдаттың аты екі аяғы ғой, – дедім де, ауданға, военкоматқа барып тіркеліп қайтқанымды айттым. – Сен ерте жер басына кетіп қалған екенсің, көлік сұрап Бүркітбайға барғым келмеді, – дедім.

– Айтпақшы, құсың құтты болсын, – деді Төкеш екі көзі күлмінделіп, екі танауы қусырыла түсіп.

– Қайдағы құс?

– Кеше кеше қарай Ақжал жақтан бір ақсұңқар құс ұшып келіп, сенің қолыңа қонды деп естіп едім. Сонау соғыстан елге келгенде еңбегің еш, құшағыңның құр болмағанына қуанып жатырмыз.

Төкештің Тананы сөз қылып тұрғанын енді түсіндім. Көктемде мұз үстінен жүрген қызыл судай болып, ауылға Тана жайында өсек жайылып қалғанын да жаңа сездім. Сондықтан түсімді бірден суыққа сала бастадым.

– Батыр, шыныңды айтшы, қалыңдың ба бұл қыз? – деп Төкеш қайтадан қылмындады.

– Жок, досым, – дедім мен.

– Қой, оны түнде қасына онаша алып жатыпсың ғой. Қалыңдың болмаса ол не?

– Бөлек жай болмаған соң, бір бөлмеде жағпағанда қайтесің? Ал оны кім айтты саған?

– «Ел құлағы – елу» деген емес пе? Жұрт сенің кішкентай жиендеріңнен естіпті.

– Балалар не біледі, – дедім мен салмақты түрде. – Ел де бала сияқты естігенін айта береді. Бірақ сен сенбей-ақ қой оған.

– Мен неге сенбеймін, – деді Төкеш қылмындай түсіп. – Мен елден артықпын ба сонша? – Содан соң көшеде екеумізден басқа ешкім көрінбесе де, құлағыма кеп сыбырлады. – Қыз деген қызыл гүл сияқты емес пе? Шырынын шашып, сыбағанды алып кет одан. Сонда ол тырп ете алмайды. Шырыны бар ма екен өзінің?

Осылай деп ол өз-өзінен мээ болып, қарқ-қарқ күлді. Мен ыза боп кеттім.

– Мен соғыстағы солдатпын! – дедім даусым қаттырақ шығып. – Бүркітбай екеуің сияқты елдегі қыз-келіншектің шырынын тексеріп жүргенім жок. Білмеймін несі бар, несі жоғын.

– Қойдым, қойдым, батыр-екесі, қойдым, – деді ол екі қолын бірдей төбесіне көтеріп. – Бірақ есінде болсын, келіншектің шырмауығы болса да, шырыны болмайды. Ал жанағы «білмеймін несі бар, несі жоғын» дегенің Байбала қыздың Сабырбай ақынға айтқанына ұқсап кетті.

«Ақын» деген сөзге құлағым елең ете қалды. Ол не әңгіме екенін білгім келді.

– Ол қандай сөз? – дедім ажарымды сәл жылытып.

– Білгің келсе айтайын. Кейін соғысқа қайта барғаныңда солдаттар арасында да айтып жүруіңе болады. Қызық, – деп Төкеш мені ынтықтыра түсті.

– Ертеректе, мына Сыбанның бір елінде он жеті ақын болыпты, – деп Төкеш ашаршылық жылдары ауып келген ауылдағы екі үй жақты иегімен нұсқалды.

– Сыбан-мыбанда шаруан не, «осы елде» деп айта бермейсің бе? – дедім мен Төкештің ру қуалай сөйлегенін ұнатпай.

– Жарайды. Сол елде Сабырбай деген ақын жігіт, Байбала деген ақын қыз болыпты, – деді ол саржан ағашына винтовкадай-ақ шірене сүйеніп тұрып. – Сол екеуі он жеті ақынның ішінде өмір бойы өзара қағысып, айтысып откен екен дейді. Бірақ қанша аңдыса да бірін-бірі жеңе алмапты. Бір күні Сабырбай Байбаланың күйеуге шыққалы жатқанын естіп, енді оны жеңетін жерім келді деп ойлайды. Кешке ол өзіне той хабарын жеткізетін бірнеше жас жігіт, келіншектерді сайлап қойып, атын шылбырынан ұстап, той болған ауылдың сыртында отырады. Бір кезде той тарқап, жеңгелері Байбаланы күйеудің қойнына салу үшін отауға қарай алып жүреді. Хабаршы келіншектердің Сабырбайға жетсін деп сықылықтаған күлкісі, шолпы сылдыры ақынға айқын естіліп тұрады. Қыз шолпылары сылдырап күйеу жайғасқан төсектің алдында шешініп жағыр дегенді естіп, Сабырбай атына мінеді. Ақын айлы түнде, ақбоз аттың үстінде, ақ домбыра қолында, түнгі тыныштықты бұзып, дүбірлетіп дүңкілдетіп, ақ отаудың жанына жетіп келіп, өледетіп қоя береді. Күйеу құшағында жатқан Байбала оның әніне ән, әзіліне әзілмен жауап береді. Сонда Сабырбай қызға қайта айтатын сөз таба алмай, «Болмас, Байбалаға дауа жок екен», – деп, атын борбайға бір салып, жөнеле берген екен дейді. Жанағы сенің сөзің осыған ұқсады дегенім ғой, – деді Төкеш әңгімесін аяқтап, қайтадан қылмындап. – Байбала айтқандай, «Той болған жер төмен деп ой боп» қалса деп жатырмын да баяғы.

– Жок, – дедім мен қабағымды қайта түйіп. – Елқашанда олай болмайды.

– Жарайды, ал қайда беттеп барасың? – деді Төкеш.

Мен ауыл аралауға шыққанымды айттым.

Осы кезде қасымызға жас жігіт Тұрсын келді. Ол трактор бригадасында учетчик екен. Төкеш екеуі ақылдасын, Тұрсын бүгін ауылда менімен бірге қалатын болды. Төкеш екеуінің жұмысын қоса атқармақ боп, ертең өзі маған серік боп ауылда қалу үшін жер басына қарай кетті.

Тұрсынды ертіп жүріп, ауылдың үлкендеріне тегіс сәлем беріп шықтым. Соғыста тұл қалған жесір жетселеріме аман-дастым. Кірген үйімнің өлгендеріне көңіл айтып, соғыста тірі жүргендерін осы мен сияқты боп, аман-есен қайтып келеді деп жұбаттым. Үйден-үйге ілесе жүріп Тұрсын кімнің үйінде қандай хал-ахуал бар, ауыл соғыс кезінде қандай қиындықтар көріп жағыр, қай үйге қарақағаз қашан келді — соның бәрін жақ жаппастан баяндаумен болды. Менен алты жас кіші, мен соғысқа кеткенде төртінші класта оқып жүрген бала Тұрсын енді ширақ, пысық, елпек жігіт болыпты. Үлкенге қызмет етуге даяр тұратын жылпостығы және білінеді.

— Мынау Бүркітбай ағайдың үйі, кіресіз бе? — деді Тұрсын колхоз председателінің үйінің тұсына келгенімізде. Мен ол үйдің кімдікі екенін Тұрсын айтпаса да білуші едім. Қу бала мені қайтер екен деп, әдейі айтты-ау деймін. Өйткені менімен уәдесі бар Сәлиманы бұзып, Бүркітбай алып отырғанын бүкіл «Ақбота» ауылы білгенде, ол білмеуші ме еді?

— Ол кісі өзі қайда екен? — дедім мен Тұрсынға осы кезде өз көңілімнің алай-түлей боп кеткенін сездірмеуге тырысып.

— Кеңседе шығар, — деді Тұрсын.

— Жұр, онда кеңсеге барып, Бүкеңе де сәлем берейік. Ол кісі менің бұрынғы бригадирім ғой.

Тұрсын бетіме қарады. «Қу бала, күйімнің қандай екенін білгің келеді-ау, тегі» дедім ішімнен. Балаға бәрібір сыр бермеуге бақтым.

— Жарайды, жүріңіз, кеңсеге барайық онда, — деп Тұрсын қайтадан лып ете қалды.

Колхоз председателі Бүркітбай Тұлқышевпен кеңсе алдында кездестік. Ол ішген сыртқа қарай шығып келеді екен. Басында қызыл пұлшпен тысталған түлкі тымақ, аяғында саптама етік. Сақал-мұрттан қылтанақ жок, бет-аузы жып-жылмағай, бөшкедей сары шал бізді көргеннен кейін, жылан көзін маған қадап, маңғаздана тоқтап қалды.

— Ассалаумағалейкүм, Бүркітбай аға, — дедім мен елдің үлкендерге құрметпен осылай сәлем беретін дәстүрі бойынша, өзімнің оған деген наразылығымды сездірмеуге тырысып.

Әрине, Бүркітбай менің келгенімді әлдеқашан естіген болуы керек. Көргеніне танданбады. Аузындағы насыбайын таяғтай жуан сұқ саусағымен алып жерге тастап, бір түкірді де:

— Уағалейкүмүссәлем, қашан келдің, бала? — деді.

— Алдыңғы күні.

— Ойбай-ау, содан бері неғып кеңсеге келмей жағырсың?

— Кеңсеге келетін уәкіл емеспін ғой мен, — дедім өзімді-өзім зорлай күліп. — Кеше военкоматқа барып қайттым. Бүгін ауыл аралап, үлкендерге сәлем беріп жүрмін.

Бүркітбай кекжііп қалды. Мен де үндемедім. Менің көзім оның басындағы түлкі тымаққа қайта түсті. Шашақты екі құлағы пілдің құлағындай үлкен сары тазы көз алдыма елестеді. Ол Бүркітбайдың қасына керіліп келіп тұра қалып, бірден пілдей боп үлкейіп, Бүркітбай қандендей кішірейіп кеткен сияқтанды. Содан соң Лашын оқ тиген пілдей шөгіп, басын алдыңғы екі аяғының үстіне салып, тас болып қағып қалған іспеттенді...

Мен тістепіп, басымды шайқадым. Бүркітбайдың көзі менің оң жамбасымдағы пистолетіме түсіп кетті де, дір еткендей болып:

— Өй, Ербол, өзіңнің мылтығың бар екен ғой, — деді.

Өн бойымды ыза буып тұрған мен де қырыстана қалдым.

— Бар. Жау майданда ғана емес, елде де бар. Кездескен жауынды жайратып кет деп әдейі берді, — деп қалың, қатты сары былғарыдан жасаған кобураны сыртынан сықырлата сипап қойдым.

Мен қолымды мылтыққа қарай апарғанда Бүркітбай әлденеден сескеніп, қозғалақтап қалды. Бірақ мен мылтық суырмаған соң тез тыныштанды да:

— Қой, Ербол, елде жау қайдан болсын, — деді айтарын айтса да қайтадан қыбыжықтап. Содан соң суға салған қондей болып, бірден жібіп, жұмсай қалды. — Керегің болса айт, Ербол. Немесе қасындағы Тұрсыннан үйге барған соң айтып жібер. Майдандағы жауыңгерден не аяймыз?

— Рақмет. Ештеңе де керегі жоқ, бәрі де майданда бар. Сізден председателі еді деп бірдене сұрағалы келгенім

жөк, бұрынғы бригадирім еді деп сәлем бере ғана келдім, — дедім «бұрынғы» деген сөзді нығарлай айтып. Сол арқылы бүгінгінің маған бір тиынға қажеті жоқ дегенді де тұспалдап сездірдім.

— Мейлің, мейлің, — деді Бүркітбай қайтадан тәкаппарлана бастап. — Колхоздың далада шашылып жатқан малы жоқ. — «Жаны да жоқ» деңіз, — дедім мен мырс етіп. Мұным оған өзімше атқан екінші оғым еді. Бұл Сәлиманы тұспалдағаным болатын. — Колхоздың мал-жанын кәрі қасқырлардан сақтай білген жөн.

Қу шал менің бұл сөзімнің де астарын түсінді. Бірақ ұқпаған, ұқса да тура мағынасында қабылдаған боп, үндемей қалды.

— Ал, сау болыңыз, — дедім мен тез кепкім келіп.

— Жолың болсын, — деп мінгірледі Бүркітбай.

Біз кете бардық. Бүркітбай сол орнында тұрып қалды.

Ол мені үйіне шақырған жоқ. Сондықтан мен баруға тиісті емеспін. Сәлиманы несіне көремін. Адуын шалдың әйелі болған соң ол енді мені неғылсын деп түйдім.

Сонымен, кешке үйге кайттым. Қайтып келе жатып та, күні бойы үй арасында жүріп те Тананы есімнен шығармадым.

«Апырау, түндегім теріс пе? Жоқ, дұрыс. Тананың маған деген айқын ықыласы бар емес пе еді? Болса, болар. Бірақ Заман өлді деп хабар алған соң, Сәлима менен кетіп қалған соң туған ықылас шығар ол. Сол ықыластан артықтың керегі не маған, қойнымда жатқан қызды құшып, құмардан шықпаймын ба бір? Жоқ, олай стүім дұрыс емес. Мен қыздың да, өзімнің де ертеңімді ойлауым керек. Ертең мен соғыстан аман келсем жақсы. Тағы да менің жаманатымды естіп, қыз байғұстың жүрегіне екінші рет қанжар сұғылмаса құба-құл. Бір күнгі нәпсіден өмірлік өкініш тумасына кім кепіл?» Осылай деп күні бойы өзіммен-өзім іштей сөйлесіп, жауаптасып, ақыл қорытумен болдым.

Кешке қыз төсекте, мен жерде, екеуміз екі бөлек жаттық. Мен қызды қасыма шақырмадым. Ол да үндемеді. Екеуміз

екі жерде бірімізге-біріміз білдірмей дөңбекшіп, таңды атырдық.

Бұл күні Төкештің үйіне қонаққа барып қайттық. Төкештің қаладағы апа-жездесі таңдан әперген сұлу келіншегі Мәстураны көрдік. Алтын сырға, ақ білезік, алтын сақиналары жалтылдаған сұңғақ бойлы ақ келіншек қолхозды ауылдың келіні болудан гөрі үлкен қаланың артисткасы болуға лайық екен. Тана екеуміз солай деп ұйғардық.

Сонымен, үшінші күні түнде, шам сөнгеннен кейін, қыз түнде жалғыз жатқан төсегінің алдына барып, сырт киімдерін шешініп болды да, төрде жатқан маған тіл қатты:

— Ербол.

— Ау.

— Ұйықтаған жоқсың ба?

— Жоқ.

— Онда құлақ сал.

Мен басымды көтеріп, жастыққа шынтақтадым.

— Жұрт соғыстағы жауынгерлерді қыран деп атайды ғой, — деп бастады Тана сөзін. Кездескеннен бері оның шешендігіне көзім жеткендей болған еді. Соны дәлелдей түскісі келгендей бүгін бірден тұспалдап сөйледі. — Осы өңірдің қыраны өзіңсің. Сонау майданнан шарықтап, туған жер аспанына келіпсің. Түсер тұғырың тайып кетті, досың өліп қалды. Қияда шарықтап жүрген қыранның көзіне төмендегілер ештеңе болмай құсалаңа ма деп, сені аяғанымнан, әрі жақсы көргенімнен, қызықсаң тоят алар қызылық болайын деп бел буып едім. Ендігісін өзің біл.

— Танажан, пияғылдан садағамын, — дедім мен даусым дірілдеп. Содан соң түрегел, төсегімде отырып, бар сырымды ақтардым. — Мен саған алғашқы түнде-ақ ынттыққанмын, Тана. Қазір де жүрегім лүпілдеп, құмартып отырмын. Өзімді қинап, үш күннен бері тежеп келемін. Тежейтінім: ертең мен соғысқа кетемін. Одан аман-есен оралсам жақсы. — Осы арада мен күле отырып, Төкештің кешегі «сыбағанды» алып кет, сонда тыпыр ете алмайды» дегенін айттым. — Төкеш айтқандай «шырыныңды шашып» кетіп, қайта оралмай қалсам,

жаяу шығарып салдым. Айрылысар жерде екеуміз құшақтастып тұрып, бір-бірімізді қия алмай, күшырлана сүйістікте, тез ажырасып кеттік. Ол велосипедтің жетектеп Ақжалға қарай, мен жаяу ауылға қарай қайттым. Қайта-қайта қол сермесіп, біріміздің сыртымыздан біріміз ұзақ қараеып тұрып, арамыз алыстай берді.

Түстен кейін, кешкі пойызға отырып, Алматыға, одан әрі қайтадан майданға кетпек бол, ауылдан мен аттандым. Токеш пен Тұрсын екеуі пар аг жегіп мені «Ақботадан» жиырма бес километр жердегі Біртөбе станциясына алып жүрді. Бірақ ауылдан бір аттанып кетіп, бес-алты километрден кейін ауылға қайта оралуға тура келді. Бағана, үйден шығарда Қарашекені қораға қамап, есікті бекітіп кетіп едік. Соның қалай босап, бізді қалай тауып келгенін білмеймін. Бір кезде ол бар пәрменімен жүгіріп, тілі салақтап біздің соңымыздан қуып жетті. Арбаны тоқтатып, үшеуміз бірдей: «Кет!» – деп, итті үйге қарай қудық. Тұрсын жерден алып тас та лақтырды. Ит кетпей қойды. «Не атып өлтіріп кет, не қасыңнан қалдырмай алып кет» дегендей боп, анадай жерге барып, маған телміре қарап жатып алды.

– Станцияға барса не қанғып кетеді, не пойыз басып өлтіріп кетеді ғой мұны, – деді Төкеш.

Амалсыздан аттың басын ауылға қарай қайта бұрдық. Үйдің жанына барған соң Қарашекке ешкімге ұстапай қойды. Төтем шақырса да, балалар ұстайын десе де, үйден аулақтап, станция жақтың жолына қарай сытылып шыға берді. Ақырында қолыма шынжыр ұстап Қарашекке мен барып едім, ол қашпай, құйрығын бұлғандатып, төрт аяғын көкке көтеріп жата кетті. Екі көзі менде, «қалмаймын, тастама» деп жалынып жаққан сияқты. Мен оның қарғыбауына шынжырды таққанымда иттің көзінен жас парлап қоя берді. Менің сол жерде Қарашекке жаным қатты ашып кетті.

– Қой, Қарашекке, мен келемін, соғысты бітіріп қайтып келемін, – дедім сасқанымнан.

Қарашек: «Сөйт! Сөйт!» дегендей боп, құйрығын бұлғандатып. Иттің иссіне мұншама адалдығы көңілді босап-

сенің Заман өлімі тілгілеп кеткен жүрегінің жарасы жазылмай жатып, мен оған екінші қанжар боп және қалмаймын ба? «Ат аунаған жерде түк қалып» жүрсе, оны қайтесің? Ол жас жаныңа азап, жас басыңа және қасірет емес пе? Бүкіл Отанның бар халқын азап пен қасіреттен азат етісемін деп шыбын жанды шүберекке түйіп жүрген солдат мен ендігі ең жақын жандарымның бірі сенің басыңды өзім азапқа дұшар етсем, онда менің нем солдат, өзгеге менің нем қорған! Одан да бұрын, майданда «өлді, хабарсыз кетті» дейтін адамдардың жаралы боп жау қолына түсіп, өлмей тірі қалағындары да кездеседі. Жасырын тапсырмамен жау тылына жіберілетіндері де болады...

Тана менің сөзімді төсекте, аппақ сирақтарын еденге салырып отырып тындаған еді.

– Аһ, ондай атты күн болса, мен бақыттымын ғой, Ербол, – деп қыз жастықты құшақтап құлай кетті. Әкем мен шешем жапқан ескі темір кереует Тананың көкірегіндегі күйікті ауырсынып, белі қайысқандай, бір сықыр етті де тынды. Мен ойымды жинақтап, сөзімді аяқтауға кірістім.

– Бүгін мен үш күн өзімді берік ұстай алмасам, ертең Заман тірі боп шыкса, ел алдында сен екеуміз қарабет болмаймыз ба, Тана? Онда менің Бүркітбайдан, сенің Сәлимадан нең артық? Соғыстан кейін Заманмен жүз көрісер шақ болса, екеумізді ең алдымен Бүркітбай табаламай ма? Сыртына шығармағаныммен іштей болса да Сәлима ойламай ма? Мен сондықтан шыдап жатырмын, шыдайын деп жатырмын, Танажан.

– Өлді деген адам тіріледі деген ойымда жоқ еді, – деді Тана даусы дірілдеп. – Онда менің үмітім үзілмеген екен ғой әлі. Заманым, жаным, барсың ба, тірісің бе? Кеш менің бір жолғы осалдығымды, – деп қыз «аһ» ұра дыбыстап барып үнсіз қалды. Жастықты тістелеп, тұншығып, солқылдап жылай берді.

Сөйтпін, ол қызбен мен осылай үш күн бірге жаттым. Сол үш күнде үш рет қылкөпірден өткендей болдым. Тізем дірілдеп, буыным қалтыраған сәттер болса да, құламай аман өттім. Төртінші күні таңертең Тананы жарты жолға дейін

ты. «Сәлимадан сен сенімді болдың-ау, Қарашеке», – деп ойладым оны үй алдындағы қазыққа мықтап байлап жатып.

Біз арбаға қайта отырдық. Тағы да «Қош, қош!» – деген дауыстар естілді. Жиендерім, жеңгелерім жылады. Алайым жаулығының шетімен тағы да көзін сүртті. Осының бәрі ауыр жүк болғандай қос ат жеккен арба тағы да орнынан әрең қозғалды. Мен енді Қарашекеге қарамадым. Адал достың ауыр қайғысын көргім келмеді. Арба үйдің бұрышынан станция жаққа қарай айнала бергенде иттің қыңсылап, қыстыға арас арс етіп қалған ақырғы даусы естілді. Ауыл адамдарының менімен қоштасып тұрып күрсінгендері, жиендерімнің жылағаны, жеңгелерімнің менен жасқанып, үн шығара алмай сынсығандары, Қарашекенің қатты қыңсылап, не шынжырын, не мойнын үзердей боп, арбаның соңынан қоса ұмытылмақ боп, темір шынжыр босатпай қылғына «Қош, қош!» дегендей боп екі рет арас еткені – бәрі-бәрі, майданға қайта аттанған менің құлағымда кетті. Кешке жолаушы пойызына ілігіп, Алматыға қарай бет қойдым.

Вагонда келе жатып, ауылда өткізген төрт-бес күнімді тағы да еске алдым. Еске алдым да, Танамен бірге болған үш күнгі ұстамдылығымды бір жолғы ұрыста жау танкісімен жалғыз өзім жекпе-жек беттескен сұрапыл шайқаспен салыстырдым.

Ол ұрыста жау біздің жаяу әскерді кейін тықсырып, тура наводкада тұрған біздің бағареяға танкілер дүрсе қоя берді. Қарасам, бір зеңбірек расчетынан бас көтерер адам жалғыз мен ғана боп қалыпшын. Көздеуші мен оқтаушы екеуі де оққа ұшқан. Өзгелер жаралы боп кетті. Одан кейін маған зеңбіректі оқтап беріп тұрған жалғыз жауынгер бар еді. Танкіден атылған снаряд жарықшағы оны да жалп елкізді. Оқсыз, отсыз зеңбірек жау танкінен жасқанғандай бүкірейіп, бүк-жипіп, мойнын ішіне алып, үнсіз қалды. Оның донғалағын құшақтап, жерге кіріп кетердей жабысып оқоп ішінде мен жағырмын. Біресе ұзын стволы қылқандай зеңбірек көмейінен күрк-күрк жөтеліп, біресе пулеметтердің тажал өңешінен шыққан ыстық қорғасын лебімен жолындағының бәрін

жайлап, жарқ-жарқ еткен жылданбауыр тісін шақыр-шұқыр шайнап, бейне бір сені жалмауға жұтынып келе жатқан таудай темір құбыжықтың алдында оған қарсы шығуды былай қойғанда, жерден бас көтеруің өзі ешбір алам баласына оңай іс емес, сіра. Өн бойым жерге желімделіп қалғандай боп, басымды көтертпей бір ауыр қол желікменің шығарлай басып тұрған тәрзіденіп, біраз үнсіз жаттым. Танкінің тура маған қарай зымырап келе жатқанын, оқопты ойрандап, оның ішінде үнсіз бұғып жатқан зеңбірекпен екеумізді жаныштап, жермен-жексен етіп кететінін біліп жатырмын. Білсем де танк таптап, жаншыса жанышып-ақ кетсін, бірақ басымды көтермесем кайтеді деп ойлаймын. Бір кезде дүбір жақындап, айналам, астым дірілдеп бара жатты. Осы кезде танкіге қарсы қолданатын гранатты қыса ұстап, орнымнан қалай атып тұрғанымды өзім де білмей қалдым. Қорқақтық етегімнен таратып: «Бұқ, бұқ!» – деп босатпай жатқан соңғы сәтте жауға деген өшпенділік орнымнан көтеріл-ау деймін мені. Сол жолдан кейін мен солдат қабылдар шешімінің ең мәндісі соңғы сәттегі шешім екен-ау деген ойға келдім. Солдатты ер етегін де, жер етегін де сол соңғы сәт шешімі деп білдім. Кімде-кім соңғы сәтте бойындағы бар үрей, қорқынышты жеңіп, азаматтық борышын орындаса – ол нағыз жауынгер. Тек солдат қана емес, адамның әр істің соңғы сәтіндегі ұйғарымы, сол сәтте өзін-өзі ұстай білуі оның адамгершілігін танытатын болуға тиіс. Иә, сонымен, орнымнан тұрғаннан кейін мен де темір танкіден бетер тістеліп, жағым қисая ашылып, бар қуатымды қос қолыма жиып, шоқпардай гранатты танкіге қарай сілтеп кел қалдым. Содан кейін жалп етіп, өз окобыма қайта құладым. Танкінің «жан бергені» сондай қиын болады екен. Алдымен сұрапыл бір дыбыс шықты да, дүние солқ ете түскендей болды. Жер төңкеріліп кеткенге ұқсады. Содан соң қарамай, бензиннің иісін тарата лап еткен кара жалын қолымды, желкемді жалап жіберген сияқтанды. Артынан аман екснімді бір-ақ білдім. Екі құлағым таскерен боп қалыпты...»

– Ой, мен мұны жүрек жұтқан бағыр деп жүрсем, өзі қорқақ та болған екен ғой, – деді Зайкүл бір қолыммен мені

иығыннан баса ұстап, екінші қолымен кеудемді нұсқап. Зайкүлдің әлде әзілдегісі келді ме, әлде мені әжуалағысы келді ме, оны білмеймін. Бірақ мен оған шынымды айттым.

– Мен ұрысқа кірер алдында әрқашанда қобалжушы едім, Зайкүл, – дедім жайлап. – Бірақ қобалжыған сайын, не ғажап екенін білмеймін, жауымды жеңіп шығатынымын. Сонда осы қобалжудың өзінде де жеңімпаз күш бар емес пе екен деп танданатынымын. Сол жолы жау танкісін қиратқаным үшін мен Жомартбектің кеудесіндегі анау Данқ орденімен наградталған едім.

Осылай деп мен қыздарға Жомартбек кеудесіне тағып жүретін өзімнің орден, медальдарымды нұсқадым. Жомартбек менің наградтарымды әсіресе асханаға барғанда тағып алатын. Өйткені майдангер студенттер қассаға кезексіз жіберілетін. Мен соғыстан келгенімді пайдаланып ас алу үшін алға қарай ентелемей, кезегімді күтіп тұра беретіндіктен, Жомартбек менің тумбочкада жатқан медальдарымды тағып алып, қассаға қарай ұмтылатын. Фанермен қоршалған тар қассада отырған әйелге студенттердің омырауы көрінбейді. Жомартбек ондайда кеудесін шайқап, медальдарын сылдырата қояды.

– Қазір, қазір, – дейді қассир әйел оның майдангер екенін «танып». Содан кейін оған сұраған чектерін жазып береді. Ұзын чекті ашы ішектей шұбатып, қораздана басып ол менің қасыма келеді де, өзімен ілестіріп, үстелге қарай алып кетеді.

Түскі тамақтың уақыты тақап қалғаннан кейін Жомартбек бүгін де сол «кәсібін» істеп, қазір, қолындағы дәптер сөздерін оқығаннан кейін, тайраңдап жатақханаға қарай жүгіре жөнелуге әзір отыр еді. Мен өзін нұсқағаннан кейін Жомартбек қоқилана түсіп, кеудесін қозғал-қозғал жіберді. Күміс медальдар сыңғырлап қоя берді. Оған қыздар күлкісінің сыңғыры және қосылды. Жомартбек дәптерді әрі қарай оқыды.

«Сөйтіп, ол үш күнді ерлікке парапар-ау деп ойладым өзімше. Олай ойлайтыным – баяғыда қазақтың бір бағырынан өміріңізде өзіңіз сүйсінген неше ерлігіңіз болды деп сұрапты-мыс. Сонда: «Өмірі есімнен қалмайтын үш ерлігім бар» деп бағыр мына төмендегілерді айтыпты.

– Бір ұрыста жау қолына түсіп қалдым, – деп бастапты бағыр. – Қалмақтың мені олжа еткен батыры еліңнің ерлерін ата, олардың осал жерлерін айт, қазақтың ұлы өзенінің өткелін көрсет деп қинады мені. Мен айтпадым да, көрсетпедім де. Содан кейін ол мені кесірдегімінен қылқитып жаңа сойылған өгіздің жас терісіне қаптағын, босағасына байлатып қойды. Жас тері жаздың ыстығында бір-ақ күнде кеуіп, сірі боп шыға келді. Күн көгеріле сіріге шелектеп су құйдырады. Ол кезде сірі сәл кеңиді де, құрыс-тырысым жазылып, рақаттанып қаламын. Күн қыза сірінің суы кеуіп, ол енді қайтадан құрысады. Өгіз терісінен жасалған темірдей сірі жан-жағымнан құрсау боп қысқанда сүйектерім сытырлап өліп кете жаздаймын. «Жауға жаныңды берсең де, сырынды берме» деген емес пе? Өлсем өлермін, бірақ сырымды бермесің деп тістеніп, күн сайын бір уыс боп бүрісемін де қаламын. Өстіп бір ай жагтым. Бір айдың ішінде арыстай басым аруақтай болды да қалды. Бір айдан кейін қазақтың бас бағыры келіп, мені қинаған жауды өз қолымен өлтіріп, мені қысқан сіріні өз қолымен тіліп, босатып алды. Бір ай сіріде жатқанымда қыңқ етіп үн шығармағанымды бір ерлік деп білемін.

Түнде, мен далада ұйықтап жатқан жерімде сұп-суық бір дене бақайымнан көтеріліп, кеудеме шығып, жоғары қарай өрмелеп келе жатқанын сезіп оянып кеттім. Қозғалмай жатып байқасам, бақайымнан бері қарай өрмелеп келе жатқан ұл-ұзын жылан екен.

Ұшып тұрсам оның шағып алатынын білдім де, сенің іздеп келе жатқаның осы ғой деп, аузымды аша бердім. Жылан апандай боп жатқан ауызға басын сұға бергенде мойнынан қыршып алды да, жыланның басын сұға бергенде мойнынан шоршып жатқан денесінің қасына түкіріп тасталды. Екінші ерлігім осы деп есептеймін.

Жиырмаға жаңа ілінген қылшылдаған шыдамыңыз жас шағымда өн бойымды қышыма қотыр басып, орнымнан қозғала алмай жатып қалдым. Сонда тұла бойым отқа күйгендей дуылдап, қанша қышынып, қиналсам да, етіме бір рет тыр-

нақ тигізбей шыдап кеттім. Осыны үшінші ерлігім деп айтар едім, – депті батыр.

Мінеки, әр адамның басынан өткерер ерекше үш ерлігі болса, мен мұны өз үш ерлігімнің біріне балар едім, достар!» – деп Жомартбек дәптердің бетін жапты.

Алғашында бұл жайды қыздардың кейбіреулері күле, жымия отырып тыңдағандарымен, ең соңында олардың бәрі де жым-жырт отырып қалды.

– Жок, бұл жазғаныңыз да жақсы екен, ағай, – деді Меңтай ғана әлден уақытта.

– Оның несі жақсы? – деп Зайкүл шап ете түсті. – Үш күн қыздың қасында жатып, жігер көрсете алмағаны жігіттік пе?

– Иә, неге жігіттік емес, нағыз жігіттік, – деді Майра Абаева. – Орынсыз құмарлық – опасыз жаумен тең. Ендеше адамның өз нәпесін тыя білуі – үлкен ерлік.

– Қойындаршы, ерлік соғыста болмай ма? – деді Қанипа қыздардың бұл өзара таласын өршіте түсу үшін шеткерірек отырғандарға қарап көзін қысып қойып.

– Рас, ерлік соғыста ғана болады, бұл қайдағы ерлік, – деді Зайкүл Қанипа өзін қостап отыр екен деп ойлап, одан сайын өршелене түсіп.

– Ой, шырағым, – деді Майра да қызбаланып, – ерлік тек қана соғыста болады деп кім айтты саған? Біле білсең, күнделікті өмірдің өзі ерлік. Егер сен бірденеге ұшырап қалып, мына Жомартбек өзінді алақанымен көтеріп ауруханаға жеткізсе, ол да ерлік.

Жомартбек басын шайқады.

– Оны, кімді алақанға салып, кімді аркалап апаруды ойлапатын шығармыз. Ал Зайкүлді аяғынан салақтатып аркалап алғанға не жетсін. Ол маған да жеңіл, Зайкүлге де рақат, аппақ саны, өзі айтқандай, «түбіне» дейін көрінеді.

Қыздар қыран күлкі болып қалды.

– Әй, әй, менің санымда шаруаң болмасын, – деп Зайкүл Жомартбекке қарап жұдырығын түйді. – Мен бірденеге ұшырап қалсам, бәрібір сен ауруханаға апармайсың. Одан да жедел жәрдемге жалынғаным артық. 03-ке телефон соғыңдар, қыздар, ондай бірдеңе бола қалса.

– Оған да мен жүгіремін ғой бәрібір, – деді Жомартбек күлместен, жымимастан. – Ал сенің саныңда менің ешқашан шаруам болған емес. Кербез ағайыңа көрсетіп жүргенің өзін ғой оны.

Зайкүл Жомартбекті жеңе алмасын біліп, қолын бір сілтеді де, алғашқы әңгімеге қайта оралды.

– Токта, Абаева, сен несіне қызылқеңірдек боласың Ерболды қорғап. Алдымен мұның осы жазғаны шын деп ойлайсың ба?

– Шын. Өмірде ондай болады, – деді Майра.

– Токта, ендеше. – Зайкүл басына келген әлдебір ойға екі көзі жайнанап қуанып кетті. – Ендеше Ерболды періште дейік. Сен сонда мына мақалды білесің бе өзін: «Алтын көрсе періште жолдан таяр» деген. А? Білесің бе?

– Иә. – Майра сасқалақтап қалды. «Апырау, ондай да мақал бар еді-ау. Мына түлкі қыз оны қайдан суырып ала қойды? Бұған енді не десем дауа?» дегендей, Зайкүл айтқан мақалдай адамның адалдығына бұлғартпай сендіретін сөз іздеп, дағдарғандай күй танытты. – Білемін. Ол мақал ғой. Бірақ мақалдың бәрі бірдей...

– Токта. – Зайкүл қолын көгерді. – Емтиханда мақал деген халық жүрегінің шындығы. Мақал – шындық сәулесі деп таңдайың тақылдағанда алдына жан салмайсың. Енді келіп ол мақал ғой дейсің. Мақал болса өтірік демектің сонда?

– Жок, өтірік демеймін, шындық. Бірақ ол қандай мақал? Мәселе сонда. Халықтың адал жүрегінен шыққан, өмірдің философиясын білдіретін, шын даналықты танытағын мақал мен мәтелге дауым жок. Ал халықтың сол даналығына үстем таптың, елдегі қу, сұмдардың өз пайдасын көздеп қосып жіберген қоспалары және бар.

– Мысалы? – деді Зайкүл. – Мысалын айт.

– Мысалы «Бәйбішеге жарасар қолыңды сабасы» деген мақалды ал. Бәйбішеден басқа әйел, келдей әйелдері қолдарына саба ұстаса күнә бола ма екен? Олар қымыз ішсе ауыздарынан ағып кете ме екен? Жок, бәйбішеге жарасқан саба

басқаға да жарасады. Бірақ үстем таптың сабаны бәйбішеден басқаға ұстатқысы келмейді. Кедей, күң әйелдерге саба ұстауға жазбаған деп оларды сендіруге тырысады. Атам заманнан келе жатқан халық мақалы осылай деген дейді. Сол сияқты өздерінің өзгеге жасаған қиянат, қылмысын бүркеу үшін кү, сұм адамдар да мақалға ұқсас сөздер шығарып қосқан. Мәселен, жаңағы өзің айтқан: «Алтын көрсе періште жолдан таяр» деген. Сұм, арам адамдар сұмдығын істеп алады да, артынан «Мен қайтейін, «Алтын көрсе періште жолдан таяды» деген, мен періште емеспін, адаммын ғой», – деп монтансиды. Бұл сол үшін шығарылған сөз. Әйтпесе алтын көрсе періште неге жолдан таяды? Жолдан таяды екен, онда ол періште емес. Жолдан таю, жөнсіздік жасау – адамның ісі. Бірақ адамның да адамы бар. Жұрттың бәрін жолдан таяды деуге болмайды, жолдас Сағынова. Мақалды білген жақсы. Бірақ әр мақалдың мәнін де ажырата білу керек. Ас ішіп, ақ нан жегенді жақсы көріп, арпа мен бидайды айыра алмаудың несі лайық?

Майра алғашында сөзін кібірткітел, күмілжіңкіреп бастағанымен, орынды ой, орамды сөз тапқаннан кейін біржолата қанаттанып, қайраттанып кетті. Үсті-үстіне бастырмалаға екпіндей сөйлеп, Зайкүлдің аузын аштырмай тастады.

– Жаса, Майра! – деп Жомартбек жалғыз өзі аямай алақан соқты. – Сағынованы шалқасынан түсірдің. Аяғын аспаннан келтірдің.

– Жок, жок, сен қоя түр оны, – деді Зайкүл жеңілгісі келмей. – Қыздар, айтындаршы, Ерболдың қызды құшақтап үш күн онаша жатқандағы адальдығына әсте сенуге бола ма?

Ол Майрадан басқалардың өзін қолдауын күтті. Қыздар сылқылдап, сықылдап күліскендерімен, ешкім оған демеу болар ештеңе айтпады.

– Мен сенемін, – деді Қанипа сықылдап күліп отырып.

– Мен де ағайға сенемін! – деді Меңтай күлместен, баяшыпты түрде. – Майра өге дұрыс айтты.

– Жок, мен сенбеймін, – деді Зайкүл. – Ешқашанда олай болмайды.

Мен өз басымнан кешкен адал, ақиқат шындыққа Зайкүлді сендіре алмағанымға ыза болдым. Бірақ адамның күншуақ жақтарына көңіл бөлмей, келенке жағына кобірек көз салатын Зайкүл сияқтыларға не дауа? Әсіресе оның «Ешқашанда олай болмайды» дегені жаныма бағтты. Неге олай болмасқа? Болғанын бастан кешкен кісі айтып тұрғанда неге сенбеске? – Қалай болады ендеше? – дедім мен Зайкүлге кекете сұрақ қойып.

– Оны өзің де білесің, – деп Зайкүл ыржалақтай күлді. Өзін өзгеше мас еткен әлдебір тәттінің дәмін есіне түсіргендей боп елтіп қалды.

– Біздің Зайкүл ерте ашылған гүл ғой, – деді Жомартбек оған ешбір мән бермегенсіп, мүләйім ғана.

– Иә, әр гүлдің өз уақытында ашылғаны жақсы ғой, – деп қостады Майра мырс етіп.

– Оның несі жақсы? – деді Зайкүл лып ете тез жауап беріп. – Уақытында ашыламын деп жүргенде суық соғып кетсе, солар да қалар ол гүл.

– Жок, олай болмас, мезгілінен бұрын ашылған гүл ғана ерте солатын шығар, – деді Жомартбек.

– Ерте солсам да, есемді жібермесем болды. Менің білетінім осы, қыздар, – деді Зайкүл Жомартбектің мысқылын еле-меген болып.

– Иә, ашыл, Зайкүл, ашыл, – деді Майра сылқылдай күліп. – Бірақ біржола ашылып-шашылып қалып жүрме.

Бұл әңгімені Меңтай басқа арнаға ауыстырды.

– Ол қыз қазір қайда, ағай? – деп маған қарады. – Тананы айтамын.

– Осында.

– Осында-а-а? – деп екі-үш қыз қосыла дауыстап қалды.

– Алматыда ма?

– Иә. Көргілерің келсе мен бір күні ертіп әкеліп таныстырайын өздеріңмен. Ақылды, жақсы қыз.

– Бәсе, – деді Зайкүл қайтадан сықылдақтап. Енді түсінікті болды. Осылай шығар деп өзім де ойлап едім-ау. Е-жүсің ЗАГС-ке де барған шығарсыңдар.

– Қоя тұршы сарнамай, Зайкүл, – деді Қанипа көзі ойнақшып, зәлімдене қалып. – Ал ол мұнда қашан, қалай келген? Біз неге оны осы күнге дейін білмейміз?

Бұл бар қыздың көкейіндегі сұрақ болуға тиіс.

– Бәсе!

– Иә, – десіп қалды бірсыпыралары Қанипаны қостап.

Мен сол жолы Танаға Алматыда ЖЕНПИ деген жаңа институт ашылғалы жапқанын естігенімді хабарлап, соған барып оқуға түсуге кенес бергенімді айттым.

– Менің соңымнан іле-шала Тана Алматыға келіп, сол институтқа түсіпті, – дедім. – Қазір екінші курсыңда оқиды.

– Кездесу жағы қалай? – деді тағы да Қанипа.

– Анда-санда.

– Одан кейін бірге жатқан жоқсындар ма? – деді Зайкүл шыдамсызданып.

Қыздар үндемеді, Зайкүлді қайырып тастамады. Соған қарағанда, олардың да осыны білгілері кеп отырғаны аян болды.

– Жок, – дедім мен күліп. – Ол менің досымның қызы – досым ғой. Тек дос тұрғысында ғана кездесіп, ажырасамыз. Зайкүл одан сайын тақымдай түсті.

– Достықтан махабатқа туалды демеуші ме еді? Әлде достық махабатқа ұласады деуші ме еді? Абаева, айтшы, осылай ма еді? – деді Зайкүл Майраға қарап. Майра басын изеді.

– Ендеше, – деді Зайкүл тағы да қылмындап, – дос болғаннан кейін ептел...

Қыздар ақырын ғана сылқ-сылқ күлісіп алды. Жомартбек басын шайқады. Меңтай, Майра, мен үшеуміз ғана күлгеніміз жоқ.

– Ондай ұласқан ештеңе жоқ әзір, – дедім мен салмақты түрде.

– Ол енді, екі жақтың да көңіліне байланысты шығар, – деді Меңтай жай ғана.

Зайкүл ентелей түсті.

– Немене, Ерболдың қызда көңілі жоқ дейсің бе? Болған-дай қандай! Осында төмен қараған болып, бөріміздің ашық-

шашық жерімізді аңдып, сілесқисіне шашалып, өзінен-өзі әлек болып отырады ғой бұл. Әсіресе сен қолына түссен, шайнамай қылғыр еді, бәлем.

Қыздар да, Жомартбек те тегіс деу күлісіп қалды. Меңтайдың ақ жүзіне қызыл қан ойнап шыға келді. Бірақ онысын білдірмеу үшін Меңтай қыздармен қоса күліп, Зайкүлдің сөзін әзілге айналдырып жіберуге тырысты.

– Сен, немене, Зайкүл, – деді Меңтай күліп жатып. Ағай сонша кісі жейтін тажал ғой деп пе едің?

– Қызды жейтін жалмауыз – жігіт екенін сен білмеуші ме едің, – деді Зайкүл жұлып алғандай. – Сен оны «ағай, ағай» дейсің. Бір күні ағайың сені, әлгі бір елдің ертегісінде айтпалатын, қай елдікі еді өзі, иә, қызыл бөрікті қызды жұтқан сұр қасқыр сияқты, «ап» деп асап қойғанда білерсің әлі тажалдың кім екенін, жалмауыздың не екенін. «Қызыл көрпені» ұмытып кеттің бе өзің? Ол жай шығарыла салған өлең емес. Ол жалмауыздың саған қарап жалақтаған тілі де, шырағым.

Қыздар бұған да мәз боп қалды. Бұл жолы мен де күлдім. Тек Меңтай ғана не күлерін, не күлмесін білмей сәл отырды да, артынан амалсыздан езу тартты.

– Зайкүл не десе, о десін, – деді Меңтай қыздардың күлкісі тыйылғаннан кейін. – Бірақ біздің ағай ондай кісі емес!

– Көрерміз, – деді Зайкүл де ерегісіп.

– Иә, – деді Қанипа күліп.

Жаңағы Зайкүл айтқандай менің қыздарға қызыға қарайтыным рас еді. Бірақ менің қарауым Дон Жуанның жас келіншектерге қарауы, Жиль Бластың жақсы әйелдерге қызығуы емес. Менің қыздарға қарауым өмірге қызығу, өмірдің сұлулығына ынтығу болатын. Бағбанның өз қолынан өсірген гүлге мақтанышпен құмарта қарағаны сияқты, өзім солдап болып қоса қорғасқан өміріміздің жанды гүлі, жақсы қыздарға сүйсіне көз салып, осындай жандарды өлімге бермсу үшін күрескеніме риза болып, іштей мақтауым еді. Қол жігіттер осы ғажап гүлдерді көре алмай кетті. Мен сендерге өзімнің алапат соғыста аман қалып, өздеріңнің оргаларыңды да отырған баға жетпес бақытымды сағат сайын сезіну үшін

қараймын, қыздар. Ал сен менің мұнымды мазак етесің, Зайкүл. Бірақ мен сенің бір сөзінді құттар едім. Сол сөзіңнің шындыққа айналуын қапар едім. Ол – сенің Меңтайды мен тажал болып, «ап» деп асап қояды, қылғымай жұтады дегенің. Меңтайды менің сүйетінім рас. Бірақ мен оны сен айтқандай «асап» та қоймас едім, «қылғымай» да жұтпас едім. Ол мені сүйсе, мендік болса, мен оны гүл етіп төбеме көтерер едім. Оған айнымас адал жар, ажырамас жан серік болар едім. Дегенмен сен бүгін маған жақсы қызмет еттің, Зайкүл. Сен менің ойымды айттың. Меңтайға ауызбен айтып білдіре алмай жүрген тілегімді жеткіздің. Бұл үшін саған мың да бір рақмет, Сағынова.

Мен осылай деп ойладым. Бірақ мен оны ешкімге де айтпадым. Қыздармен қосыла күліп, жайбарақат адамға ұқсап, үндемей отыра бердім.

– Иә, әркімнің өз Пенелопасы болғанға не жетсін! – деді Қанипа жұрт тегіс тынышталғаннан кейін маған көзінің астымен қарап қойып, өзгелерге бұрылып, көзін бір қысып қалып. Содан соң өтірік күрсініп алды. – Онсыз өмір қиын ғой!...

«Әркімнің өз Пенелопасы болғанға не жетсін» деген менің сөзім болатын. Бұл курстағы қыздардың ауыздарынан түспейтін афоризмге айналып кеткен еді. Осындай бір үнсіздік орнай қалған тұста әлдебіреу соны айтып жіберіп, жұртты ду күлдіретін.

– Жоқ, – деді Зайкүл қолын сермеп. – Бұл Ерболдың, Ербол сияқты ұлдардың айтағын сөзі. Біздің оны өзгертіп, «Әркімнің өз Одиссейі болғанға не жетсін» деуіміз керек, қыздар. Маған Одиссей керек!

Қыздар тағы да күлді.

– Одан өзге жарамай ма? – деді Жомартбек Зайкүлдің сөзін қағып алып.

– Жоқ. – Зайкүл де тез жауап берді. – Жарамайды, сен жарамайсың. Соғыста болған жоқсың.

– Ендеше, соғыста болған, омырауы орденге толып қайтқан адам отыр ғой алдыңда, – деп Жомартбек мені нұсқалды.

– Мұның өзі бір кісіден басқаны көрмейтін соқырлау Одиссей, – деді Зайкүл жұртты тағы ду күлдіріп.

– Қыздар, көп күліп кеттік, қояйық енді, – деді Меңтай оң жағында одеял үстінде жатқан кітапты қолына алып. – «Үй артында кісі бар» дегендей, емтихан келе жатқан жоқ па ертең тағы да.

– Иә, сақалы сапсып, – деді Жомартбек. Жомартбектің сөзіне ешкім күлмеді. Бәріміз, бөлмеснің ішін шаңдата асыр салып ойнап, мұғалім келе жатқанда тым-тырыс парталарына отыра қалатын төменгі класс шәкірттеріндей бұхылып, төмен қарап, конспект, кітаптар бетіне қайта үңіліп, үнсіз қалдық.

Осыдан кейін бір демалыс күні мен Тананы жатақханаға ертіп әкеп, қыздармен таныстырдым. Ол әсіресе Меңтаймен, Майрамен шүйіркелесе сөйлесіп, жақсы дос боп кетті.

XII

Нашар студенттердің көз жасын көктемнің жылы жауынындай сорғалағып, жазғы емтихан да өтті. Біздің бірсыпыра қыздар жылап-сықтап жүріп, кейбіреулері құлап қалған емтихандарын қайта тапсырып, бәріміз тегіс үшінші курсқа көштік. Бір курс жоғарылағанға Алатаудың төбесіне шықпағанмен, төскейіне жеткендей боп, көңіліміз көтеріліп қалды. Соңғы емтиханнан құтылған күні кешке отыз үшінші аудиторияға жиналып, өзімізше сауық өткіздік. Оны қалай ұйымдастыруды алдын ала ақылдасып алғанбыз.

Ішкісі келгендерге бір-бір бокал шампан қойылды. Ішпейміз дегендерге қалағандарынша лимонад пен минерал суы берілді. «Сен ананы іш», «сен мынаны іш» деген сияқты біреуді-біреу қыстау, қинауға қатаң тыйым салынды. Әркімге екі бутербродтан шайнама және тиді. Осының өзі бізге бірінші класты мейрамхананың ең қымбат, ең дәмді тағамынан кем боп көрінген жоқ. Бірлесіп жасалған бағдарламаның «Ішу, жеу, ықыластану» деген бірінші бөлімі осымен бітті. Оның «Ойнау, ойлау, оңер таптыу» деп аталатын

екінші бөлімі басталды. Бұл бөлімде әркім өзінің бұрыннан осы күнге арнап даярлаған ең «оригиналды» деген ойының ортаға салады. Ең жақсы деп танылған нөмірлерге мынадай сыйлық беріледі: ұлдар қалаған қызының бетінен сүйеді, қыздар қалаған адамына өз тілегін орындағанды.

Бәріміз аудиторияның ортасын босатып, алқа-қотан отыра қалдық. Алғашында жүрексініп, ешкім ортаға шықпады. Бәрімізден батыл Зайкүл болды. Бір кезде ол мойнын жас баладай былғандатып ортаға шықты.

— Ал, не айт дейсіңдер?

— Біз ештеңе демейміз, арипа әкелген өнерінді өзін көрсет.

— Ей, қыздар-ай, — деді Зайкүл күліп. — Менде кімнен шпаргалка аламын дегеннен басқа не ой алған шпаргалканы өз сөзімдей етіп төлеп айтып шығудан басқа не өнер бар дейсін. — Бәріміз ду күлдік. «Өзі ажүрек», — десіп жатыр біреулер. — Одан да бір ән айт десендерші маған.

— Айт.

— Дұрыс.

Зайкүл сызылып «Дударайды» айтты. Әнін бітіре салып, тақпақ айтқаннан кейін дереу кәмпит сұрап алақанын жайған баладай болып, төрешіміз Абасаға қарап, бірден ақы сұрады.

— Майра, менің бұл әніме сыйлыққа... — деп келе жатыр еді, Жомартбек орнынан ұшып тұрды.

— Жок, саған сыйлық берілмейді, — деді ол. — Сен «оригиналды» ештеңе орындаған жоқсың.

Қыздар шу ете түсті.

— Берілсін, берілсін!

— Тіпті болмаса бірінші бастағаны үшін берілсін.

Майра басын изеді.

— Иә, қалағаныңды аға, Сағынова.

Зайкүл қылмындап қалды.

— Онда, — деді ол енді тәкаппарлана бастап, — онда мына екі жігіт, Ербол мен Жомартбек, шөп еткізіп екі жақ бетімнен қатар сүйсін.

Қыздар қыран күлкі болды.

— Жок, біреуіміз де жетеміз ғой, — деді Жомартбек. Зайкүл «жетпейді» дегендей, басын шайқалды.

— Ойынның тәртібі бойынша қыздар қалаған адамына өз тілегін орындағанды. Осылай ғой? Егдеше менің тілегім айттылды. Екеуң келіп оны орындаңдар. Солай ма, Майра?

Майра ішек-сілесі қағып, басын изеді.

Жомартбек екеуіміз Зайкүлге қарай аяңдадық. Қыздар қосылып, бір ырғақпен алақан соқты. Бұл жеңімпазға айналған туш есебінде болды.

Екінші кезекті Жомартбек алды. Ол ортадағы орындыққа қолына домбыра ұстап шықты. Орындыққа отырмас бұрын, әртістерше иіліп, қыздарға тегіс ізет көрсетті.

— Менің негізгі мақсатым ҚазГУ-ді бітіріп, жақсы азамат боп шығу екенін өздерің де білесіңдер, қыздар. Одан маңызы ешбір кем емес тағы бір мақсатым бар.

— Ол не? — деді шыдамсыз Зайкүл.

— Ол, — деді Жомартбек, — жақсы әйел алу.

Бұл сөз де қыздардың ду күлкісіне ұласты. Сыңғырлаған тәтті күлкілер тоқталғаннан кейін Жомартбек сөзін жалғанды. — Сендер күлесіңдер. Сендерге оңай бұл. Сендер немене, жақсы көрген жігіттеріне құлағынан басып отырып, шығасындар да аласындар. Болмай бара жатса, комсомол ұйымына арыз бересіңдер. Ал комсомолдың құрығы ұзын — жігітті, шетке шыққан саяқ жылқыдай етіп қайырып әкеп, арыз айтқан қызға қосақтайды. — Қыздар тағы да бөлмені бастарына көтере күлсің. — Ал Ербол ағай екеуіміздің жайымыз мүлде басқаша. Алдымен біз қай қыз жақсы деп басымызды бір қатырамыз. Жақсы қыз мені жақсы көре ме, айтқанымыз қабылдай ма деп және дел-сал боламыз. Қойшы, не керек, жігітке жақсы жар тауып алу оңай емес. Сондықтан мен сендерге қазір алдымен жақсы қатын, одан соң жаман қатын туралы екі өлең айтып беремін.

Осылай деп Жомартбек домбыраны қатып-қатып жіберді де, аудиторияны басына көтере шырқан қоя берді.

Аққұба қатын алсаң, бойы сұнғақ.
Қасыңа шақырғанда келсе зырлап.
Дауысы: «Әу» дегенде әрең шығып,
Кеудесі еңкейгенде етсе бұлғақ.

Аяғың, табағымен қойған жуып,
Сүйрендеп сөз сөйлемес өсек қуып.
Бір сөзді екі сөз ғып еш айтпайды,
Көбейсін ұрыс-жанжал қайдан туып.

Еріне адал жүріп болар серік.
Қуанар ғазиз құрбы жүзін көріп.
Білгізбей бар болса да, жоқ болса да,
Тұрғаны әрқашанда қасын керіп.

Сыпаты жақсы қатын айтсам бітпес,
Мадақтап жаман қатын ерін күтпес.
Ұқсатса аз ба, көп пе тапқаныңды,
Кез келсе кедейшілік ештеңе етпес, а-а-ау! —

деп Жомартбек шамақты сарт елкізе соғып, орнынан тұрып,
тағы да жан-жағына қарап бас иді.

Бәріміз қол соқтық.

— Енді жаман қатын туралы айт, — деді Зайкүл шыдамсыз-
данып.

«Айтайын ба?» — дегендей, Жомартбек биігірек кресло-
да қолына кітап ұстап, өзге жұрттан оқшаулау боп отырған
Майраға қарады. Ол «рұқсат» дегендей, басын изеді. Абае-
ва қазір үшінші курсқа бүгін ғана көшкен студентқадан гөрі
үш жылдан бері ел билеп тәсілденіп қалған әйел патшаларға
ұқсайтындай еді. Күлмей, жымимай, басын тік ұстап, иегі-
мен ишара жасап, саусағының ұшымен бұйрық беріп отыр.
Қолындағы кітабы хазіреттің асасы немесе Богдан Хмель-
ницкийдің булағасы сияқты, оны сәл көтерсе болды, шулап
отырған жұрт тым-тырыс тына қалады. Абаевадан рұқсат ал-
ған соң Жомартбек қайта шырқады.

Болмайды пейілі сұлу жаман қатын,
Білмейді үйретсең де сөздің салтың.
Ілмелеп салған жерден көкесіндеп,
Қылады ұрыс-жанжал сөздің артың.

Кетеді таң атқан соң өсек бағып,
Еріне былшылдайды елді шағып.
Қонаққа тамақ бер деп еггеп айтса,
Жүреді теріс қарап, жыбыр қағып.

Кісіге күле сөйлеп келмес жанап,
Былышлар ел көзінше байын сыбап.
Таусылды күні-түні ет пен шай деп,
Қонағын қыстай келген бәрін санап...

Орамал жерде жатыр, кірі батпап.

Салдырап аяқ-табақ қирап жағқан.

Сүтіне шелектегі ит көп тисе,

«Кет!» — деп те айтпайды оған, құдай атқан,

О-о-о, е-е-е...

Оуф!

Төресінің ұйғаруымен Жомартбекке де сую сыйлығы
тиді. Ол алшандап Зайкүлге қарай жүрді. Ернін шұршитіп,
нақ соны ғана сүйегіндей боп ыңғайланып бара жатты. Зай-
күл құйтындап, басын қикандатып, ернін ыңғайлай бастады.
Жомартбек оны өзіне қарай ұмтылта түсті де, басын шапшаң
бұрып, шөп еткізіп Зайкүлдің қасында отырған Нәзиләштің
бетінен сүйді. Зайкүл сүйісуге ыңғайлап шошайтқан ернін
не істерін білмей, түсі бұзылып нәумез боп қалды. Оны ба-
ғып отырған біз және қыран күлкіге баттық.

— Зайкүл, немене сүйіскің келіп пе еді, кел, — деді Жомарт-
бек ештеңе болмағандай жайбарақағ оған қарай бұрылып.

— Архимедтің тұтқасын ұстағандай болмай, аулақ кетші,
деді Зайкүл теріс айналып.

– Менің өз тұтқам да жетеді, – деді Жомартбек бейне бір Зайкүлмен ұрысқандай баж еге қалып. – Біреудікі маған дәрі емес!

Осылай деп Жомартбек Зайкүлге қарап күлейін дегендей боп ыржиып келе жатты да, дереу біреумен төбелесіп қалғандай, түсін томсырайта қойды. Бұлай, бет бейнесін лезде екінші түрге түсіре қою сияқты әртістік өнер курста Жомартбекке ғана тән болатын. Осынысымен ол бәрімізді бұрын да талай рет күлдірген еді. Бұл жолы да ол біздің күлмес еркімізге қоймады.

Қанипа, Сакила, Нәзиләш үшеуі үш жақтан қол көтерді. Майра үшеуіне де бас изеді. Олар ортаға келіп, соғыс кезінде шыққан «Көкем-ай» деген әнді шырқады.

Елде жүрген жас бауырдың майдандағы ағасын сағынып, жүректің запырандай зарымен айтқан жан-жүйені босатар ашы әні аудиторияны кернеп кетті. Үш дауыс қосыла шырқап, «Көкем-ай» деп зарлағанда терезенің шынысына дейін дірілдеп, қалтырап кеткендей болды.

Қан майданның ішінде көкем жүр-ау, а-а-ау,

Мылтық кезеп көкеме неміс тұр-ау, а-а-ау-ай.

Көкем-ау!

Қашан келер екен-ау!?

Мен тағдырдан сұраймын күндіз-түні-ау, а-а-ау,

Көкеме атқан жау оғын маған бұр-ау, а-а-ау, а-а-ау-ай.

Жан көкем!

Дидарыңды бір көрсем!

Бұдан кейінгі кезек маған келді. Үш қыз қосыла айтқан жаңағы зарлы ән жүйе-жүйемді босатқан мен не айтарымды білмей састым. Өзірлеп әкелдім дегенімнің бәрі жан толқытқан жаңағы әннен кейін мүлде қажетсіз, керексіз сияқтанды. Бірақ қыздар қыстап болмады. «Шықсын ортаға, айтсын бір-деңе», – деп жанымды шығарды. Амалсыз ортаға шықтым.

– Мен Абай өлеңдерінде кездесетін ескі сөздердің тізбесін жасап, оларға өзімше түсінік берген едім. Бүгінгі конкур

сияқты қорықтыңды кешке соны ұсынуыма болады. Бірақ мұның өзі бір дәптер, – дедім қыздарға дәлгерімді көрсетіп. – Бәрі табан астында оқып шығу мүмкін емес. Сондықтан мен қазір соңғы оқыған бір кітабымнан сұлу әйел, махаббат жайында жазып алған екі-үш нақыл сөзім бар, соны оқып берейін.

Мен Майраға қарадым. Майра қыздарға қарады.

– Махаббат жайындағысын оқысын.

– Соңғысын айтсын, – деп шуласты қыздар. Абаева кітабын жоғары көтерді. Жұрт тегіс тым-тырыс боп тыныштала қалды.

– Иә, онда былай болсын, қыздар, – деді Майра. – Ербол ағайдың Абай өлеңдеріне түсінік жасауы – біздің ешқайсымыздың ойымызға келмеген үлкен жұмыс. Оны білудің бәріміз үшін пайдасы бар. Ол әсіресе ертең біз мұғалім болып мектепке барғанда керек. Сондықтан біз оны ағайдан сұрап, көшіріп алармыз. Меніңше ағайға таңдаған қызын сұю сыйлығын осы еңбегі үшін беруімізге болады. Ал бұл кісі жанағы соңғы айтқанын оқып шықсын да, сыйлығын алсын.

Мен бір жапырақ бөлек қағазға тізіп алған махаббат жайындағы сөздерімді оқи басталдым:

«Махаббат бар жерде көз жасы қоса жүреді.

Адамның өмірі қысқа болғанымен, махаббаты ұзақ өмір сүреді.

Құштарлық – махаббат хабаршысы.

Құштарлықты көз айтып, тілекті тіл түсіндіреді.

Жүрегің махаббат мекендесе, ең сараң деген адамның өзі ересен мырза боп кетеді.

Әдемі әйелдің әлегі көп.

Сұлу әйел сорға бітеді.

Көрікті әйелдің күйеуінің көңілінен күлдік арылмайды.

Сұлуға сұқтанушы көп.

Сорлының әйелі сұлу болады».

Жазып алған қағазымның екінші бетін оқымай ортасынан бүктей салып, қыздарға рақмет деген ишара жасадым.

Зайкүл аузынан емшек тартып алған жас баладай боп баж ете қалды.

— Екінші бетін оқыған жоқ, Майра. Ербол енді қағазының екінші бетіндегісін оқысын, — деп елбелектеп ұшып кете жаздады.

Абаева маған қарап, «Зайкүл бәрін естімей тынбайды» дегендей жымиды да, басын изеді. Бұл төрешінің «тағы оқы» деген әмірі еді. Әскерде командир бұйрығын екі етпей орындап үйренген басым қағазымның бүктеуін қайта жаздым.

— Бұл үзінділер үндінің ұлы жазушысы Дандиннің «Он ханзаданың басынан кешкен оқиғалары» деген кітабынан алынды. Ал, тында, Зайкүл, — дедім мен алдымен жүзі жайнап, құлшырып отырған Зайкүлге қарап алып.

— Оқи бер, оқи бер, — деді Зайкүл шыдамсызданып. — Мен тындап отырмын.

Мен тағы да оқуға кірістім.

«...Махаббат жайына келетін болсақ, оның мәні адамға дүниеде теңдесі жоқ өзгеше рақат беретіндігінде. Кеудесін махаббат кернеген еркек пен әйелдің ойлайтыны өмірдің өзгеше сол рақатына жету ғана болады. Жүрегіне махаббаттың нұры түскен жанның жай жұрттан өзгешелігі — оның айнала-сының бәрі күліп, қуанып тұрғандай күйде болады. Ынтызар екі жанның құшақтарының айқасуы өздеріне өшпес қуаныш боп танылып, кейін сол сәтті еске алудың өзі ол екеуін ерекше елтітіп, өзгеше шаттыққа бөлейді. Жүректі кернеген осы қуанышқа жету үшін үлкен қызметтегі адамдардың өздері аса қиын ерліктер жасауға дейін барып, мол-мол сыйлықтар тарағанды, қауіпті іс, қатерлі жанжалға дейін тәуекел етеді...

...Әйелге, әсіресе жүрегіңде біреуге арналған маздаған махаббаты бар әйелге өзі сүймейтін еркекке еріксіз қосақталудан қиямет-қорлық жоқ.

...Мені махаббаттың ұлы жыланы шақты аямай. Жаныма дәрі, дертіме шина сен ғана!

...О, құдірет, жалаңбұт жүгіріп, күні бойы қуалап торғай атағын сәби сияқты садақ толғап, сан адамның жүрегіне жебе қадалтатын махаббат тәңірі! Не жазығым бар еді менің? Неге

мұнша қинайсың мені? Біржола өртелеп, күл қылып жібермей, неге мұнша күйдіресің аяусыз?..

«Өзіндей сен оның жүрегіне! Оның жүрегі алып жартастың табанындай тұрақты, нағыз болаттың өзіндей берік. Ол жүректі өзгеше байлық — махаббатының нұрлы тау-һар тасымен өрнектегейсің сен! Оның биік кеудесі өзіндей лайықты жардың салмағына жаншылып, өз рақатын алысын өмірден». Ханшаның нөкер қыздары осылай деп үн қатты маған. Бұл сөздерден кейін менің жүрегімді қысқан махаббат бұғауы одан сайын тарыла түскен тәрзіді болды».

Мен бар оқығыштық өнерімді жұмсап, бар жанымды сапып, біреудің сөзін оқып тұрғандай емес, өз жүрегімнің бар сырын бір жанға ғана арнап ақтарып тұрғандай боп елтіп, егілгендей күймен үнімді үзіп, қағаздан басымды көтердім. Әрине, мен бұл сөздерді тек қана Меңтайға арнап едім. «Осынымды ұқты ма екен» деп мен, басымды көтергеннен кейін басқаларға білдіртпеуге тырысып, Меңтай жаққа көз тастадым.

Мен оқыған сөздерге қыздардың көбі іптісі рақаттанып, бас көтере алмай, төмен тұқырыса сылқылдап күлісіп қалған екен. Зайкүлдің екі көзі ішіл-жеп маған қадалып алыпты. «Тағы да бар ма, тағы да оқышы» деп өтінгендей, сұрап, тілегендей күй танытады. Тек Меңтай ғана күлместен, жымымастан, менің сөздерімді естімегендей боп, маған емес, терезе жаққа көзін қадап, ойланып қалыпты.

— Иә, ағай, сыйлығыңызды алыңыз, — деді Майра жаңағы мен оқыған үзіндідегі нөкер қыздар мақтаған ханшадай жымылып. — Қалаған қызыңызды сүйіңіз.

Мен жаңағы махаббат жайында үзінділер оқыған сәтте бар дүниені ұмытып, ойымнан шығарған екенмін. Сойлегенім үшін маған да сыйлық бары, сыйлық болғанда таңдаған, жаным жақсы көрген қызды құшақтап, бетінен сүйеге құжылы екенім енді ғана есіме түсті. Сол-ақ екен, жүрегім өз-өзінен лүпілдеп, дүрсілдеп қоя берді. «Сүйсем бе екен, сүймесем бе екен?» деп ойладым. «Жоқ, осындай сәтін кен тұрғанда сүйіп алайын, ол қайтер екен?» дедім де, ақырын

басып Меңтайға қарай аяндадым. Меңтай маған келе жатыр деп ойламаған сияқты қалып көрсетіп, басқа қыздардай қымсынып, бетін баса бастаған жоқ. Мен оның қасына тақап қалғанда да өзінің сол жағындағы қыздың бетінен сүюге келе жатқан болар дегендей, оң жағындағы көрші қызына қарай мойнын бұрып, оны сөзге шақырды. Дәл сол кезде мен, қолы дірілдеп ең алғаш мөр ұстаған ауылнайдай, етектей ернімді жиған боп сәл бүрістірдім де, оны Меңтайдың қағаздай мойнына былш еткізіп басып кеп қалдым. Бейқам отырып селк еткендей болып және қытығы келген сияктанып қыз мойнын ішіне тартыпқырап, қайтадан сол жағына қарай бұрды. Ол кез менің қызға құмартып, қиналып жүрген шағым емес пе? Етеудей ернім Меңтайдың мойнын, кішкентай құлағын үйкелеп барып, лезде қып-қызыл боп кеткен ақ бетінің ұшына тоқтады. Оны өзімше ақырын өптім де, қыздарды қыран күлкіге батырып, мас кісідей сенделектеп, өз орныма қарай аяндадым.

Менен кейін қыздар бірлесіп тағы да өлең айтты. Бірақ олардың не айтқанын мен ұққамын жоқ. Меңтайдың бетінен бір сүйгенге, бір шиша шербетті басыма көтеріп жалғыз сіміргендей өз-өзімнен масайып, буын-буыным құрып, елтітім де отырдым. Сол кезде қолына шағындау дәптер ұстап ортаға Меңтайдың өзі шықты.

— Ойынның шарты өзгешелеу нәрселер даярлап әкелуді талап еткен соң, — деді Меңтай бөгеле сөйлеп, — мен мына бір дәптерді ала салып едім. Мұнда шешемнің айтқан бір-сыпыра сөздері жазылған. Шешем бастауыш мектепте мұғалімдік қызмет атқарған, сауатты кісі болатын. Оқыған кітаптарының ақ бетіне өз ойларын жазып тастай салатын. Менің он жасыма дейін біз ауылда тұрдық. Одан соң Риддер деген қалаға көшіп барып, әкем жұмысшы болды. Былтыр ауылға барғанда (әкемнің інісі ауылда тұрады) апам оқыған кітаптардың беттерін бір-бірлеп ақтарып отырып, оның өз қолымен жазған жазуларын мына дәптерге көшіріп алған едім. Талай қызық кітапты өздерің де оқып жүрсіндер ғой. Мен сендерге апамның жазғандарын айтып берейін. Мұның

кей тұстары тұрпайылау да боп көрінер. Бірақ бәріміз де ес білген ересек балалармыз ғой, ондайларын алып тастамай-ақ тұтас оқи берейін.

— Дұрыс.

— Жөн.

— Оқы, Меңтай, — дедік біз жарыса шуылдап.

Меңтай тамағын кенеп алды да, асықпай жайлап, бірінің соңынан бірін тізіп, ана жүрегінен шыққан ақылды нақылдарды ақтара бастады:

«1. Жазғы салқыннан жаныңды аяма.

2. Ешқашан да ешкімді жамандама. Ең жаман деген адамның да өз жақсылығы болады.

3. Қыз көйлегінің етегі тізеден жоғары шықпауы керек, себебі қыздың жалаңаш жеріне көп көзінің құрты түскіш келеді. Ал халықта «Есті қыз етегін қымтап ұстайды» деген мақал бар.

4. Әйелдің жалаңаш денесі еркектің құмарлығын қоздырады. Ақылмен бөгеліп, сабырмен тұсалмаған құмарлық таудан төңкерілген сең сияқты: жолындағының бәрін ұйнап ұйпа етіп, жайлап, жойып кетеді. Сондықтан әйелдің еркек құмарлығын қоздыратын ашық-пашық жерді көбейтпей жауып, жария етілмейтінін қымтап ұстауы абзал. Әсіресе етекті кара санға дейін көтермесе, кеудені жалаңаштамау жөн. Сонда еркек елендемейді, әйел алаңдамайды, адалдық бұзылмайды.

5. Ешкіммен барқылдап ұрыспа, бағанды жоясың.

6. Қарқылдап күлу, тарқылдап сөйлеу — дарақылық белгісі.

7. Кемшіліксіз кісі болмайды, оны көруден оңай жоқ. Кісі кемшілігін тез көруге емес, тез түзетуге көмектес.

8. Қызға қатты күлудің қажеті жоқ, жігіттерге оның жымығаны да жетіп жатыр.

9. Ауыз шешендік әркімде болады. Әсіресе қыздың аузы сүйрендеп көп сөйлемегені абзал. Өйткені қыздың күлкісі, жымыиоы, бас изеуі, көзқарасы, жүріс-тұрысы бәрі де сайрап тұрған сөз. Сондықтан оның ақ сөйлетіп, айпаласына ақылмен танылғаны дұрыс.

10. Шошандаған қыз шешенің атына кір келтіреді.
11. Баласы арақ іше, шешесі у ішеді. Маскүнем жаман бала жақсы ананы ажалынан бұрын көрге кіргізеді.
12. Жаман туыс тістеуік, жақсы жолдас үйірсек. Жақсы дос жаман әкеден артық.
13. Үміт күткен ұлы онбаған боп кетсе – әке сорлы; қызы күйеуге өтпесе – шеше сорлы; сулу деп алғаны сүйкімсіз боп шықса – жігіт сорлы; қыран деп тигені жаналақ боп шықса – жар сорлы.
14. Ақ көңіл мен адал ниеттен туған іс әсем болмаса да сүйкімді. Айла мен арамдықтан туған іс, әдемі болса да – жиіркенішті.
15. Қыздың жақсы жігітке шығуы, жігіттің жақсы жар тандап алуы жеңістен парапар. Алдымен жеңіске жету қымбат, ал жеткен жеңісті баянды ету – одан да қымбат.
16. Көшеде көлденең тұра қалып, бірінің ернін бірі жұлып жердей боп жалмап, жұрт көзінше сүйсініп жатқан қыз бен жігітке ар да, ұят та болмайды. Ондай әдеттен без, ондай құрбыдан аулақ бол.
17. Кей адам кілт етпе келеді. Бірақ ол мінез жас балаға, сулу әйелге және ұлы адамға ғана жарасады. Бұл үшеуінен басқаға біткен қыңырлық – қырсықпен тең.
18. Махаббат барша байлықтан күшті. Бірақ күштіге де көмек керек. Сол сияқты махаббат та өзін байлық пен барлықтың қоса қолдауын ұнатады.
19. Екі адамның бір-біріне шын ықыласпен қалтқысыз қызмет етуі – не араларындағы адал махаббаттың, не асыл достықтың арқасы.
20. Еркекке жүрек керек, әйелге тірек керек.
21. Тірі адамның бар бақыты, бар қызығы жер бетінде. Оған көкке ұмтылудың немесе о дүниеден үміт етудің қажеті жоқ. Сол себепті бар терді төгіп, барша ой мен ақылды жұмсап, жер бетін, тұрған үйінді жұмақ ете біл.
22. Ел сыйларлық бағаң болмаса, елге аға болдым деме.
23. Жақсы адам – магнит. Магниттің бірнеше темір шегені өзіне тартып ала алатыны сияқты, жақсы адамның да

жанына жұрт көп үйіріледі. Өзің жақсы болсаң – айналанда досың көп; жаман болсаң – жалғыз жүресің; орташа болсаң – сен де бір жақсының жанын жағалайсың.

Досты сырттан іздеме, жақыннан ізде, өзіңнің ішіңнен, ішкі дүниеніңнен ізде. Жаның жақсы, жүрегің жылы, ақылың парасағты болса – іздеген досың алыстап үйіріліп өзі келеді.

24. Біздің ауылдың қазақтары баяғы ескі әдетпен әлі күнге дейін жүзге бөлінеді. Содан соң әлі жеткені әлсізін аяғынан шалып, бөтен жүздің баласы деп жұдырықтап, жұлма-лап, жүнделп жатады. Алауыздықтың атасы – жүз жойылса екен. Жүзге бөлінгеннің жүзі күйсе екен.

25. Ел билеген жақсы адамның өмірдің күнделікті күй-беңімен кетіп, ертеңгі ұрпаққа мұра боларлық өз атынан ештеңе қалдырмауы өкінішті. Абай ағамыздың өзгелерден артықшылығы да осында – артына тастап кеткен асыл кітабында ғой.

26. Біреуді пәленше көп біледі деп мақтайды. Көп білген адам көп тындырса, мақтауға болар еді. Көп біліп, түк тындырмайтындар да бар. Мұндай іске пайдасыз біліпшікті білдім деудің қажеті жоқ. Ондай «біліпштен» аз біліп, көп тындыратын қонырқай адамның өзі артық».

Ментай дәптерінің бетін жауып, көкірегіне басты, жұртқа басын иді.

Қыздар қозыдай жамырасып, жарыса сөйлей жөнелді.

– Үндемей жүріп, бар білім сенде екен ғой, Ментай.

– Міне, тамаша!

– Кітап сөзінен кем емес!

– Кей кітаптарды қырық рет ақтарсаң да, мұндай сөздерді таба алмайсың, – десті.

«Ментайдың мұнша сабырлы, ұстамды болуы шеше тәрбиесінен екен-ау, – деп ойладым мен. – Асыл ана ешқашан да аптықпа, асықпа, шошақай болма деп қызының құлағына сіңіріп отырған-ау, тегі. Ақылды ананың адал нерзегіне берген ақ бата – тәрбиесіне не жетсін, шіркін!»

– Ал, Ментай, сыйлығыңды ал.

– Не тілейсің? – десті қыздар қаумалап.

Менің жүрегім, қос ішегі қатты бұралған домбырадай болып, соғуын тоқтатып, тынып қалған сияқтанды. Менғай не тілер екен, Зайкүлше, біреу келіп бетімнен сүйсін дер ме екен деп ынтықтым.

Менғай басын шайқады.

— Бұл менің өз жанымнан шығарғаным емес, мен апамның айтқандарын ғана оқып бердім. Сондықтан мен оған ешқандай сыйлық тілемеймін.

Менің екі бетім ду ете түсті. Жаңа, өз кезегім келгенде, біреудің сөзін оқып бергенім үшін ақы тілеп, Менғайдың бетінен сүйгеніме ұялдым.

Кешіміз көңілді болып, ұзаққа созылды да, университеттен жатақханаға кеш қайттық. Улап-шулап, көшені басымызға көтере дабырласып келе жаттық. Бір қағаберісте мен Менғайға тіл қаттым.

— Менғай, сен маған өкпелеп қалған жоқсың ба? — дедім.

— Неге?

— Бағанағы сүйгенім үшін.

— Ол, біріншіден, ойынның шартына байланысты болды ғой, — деді Менғай. — Екіншіден, сіз менің ағайым іспеттісіз. Ағасы бетінен сүйгенге қарындасы өкпелеуші ме еді?

— Шын өкпелеген жоқсың ба? — дедім мен қуанып кетіп.

— Шын, — деді Менғай байсалды үймен.

— Онда рақмет саған...

Біраз жүргеннен кейін тағы да үн қаттым.

— Менғай, бір өтінішім бар еді айтағын, — дедім.

— Айтыңыз.

— Рұқсағ етсең, жаңағы оқығандарыңды көшіріп алар едім.

Менғай үнсіз екі-үш аттады. Содан соң барып жауап берді.

— Дәптерде басқа да шимайларым бар еді, — деп баяу айтты да, тез шешімге келді. — Жарайды, алыңыз. Бірақ басқа ешкімге көрсетпессіз.

— Көрсетпеймін, — дедім мен ант еткендей елпілдеп.

Қыз қолтығындағы дәптерін маған берді.

Бағана, оны бір сүйгенге сүйегім балқыған еді. Енді дәптері қолыма тигенде, патшаның сарайынан көтергенінше алтын алған қайыршыдай қуандым.

Жатақханаға жетіп, бөлмеге кіргеннен кейін үстел басына отыра қалдым да, шамды көлеңкелен алып, қадалып қыз дәптерін оқуға кірістім. Дәптердің алғашқы бірнеше бетіне «АПАМНЫҢ АЙТҚАНДАРЫ» деген тақырыпшпен Менғайдың бағанағы оқығандары тізілген екен. Оның одан кейінгі беттеріне қыз өзінің оқыған, білген, көрген жайларын жазыпты. Соларға байланысты өз ойларын маржандай тізіліп, қысқа-қысқа етіп қағазға түсіріпті. Біткен әр ойдың арасын сызықпен бөліп тастап, кей жазбаларына жеке-жеке ат қойып, рим цифрларымен тараулап отырыпты. Дәптердің кей тұстары күнделік іспеттендіріліп, онда қыздың жан сырлары баяндалыпты. Мен ол беттердің бәрін, дастарқандағы тәттінің бірінен соң бірін сұрап қол созған баладай болып, бас алмастан оқи бердім.

Таң ағарғанша тапжылмастан отырып мен Менғай дәптерінен мыналарды оқып шықтым.

«Құлақтан кірген өтірік пен өсек ғашықтар жүргінің төріне тасқорған боп қаланады. Түрмедей қапас, сұрықсыз ол қорғанның кірпіштерін балталап бұзып, сүйменмен соғып қираға алмайсын. Оған өзгеше құрал керек — ақтыққа көз жетіп, адалдыққа көңіл сенгенде ғана ол құл болып көкке ұшады.

Зұлымдық махаббатты ториды. Қашанда махаббатты қалай мерейін төмендетсем екен деп аласұрады. Тек күшті махаббат қана зұлымдықтың торына түспейді.

ШЫҒЫС НАҚЫЛЫ. I. — Басқа кіммен дос болсаң, онымен дос бол, бірақ мынадай үш адаммен дос болма, — депті бір данышпан өзінен ақыл сұрай келген адамға. — Ақымақпен дос болма, ол саған жақсылық жасаймын деп жүріп-ақ жамандық жасайды; зеріккіш жанға жолама, қанша естеліңмен ол сені тастап кетеді; өтірікшіден аулақ бол, ол сені өсекке таңғанын өзі де сезбей қалады.

II. Бір адам қазының алдына келіп: «Менің үш түрлі құмарлығым бар, олар: шарап, әйел, өтірік айтушылық. Осы

үшеуінің қайсысын тастасам екен?» – депті. Қазы ойланyp отырып: «Өтірікті тастағаның жөн болар», – депті. Кеңес алған адам қайтып кетеді. Бір күні оның бөтен әйелге көңілі ауады. Сонда оның басына мынадай ой келеді: іс аяғы на-сырға шауып, қазыға барсам – ол менен «басқаның әйелін азғырғаның рас па?» – деп сұрайды. «Иә», – десем, жазаға ұшыраймын, «жок», – десем, өтірікші боламын. Қой, одан да әйелқұмарлықты да тастайын деген қорытындыға келеді. Сөйтіп, ол өзінің шарпқұмарлығын да тастаған екен дейді.

«Бұл байғұс неге шөлге құмар?» – деп балық түйеқұсқа таңданады екен. «Бұл неге соншама суға ғашық?» – деп түйеқұс балыққа таңданағын болса керек.

Інжу теңіздің терең түбінен алынады. Теңіздің суығына тонып, суына тұншықпағанның інжу мен меруертке қолы жетпейді. Махаббат та сол сияқты.

Жылтыраған кішкентай ұшқыннан лапылдаған өрт тұта-нады. Махаббат та сол сияқты.

Жаманға бастамақ мұрағтан жақсыға бастар ұят артық.

Шөлдемей тұрғанда екі рет ішкен судан, шөл қысқанда бір рет канғанның өзі абзал.

Жалықпайтын жан жартасты мүжіген сумен тең.

Кінә тағу – кикілжіңнің басы.

Зеріккіш жанның махаббаты қайтарылмас қарызбен тең.

Соқырдың көзі көрмесе, күнде қанша жазық бар.

Тағу болып ажырау – жанына түскен дақпен тең. Араз болып жақындау – ол да өзінше бір мерей.

Тұрақтылық – махаббат мұраты.

Сүйіскен жандар бір-бірінен алыста жүрсе, түс көрісіп, түшіркеніседі.

Өңде – тән табысса, түсте – жан жанасалды.

Түс туралы. Ғашықтар көрегің түстің төрт түрі болады:

I. Сүйгені тастап кеткен ғашық түсінде сүйіктісімен жақындап, қайтадан татуласып жүргенін көреді. Ояна келсе, онысы түс болып, өкінішке батады.

II. Сүйгені жақында, бірақ араларында әлдебір салқын жүрген ғашық түсінде сүйгенінің өзін тастап кеткенін көріп,

қатты өкініп, кейде өксіп жылап оянады. Бұл – оның солай болып кетпесе игі еді деген ішкі ойының жалғасы.

III. Сүйгенінің үйі жақын жердегі ғашықтың түсіне ол алыстап, аулақтап кеткен боп көрінеді. Бұған қатты қина-лып, үрейлене оянған ол бұл түсі екенін, ғашығының ешқай-да кетпегенін біліп, «уһ!» деп, өз-өзінен қуанып табады.

IV. Сүйгенінен алыста жүрген ғашық түсінде оның қа-сында болып шығады. Екеуі қосылып, қуанып, рақат таба-ды. Ал ояна келгенде, оның бірі де жоқ болып шығады да, бұрынғыдан да күшті қайғы мен қасіретке батады.

Ұстамды әйел мен ұстамды еркек күлге көмулі қоламтаға ұқсайды, олар күлді аршып өздеріне жақын келген жанды ғана күйдіреді.

Өз ойларым:

Неге екенін білмеймін, мен әйелдер туралы, олардың жаратылыс-табиғатындағы мәңгілік мазасыздық жайында көбірек толғанамын. Кейде менің әйелді түнгі бөлмеде маз-дап жанып тұрған шыраққа теңетім келеді. Олай дейтінім – шырақ бүкіл бөлмеге сәуле шашып, нұр таратады. Соның жарығымен үй ішінің күндізгі тіршілігі жалғасып, шаруасы істеліп, реттеліп жатады. Сағат сайын шырақтың майы аза-йып, бойы аласара береді. Ең соңғы тамшы майы сарқылып, білгесі біткеннен кейін, «ал, маған разы болыңдар» деген-дей, кеудеден ақтық рет дем шығарғандай бір дір етеді де, шырақ сөнбеді. Ол жан-жағына үздіксіз жарық шашып, қа-раңғылықты қуалаумен бар өмірін өткереді де, мәңгі өшеді.

Байқап, барлап қарасақ, әйелдің де өмірі осыған ұқсайтын сияқты. Бойжетіп, босаға өзгертіп, басынан қыз дәурені кет-кеннен кейін ол қызметке тұрады, жұмысқа орналасады. Бі-раздан кейін балалы-шағалы болады. Одан соң қызмет, күйсу және баланың ғана қамын ойлап, бар жанын соларға салып, дедектейді де жүреді. Кешке, арғынып-тарғынып жұмыстан келе сала, білекті сыбанып жіберіп, үй ішіне ас әзірлейді. Көпшілік еркектер түз шаруасы, кенсе қызметінен келгеннен кейін, жығылып қалмау үшін доңселек үстелді жағалаған жас баладай болып диванды тоңіректтейді. Мен мұны ауылдан да

көп көрдім, қаладан да байқалдым. Ал әйел оған мүлде қабақ шытпайды, балаларының бетінен бір-бір іскеп алып, үй ішін күміс күлкіге толтырып, жайрандап, жарқылдап жүре береді. Мен осының бәрі әйел жүрегіндегі шексіз махаббатқа байланысты-ау деп ойлаймын. Меніңше, әйел махаббаты – ең күшті махаббат. Еркектер әлімен күшті болса, әйелдер махаббатымен мықты. Әйел махаббаты – элементі тұтқасы. Мен осылай деп түсінемін. Әйел махаббатының күші Жердің тарту күшінен кем емес-ау деп ойлаймын.

Мінеки, әйел деген – осындай ерекше еңбекші жұрт. Ол дүниеге өмір тарағанды, қоғам игілігіне еңбегімен үлес қосады, отбасына қуаныш әкеледі. Сол үшін ол қарлығаштай лыпып, ешқашан тыным таппайды. Бұдан басқа тіршілікті ешбір әйел – өмір деп түсінбейді. Біз де бір күні жанұя құрып, апа, аналарымыздың мәңгілік кәсібіне кірісеміз-ау әлі. (Біздің диван жағалағаштарымыз қандай болар екен десеңші?)

Отбасы – мемлекеттің негізі. Біздің мемлекетіміз – азаттықтың, әділдіктің, адамгершіліктің Отаны. Отбасына адалдықтың үлгісі де елден-елге, ұрпақтан-ұрпаққа бізден тарауы керек. Сондықтан мен ерлі-зайыпты адамдардың жұптылық салтын адалдық заңындай ардақтап, бұлжытпай орындауын қалаймын. Әйелдің жүрегіне жара түспесе екен, ол әрқашанда бақытты, қуанышты бола берсе екен деймін. Барлық әйелдің жары ақкөңіл, адал болса екен, олар әрқашан әйелдерін қадірлей білсе екен деп тілеймін.

Мен Отанымды сүйемін. Өз мемлекетімді өз үйімдей көремін. Егер мен соғыста болсам, сүйікті Отаным үшін Зоя Космодемьянская, Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова сияқты, қасықтай қанымды, шыбындай жанымды аямас едім. Бірақ менің үлесіме соғысқа бару тиген жоқ. Мен бұл соғыста талай адамның қаны төгіліп қорғалған қасиетті мемлекетімнің моральдық негіздері одан сайын берік бола беруін мұрат тұтамын. Өрістеген экономика мен берік моральдық негізі бар мемлекет ешқашанда, ешкімнен де жеңілмейді деп білгендіктен, соны нығайта беруге үлес қосуды арман етемін.

Он сегіз жас от боп лаулап тұрған шағы екен ғой адамның. Жаның жалынды болып, жас ғұмырды еліңе пайдалы етіп өткізгенге не жетсін! Жан-жағына нұр шашып өткен өмірден ардақты не болсын!

Кино – жақсы өнер. Бірақ кейбір қыздардың сабақты тастап, күн сайын киношыл болуы жақсы өнер емес-ау.

Көз көрмегенге күдік келтірме. Күдік өтіріктің, жаланың бір түрі.

Ауыздан шыққан сөзді аңдыма. Аңдысаң да жаманға жорыма.

Сырлар. I. Кеше университеттен Е., Ж. және мен үшеуміз бірге кайттық. Күлкі, қызық жайларды көп айтысып, жағажанаға дейін жаяу келдік. Бір кезде ұлдардың қыздардан сыр жасырмайтындығы, ал қыздардың ұлдарға сырын айтпайтындығы сөз болды. Е. менен осының себебі не деп сұрады. – Қыздың жағдайы қиын ғой, ағай, – дедім мен. – Олар жігіттерге сырын лак еткізіп ешқашан ақтара алмайды. – Неге?

– Оның неге екенін айту қиын. Бәлкім, қыз табиғаты, жаратылысы солай шығар. Әйтсеуір, қыз сырын ішіне бүгеді. Ол сүйіп тұрған адамына мен сені сүйемін деп айта алмайды. Айта алмағандықтан оның сүйген жігіттен айырылып қалуы да ықтимал.

– Айтуы керек қой.

– Ия, айтуы керек. Бәлкім, қыздың қадірі сол айта алмауында шығар, кім біледі.

– Мен қыз болсам айтар едім, – деді Ж.

– Қыз жанының нәзіктігі, жасқаншақ, үркек, сыршылдығы айтқызбаса, қалай айтасың? – дедім мен күліп.

II. Бүгін біздің бөлмеге жүгіріп З. келді.

– Мен бір жігітпен танысып едім, соны сынап беріп, деді екі иығынан дем алып.

– Қой, З., «Шоқлардай кекілі бар, қамыс құлақ» деп аулағып қоя беретін – жігіт жылқы емес, қалай сынпайды оны? – дедім әзілдеп.

– Қойшы, сен білесің ғой, адамның жақсы-жаманын бірден айырасың ғой. – деп З. оңсіптен бөлмеді.

- Таныскандарына қанша болды? – дедім ол қыр соңымнан қалмаған соң.
- Бақандай он алты күн.
- Тым аз екен, – дедім мен басымды шайқап.
- Сеніңше жігіт пен қыз қанша уақыт таныс болу керек?
- Бір жыл, екі жыл.
- Ойбай, – деп З-ның көзі бақырайып кетті. – Оған дейін менің ішім жарылып кетеді ғой, Меңтай-ау.
- Жігітін жанын сынау айлар мен жылдарды керек етеді дейді, – деп мен күлдім.
- Қойшы, күлмеші, мен оның барлық қасиеттерін санап шығайын, сен маған оның қандай жігіт екенін айтып берші.
- З. өлердегі сөзін айтып, жалынғандай болды. Мен оған екі-үш сұрақ қойдым.
- Жігітін арақ іше ме?
- Елтеп ішеді, бірақ көп емес.
- Мас болғанын көрдің бе?
- Бір-ақ рет. Онда да бір вечерде жолдастары іш-іш деп болмаған соң...
- Басқа қандай мінін білесің?
- Басқа еш міні жоқ; жақсы билейді, иіліп тұрады, киноға апарарды. Оның үстіне ағасы жақсы қызметте көрінеді.
- З. мен жігітін жаман екен деп айтып қала ма деп сасқалақтағандай, оны үсті-үстіне мақтай жөнелді.
- Қой, З. – дедім мен тағы күліп. – Бұл сұрақтарды саған әшейін, әзіл үшін қойып жатырмын. Мен сырлас емес кісіге сын айта алмаймын. Бірақ апамның бір жігіт жайында айтқаны есімде қалыпты. Қаласаң, соны айтып берейін.
- Айтшы, жігіттерді қалай сынау жайында болар, – деп З. одан сайын үздіге түсті.
- Апам мен жоғары қласқа көшкеннен кейін өмірдің әр алуан қиындығы, жақсы мен жамандық, әр қилы адам мінездері жайлы әңгімелер айтып отыратын. Сонда байғұс апам айтқанының барлығы менің құлағымға сіңе берсін деп ойлайды екен ғой. Бір күні апам өз-өзінен отырып, маған жігіттер жайлы әңгіме айтты.

– Өмірде мінсіз кісі болмайды, – деп бастады апам созын. – Қызға жігіт жүз процент жақсы боп ешқашанда кездеспейді. Жігітті жүз процент жақсы етсін – жақсы жар, жақсы әйел ғана. Сондықтан қыз балалардың дан-дайын жақсы күйеуге шыға қоямын деуі қиын. – Апам осылай деп басын бір шайқап қойды. Мен әлдебір кіташқа көз жүгірткен боп, үлсіз тыңдап отыра бердім. – Ол жігіттердің де кінәсі емес, – деді апам қайтадан сөзін жалғап. – Олардың да бұл істе білім, тәжірибелері жоқ. Келіншек алу керектігін білсе де, онымен қалай өмір сүру керектігін білмейді. Оны жүре-жүре жігітке өмір үйретеді. Сондықтан жас жігіттер маған кесек-кесек руда іспеттес боп танылады. Ал жас әйелге сол руданың кенін алып, жақсы мүсін жасау қажет, өзінің көңіліндегідей күйеу етіп шығаруы керек. Бұл үшін біреудің еркесі боп бұлғақтап өскен қыз байғұста тәжірибе жоқ. Уһ! – деп апам әлдебір ауыр жүк арқалап келе жатқандай боп күрсініп қойды. – Әрине, руданы іс қылу оңай. Ол үшін зауылта арнаулы мартен пеші бар. Пештің қызуы руданы балқытып, оның бойындағы құрышты қоқыстан бөліп алуға мүмкіндік береді. Содан соң шебердің таза құрышты қайда пайдаланамын десе де еркі бар. Ал жігітті руда сияқты пешке салып балқыта алмайсың. Оны тек әйелдің махаббаты ғана балқытады. Күшті махаббат қана күйеудің бойындағы кінәратты жеңеді. Күшті махаббаты бар ақылды, сабырлы әйел ғана жаман жігіттен жақсы жар жасап ала алады. Содан кейін олар бірінің айтқанынан бірі шықпай, сыйласымды, тату-тәтті өмірді бастарынан кешіреді. Бұл жолда әйелдің көп қажыр, қайраты жұмсалды. Ол жақсы жарды содан соң барып табады.

– Апам байғұс бұл әңгімесін маған бір емес, бірнеше рет қайталап айтқан еді, – дедім З-ға бұрылып. – Сондықтан құлағымда қалыпты. Ал енді мен саған не деймін? Менің айтар ақылым біреу ғана...

– Е, соны айтшы, – деді З. шыламеызданып.

– Менің айтар ақылым мынау ғана: озың бол, озың ойлан, озың есепте. Қыздың өзіне лайық өмірлік жар таңдауы ауыл боп ақылдасып, базардан ат сатып алу емес. Озың оған жақ-

сы жігіт деп шаң жуытпай тұрсын. Ал жақсы жігіттің әлден арақ ішуі маған ұнап тұрған жоқ. Қосылған соң кемшілігін түзеу әкетуге әлім келеді, апам айтқандай, махаббатымның күші, өз қажырым оған жетеді десең, өзіне серік ет оны.

— Сонда оны жаман жігіт дегің келе ме?

— Менің ешкім жайында асығыс пікір айтқым келмейді. Оның үстіне өзім көрмеген, білмейтін адамым туралы олай деп тіпті де айта алмаймын. Бәлкім, бір қарағанда біреуге біреу жаман көрінгенімен, негізінде ол жақсы адам боп шығар, кім біледі. Жігіт үстіндегі көйлек емес қой, бірден иә жақсы, иә жаман деп бағасын беретін.

— Осындайдың бәрін қайдан білесің? — деді З. күліп. Мен оған шындап жауап бердім:

— Адам бойындағы, әсіресе қыз бойындағы қасиет ана берген тәрбиеден ғой. Апам маған ылғи: «Қарағым, адамды білмей жатып, асығыс жамандама. Кім біледі, сол жаман деген адамның да жақсылығы болар», — деп отырушы еді. Мен ол кісінің өмірі біреуді «ол солай» деп жамандағанын естіген емеспін. Одан соң адамға тәрбиені мектеп пен кітап береді ғой, — дедім.

— Мектепте мен де оқыдым, менің де шешем бар. Ендеше мен неге сен білгенді білмеймін? Бірақ мен ешқашанда бастаған кітабымның аяғына шыққан емеспін. Неге екенін білмеймін, кітапты қолыма алсам-ақ ұйқым келеді.

— Сен де жақсы қызсың, — деп мен З-ның мойнынан құшақтадым. — Сен әкөңілің, ойыңдағыны жасырмай тура айтасың. Бұл — жақсы адамның қасиеті. Бірақ сен сәл ұшқалақсың, көргенің мен естігенінді байыптай бермейсін. Аздаған көрсекызар, молашылдығың бар. Бірақ мұның бәрі кейін өзінен-өзі қалады.

— Рас айтасың ба? Мен шынында жақсымын ба? — деп З. қуанып қалды. Қуанғаны сондай, ол маған ақылдасамын деп келген әңгімесін де аяқтатпастан, ұмытып кетті.

Біз университеттің екінші курсы аяқтауға айналдық. Ертең бәріміз соңғы емтиханды өткізіп, үшінші курсқа көшіміз. Кейбір қыздар көше алмай қала ма деп қорқып жү-

руші едім. Өүлірімдеп олар да өтіп келеді. Оларға емтихан кезінде Е. ағай қатты көмектесті.

Ертең кешке курсты бітіруге арналған кешіміз болды. Оған бәріміз жаңа нәрсе даярлап апаруға келістік. Мен «Апамның айтқандарын» оқып бірссем деймін».

Менғай дәптерін ең қызық романға үйілгендей боп, бас алмастан оқыдым. Әшейінде көп үндемейтін, епкіммен епкі-қашанда сөз жарыстырып жатпайтын, құтпағанын жымыю-мен жеткізіп, теріс көргенін үнсіз қалумен аңғартатын Менғайдың жан шешендігін жаңадан тағы да танығандай болдым. Оқыған кітаптарынан жазып алған үлгі, ғибрат боларлық сөздері, қоғамдық мәні бар кейбір мәселелерге өзінше ой жүгіртіп, баға беруі мені сонша тебірентті. «Осындай көрікті, ақылды, адамгершілігі мол қызға қолы жетіп, жар еткен жанның арманы болар ма екен, сірә» деп іштей күрсініп, ынтыққан үстіне ынтыға түстім. Бағанағы оны бетінен сүйгенім ойыма оралғанда жүрегім лүпілдеп, толқып, лықып аузыма келіп қалғандай болды. Менғайды ойынның тәртібі дегенді сылтау етіп рұқсатсыз сүйгеніме қайта қысылып, «алпырай, ол өкпелеп қалған жоқ па екен» деп және қиналдым.

Осы ойлармен мен таң ата бөлменің шамын өшіріп, ба-жылдауық төсегіме барып қисайдым. Мақтасы түйіртпек-түйіртпек боп екі-үш жерге жиылып, өзге тұсы мүлде жұка-рып кеткен, жамбасқа жайсыз ескі мағрас үстінде өлі тиген-дей боп дөңбекшідім. Көзден ұйқы қашып, Менғай туралы ойым, шынжырдың шығыршықтарындай, біріне-бірі жалғасып, жаңа бір өлеңнің жолдары туды. Ол жолдарды ұмытпау үшін қайта-қайта орнымнан тұрып, қағазға тіздім. Өрең де-генде бір-екі сағат көз шырымын алып, түске таман Менғай дәптеріне оның тоқтаған жерінен жалғастырып мына шу-мақтарды жаздым.

Ай — қасы, күн — Менғайдың екі көзі.

Самал жел — оның күле айтқан сөзі.

Бакыт — ыстық құшағы, байлық қазына,

Дүние деген — тек соның жалғыз өзі!

Күлақтың сүйкімдісі – оның аты.
Көздің көркі – бір сызық жазған хаты,
Ұжымақ деген бары рас болса,
Ол – тек қана Меңтайдың махаббаты.

Рақат – соның кеудесі, гүл – мінезі.

От – өзіңе тура көз тіккен кезі.

Дүниедегі ең тәтті – соның ерні,

Дәмі қайтып, ешқашан етпес мезі.

Маржан, жақұт дейтіндер – соның тісі.

Көз тартар әлеппенен қылған ісі.

Бір ауыз айтқан сөзі жанды ертіп,

Мас болар ақ лидарын көрген кісі.

Тигенде қолым оның білегіне –

Жеткендей болдым барлық тілегіме.

Басыма бақыт орнап өмірдегі,

Бар шаптық құйылды кеп жүрегіме.

Қайтер ем егер Меңтай құшақтатса –

Жарқырап, күнше күліп, таң боп атса?!
Сүйгізіп тағы да бір ақ тамақтан,

Өң беріп жылы шырай жауап қатса?!
Бәрі аз бағасына барша санның,

Тәж, тағы, мал мен мүлкі патша, ханның.

Меңтайды мәңгі құшып-сүйетұғын

Бар екен не арманы жігіт-жанның...

* * *

Дәптерді өзіне қайтарып берейін деп алпыс екінші бөлме-ге барсам, Меңтай бүгін түстен кейінгі пойызбен қаникулге ауылына қайтпақ боп әзірленуде екен. Кітаптарын текшелеп буып қойыпты. Үстел үстінде аузы жайындай ашылып кара

шабадан жатыр. Қанипа, Майра, Аканас, Нәзіләш, Зайкүл бәрі сонда жиналған, жапырласып жүк буысып жүр.

– Өй, сен қайда жүрсің? – деді Зайкүл мені көре салып, жүк салатын кенепке тығыздан жапқан Меңтайдың көрпесі жастығын тастай беріп. – Аузын түймелеп, бу мына қызыл көрпені.

Мен қолымдағы дәптерді Меңтайға қайырып үлгіренше, Зайкүл ағаш тұтқалы, жүк буатын екі айыр брезент белбеуді менің мойныма салып кеп жіберіп, бұйдалап алған тайлағындай елпендетіп, жүгі жиналған жалаңаш төсекке қарай жетелей кеп жөнелді.

– Қойсаңшы, Зайкүл, – деп қыздар ду күлісіп жатыр.

– Е, не қоятыны бар. «Қызыл көрпе» деп таңдайы тақылдағанда сондай, бұсын қызыл көрпесін.

Мен бұрылып, қолымдағы дәптерді Меңтайға ұсындым.

– Ө, менің дәптерім бе? – деп Меңтай оны маған бергенін мүлде ұмытып кеткен сияқтанып, жайлап қолына алды да, бетін ашпастан ашық жатқан шабаданың ішіне тастай салды. Мен біреу-міреу дәптерді ақтарып, ондағы менің өлең-сымағымды көріп қояр ма екен деп қорыққан едім. Асығыс болғандықтан ба, әйтеуір, ешкім оған назар аудармады. Лезде ол Меңтайдың шабаданға салған басқа заттарының астында қалды.

Зайкүлдің басшылығы, Майраның көмегімен мен Меңтайдың көрпе-жастығын, қысқы пальтосын кенепке жайғастырдым.

– Сенің осы жалқаулығың-ай, Зайкүл, – деді Меңтай қасымызға келіп, – ағайды әуре қылмай, өзің-ақ бұа салмайтын ба едің?

– Е, Ербол тұрғанда мен неге буамын? – деді Зайкүл. – Жігіт деген қыздың көк есегі емес пе, тәйірі. Қыздардың жүгін көтеріп, жұмысын тындырғанды бақыт деп білуі керек бұлар. – Осылай деп Зайкүл қыздарды ду күлдіріп алды да, сөзін қайта жалғады. – Оның үстіне мен бұған жақсылық жасап тұрмын, – деп иегімен мені нұсқап, Меңтайға бұрылды. – Сенің етіңе тиген көрпені қолына ұстаттым, сенің пісің

сінген зағтарды мұрнына иіскеттім. Бұдан артық не керек жігітке! Ербол, солай ма? – Зайкүл мені иығымнан нұқылды.

Мен терлеп-теңішіп, күліп басымды ізседім.

– Түу, Зайкүл, сен де жоқты айтады екенсің, – деп Меңтай қып-қызыл боп теріс айналып кетті. Қыздар сылқ-сылқ күлісіп, төмен қарасты.

Зайкүлдің сөзінен бе, қыздардың күлкісінен бе, күннің ыстықтығынан ба, әлде шынында да, Меңтайдың зағтарына қолым тиген соң елжіреп, есеңгіредім бе, әйтеуір, маңдайым, өн бойым жіпсіп, лезде арқамды тер жауып кетті. Қалың солдат гимнастеркасы оны сырт көзге көрсетпегенімен, соған ерегесіп, қасақана, қыздар көрсін дегендей, екі самайымнан жарыса домалаған қос моншак еңкейіп жұмыс істеп жатқан менің мұрныма қарай жылжыды. Мұны қыздар көрмесе екен деп, мөңкітін асаудай мойнымды ішіме алып, одан сайын бұға түстім. Дес берісі, осы сәтте біреу дүбірлете жүгіріп келіп, сартылдата бөлменің есігін қақты да, жұрттың бәрін назары солай қарай ауды. Ол түнде қаладағы жақындарының үйіне қонып, қыздарды шығарып сала алмай қалып қойдым ба деп желпендеп келген Жомартбек екен. Қыздар жапырласып оған бұрылып кеткенде мен ұрланып, гимнастеркамның жеңімен екі самайымды, маңдайымды сүрттім. Содан соң жүк қаптың екі жақ басын буып, тығыздап белбеуін тарттым.

Қыздардың кейбіреуі қолдарына бір-бір бума ұстап, буылған жүкті мен, шабаданлы Жомартбек көтеріп, әзіл-күлкімен жатақхана дәлізін басымызға көтеріп көшеге шықтық. Есік алдында Жомартбек екі қолыма тең болсын деп мен көтеріп келе жатқан жүкке ұмысынып еді, Канипа қолын қылышпай сермеп кеп қалды.

– Жоқ, болмайды, мұны тек Ербол ғана алып жүруі керек.

– Неге? – деді Жомартбек апалақтап.

– Себебі бар. Солай ғой, Зайкүл?

– Солай, солай! – деп Зайкүл Жомартбек екеуміздің ортамызға қимелеп кіріп, арамызды алшақтағып жіберді.

Ерігіп келе жатқан жұртқа бұл да езу жиырмас күлкі болды. Қойшы, не керек, аттап басқанымыз әзіл, қит еткен қимылымыз күлкі болып, жатақхана жанынан отетін трамвай жолына жеттік. Никольск шіркеуінің түбіндегі қок бағардың қасынан базардан шыққан жұртпен таласа-тармас екінің трамвайға отырып, оның ішін және күлкіге толтырып, екінші Алматы вокзалына келдік.

Вокзал басын кернеген кілең студенттер екен. Біз перронға шығып, бірінші жолда тұрған, қабырғаларында «Алматы – Новосибирск» деген жазуы бар вагондарға жақындадық. Бұл пойызбен Меңтай, Майра, Сақила аттанбақ. Олардың жүгін вагонға жайғастырып, жерге түстік те, алқа-қотан тұра қалып, әнге кірістік. Әнді Жомартбек бастады.

Аққұмның бір қызы бар Іңкәр атты.

Сөзі бар алуа, шекер, балдан тәтті...

– Бәсе, – деп сықылықтай күлді Зайкүл. Жомартбек «Аққұмды» айтатын шығар деп едім, тура содан бастады. Енді оны пойыз жүргенше созады бұл.

Жомартбек өзіне қарап күліп, бірдене деп тұрған Зайкүлге басын ізеді де, әнін тоқтатпай жалғастыра берді.

Адамның өзім көрген абзалы екен,

Айтайын әнге қосып... перизатты,

Еги-гай,

Еги-гай,

Ек-кәй,

Еги-гай, –

деп ол, қай жерінен суырып алғаны белгісіз, құрықтай үш-талмаған қара қарындашты бізге қарай сілтеп, сәл бөгелді де: «Ал енді қосылындар» дегендей, әрқайсысымызды бір нұқып, дирижерше басын ізей бастады. Біз тез әнің қайырма сына кірістік.

Еги-гай, сәулем,
Еги-гай, сәулем,
Еги-гай, еги-гай!
Еги-гай, сәулем,
Еги-гай!

Бір вагонның қасында ән басталуы-ақ мұң екен, біртіндеп басқа вагондар тұсынан да көп дауыстар қосыла айтқан әуендер шырқалып кетті. Бізге көрші вагонның жерде тұрған жолаушы қыздары «Басында Қажажайдың бір тал үкі» деп бастап, құйқылжыта шырқаса, бір жағымыздан «Маусымжан, Маусымжан, танымын, сәулем, даусыңнан» деп жігіттер екпіндете және жөнелді. Одан әріректе «Айттым сәлем, қаламқас», «Айнакөз» айтылып, енді бір жақтан «Қызы едім мен Уәлидің...» деп Майра әні сайрады. Мен Жомартбек бастаған әннің «еги-гай, ек-кәйін» қоя салып, солардың әрқайсысына кезек құлақ тігемін. Студенттер мен жүргінші жолаушылар жаңа ғана шабадан сүйретіп, жүк арқалап, қайшыласқан перронның енді лезде ән алаңына айналып кеткеніне таңғаламын. Әр жерде нақыш-мәніне келтіре шырқалған әндердің таныс әуендері мен сөздері жүректі қытықтап, жанды тербей тамылжиды.

Сенен артық жан тумас,
Туса туар, артылмас...

Мен еріксіз Ментайға қарадым. Ол ақ мандайы жарқырап, қыздар айтқан екінші ән «Гәккуге» сабырмен қосыла шырқап тұр.

Құс салып, айдын көлде дабыл қақтым.
Ән салып, талай жердің дәмін тағтым...

Әннің әр сөзін айтқан сайын қыздың оймақтай аузынан көрінген кіршіксіз аппақ тістері жарқ-жүрк етіп, көз шағылыстырады. «Секілді қолмен тізген іш қайнайды» деген

ақын сөзі ойға оралады. Менің де ішім қайнайды. Мен қыздың мінез, көрік, келбет, ақыл, парасатына қызығамын. Мен оның адамгершілік, инабат, ұстамдылығын ұнатамын. Сары алтындай сабырлығына сүйсінемін. Мен іштей осы қыз өзімнің жарым болса екен деп тілсімін. Бірақ сол тілсімді оған ашып айтуға тіл жоқ. Тіл бар-ау, тілге тілекті жеткіздірер тәуекел жоқ. Өйткені қыз мені «аға» деп ардақтайды, туысындай көріп құрметтейді. Оның осыдан басқа ойы жоқ. Ойы жоқтығын қысқы қаникул кезінде «Қызыл көрпе» өлеңіне байланысты бір білдірді. Кеше оны тағы да аңғартты. Кешке, сауықтан кейін университеттен жатақханаға қайтып келе жатқанда, менің бетімнен сүйгеніме өкпелеген жоқсың ба деген сұрағым: «Жоқ, біріншіден, ол ойынның шарытына байланысты болды ғой. Екіншіден, сіз менің ағайым іспеттісіз. Ағасы бетінен сүйгенге қарындасы өкпелеуші ме еді?» – деп жауап берді. Бірақ Ментай қалай қашқалақтаса да, менен бойын қаншама аулақтатса да, бәрібір, мен оны жақсы көремін. Ол күндіз ойымнан, түнде түсімінен шықпайды. Маған бір ауыз жылы жауап бермесе де, мен оның жақыннан жүзін, алыстан қарасын көргенге мәзбін. Аналадан Ментайдың төбесі көрінсе болды, желді күнгі диірменнің қалағындай қалбалақтаймын да қаламын. Өзімнің соншама күлкілі жайға түсетінімді сеземін. Сезсем де, сезімді тек жей алмаймын. Ыржалақтап күліп, ықыластанып қауқалақтай беремін. Бірақ қыз оны сезбеген, ұқпаған қалып танығанды. Менің жүрегімде оған деген соншама ыстық сезім барын білмеген, түсінбеген күй көрсетеді. Қазір де оның менің өзі жайында ғана ойлап тұрғаныммен шаруасы жоқ. Маған көз қиығын да салмастан, жүзін де бұрмастан, қыздармен қосыла ән шырқап, ән ырғағымен сәл тербеле, теңселіп тұр.

...Түскенде сен есіме, ерке Гәкку,
Құлпырттып осынау әнді толғанамын,

дейді Ментай қыздармен қосыла. Қыздар бұлай десе, мен ішімнен сол әуенге қосып өз әнімді, өз жүрегімді жарып

шыққан жырымды ағамын. Мен де өз-өзімнен ырғалып, толассыз тербелемін.

Бәрі аз бағасына барлық санның,

Тәж, тағы, мал мен мүлкі пағша, ханның.

Меңтайды мәңгі құшып-сүйтұғын

Бар екен не арманы жігіт-жанның...

Мен қайта-қайта жаутаңдап Меңтайға қараймын. «Жанымның жырын ұсаңшы, жүрегімнің тебіренісін тыңдасаңшы!» – деп жалынғандай боламын. «Мен сені екі ай көрмеймін. Екі күн көрмесем есім шығатын басым, екі айға қалай шыдаймын, Меңтай? Сол екі айға азық боларлықтай етіп, маған бір рет қиыла қарасаңшы, аясаңшы мені» деп жылағандай боламын. Бәлкім, көлденеңнен анықтап қараған адамға менің иегім дірілдеп, ернім кемсеңдеп кеткен де шығар. Бірақ әсем әнге елтіген жұрттың ешқайсысы менің көркісіз бетіме көңіл аударған жоқ.

Вокзал радиосы пойыздың жүруіне бес минут қалғанын хабарлап, перронға «Саржайлау» күйінің екпінді әуенін төкті. Осы кезде қыздар мен жігіттер шыр көбелек айналып, етектер үйіріліп, еріндер күлімдеп, вагондар алды би алаңына айналып кетті. Екі-екіден жұптасқан жастар аяқтарының ұштарымен зыр қаққанда маған вокзал алды бірін-бірі қуалаған сансыз құйынға толып кеткен сияқтанды. Қанкөбелекше айналған сол құйындар көкке бұрандадай бұралып, қазір ұшып-ұшып, биіктен самғап, алыстап кететін іспеттенді. Жомартбекпен билей жөнелген Меңтайға көзім түсіп еді, екі бетінің ұшы қызарып, екі танауы әсем боп делдіп кеткен Меңтайдың кішкентай әлемі аяқтары жерден жоғарылай көтеріліп барады екен. Одан айырылып қалардай зәрем ұшып, «алла!» – деп көзімді жұмдым. Менің бақытыма қарай осы кезде күй аяқталды да, бауырын жазып көкке көтерілуге айналған аққу қайтадан жерге қонды. «Уһ», – деп ішіме терең бір дем тартып үлгіргенімше жолсеріктердің тұс-тұстан жамырай айтқан: «Жолдас жолаушылар, вагонға кіріңіздер!» –

деген үндері естілді. Перронды керінеген жаңағы «құйындар» тегіс вагондарға қарай лап қойысты. Біз де қыздарымызды қолтықтап, вагонның тепкішегіне көтердік. Олармен асығыс қол қысыстық. Меңтай менің қолымды қаттырақ қысып, ұзағырақ ұстайтын шығар деп үміттенген едім. Олай болмады, оның алақаны менің қолыма тисір-тиместе екінші біреу қағып әкетті. Осы кезде радио «Қарагортай» әнін бастады. Оған перрондағылар қосылды, вагондағылар және шырқады. Көп адамның қосыла айтқан әні желді күнгі теңіздей толқып вокзал үстіне көтерілді де, кең даңғылды керней Алатауға қарай лықсылды.

Келеді қара торғай қанағ қағып...

Мен дереу ілгері ұмтылып, вагонның алдына келдім де:

– Меңтай, сен маған ұрыспа, дәптеріңе бір сөз қосып қойдым, – дедім дауыстап.

Осы кезде гудок беріп, пойыз қозғалды. Перроннан пойызға, пойыздан перронға қарай қолдар созылды. Меңтай басын изеп, қыздарға қолын бұлғады. Ол басын маған изеді ме, қыздарға изеді ме, менің не дегенімді естіді ме, естімеді ме – айыра алмадым. Менің көзіме мөлтілдеп жас келді. Оны өзгелерге көрсетпеу үшін жылжып бара жатқан вагондарға қарап қолымды сермей бердім. Қол сермеп, жердегілер шырқап тұр. Вагондардың терезелерінен, есіктерінен қол бұлғап, пойыздағылар шырқап барады. Сермелген қолдар қалықтап ұшып бара жатқан қарапторғайларға ұқсайды. Бір топ қара торғай зымырай, самғай ұшып, алысқа бет қойғандай. Бір тобы қалықтай көтеріліп, қайта айналып келіп, алғашқы орнына қонуға бет алып қайта төмендегендей.

Бұлаң етіп қасымыздан соңғы вагон өтті. Сары жалаунасын шошайта ұстаған кондуктор сан көздің шарасына жалғыз кіріп, бейне бір сол көздердің тұңиық түбіне сіңіспейдей болып, тереңдеп батып бара жағты.

Радио музыкасы тынды. Ән тоқталды. Пойыздың дүрсілі бірте-бірте алыстай да, бәсеңдей берді. Қалған жүрт үн-түн-

сіз кері бұрылып, вокзал қашасынан қалаға шығатын қақпаға қарай ағылды. Перрон – той өткен, жәрмеңкесі тараған тақыр төбеге ұқсап, құлазып бос қалды. Сол перрондай болып, пойыздың қарасынан көз айырмай қалтырып жалғыз қалған менің көңілім құлазыды.

– Ереке, – деді біреу ақырын дауыстап. Бұл Жомартбектің үні еді. Ол мен әскерден келген алғашқы кездегідей «ағайды» қойып, кейде осылай, «Ереке» дейтін болған. Үйренісе келе басқа бірсыпыра қыздар да мені «Ербол» деп атауға көшкен. Тек Меңтай ғана «ағай» деп атайтын. Мен мойнымды бұрсам, мың кісі сыярылық перронда Жомартбек екеуміз ғана қалыппыз. Жомартбек менің Меңтайды құлай сүйетінімді іштей түсінетін еді. Сондықтан болар, ол жақаураға сойледі. – Екі ай деген не, екі-ақ күндей боп өте шығады әлі. Содан соң тағы да бас қосамыз ғой бәріміз, – деді ол екі таунауы делдедеп. – Жүріңіз, жұртта сіз екеуміз ғана қалдық.

Жомартбек мені жұбаттым деп ойлады. Бірақ онысы жұбағу емес, жараның аузын тырнаумен тең болды. «Екі ай екі күндей боп қалай көрінсін, – деп назаландым ішімен. – Мен қызыққанға көлденеңнің құрығы түскіш келуші еді. Көңілім құлаған осы қызды да тағы біреу қағып кетіп, дег деп қалмасам жарар еді. Онда мен қалай өмір сүремін? Сәлиманың шерін соғыс тұншықтырған еді. Бұл қызға қолым жетпей қалса, оның өкінішін не ұмыттырмақ? Мұндай келбет-көркі келісті, ақыл-парасаты мол, жаным сүйген жақсы қыздан айырылып қалсам, сорлы жүрегім өмір бойы қап арқалаған қайыршыдай арман арқалап кетпей ме амалсыз. Мұны ұмыттыратын басқа жақсы қызға кездессем құба-құл, кездеспесем, мүтедектей мұңды болып қалмаймын ба өмір бойы. Ендеше, аузын бұған өгізге ұқсап, сегіз ай бойы неге жүрдім үн-түңсіз? Неге айтпадым шынымды? Неге аяғына жығылып, «жарым бол» деп жалынбадым мен оған? Кейбіреулер қызды бір көргенде-ақ «Мен саған ғашықпын. Мен сенсіз өмір сүре алмаймын», – деп, жетім қозыдай қақсамай ма жақ жаппай? Құмарлығын ғашықтыққа балап, қыр соңынан қала ма қыздың ондайлар? Қант салған қаптай ғып,

қолма-қол жүрегінің аузын ашып тастамай ма аңқайтып? Ендеше мен шын ғашықтық сырымды неге ақтармадым сонша күннің ішінде? – деп іштей еңіреп, өз бармағымды өзім шайнап, сүйретіліп вокзалдың қақпасынан әрең шықтым. Жаным жаңағы пойызда кетіп, бұл жерде күр сұлдерім ғана қалғандай, мең-зең күйде Жомартбекке ілесіп келіп трамвайға міндім.

XIII

Трамвай Карл Маркс көшесімен жоғары өрлеп келіп, Шевченкоға қарай бұрылған бұрышта Жомартбек түсіп қалды. Қаладағы туыстарының бірінің үйіне кетті. Менен Жомартбектің жағдайы әлдеқайда жақсы: мынадай үлкен қалада ағайын-туғандары бар. Солардың үйіне барып ас ішеді, аунап-кунап қайтады. Елде әке-шешесі, бір ауданды билеп тұрған ағасы бар. Онда барса да күп ете түседі. Ал менің сүйеніш болар қалада да, ауылда да ешкімім жоқ. Сорайған соқа басым. Қаладағы жалғыз танысым – майдаңдас жолдасымның соғыстан мүтедек боп келген ағасының үйі. Көп балалы және жалғыз кісінің пенсиясына қарап отырған ол үйге сомадай боп сопыып қашанғы бара бересін. Әскерден алғаш келгенімде паналатып, жатақханаға көшкенше тар үйінің бір бұрышынан орын бергенінің өзіне рақмет. Тірі болсам, ағайынның ол жақсылығын өтермін әлі.

Трамвай салдыр-түлдір етіп Никольск базарына келіп тоқтады. Осыдан екі сағаттай бұрын Ментайдың жүгін көтеріп, жұртпен таласа күліп мінген трамвайдан енді алты ай жаздай сүзекпен ауырып, содан жаңа ғана тұрғандай сүйретіліп жалғыз түстім. Бағана бұл жерде адам да көп, базар да қызу сияқты еді. Енді аялдама басында ешкім жоқ. Базарға кіреберіс манда да ешбір жан көзге көрінбейді. Өшеішінде жатақханадан шыға қалсаң да, университеттен келе жатсаң да менмұдалап, сары ала тон киген патшаның суретіне ұқсап үнемі қожырайып алдында тұратын шіркеу де жоқ, тағынан тайғандай тасаланып қалыпты.

Трамвай жолынан өтіп, салбырап жатақхана қақпасына қарай бет түзедім. Өн бойым сал-сал. Бірнеше күн мас болып, мәңгіріп қалған сияқтымын. Басым салбырап, пәленбай жылдан бері студенттердің аяғы таптап келе жатқан тақыр асфальттан көз алмаймын. Жерден бір нәрсе көрсем деп ынтағындаймын. Бірақ қиыршық тас, ұлапа топырақтан басқа ештеңе көрінбейді. Міне, қызыл кірпіштің сынығы жағыр. Бұл сынық бағана біз жатақханадан шыққанда жол ортасында тұрған. Қыздармен қатар алда келе жатқан Меңтай тоқтай қалып, аяғындағы кішкентай ақ танкеткасының тұмсығымен кірпішті итеріп, асфальттің шетіне қарай сырғытып кеткен. Содан соң сәл бұрылып, арт жақта жүк көтеріп келе жатқан Жомартбек екеумізге қараған. Мен оның аппақ аяқтарының қаздып осы кірпіштің қасында тұрғанын өз көзіммен көргемін. Енді міне сол жерде де оның ізі жоқ. Мен ернімді тізедім. Сүйген жаныңның ізі көз алдында неге сайрап жатпайды екен деп нала болдым. Тоқтап, асфальтқа еңкейіп қызыл кірпіштің сынығын қолыма алдым, үңіліп оған да қарадым, онда да еш белгі жоқ. Сонда да оны қолымнан тастамадым. Біресе бұл Меңтайдың танкеткасы болсашы деп ойладым. Біресе оның аяғын өстіп сипасам-ау дедім. Алақанымдағы кесекті қайта-қайта қысып қойдым. Бірақ ол бұрышты, қатты, икемсіз күйінде қалды. Жатақхананың сыртқы есігінің маңдайшасына орнатқан жаппаның тіреу ағашына қыстырып, ішке кірдім. Алақанымға қызыл кірпіштің қып-қызыл ұнтағы жосадай жұғып қалыпты. Ғашықтық ізі осы болғаны ма деп ойладым езу тартып, өзімді-өзім мысқылдап.

Жоқ, мен өзімді-өзім бекерге мысқылдаппын. Ғашықтың ізі болады екен. Бірақ ол топыраққа, тасқа түспейді екен. Мен оны жүрген жолдан бекер іздеппін. Асфальтқа орынсыз үңіліп, жан-жағыма босқа жалтақтаппын. Ол із өзге жерге түспепті, менің жүрегімде, ойымда қалыпты. Оны мен екінші қабатқа көтеріліп, дәлізбен сүйретіліп Меңтай бөлмесінің алдына барғанда білдім. Оны мен өз бөлмеме кіріп, жастығымның астында жатқан қойын дәптерімді қолыма алғанда көрдім.

Неге екенін білмеймін, өз бөлменің алдынан өтіп, Меңтай бөлмесінің есігіне бардым. Сол жерден қайырылғым келді. Сол жерде Меңтайдың осы бөлмеден шығып бара жатқанда сонғы айтқан сөзі ойыма оранды. Қыздар топырлап бөлмеден сыртқа қарай беттеген еді. Олармен ілесе Жомартбек шығып бара жатты. Зайкүл мен Меңтай есікке қарай аяндады. Ең соңында жүкті алып, мен шыққалы жағыр едім. Есікке бара беріп Зайкүл жалт бұрылды.

— Ойбу, мен айнаға қарамаппын ғой, — деп жүгіріп барып бұрыштағы шифоньердің есігін ашты. Оның қақпағының ішкі жағындағы шарайнаға итініп, тыртысқан маңдайын, ұйпаланған қасын сипады. — Тұра тұр, Меңтай, мен бетіме опа жағып алайын.

Меңтай қайырылып оның қасына келді. Зайкүл жалмажан сөмкесін ашып, диірменшідей бұрқыратып бетіне ұн жаға бастады. Мен жүкті алып дәлізге шығып, босағада қыздарды тосып тұрдым.

— Меңтай, осы сен неге боянбайсың? деген Зайкүлдің үні естілді.

Меңтай сәл бөгеліп (тегі ол әдеті бойынша ақырын бір жымылып алған болуы тиіс) барып жауап қатты.

— Мен табиғатпен таласуды жөнсіздік деп білемін.

— Ол не деген сөзін?

— Адамға табиғат берген бояудың өзі жетіп жатыр. Оның үстіне бетіне бағтастырып бірдеңе жағу... — Меңтай үні үзіліп қалды. Мен есікке қарай құлағымды тоса түстім, оның сөзінің аяғын естуге құмарттым. — Не десем екен саған? Иә, табиғат берген бояудың үстіне бағтастырып бірдеңе жағу Рафаэльдің немесе Репиннің ғажап картиналарын жаңа бояу сүйкеп жақсартамын деп әуре болумен парапар. Мен сондықтан боянбаймын, Зайкүл.

Мен бұл сөзді өзім айтқандай қуандым. Меңтай жауабының тапқырлығына да, оның өзге қыздар сияқты ешқашан боянбайтындығына да сүйсінімді. «Сол керек саған, Зайкүл», — дедім ішімнен. Бірақ бұған Зайкүл қысылмады.

– Қойшы, сен де қайдағыны соғады екенсің, – деді Зайкүл өз-өзінен сықылықтай күліп. – Бояуға не жетсін, піркін! Ерінді қып-қызыл, қасты қап-қара етіп боянып шыға келгенінде жігіттердің жаны жәннәмға кетпей ме? Сенің бетің ақ қой, опа жақпасаң да болар. Бірақ ерін мен екі беттің ұшын қызартуың керек. Сонда сен үріп ауызға салғандай болар едің.

– Жок, Зайкүл, мен сенің орнында болсам опа да ұстамас едім, жосаға да жоламас едім. Ойға емес – опаға, бойға емес – бояуға қызыққан жігіттен не барқадар шығар дейсің.

Туфли өкшесінің тықыры шықты. Екі қыз ашық тұрған есіктің табалдырығынан аттады. Зайкүлдің қоңырқай беті айран жаққандай ала қожалақ бола қалыпты. Сонысын сұлулық санап, кішкентай ешкі басын кекжиге ұстап, қасымнан өтті. Мен дереу есікті қайырып, кілтін сала бастадым. Кілтті бұрап жатып Ментайдың Зайкүлге айтқан сөздерін есімде қалдыруға тырыстым.

Екі қыздың соңынан жүгіре аяңдап, баспалдақпен төмен түсіп келе жатсам, төменгі қағарда қыздар күтіп тұр екен.

– Сен үшеуің онаша қоштасып шыққаннан сауымысыңдар? – деді Қанипа көзін ойнақшыта, мойнын қиқаңдатып.

– Жо-о-ға, – деді Ментай даусын созып. – Мына Зайкүл айнаға қарап аламын деп.

Мен Берлин қақпасының кілтін ұстағандай масағтанып, қолымдағы кілтті жоғары көтердім.

Қыздар бөлмесінің алдына барғанымда кенеттен сол сөздер ойыма түсті. Ұмытып қалмау үшін жазып қояйын деп, өз бөлмеме келіп дәлтеріме үндім. Түні бойы отырып көшірген жазуларым көзіме оттай болып және басылды. Бұл да Ментай сөздері, соның ойлары. Ендеше ғашықтық ізі деген осы емес пе? Ақ қарға түскен қызыл түлкінің ізіндей сайрап ол көңілде, көкіректе, ойда қалады екен ғой. Ғашықтың ізін тек қана жүректен іздеу керек екен ғой.

Мен осылай деп түйдім.

Бұл кезде мен жұмыс істейтінмін. Жазуымды жазып болдым да, жұмысқа барғанша аздап тынығып алайын деп төсегіме жантайдым. Ұйықтап қап жұмыстан кешігіп жүрмейін деп және ойладым. Олай деп ойламай қайтейін, бұл менің қолым әрең жеткен қызметім ғой. Төсекте шалқаннан жатып, бұл жұмысқа қалай орналасқанымды есіме түсірдім.

...Оған дейін мен жексенбі сайын жатақхана маңында көрінбей, жоқ боп кететінмін. Қайда кетіп, не тындыратынымды бір бөлмеде жататын Жомартбек те, Пернеш те, Төлеубек те білмейтін. Олар білмеген соң қыздар мүлде сезбейді. Жұртқа сездірмей мен жексенбі күні таңертең ерте Фурманов көшесіне түсіп алып, төмен қарай заулаймын. Көше мен темір жолдың түйіскен жерінде сексеуіл базасы бар. Жексенбі сайын оған отын тиеген эшелон келеді. Оны түсіру үшін базаға қосымша жұмыс қолы қажет. Мен база жұмыскерлерімен жалғасып, плагформадан жерге сексеуіл құлағысамын. Темір жол жигісіне біз құлаққан сексеуіл тау болып үйіліп қалады. Қала тұрғындары оны бірнеше күн бойы біреу есек арбамен, біреу ат арбамен, қолы ұзындаулар машинамен алып кетіп жағады. Әркімге қолындағы талонына қарай отын беріледі. Кімнің қанша отын алатынында менің шаруам жоқ. Мен кешке еңбегім үшін қолыма тиген 250 килограмм сексеуілдің талонын білемін. Соны сағып, ақшасын стипендияма жалғап, бір апта бойы талшық етемін. Кешке қарай жатақханаға қайтқанда екі аяғым екі пұт темір байланып қалғандай боп әрең қозғаламын. Ертеңінде де өн бойым ауырып, жайсыз күйде боламын. Әсіресе қолым қалтырап, лекцияны зорға жазамын. Содан кейін бірте-бірте құрыс-тырысым жазылып, келесі демалысқа дейін денемнің ауырғанын мүлде ұмытып кетемін.

Қыс пен көктемді осылай өткіздім. Тек жазғы емтихан басталғаннан бергі жексенбілер ғана сабаққа әзірлікке кетіп жатты. Бірақ бүгін тағы да, әкемнің үйіне бара жапқандай асығып, сексеуіл базасына қарай бет қояыма тура келді. (С-

бәбі сен емтиханға әзірленіп жатыр екен деп өз-өзінен қалтаң көк тиын келіп түспейді ғой. Ал қалтадан ақша кетсе, қарынның құт-берекесі кетеді. Ақшаң барда тойған қозыдай томпайып үнсіз жататын мол-момақан қарның қалтаң қағылса ішіне қоралы қасқыр кіріп кеткендей боп ұлып шыға келетіні бар емес пе. Шұрылдап-шуылдап, құрылдап-қорылдап мазанды алатынын қайтерсің. Әсіресе қыздардың қасында отырғанда қинайтынын айтсаңшы оның. Ішегің шұрылдап, қарның күндей күркіреп жөнелгенде шекеңнен тер шып-шып шығып қысыла бастайсың. Сол кезде Қанипанын: «Ербол, ішіңе ит қамап қойғанбысың? Қоя берсеңші ол байұсты», – деп әзілдеген боп өз-өзінен сақылдап кеп күлетінін айтсаңшы. Қыз күлкісі деген бір жерінен от тисе барлық тұсы бірден лап ете қалатын ашық ыдыста тұрған бензин іспетті емес пе? Олардың бір тұтанған күлкісін сөндіру қандай қиын. Тек Меңтай ғана олармен қосыла күлмейді. Бәлкім, ол мені аяғандықтан сөйтетін шығар. Күлкінің неден тұғанын аңғармаған болып, дайындалып отырған пәнімізге қажетті аса бір керекті дағаны іздегендей, дәптер бетін парқтай береді.

Бүгін мен, Қанипа айтқандай, ішімдегі «қамаулы итті» босатып қоя беру үшін келе жатырмын. Келе жатып Жомартбектің бір қылығы ойыма түсіп кетеді де, ақырын мырс етіп күліп аламын.

Бір бөлмеде мен, Жомартбек, Пернеш, Төлеубек төртеуіміз тұрамыз. Солардың менен басқа үшеуінің де үйінен азық келеді. Жомартбек үйінен келгеннің бәрін қаладағы жақын дарынікіне алдырады. Пернешке бірдене келсе, жұртпен бөліп жеп, тез тауысуға құмартады. Алғаш дәм татқаннан кейін қалғанын өзі жесін деп, біз үнемі шегіншектей береміз. Сабақтан келе сала, оны-мұныны сылтауратып, бөлмеден шығып кетеміз. Ондайда Пернеш дәлізден бізді іздеп, соңымыздан қуып жүреді. «Қайда қашып кеттіңдер? Келсеңдерші, мынаны бөліп жейік», – деп шыр-пыры шығады. Кейде екеуміз оңаша қалсақ, ол маған: «Ағай, мынадан бір алып жіберіңізші, жалғыз менің тамағымнан өтпей отыр», –

деп жалынады. Ал Төлеубектің тамағынан өте береді. Ол ешкімге дәм де татырмайды, жұрттың көзіңше теріс қарап алып, үйінен келген сары май мен жентті қара нанға жағып, күйсегеді де отырады. Күн сайын сөйтеді. Бір күні Төлеубек төсегінің алдында теріс қарап жайланып алып, қарыннан шыққан сап-сары майды нанға жағып, жаңа аузына тыға бергенде, жанына Жомартбек жүгіріп барды.

– Төке, мынаған да жағып жіберіңізші, жүрегімді жалғайын, – деп қалжың-шыны аралас қолындағы бір жапырақ нанын тосты.

– Жоқ, бітті, – деп Төлеубек дереу төсек астындағы қара шабаданға құлыпты салды да тастады.

Осыдан кейін Төлеубек күндіз жүрг көзінше қара шабаданға жоламайтын болды. Сөйтсек, ол түнде, біз ұйықтағаннан кейін, өз тамағын өзі ұрлап жеуге көшіпті. Оның бәрін Жомартбек қу біліп жүріпті. Бір күні түнде мені біреу төсегімнен жұлқылап оятты. Сөйтсем, Жомартбек екен.

– О, не болды?

– Ереке, тұрыңыз, осы үйге ұры кіріп кетті.

– Қайдағы ұры, не алады бұл үйден? – деймін мен ештеңе түсінбей.

– Жоқ, өзіңіз тұрыңызшы, – деп ол болмай орнымнан тұрғызды да, қараңғыда қасыма отыра қалып баяндай бастады. – Шырт ұйқыда жатыр едім, еден сықыр ете түсіп, оянып кеттім.

Расында да біздің бөлменің едені сықырлауық болатын. Әсіресе Төлеубек жатқан тұстың тақтайы шіріген еді де, оның төсегіне қарай аяқ бассаң бажылдап қоя беретін.

Иә.

Басымды көтеріп алып едім, біреу Төкеңнің шабаданнан шықырлатып жатыр екен. «Әй», – деп қалып едім, ұры демің ішіңе тартты, еденге үн-түңсіз жаға қалған сияқты болды. Іс-ті Төкеңнің шабаданандағы құрғ, май, женттің ұрлауға келгені біреу болуы керек.

Жомартбек сөзінің жаны бар сияқты.

Онда Төлеубекті неге ояптайсың?

бәбі сен емтиханға әзірленіп жатыр екен деп өз-өзінен қалтаң көк тиын келіп түспейді ғой. Ал қалтадан ақша кетсе, қаршның құт-берекесі кетеді. Ақшаң барда тойған қозыдай томпайып үнсіз жататын моп-момақан қарның қалтаң қалғанда ішіне қоралы қасқыр кіріп кеткендей боп ұлып шыға келетіні бар емес пе. Шұрылдап-шұылдап, құрылдап-қорылдап мазанды алағынын қайтерсің. Әсіресе қыздардың қасында отырғанда қинайтынын айтсаңшы оның. Ішегің шұрылдап, қарның күндей күркіреп жөнелгенде шекеннен тер шып-шып шығып қысыла бастайсың. Сол кезде Қанипаның: «Ербол, ішіңе ит қамап қойғанбысың? Қоя берсеңші ол байұсты», – деп әзілдеген боп өз-өзінен сақылдап кел күлетінін айтсаңшы. Қыз күлкісі деген бір жерінен от тисе барлық тұсы бірден лап ете қалатын ашық ыдыста тұрған бензин іспетті емес пе? Олардың бір тұтанған күлкісін сөндіру қандай қиын. Тек Меңтай ғана олармен қосыла күлмейді. Бәлкім, ол мені аяғандықтан сөйтетін шығар. Күлкінің неден туғанын аңғармаған болып, дайындалып отырған пәнімізге қажетті аса бір керекті дағаны іздегендей, дәптер бетін парқтай береді.

Бүгін мен, Қанипа айтқандай, ішімдегі «қамаулы итті» босатып қоя беру үшін келе жатырмын. Келе жатып Жомартбектің бір қылығы ойыма түсіп кетеді де, ақырын мырс етіп күліп аламын.

Бір бөлмеде мен, Жомартбек, Пернеш, Төлеубек төртеуіміз тұрамыз. Солардың менен басқа үшеуінің де үйінен азық келеді. Жомартбек үйінен келгеннің бәрін қаладағы жақын-дарынікіне алдырады. Пернешке бірдене келсе, жұртпен бөліп жел, тез тауысуға құмартады. Алғаш дәм таққаннан кейін қалғанын өзі жесін деп, біз үнемі шегіншектей береміз. Сабақтан келе сала, оны-мұны сылтаурағып, бөлмеден шығып кетеміз. Ондайда Пернеш дәлізден бізді іздеп, соңымыздан қуып жүреді. «Қайда қашып кеттіңдер? Келсеңдерші, мынаны бөліп жейік», – деп шыр-пыры шығады. Кейде екеуміз оңаша қалсақ, ол маған: «Ағай, мынадан бір алып жіберіңізші, жалғыз менің тамағымнан өтпей отыр», –

деп жалынады. Ал Төлеубектің тамағынан өте береді. Ол ешкімге дәм де татырмайды, жұрттың көзіңше теріс қарап алып, үйінен келген сары май мен жентті қара нанға жағып, күйсетеді де отырады. Күн сайын сөйтеді. Бір күні Толубек төсегінің алдында теріс қарап жайланып алып, қарынан шыққан сап-сары майды нанға жағып, жаңа аузына тыға бергенде, жанына Жомартбек жүгіріп барды.

– Төке, мынаған да жағып жіберіңізші, жүрегімді жалғайын, – деп қалжың-шыны аралас қолындағы бір жапырақ нанын тосты.

– Жоқ, бітті, – деп Төлеубек дереу төсек астындағы қара шабаданға құлыпты салды да тастады.

Осыдан кейін Төлеубек күндіз жұрт көзіңше қара шабаданға жоламайтын болды. Сөйтсек, ол түнде, біз ұйықтағаннан кейін, өз тамағын өзі ұрлап жеуге көшіпті. Оның бәрін Жомартбек қу біліп жүріпті. Бір күні түнде мені біреу төсегімінен жұлқылап оятты. Сөйтсем, Жомартбек екен.

– О, не болды?

– Ереке, тұрыңыз, осы үйге ұры кіріп кетті.

– Қайдағы ұры, не алады бұл үйден? – деймін мен ештеңе түсінбей.

– Жоқ, өзіңіз тұрыңызшы, – деп ол болмай орнымнан тұрғызды да, қараңғыда қасыма отыра қалып баяндай бастады. – Шырт ұйқыда жатыр едім, еден сықыр ете түсіп, оянып кеттім.

Расында да біздің бөлменің едені сықырлауық болатын. Әсіресе Төлеубек жатқан тұстың тақтайы шріткен еді де, оның төсегіне қарай аяқ бассаң бажылдап қоя беретін.

– Иә.

– Басымды көтеріп алып едім, біреу Төкеңнің шабаданын ықырлатып жатыр екен. «Әй», – деп қалып едім, ұры демін ішіне тартты, еденге үн-түңсіз жата қалған сияқты болды. Тегі Төкеңнің шабаданындағы құрт, май, жегіні ұрлауға келген біреу болуы керек.

Жомартбек сөзінің жаны бар сияқтанды.

Онда Төлеубекті неге оятпайсың?

– Төке! Төке! – деді Жомартбек дауыстап. – Төке, тұрыңыз, қасыңызда ұры жатыр. – Төлеубекте үн жоқ. – Әне, айттым ғой, Төкең қатты ұйықтап қалған.

– Ендеше шам жақ. Пернешті оят.

Жомартбек шам жақты. Пернеш те оянған екен. Бәріміз анталап Төлеубектің төсегіне қарадық. Ол басын бүркеп алып, қаннен-қалперсіз ұйықтап жатыр. Төсегінің астындағы күні-түні құлып кетпейтін кара шабаданның аузы ашылып қалыпты. – Әне, айттым ғой, – деп Жомартбек баж ете түсіп, жүгіріп барып Төлеубекті жұлқылады. – Ойбай, тұрыңыз, Төке, шабаданыңызға ұры түсті.

Бірақ Төлеубек тұратын емес. Басын қымтап алып, құны-са түседі.

– Ойтырай, Төкеңнің ұйқышылығы-ай осы, – деп Жомартбек оның үстіндегі көрпені жұлып кеп алды.

Қырыққан серкештей тыртылып, Төлеубек орнынан тұрды. Аузы қомпаң-қомпаң етеді. Алғашында ол Жомартбектің жұлқылағанынан шошып кетіп, үні шықпай қалған екен деп ойлады.

Сөйтсек, аузына толтырып алған талқанды жұта алмай қақалып тұр екен. Аузындағы кебір талқанның жартысын әрең ары қарай жөнелткен Төлеубек көзі аларып, Жомартбекке бақшиды.

– Сен немене, кісінің оз тамағын өзіне жегізбейсің бе? – деді аузынан ақ боран бұрқылдап.

– Ойбай-ау, Төке, мен қайдан білейін сіздің өз асыңызды өзіңіз ұрлап жеп жатқаныңызды, – деп Жомартбек өз төсегіне қарай шегіншектей берді.

– Иә, білмегенім...

Пернеш екеуміз теріс қарап сылқ-сылқ күліп жатырмыз.

– Оллаһи, білгенім жоқ, – дейді Жомартбек міз бақластан. – Сізді өйтеді деп кім ойлаған?!

Біз қайтадан орнымызға жагтық. Жомартбек шам өшіруге беттеп, сөйлеп бара жатыр.

– Біздің ауылда бір кәнігі ұры болған екен, – дейді ол өзінен-өзі даурығып. – Сол кісі әбден қартайып, атқа міну-

ден қалған соң, анда-санда, түнде өз үйінің шошаласынан ет ұрлайтын көрінеді. Оны айдалаға анарып бақырға асып, маңайда ешкім жоқ екенін біле тұрса да, айналасына алақ-жұлақ қарап отыратын болса керек. Шала піекен еттен бір асап, опыр-топыр отты сөндіріп, қараңғыда бұқиантайлап тұра кеп қашып үйіне келіп, содан соң екі-үш күн қатарынан рақаттанып ұйықтайды екен. Біздің Төкең сөйтіп...

– Әй, оттамашы өзің!..

Қараңғыда бір нәрсе қабырғаға тарс ете қалды. Әрине, ол Төлеубектің бұзаубас туфлиі. Туфли еш жеріне тимесе де Жомартбек: «Ойбай, өлдім!» – деп баж етіп төсегіне құлады. Біз тағы мырс-мырс күлеміз. Жомартбек те күліп жатыр. Оның мәз бола қатты күлгендігі сондай, төсегінің тот басқан шынжыры бірсыпыраға дейін шыық-шыық етті де тұрды.

Көшеде келе жатып мен өзімнен-өзім осы оқиға есіме түсіп күлемін. «Әй, Жомартбек-ай, несі бар екен Төлеубек байғұста?» – деймін басымды шайқап. Күлемін де, «артыңнан тым болмаса қатықсыз қара талқан келіп тұрғаның өзі де қызық екен-ау» деп ойлаймын. Осы кезде көз алдыма Меңтай елестейді. Ол қалың кірпіктерін төмен түсіріп, «Рас», – деп, ақырын ғана мені құптап бас изегендей болады. Әрине, рас деймін мен содан соң өзімді-өзім құптағандай.

Ой ойға ұласады. Қызға ғашық болу жігіт өмірінің ғажап бір кезеңі ғой. Кейінгі өмірінің реніш, қуанышы да соны есенің қалай түсініп, қалай өткергеніңе байланысты. Қайта оралмас, қайырылмас сол бір қымбат сәтті қадірін кетірмей, алалдықпен ардақтап, ертең еске түсіргенде өзің сүйсініп, өзге ғибрат аларлықтай етіп өткізгенге не жетсін, шіркін! Бірақ сен сыртынан сұқтанған көрікті қыз көңіліңе тоқ болғанымен, қарныңа қанағат әкелмейді екен. Міне, мен сондықтан таң атпай дедектеп, сексеуіл базасына келе жатырмын.

Бірақ бұл жолғы келуім сәтті болмады. Өйткені сексеуіл тасу ісі жазда тоқтап, күзде бір-ақ басталады екен. Біз емтиханға кіріскелі базаға бір де состав келмеді. Алайда отын тау-тау болып үйіліп жатыр. Жұрт жазғы қажетіне ештең осынаны алып кете бермек. Менің мұндағы серіктерім де ылдыран

кетіпті. Қалған бірен-сараны әркімнің есек арбасына отын тиесіп, иесінің мырзалығына қарай бірдеңе алағын көрінеді. Түске дейін 2-3 арба тиесіп, мен де он-он бес сомдай ақша таптым. Бірақ қыстағыдай емес, жұрт аяғы сирек. Қыста машина мен машина қағысып, біреуге біреу жол бермей ыю-қыю бол жағушы еді. Енді алматылықтар жазда от жағып, ас пісірмеуге ант етіскендей, тыйыла қалыпты. Мандымды ештеңе болмаған соң, мен түсе ауа қайтайын деп қалаға қарай беттедім. Сексеуіл базасынан шыға берісте есек арбаға еріп келе жатқан Шалдуар Шалғынбаев кездесе кетті.

— Ау, аманбысың, Қарадомалақ, аһ! — деді ол мені көре салып, бейне бір редакцияның дәлізінде тұрғандай өктемсіп.

— Сәлеметсіз бе?

— Е, неғып жүрсің мұнда?

— Жұртқа сексеуіл тиесейін деп келіп едім.

— Жүр, онда маған да тиес.

Шалдуар мені қолтығымнан алып кейін қарай бұрды. Ықылас, ризалығымды да сұраған жоқ. Екеуміз есек арбаға мөлшерлеп екі жүз елу килограмм сексеуіл салдық. Шалдуар қолының ұшымен ғана қимылдайды, көбінесе маған бұйрық берумен жүр.

— Әй, анау қуарған кәрі сексеуілді арбадан алып таста.

— Неге?

— Сол. Оның орнына мынау бұғының мүйізіндей ербиген жасын сал.

— Жас сексеуіл жаруға қиын болады.

— Неге қиын болады? Балталаймыз онда.

— Балта өгпейді.

— Тасқа соғамыз.

— Тасқа ұрғанмен тез сынбайды, кісіні электр тоғы соққандай естен тандырып, екі қолды салдыратып тастайды.

— Соқ ертегіні. Одан да ерініп тұрмын десеңші.

— Ерінетін дәнеңесі жоқ, сал десеңіз, салып берейін. Маған бәрібір.

Екеуміз сексеуіл тиеген есек арбаға ілесіп, қалаға келе жатырмыз. Есек иесі ұзын сирақ бала дедектеп алда келеді.

Әр көшенің бұрылысына жеткенде ол артына бұрылып, Шалдуарға айғай салады.

— Ағай, енді қалай жүрсіңің?

— Тура тарта бер, — дейді Шалғынбаев мардымсып. — Бірақ әр көшенің қиылысында осылай тоқтап сұрап отыр.

— Қайта-қайта сұрағып қайтесіз? Одан да баратын жердің әдірісін бірден айтпайсыз ба? — деймін мен баланы зия.

— Сұрасың, алатын ақшасын адалдап аласың, — дейді Шалдуар тұмсығын көтеріп.

«Шалдуар десе, шалдуарсың-ау өзін. Атыңды әкең дәл тауып қойған екен» деймін мен ішімнен. Содан кейін мен ештеңе Шалғынбаевтан сыр тартамын.

— Шәке, осы редакция маңынан жеңіл-желпі жұмыс табыла ма?

Ол бедірейіп маған қарайды.

— Кімге?

— Маған.

Шалғынбаев шалқалап кеп күлді.

— Саған неғылған жұмыс? Сен студентсің ғой.

— Студент болсам да, жұмыс істемесем болатын емес, тұрмыс қиын боп барады, — дедім мен шынымды айтып. — Таңертең лекцияда болып, түстен кейін жұмыс істер едім.

Тіпті түннің бірсыпыра жеріне дейін істеуге де бейілмін.

Тегі менің үнім жалынғышты боп шықты-ау деймін, Шалғынбаев енді күлмеді. Оның күлмегенін пайдаланып, мен өзімнің қыстай демалыс сайын жалданып, ештеңе ақша тауып келгенімді айттым.

— Әй, сонда сен қанша ақша таптың? — деді Шалдуар тоқтап қалып, мені иығымнан жұлқып өзіне қаратып.

«Әй», «өй» деп сөйлеу, сөйлегенде қасындағы адамның нықтан, желкесінен періп қалу, жұлқып өзіне қарау Шалдуардың әдеті екен. Байқаусыз келе жатқан мені ол иығымнан жұлқып қалғанда құлап түсе жаздадым. «Мынаған не болған?» — деп ойлап, апалақтап оның бетіне қарап едім, Шалдуардың менің тәлтіректеп барып түзелгенімде шаруасы жоқ, бедірейіп өз сұрағына жауап күтіп тұр екен.

— Жексенбі сайын 20-30 сомға дейін қарағушы едім, — дедім мен мардымсып. — Ол көп ақша ғой!
Шалдуар екі санын шапалақтап, қаркылдап кеп күлді. Одан соң ол мені тағы да иықтан періп қалып, жол шетіндегі арыққа құлата жаздады.

— Көп ақша дейді! — деді ол ішін басып, күлкісін тыя алмай. — Тапқан екенсің көп ақшаны. — Ол күлкісін әрең басып, менімен қайта қатарласты. Тағы да мақтана сөйледі. — Сенің ол «көп ақшан» біздің бір кішкентай информацияның құны ғана. Сен білесің бе? — деп Шалғынбаев оң қолының бармағы мен сұқ саусағын біріне-бірін жақындата ұстап, менің көз алдыма тосты. — Бес жолдық мынадай информацияға бар ғой, бізде он сом қояды. Ал мынадай болса, — Сұқ саусақ пен бармақтың арасы алғашқыдан алшая түсті, — жиырма сом. Егер информацияның көлемі мынадай болса, — Ол бір нәрсені өлшеп жіберетіндей боп қарысын көрсетті, — алпыс сом. Білдің бе: бір қарыс информация жазсаң, бірден алпыс сом аласың. Ах! Бұл газеттің бір нөмірінде бір информацияң ғана шықса алатының. Кейде бір нөмірде бірнеше информацияң шығып кетуі де ықтимал. Ол өзінің пысықтығына байланысты. Ал айына газеттің неше нөмірі шығатынын білесің бе, 25-26 нөмірі шығады. Сонда бір айда орта есеппен он бес информация шығарған журналистің өзі тоғыз жүз сомдай ақша табады. Білдің бе? Ах!

Шалғынбаев маған ежірейе қарап, бармағын шошайтты. Мен көзім бақырайып, басымды изедім. Тегі Шалғынбаевтың менің көзімді мүлде ұясынан шығарып жібергісі келді-ау деймін, сәл қабағын шытыңқырап маңызданды да, қайтадан сөйлеп кетті.

— Мен өзім информацияны кәсіп қылмаймын, — деді ол әлденеден жиіркенгендей танауын тыжырайтып. — Оны кәсіп қылу тышқан аулаумен бірдей. Мен етектей-етектей очерктер жазамын. Сен менің бір очеркіме қанша гонорар қойылатынын білесің бе? Ах!

Мен басымды шайқаймын. Менің оны білмегеніме Шалғынбаев одан сайын разы бола түседі.

— Білмейсің. Саған оны білу қайда? Мен бір очеркіме алты-жеті жүз сом аламын!

— «Ал, қалай?» — дегендей, ол бәтімге қарады. «Сұмдық көп екен!» — деген ишарамен мен көзімді жұмдым. — Ал сен менің айына қанша гонорар табатынымды білесің бе? Ах?

Мен тағы да басымды шайқаймын. Шалдуар одан сайын мәз болады.

— Әр айдың аяғында мына дөден, — ол бармағын шошайтып, кеудесін түртті, — мың жарым-екі мың сом гонорарды қалғасына салып алып, талтандап жүре береді. Оның үстіне менің ай сайын сегіз жүз сом жалақым тағы бар. Енді осының бәрін қосшы өзің.

— Көп ақша ғой, — дедім мен.

— Жоқ, өзің қосшы кәне.

— Екі мың үш жүз-екі мың сегіз жүздей-ау деймін.

— Дәл, дәл. Кейде мына үшеудің өзі де боп кетеді, ах! — деп ол бармағымен шынашағын басып тұрып, қалған үш саусағын шошайтады. — Міне, көп ақша қайда жатыр? Ал сен отыз сомды көп ақша көрсесің.

— Рас, — деймін мен Шалғынбаевтың қаламақысынан басым айналғандай төмен қарап. — Маған айына екі-үш жүз сомның жұмысы табылса да істер едім. Алда жазғы қаникул келе жатыр. Ол кезде жұмысыз бос жүру де қасірет қой...

— Әй, — деді Шалғынбаев ұзақырап барып тоқтап тұрған есек арбаға қарап, аяғын шапандата басып, — біздің редакцияда екі-үш жүз сомдық жұмыс болмайды. Курьердің өзі айына төрт жүз сом алады, корректорлардың айлығы алты жүз, әдеби қызметкерлердікі сегіз жүз. Сен сияқты шикі студентке әдеби қызметкер болу қайда. Сен корректорға да жарамайсың. Егер курьер болғың келсе, ертең бізге кел. Мен сені жауапты хатшыға алып барайын. Кеше Нюра деген курьер қызымыз демалысқа шықпақшы боп, орнына кісі табылмай жатқан сияқты еді.

Біз есек арбаның қасына келдік.

— Әй, былай бұр, — деді Шалдуар есектің шылбырып ұстаған балаға көшенің оң жағын нұсқап. — Ыстыққол көпесіне қарай тарт. Анау, бұрынтағы үйі.

Есек арба оңға қарай бұрылған соң мен:

– Ал, Шәке, қош болыңыз. Ертең редакцияға келемін, – деп өз жөніме кетуге ыңғайландым.

– Әй, қайда барасың? – деді Шалдуар «өзіңнің есің дұрыс па» дегендей маған бажырая қарап.

– Жатақханаға... Емтиханға әзірленіп жатыр едік.

– Жатақханаға... – деді ол маған бірдеңесін өпкізіп қойғандай қабағын шытып. – Сен енді мынаны түсіріп бермейсің бе?

«Асығыспын, өзіңіз түсіріп алыңыз» дегені бір тұрлым да, Шалдуардың түрінен қорықтым. «Мінезі тік пәле екен, ренжіп қап, ертең жұмысқа алдырмай жүрер» деп ойлап, оның соңынан ықылассыз ілестім. Ыстықкөл көшесімен Голь көшесінің бұрышындағы екі қатарлы үйдің алдындағы сарайдың қасына есек арбадағы сексеуілді түсірдім, Шалдуар үйіне кіріп, ақша алып шықты да, арбакеш баланы жөнелтті.

– Әй, неғып түрсең? – деді ол кетуге ыңғайланған маған қарап. – Енді бұларды анау тасқа соғып жармайсың ба? – Менің қырсау қимылымды аңғарды ма, ол бірден бастырма-лата жөнелді. – Сен өзін менен ақы дәмәтіп жүргеннен сауымысың?! Саған ақы не керек. Отыз сомды олжа көріп жүрген сен ертең курьер бол, айына төрт жүз сом алып отырсаң ше-кеңе тар келе ме? Менің саған берер ақшам сол. Ұқтың ба? Аһ?..

Мына пәле шынында да бір сұмдықты шығарып жүрер дедім де, үйіліп жапқан сексеуілді үн-түңсіз шетінен сүйреп жаруға кірістім. Тасқа соғылған сексеуіл жігері жалаңаш қолымды жаңғыртып, өн бойымды электр тоғы соққандай дір-дір еткізеді. Сонда да тістеніп, тырмысып жатырмын. «Мұны өзім жаратынымды білгенде бағана тез сынатпн шірік сексеуілді көбірек салатын едім ғой» деймін ішмінен. Бірте-бірте алақанымның терісі ойыла бастады. Ақыры қолым шыдамай бара жатқан соң, жарылған сексеуілді аяғының ұшымен жинастырып тұрған Шалдуарға бұрылдым.

– Шәке, жаман қолғап бірдеңе табылмас па екен?

– Әй, сен өзін... студенттің жаман қолын аяп, – деп ежірейді ол маған, екі қолын қалтасында ұстап шірене тұрып. – Мен саған жаман қолғапты қайдан табамын?

– Қол шыдамай барады, – дедім мен Шалдуардың қолғабы жоғына бейне бір өзім кінәлідей-ақ ыржия күліп.

– Онда несіне солдат болып жүрсің, бес тал ағашты жару қолыңнан келмесе? Жә, жар да, болған соң ана сарайға үйіп, құлпын сыртынан бос сал да, жатақханаға жүре бер.

Осыны айтып Шалдуар алшаңдап үйіне қарай кетті. «Жұртқа жылы сөйлеп, сәл кішілік көрсетсең, өстіп иығына мініп алатыны жаман, – деймін мен өзімнен-өзім күйіп-пісіп. – Маған бірдеңесін өткізіп қойғандай әкіреңдеп, алшаңдауың. Солдатты адам емес, темір деп ойлайды екен-ау бұл. Көрес едім соғыста болсаң, сенің жаныңның қандай темірден соғылғаны!» Өстіп іштей күңкілдеп қанша ұрысқаныммен, ол күні Шалдуардың бар шаруасын тап-тұйынақтай етіп тындырып кетуіме тура келді.

Ертеңінде, сағат таңертеңгі тоғыздан аса үкідей ұшып редакцияға жеттім. Редакция орналасқан үш қабат үйдің алдына келсем-ақ менің жүрегімді өзгеше бір лүшіл кернейді. Оның сыртқы биік тас баспалдағына көтерілгеннің өзіне тау болмаса да, төбе басына шыққандай көңілім биіктеп сала береді. Маған редакция адамдарының бәрі ерекше жаралған жандар боп көрінеді. Олар шетінен жақсы, шетінен сүйкімді сияқтанады. Шалдуар Шалғынбаевтай боп олардың ортасында жүруден артық бақыт жоқ іспеттенеді. Өстіп, редакция үйінің әр бұрышына аса зор құрметпен қарап, дәлізде кездескен әр адамына, ол мені елемесе де иіле сәлем беріп, жана түскен жас келіндей сызылып келе жатсам, Шалдуар машина бюросынан шығып барады екен.

– Шәке, – дедім оны көргенде әкемді кездестіргендей қуанып.

Шалдуар жалт бұрылып, қалбалаңдай ұмытылған маған таңданғандай сүзе қарап қалды.

– Шәке, сәлеметсіз бе?

– Сені кім шақырды, аһ? – деді ол қасына келген менің қолымды да, сәлемімді де алмастан.
 – Сіз бүгін кел деп едіңіз ғой.
 – Қашан?
 – Кеше, сіздің үйге отын түсіргенде.
 Шалдуар қабағын тыржитты.
 – «Отын, отын!» – деді ол әлденеге мені кекеткендей. – Жұмыс жайында десеңші одан да,
 – Иә, жұмыс жайында ғой, Шәке. Курьер алып қойған жоқ па едіңіздер?
 Шалғынбаев менің бұл сұрағымға жауап бермеді.
 – Жүр, – деді ол өкім үнмен иығымнан жұлқып қалып. Бағанағыдай емес, Шалдуар енді маңғаздана аяңдады. Мен сүмендеп соңынан ілестім. Ілесе бере, оған тағы бір сұрақ қойдым.

– Шәке, біз кімге барамыз?
 – Жауапты хатшыға, – деді ол мойнын бұрмастан.
 – Жауапты хатшыларыңыз кім деген кісі еді?
 – Сен білмейсің, – Шалдуар оң қолын шорт сілтеді, – жанадан келген адам. Сен сияқты соғыста болған.
 Мен «ендеше ол кісіге кірмей-ақ қояйық» деп үлгіргенше болмады. Шалдуар «Жауапты секретарь» деген жазуы бар кабинеттің есігін жұлқып қалып, мені жеңімнен сүйрей ішке кірді.

Кабинет иесі үстеліне еңкейе түсіп, газет қарап отыр екен.
 – Осы кісі жауапты хатшы, осы кісімен сөйлес, – деп Шалдуар мені ілгері итермеледі. Мен Шалдуар өзі айтып, қызметке өзі алдырады екен деген үмітпен келген едім. Ол малту білмейтін адамды терең суға лақтырғандай, мені кабинетке кіргізе салып, өзі сырғып шығып кетуге ыңғайланды. Осы кезде жауапты хатшы басын көтеріп бізге бұрылды. Оның жүзін көргенде мен өз көзіме өзім сенбеген сияқтан-дым. Кіріпкітерім үсті-үстіне жылылықтап кетті. Қасы түк-сиген, орыс өндес, сабырлы ақсары кісі. Екі көзі де бұрын-ғысындай сәл шегірлеу. Үстіне жай киім кигені болмаса, бұ-рынғыдан еш өзгерісі жоқ: ескери журналист, капитан Бағи Уазитовтың нақ өзі.

– Бәке! – дедім мен жауапты хатшыға екі қолымды бірдей созып.

Бәкең де мені жазбай танылды-ау деймін. Тез оршынан тұрып:

– Ербол, сенбісің, айналайын! – деп құшағын жайды.

Мен Бәкеңнің мол құшағына қалай еніп кеткенімді біл-мей қалдым. Ол: «Аман-есен келдің бе?» – деп бауырына қысып, арқамнан қағып жағыр.

– Шүкір, Бәке, мен былтыр келгенмін, – деймін Бәкеңнің мені құшақтағанына көңілім босаңқырап, бірақ оны білдір-меуге тырысып. – Өзіңіз қашан келдіңіз?

– Екі айдай болды. Осында бұрынғы қызметіме орналас-тым. Өзің қайдасың, Ербол?

– КазГУ-де, оқудамын.

– Бәрекемді. Ал отыр, әңгімелесейік.

– Өңгіменің үлкені – осыған жұмыс керек, – деді жаңағы мені осында кіргізе салып шығып кетуге ыңғайланған Шал-дуар қайтадан бұрылып келіп және мені қалайда қызметке орналастыруға бел байағандай белсенділік білдіріп. – Бұл корректорлыққа жарамайды, курьер ету керек. Өздеріңіз де таныс екенсіздер ғой.

– Болғанда қандай, – деді Бәкең баптай сөйлеп. – Біз бір бөлімде қызмет еткенбіз. Мен редакцияда болдым. Ер-болдың өлең, макалаларын газетімізде жиі жариялап тұра-тынбыз.

Бәкеңнің бұл сөзі мені бір көтеріп тастады. Шалдуар «жа-ман студент», «жаман солдат» деп желкемнен түспей қойып еді. «Бәлем, бірші менің қандай солдат болғанымды» дедім ішімнен айызым қанып. Менің осы ойымды сезгендей Шал-дуар шап ете түсті.

– Бұл өлең жаза алушы ма еді? – деді Бәкеңнің сөзіне сен-бегендей.

– Бәле, жазғанда қандай! Мұның өлеңдерінің кейбір жол-дары біздің бөлімнің туы ісеттес бол кеткен. Бөлім ша-буылға шыққан сайын біз Ербол өлеңіңіз:

Ала қарыс бассаң бас!
Сүйем кейін шегіме! –
Әдет жок ондай тегінде! –

деген жолдарын үнемі газеттің шпигеліне беретінбіз.

Шалдуар басын шайқады да:

– Мынадан өлең шығады дегенге ешқашан сенбес едім,
аһ, – деп мені бүйірден түртіп қалып, сақылдап кеп күлді.
Жауапты хатшы сөзін қайтадан жалғады.

– Оның үстіне мен Ерболға соғыстан аман келіп, осы
орында отырғаным үшін тікелей қарыздар кісімін, – деді ол
Шалдуардың парықсыз күлкісінің тоқталуын тоспай. – Бұл
бақандай үш журналисті тікелей ажалдан алып қалған.

Шалдуар бұған сенбегендей боп маған қарады да, ба-
сын шайқады. Жауапты хатшы үш журналистің алғы шешке
келіп, маған жолыққанын, біздің позициямызды жау атқы-
лап, бір снарядтің жеруі алдына келіп ысылдап жатып алға-
нын Шалғынбаевқа таратып айтып жатпады.

– Ербол, сен Нығмет Елеуізовтің қазір қайда екенін бі-
лесің бе? – деді маған бұрылып.

– Жок.

– Бәле, ол қазір С. қаласында, облыстық газет редакто-
рының орынбасары. Ал капитан Рыжовтың қайда екенінен
хабарың бар ма?

– Жок.

– Ол Мәскеудің бір баспасына орналасыпты. Мен хат
алып тұрамын. Бір хатында сені сұрапты.

– Апырай, ә, – деймін мен қуанған үстіне қуанып. Уази-
тов енді менің жайыма ойысты.

– Сен студентсің ғой, – деді ойлана отырып. – Әрине,
қоса қызмет істемесең болмайды қазір. Ал саған не жұмыс
тауып берсек екен?

Ол қарсысында түрегеп тұрған Шалғынбаевқа қарады.

– Е, мұны Нұранның орнына кешкі курьер еге салыңыз,
аһ, – деді Шалдуар жұлып алғандай. – Бұған сол да жетеді.

– Иә, – дедім мен басымды изеп.

– Жок, мен Ерболға түпкілікті жұмыс болса деп отыр-
мын. Курьерлікті қойшы, Ербол түбінде біздің белді қыз-
меткеріміздің бірі болуға тиіс. Бірақ қазір сол уақытша курь-
ерліктен басқа бос орын жок.

– Мен курьер-ак болайын, Бәке, – дедім осы бар қызмет-
тен айырылып қалмайын дегендей асығын. Қазір емтихан
өткізіп жатырмыз, өзі кешкі жұмыс болса, маған қолайлысы
осы сияқты.

– Жарайды, әзірше осыған орналаса тұр. Ар жағын тағы
көре жағармыз, – деп жауапты хатшы маған бір жапырақ қа-
ғаз ұсынды. – Арыз жаз: уақытша курьер етіп алуыңды сұ-
раймын деп қолыңды қой. Кешкі алғыда қызметке кел.

– Айтым, орналастырдым. Аһ! Ал енді неғыл дейсің?
Аһ! – деді Шалдуар жауапты хатшыдан шыққаннан кейін ма-
ған шірене қарап. – Сен менің бұл жақсылығымды ұмытпа.

– Рақмет, Шәке, ұмытпаймын, – дедім мен оған асыға бас
изеп.

Мінеки, осыдан жиырма шақты күн бұрын мен қызмет-
ке осылай орналасқан едім. Күн сайын кешкі алғыда редак-
цияға барамын. Түнгі он бір-он екіде жұмысымды бітіріп
жатақханаға қайтамын. Алғашында «курьер» деген сөздің
мәнісін жөнді біліңкіремей де жүрдім. Сөйтсем, редакция
мен баспахана арасына қағаз тасушы кісіні осылай деп атай-
ды екен. Редакцияда екі курьер бар. Күндізгі курьер Дани-
ловна дейтін қартан әйел. Кешкі алғыға дейін редакциядан
баспаханаға қағазды ол тасиды, кешке ол жұмысқа мен кірі-
семін. Біздің таситынымыз редакция бөлімдерінің күн са-
йын газетке басылуға даярлайтын мақалалары. Соны жинал-
ған сайын толғап секретарияттан алып, баспаханаға апарып
тастаймыз. Цех бастығы курьерден келген мақалаларды қол
қойып алады да, дереу линотипискаларға бөліп береді. Олар
алдарында тұрған пианино тәріздес машиналарға линотип-
терге отыра қалып, мақала сөздерін қорғасынға көшіреді.
Осылайша екі курьердің күні бойы кезектесіп баспаханаға
тасыған қағаздары ертеңінде газет болып шығып, оқушы-
лардың қолына жетеді.

Маған редакция да, баспахана да қызық. Күн сайын екеуінің де жұмысының жайына қанып, түсіне түстім. Түсінгеннен кейін өзімді қатар жатқан қос көлдің айдынына кезек сүнгітін қоңыр үйрекке теңедім.

Редакцияның негізгі мақалалары баспаханаға көбіне күндіз жөнелтіледі екен. Кешке күндіз үлгірмеген азын-аулақ мақала, көбінесе алдағы нөмірлерде басылуда тиіс запас материалдар тасылады. Анда-санда ТАСС-тан келген тығыз мақалалар болады. Аударылғаннан кейін баспаханаға соларды жеткіземін.

Қайткенмен де кешкі курьердің бос уақыты көп болатын. Ондай сәттерді бос жібермей, мен оңаша кабинеттердің біріне кіріп алып емтиханға әзірленетінмін. Ал емтихан өткізген күндері Даниловна апайдың қуанышына жұмысқа бірер сағат ерте де шығатынмын. Елпек атқа кімнің мінгісі келмейді. Қалған жұмысын Даниловна да маған тастай салады. Қызмет аяғында қайта басылған мақаланы салыстырып, асығып отырған бөлім меңгерушісі де маған жалынады.

— Ербол, сен мынаны тындай қойшы, мен оқып тастайын.

— Ербол, сен мынаны оқып жіберші, мен оригиналға қарап отырайын, — дейді.

Ең алдымен мені машинистка Бибіш апай жұмсайды. Мен баспалдақтан көтеріле бергенде машбюроның ашық тұрған есігінен төрде отырған апайдың көзі мені шалып қалады да, дереу үстелінің тартпасын аша бастайды.

— Сәлеметсіздер ме? — деймін машбюроның ашық есігінен басымды сұғып.

— Айналайын, менің Ербол бауырым елгезек қой. Маған төменнен барып бір папирос әкеп бере қойшы, — деп Бибіш апай бірден ақшасын ұсынады. — Осы шарша-а-ап өлейін деп отырмын, бүгін жұмыс сондай көп болды.

Мен күліп, бас ізеймін де, редакцияның астындағы бұфеттен бір пачка «Прибой» әкеп беремін. Оған апай мээ боп қалады.

— Ой, тілеуінді бергір. Ой, бір жақсы келіншек алып, көсегің көгергір! — деп бағаны үсті-үстіне жаудырғады.

Апай жақсы келіншек жайын айтқанда мен өз-өзімнен қызарып кетемін. Көз алдыма бірден Меңғай елестейді. Менің осы ғашықтығымды осы анай бейне бір біліп отырғандай боп көрінеді. Өстіп жүріп оқу жылын да аяқтадым.

Енді бүгіннен бастап дайындалатын емтихан жоқ. Қыздар да ауылдарына кетті. Бір бөлмеде қалған Жомартбек екуміз ғана болсақ, оның кешке дейін келу-келмеуі екіталай. Ол да ертең не бүрсінгүндері еліне қайтпақшы. Бәлкім, ол қазір билет алудың қамында жүрген болар. Сондықтан мен сағаттың алты болуын күтпей, бүгін жұмысқа күнделгіден ерте бардым.

— Ербол, әй, Ербол, — деді Бибіш апай менің төбем баспалдақтан көрінісімен-ақ. — Жылдамырақ жүрші, айналайын.

Апайдың темекісі таусылып отыр екен, қазір тартпасын ашып, сөмкесін актара бастайды деп ойладым ішімнен.

— Сәлеметсіздер ме? Жай ма. Би-апай?

Апай күліп жіберді.

— Темекіге жұмсайды екен деп қалдың ба? Темекім бар, қалқам. Осы қазір ғана сені жауапты хатшы іздеп отыр еді. Соған бара қойшы тез. Саған жаңа жұмыс бергілері келіп отырған сияқты.

Салып отырып жауапты хатшының кабинетіне барсам, Бәкең жалғыз отыр екен.

— Хал қалай, Ербол? — деді ол сәлемдескеннен кейін.

— Хал жақсы, емтиханды бітірдік.

— Каникулда қайда болмақ ойың бар, осында қаласың ба? Әлде бір жаққа барасың ба?

— Осында қаламын, қайда барамын? — дедім мен. — Ауылға барып қайтайын десем, арлы-берлі жүруге қаражат керек. — Онда биыл жаздай бізде корректор боп істей түрсең қайтеді?

— Істеймін.

— Ертең бір кешкі корректор демалысқа шығушы еді. Соның орнын саған ұстап отырмын. Келесі айда тағы біреу шығады, оның орнын және сен басасың, — деді Бәкең сабырлы, қамқор көңілмен. — Күндіз үйіңді қанапанап кейін маған

келіп жүр. Әнеугдей емес, қолың босады ғой. Мен сені енді зауылт, фабрикаларға жіберіп хабар, корреспонденциялар жаздырамын. Бұл да қосымша қаражағ болады.

– Рақмет, Бәке.

– Бара-бара мақала, очеркпен де айналысарсың. Сөйтіп, екеуміз сенің қолыңнан жазу келетіндігін осындағы жұртқа дәлелдейтін боламыз.

Мен басымды ізедім.

– Онда мен сені ертеңнен бастап корректор қызметін атқарады деп бұйрық бердіремін.

Сөйтіп, мен сол күннен бастап екі ай корректор болдым. Екі айда «Е. Есенов» деп қолым қойылып, газетте 6-7 хабар, корреспонденция шықты. Газет айына екі рет қаламақы, екі рет жалақы береді екен. Студенттің айына бір рет берілетін стипендиясындай емес, бір айда қолыңа төрт рет ақша ұстаудың өзі маған ересен байлық сияқты боп көрінді. Оның үстіне Уазитов ағай менің хабарларыма, студенттік жайымды есептеп, үнемі көтеріңкі қаламақы қойып отырыпты. Оны қаламақы алған сайын Шалдуардың бас шайқауынан білдім. Мен қаламақы немесе жалақы алып шықсам-ақ, алдымнан Шалғынбаев тап бола кетеді.

– Әй, Қарадомалақ, ақша алдың ба? Аһ? – дейді.

– Алдым, – деймін мен арсаландап.

– Әкел, санайық, – дейді ол қолын созып.

Мен жаңа ғана қассирден санап алып, көнетоз гимнастерканың омырау қалтасына екі бүктеп салып қойған ақшаны қайта суырамын. Шалғынбаев оны уыстап алады да, мені оңашалау жерге қарай бастайды. Содан соң ол жайланып отырып менің ақшамды санай бастады. Санайды да:

– Көп, – деп басын шайқайды.

– Неге? – деймін мен өз-өзімнен қысылып. Ол бухгалтерияға айтып, ақшамның жартысын қайтадан алдырып қойтындай боп көрінеді. Сасқалақтап, Шалдуардың бетіне жалтақ-жалтақ қараймын.

– Көп деген соң көп! – дейді ол ақшаны маған қайырмай, уыстап ұстап тұрып. Мен бір оның қолынан суырып әке-

тетіндей, бұдыраған қағаз ақшаның уысынан шығып тұрған шетін бармағымен басып қояды. Сосын мені тергей бастайды. – Сен бұл жартыда неше хабар жаздың?

– Екеу.

– Әне, айттым ғой. Екі хабарға мұнша ақша тиісті емес. Бұрын бізге аз қойылатын.

– Мен қайдан білейін, – деймін Шалдуардың алдында қылмыс жасағандай қысылып.

– Сен білмейсің, мен саған білген соң айтып тұрмын, аһ! – дейді ол маңғазданып.

Бір жолы, Шалдуардың осындай тергеуінен кейін, мен одан:

– Өзініз қанша алдыңыз? – деп сұрадым ақырын ғана. Ол басын шайқады.

– Бұл жолы мен ештеңе алғаным жоқ. Қазір өзі очеркке лайық материал жоқ, – деп қабағын шытты.

Мен одан сайын қысылдым. Бйіне бір Шалдуарға тиісті ақшаны өзім алып қойғандай қуыстандым. Мені бұл қиындықтан Шалдуардың өзі шығарды.

– Ал енді бұған ішпейміз бе? Аһ? – деді ол менің ақшамды ұстаған он қолынан жоғары көтеріп. Мен басымды ізедім.

– Жүріңіз, Шәке, сіз ішіңіз, менің ішпейтінімді өзініз білесіз ғой.

Бұлай дейтінім – курьерлік жалақымның алғашқы жартысын алғанымда дәл осылай Шалдуар кездесе кеткен. Сонда да ол менің аз ақшамды қолына алып, ерні жыбырлап санап шығып, «ал енді ішпейміз бе?» – деген. Мен оны көше бұрышындағы көк будқаның біріне ергіп барып, екі жүз грамм арақ әпергенмін. Одан кейін де жалақы, қаламақы алған сайын Шалдуар менен міндетті түрде екі жүз грамм ішпесе аузы қисайып кететіндей боп әдеттеніп алған. Сол кездесулерде менің жарытып ішпейтіміме оның көзі жеткен.

Бұл сенің нешіңші қаламақын? – деді Шалдуар ақшаны өзіме қайтарып беріп жағып.

Үшінші ғой, Шәке.

– А, солай ма? Сен де үшінші рет қаламақы алып жібердің бе, ей? – Ол қаркылдай күліп, әдегі бойынша арқамнан қойып кеп қалды. Ыңқ ете түскен менің аузымды аштырмастан тағы да өзі сөйлеп кетті. – Онда былай болсын. Үшінші қаламақыны жақсылап жууымыз керек. Бәріміз де сөйткенбіз. Әйда, жүр, көк базардағы шайханаға барамыз.

Мен бұрынғы әдет бойынша Шалғынбаевты көшелердегі көк будкалардың бірінен сыйлап қайтарармын деп ойлап едім. Ол мені дедектетіп, көк базардағы шайханадан бір-ақ шығарды. Үстелге отыра сала, даяшыны шақырып, өзі заказ берді.

– Жүз елу грамм арақ, – деді ол даяшының қолындағы қағазын иегімен ымдап, оған тез жаз дегендей ишара білдіріп.

– Шәке, екі жүз грамм ішіңіз, – дедім оның күнделікті мөлшерін тұспалдап қалған мен.

– Жок, өзімнің есебім бар, – деді Шалғынбаев, – жүз елу, жаздыңыз ба? Аһ? Жазсаңыз, оған үш рет дұнған кеспесін қосамыз.

«Біз екеу емеспіз бе, үш кеспе деп осы кісі қателесіп айтты ма», – деп ойлап, оның бетіне қарадым. Менің ойымды ұққандай Шалдуар: «Үш кеспе деп жаздыңыз ба? Үшеу деп жазыңыз», – деп және екі рет қайталады. «Бәлкім, тағы біреу келетін шығар, үшінші кеспені соған алып отырған болар», – деп түйдім де, үндемедім.

Заказ алған даяшы кухняның тесігіне қарай кетіп бара жатыр еді, Шалғынбаев қайтадан баж ете түсті.

– Токта, токта, бері кел, – деді даяшыға қолын үсті-үстіне сермеп. – Тіркемесі қалып қойыпты ғой, тіркеме қосыңыз.

Даяшы үстел шетіне еңкейіп, қағазына және бірдене тұртіп алды. «Мұның тіркемесі не нәрсе, қымбат бірдене емес пе екен?» деп қыпылдап отыр едім, Шалдуар маған қарады.

– Әй, сен, тым болмаса бір кружка сыра ішсеңші, аһ?

– Бір саптыаяқ ішсем ішейін, – дедім мен.

Кетіп бара жатқан даяшыны Шалдуар тағы тоқтатты.

– Тағы бір кружка сыра қосыңыз, – деді ол мойнын созып. – Қостыңыз ба? Енді әкеле беріңіз, тез әкеліңіз.

– Жаңағы бір тіркеме дегеніңіз не? – дедім мен Шалғынбаевқа.

Шалдуар сақылдап күліп, мені бүйірімнен тағы бір періп қалды.

– Соны білмейсің бе?

– Менің білетінім машинаға тіркеп, сүйретіп жүретің бір нәрселер сияқты еді. Мәселен, зеңбірек сүйреткен машинаны...

– Е, оны білсең болды, – деді Шалдуар сөзімді аяқтапай. Шалдуар тегі өзі ғана сөйлеуді жақсы көретін. Әсіресе ол менің сөзімді кез келген жерден киіп кетіп, шірік жіптей үзе салағын да, өзі сөйлей жөнелетін. – Бұл да сол сияқты: жүз елу грамм арақ – машина, бір кружка сыра соған тіркеме.

– Ал егер арақ жүз елу емес, жүз грамм болса ше?

– Онда бір кружка сыра тіркеме бола алмайды.

– Неге?

– Сол. – Ол менің бетіме білгішсінің, бажырая қарады. – Жүз грамм арақ бір кружка сыраны тарға алмайды. Түсіңкігі ме енді? Аһ?

Мен басымды шайқадым.

– Сен топассың, – деді ол бетіме бедірейген күйі. – Түсіңкігің нашар, ұғымың жоқ. Сондықтан сенен мына мен сияқты жүйрік журналист шықпайды. Сенікі ет пен терінің арасындағы желік сияқты бірдене. Майданда бір нәрселерді шатпақтаған болуың керек. Уазитов сол үшін сені көкке көтере мақтайды. Менінше сенде ешбір талант жоқ.

Мен не дерімді білмей, қызарқтап күле бердім. Осы кезде қасымызға даяшы келіп, біз сұраған ас-суды подноспен әкеліп алдымызға қойды.

– Кеспенің біреуін, сыранның бірін ал, – деді Шалғынбаев.

Мен айтқанын істедім. Содан соң ол кеспенің бірін өз алдына жақындатты да, екінші тарелкадағыны соның үстіне тоңкере салды. Қара бұрыш пен ұсақ тұзды мол етіп септі де, асықпай араластырды.

– Дұнған кеспесін жаным жақсы көресі, аһ? – деді ол.

Сондықтан мен бір жегенде оның екеуін осылай бір табаққа саламын да, бір-ақ жеймін. Ал, сырашды көтер.

Көбігі көпіршіген қырлы шыны саптыаяқтың құлағынан ұстадым. Шалғынбаев бүйірлі келген қырлы стақанға кеңірдектеге құйылған араққа асқа телмірген иттей еміне қарап жұтқыншағын секең еткізіп бір жұтынып алды. Содан соң, біреу алдынан ала қашатындай шап беріп қос қолдап ұстап, діріл қаққан стақанды жыбырлай жөнелген ерніне тез тақап, қылқылдатып жұта бастады. Стақанды басына көтеріп болып қабағын шығтты да, дереу сыраға қол созды. Одан қылқылдатып екі жұтымды және ұрттап жіберді. Осыдан кейін ол терлеп-тепшіп кеспеге бас қойды.

Шалдуар қасықпен қопара көтеріп, қауып асап, асты да тез жейді екен. Мен ішектей шұбатылған ұзын кеспенің бір-екеуін сораптап жұтып үлгіргенше, ол өз табағын қотарып та тастады. Шанышқы мен қасықты бос табакқа салып, үстелдің жиегіне қарай сырғытып жіберді де, саптыаяқта қалған сырасына қол созды. Қол созып жағып, әрірек үстелдерде отырғандардың бірімен бас изеп амандасты.

— Әй, сен менің кіммен амандасқанымды көріп қой, — деді ол мені бүйірден нұқыл. — Таяуда әскерден босаған ақын жігіт. Өзі арақты өкіртіп ішеді. Аһ!

Мен жолдасым нұсқаған жаққа бұрылдым. «Арақты өкіртіп ішетін» қызылшырайлы келген еңгезердей жігіт екен. «Болса болар» дедім ішімнен.

— Әй, сен мына сыраға қарашы, — деді Шалдуар саптыаяғын көтере ұстап. — Осының түсі қандай?

— Қоңыр емес пе?

— Жок, таба алмадың. Жақсы ішетін бір журналист мұны былай деп суреттеген:

Тобылғы торы сыраны

Толқыта ішер күн қайда?

Тостаған көз қыздарды

Толықси құшар күн қайда!

«Тобылғы торы сыра» дегені жақсы теңеу емес пе, аһ? Ғажап тауып айтқан. Аһ! — Осылай деп Шалдуар қалған сыраны басына бір-ақ көтерді.

— Тобылғының түсін торы демеуші еді ғой, — дедім мен серігім саптыаяғын үстелге қойғаннан кейін. — Қызыл тобылғы десе керек еді. Торы деген сөз тек жылқыға ғана айтылмай ма? Егер арақтың дәмін аюдай ақырған ащы дей келіп, сыраны торы жылқыдай жуас десе бір сәрі емес пе?

— Жок, сен түк білмейсің, тобылғының да түсі торы, — деді ол маған бет бақтырмай. — Жә, сен оны қой, — Шалдуар білегімнен қысып ұстап алды. — Енді мен осы тобылғы торы сырадан ішемін бе? Аһ?

— Өзініз білесіз.

— Жок, сен оны қой. Мен сыра ішемін бе? Аһ!

— Ішіңіз.

Көзі кілегейленіп, ол маған тесірейе қарады.

— Жанағыдай: тіркеме қылып ішемін ғой? Аһ!

— Өз жайыңызға қараңыз.

— Жок, менің жайымды неғыласың, енді бір тіркеме жүргіземін бе мен? Аһ!

Шалдуардың тағы да дәмсіп отырғаны белгілі болды. Осы жолғы қаламақымды қосып, киім алып кісем деген есебім бар еді. Ол ойым жүзеге аспауға айналды. Ішімнен қынжылсам да, мен оған ақшам азайып қалады дей алмадым. Амалсыз бас изедім. Шалғынбаев дереу даяшыны шақырып алды да, қайтадан заказ берді.

— Жүз елу тіркемесімен... — Ол тез маған бұрылды. — Сен ішесің бе?

— Жок, — деп мен безек болдым.

— Дұнған кеспесін жейсің бе?

— Жок, жок, әбден тойдым.

— Онда, — деді Шалдуар даяшыға қарап, екі саусағын көрсетіп, — екі рет дұнған кеспесін әкел.

Менің бір апта ішетін тамағымды мынаның бір жолы ішіп кеткелі отырғанына ішім ашыды. Енді әрі найханға келмесің деп өзіме-өзім ант та бердім. Сол екі арада Шалдуар құлағынан күн көрінетін бір арық ақамға орнынан тұрып, кеудесін басып бас изеді. Біске шақырылған әшінің сахнаның екінші шетінде потасын реттеп жайбарақат отыр-

ған пианисті орнынан тұрғызып өзімен қоса көпке бас идіретіні сияқты, Шалдуар тұқырайып кеспе жеп жатқан мені иығымнан жұлқылап, шайнаңдатып, орнымнан тұрғызды.

— Ағаңа сәлем бер.

Мен аузымдағымды әрең жұтып, жаңағы Шалғынбаевша оң қолыммен кеудемді басып, жұқа құлак кісіге қарап бас иідім. Ол менің сәлемімді керек етпеді-ау деймін, ары бұрылып кетті.

— Бұл кісі кім еді? — дедім Шалдуарға ілесе мен де орныма отыра беріп.

— Білмейсің бе?

— Жок.

— Мәссаған! Бұл атакты ақын ғой. — Шалғынбаев оның қай ақын екенін айтпастан, бірден мінездеме бере жөнелді. — Жасында мықтап ішкен кісі. Кәрі тарлан сыр берместен әлі сол шабысымен сілтеп келеді. Айтпақшы, сен білесің бе? Аһ?

Тамаққа ұмтыла берген мені ол тағы да бүйірімнен түйіп қалды. Мен қасығымды қайта орнына қойып, Шалғынбаевқа қарадым.

— Жазушылар одағы осы көк базардың іргесінде ғой. Аһ! Түсте олар осы шайханадан келіп тамақ ішеді. Екеуміз сәл кешігіп келдік, әйтпесе мен саған олардың небір жайсаңын көрсететін едім. Сен маған жазушылар ас ішегін жерге әкелгенім үшін және анадай екі ақынды көрсеткенім үшін рақмет айт. Аһ! Мен сені ана кәрі тарланның өзімен қол ұстастырып таныстырайын ба? Аһ! Бірақ оған ана...не... — деп Шалдуар оң қолының сұқ саусағы мен бармағын бір-біріне шапшаңдата үйкеп-үйкеп жіберді. — Ана... нетіп... тағы да ақша шығаруың керек. Аһ!

Мен күліп, басымды шайқадым.

— Шәке, рақмет. Мен өзге емес, осы сіздің өзіңізбен танысқаным бақыттымын!..

Осы кезде жүз елу грамм араққа бір саптыаяқ сыра, екі тарелка дұңған кеспесін «тіркеп» даяшы жетті. Шалдуар алғашқысындай кеспесін бір табакка қотарып алды да, боса-

ған ыдысты сырғыға салды. Содан соң араққа қолын созып жатып маған:

— Сен барып, даяшыға ақшасың төлеп кел, — деп бұйырды.

Мен даяшымен есептесіп қайтып оралсам, қырлы стакан босап, табак тақырланыңқырап қалған екен. Шалғынбаев терлеп-тепішіп, қызара бөртіп кетіпті. Табак түбінде қалған асты сыпырып-сыпырып бір-ақ асады да:

— Сен жақсысың! Аһ! — деді ол маған бұрылып. Содан соң қабырғамнан тағы да бір қойып кеп қалды. — Рас айтамын. Сен жақсысың деймін!

— Мақтағаныңызға рақмет, Шәке, — дедім мен ыржия күліп, бүйірімді сипалап. Шалдуардың өзімді мақтап ұрғанының әсерінен бе, білмеймін, бұл жолы бүйірім бұрынғыдан аз ауырған сияқтанды. Осы арада: «Бәләй, жана ақшам көп кетті деп бұған бекер ренжіген екенмін» деп те ойладым. Егер емеурін білдірсе сол сәтте мен оған енді бір «тіркеме» алып беруге де пейіл едім. Бірақ Шалдуар өз шамасын білді-ау деймін, бірден орнынан тұрды.

— Кеттік.

Есік алдына шыққан соң Шалғынбаев екі сөзге келген жоқ. Маған қолын сілтеді де:

— Ал сен кете бер, енді көрегің жоқ. Аһ! — деді. Содан соң көңілдене аяндап өз жөнімен кетті.

Осыдан кейін бір күні жауапты хатшыға жолықтым.

— Халің қалай? — деді ол.

— Жақсы.

— Қаламақы алып жүрсің бе?

— Алып жүрмін, бірақ сіз маған көп қойып жүргені жоқсыз ба?

— Неге олай деп ойлайсың?

— Шалдуар мен қаламақы алған сайын «саған көп қойды», — деп басын шайқайды.

— Содан соң?

— Содан соң «мұны мөлшерлі қалыңқа келтіретің, жүр шайханаға», — дейді.

Жауапты хатшы қалың қасы түксінп төмен қарады да, үстелдің тартпасын ашты. Одан бір папка суырып, мені қасына шақырды.

— Мынау қаламақы шкаласы, — деді ол папканың бетін ашып. — Мұнда қандай мақалаға қанша сом қойылатыны көрсетілген. Міне, мынау сен жазған хабарларға қойылатын баға. Осыған қарап өткен жартыда жазған мақалаңның саны мен оған қойылатын қаламақы мөлшерін есептеп көрші.

Мен ернім жыбырлап, іштен есептеуге кірістім.

— Дұрыс па екен?

— Дұрыс сияқты.

— Ендеше Шалдуар шатаспасын! Бұл қаламақы дегеннің өзі қып-қызыл саясат. Мен сені қанша жақсы көргеніммен, тиісті мөлшерден артық ақша қоя алмаймын. Өйткені ол менің өз ақшам емес қой. Түсінікті ме, Ербол?

Мен басымды изедім.

— Бәсе, арқамнан ауыр жүк түскендей болды ғой, — дедім шын қуанып.

Күн сайын жүгіріп жұмысқа барып, ай сайын ақша тауып жүрсем де, мен бұл екі ай бойы өзімді қараңғы қапста қалғандай сезіндім. Жатақханаға келсем де, жұмысқа барсам да бір нәрсемді, аса бір қымбат затымды жоғалтқандай боп, іштей алаңдаумен, елегізумен болдым. Кейде жеген тамақ, жұтқан суымды да ұнатпай қалатын сәттерім кездесті. Осының бәрі маңымда Меңтайдың жоқтығынан еді. Осы күйім Меңтайға арналған үшінші өлең боп және қағазға түсті. Менің оған арнаған ең соңғы өлеңім де осы болды. Ол мынау еді:

Күн күңгірт, түн қараңғы ай болса да

Келмес ұйқы жақсы орын, жай болса да.

Күн шығыс жоқтай болып көрінеді

Төрт бұрышы төңіректің сай болса да.

Күн шығып тұрса дағы түк көрмеймін.

Айналам қараңғыдай қол сермеймін.

Сәулесін аспандағы ай мен күннің
Меңтайдың ақ жүзіне теңгермеймін.

Жұтуға ауа дағы жайсыз аса,
Сөйтпек пе әлде көңіл жабырқаса?
Қайдан тәтті болмақшы ауа шіркін
Меңтайдың дем-лебізі қосылмаса.

Іздеумен елегізіп қысылдым сан,
Тән терлеп, жүрек жүдеп, қиналды жан.
Күн — күңгірт, ай — қараңғы, ауа — ауыр —
Меңтайдың бұл маңайда жоқтығынан!..

XIV

Сонымен, жаз өтті. Күзде, оңтүстікке қарай бет түзетін тырналардай тізіліп, Алматыға лек-легімен студенттер қайтты. Әр жақтан, алыстан келіп, өзінің үйреншікті қоліне қонған аққудай сыланып, отыз қыз өзіміздің отыз үшінші аудиторияға жиналды.

Меңтайды көріп, менде ес қалған жоқ. Өзіме онша назар аударып, жақын тартпаса да, бар бейілім соған ауды. Оның аудиторияға кіріп-шыққаны, жүрген жүрісі, сөйлеген сөзі, күлген күлкісі — бәрі маған қуаныш болды. Енді маған Күн де күлімдеді, Ай да жарқырады, ауа да жақсарды. Сары алғынның буына масайғандай көңілім көтеріліп, көзім күлімделіп, мәз болдым да қалдым. Сөйтіп жүріп қыркүйектің өткенін де аңғармапшын.

Бұл күнде мен бұрынғыша Меңтайдың қасына отырмаймын. Жұрттың көзі түсіп, сөзі көбейгеннен кейін, оның үстіне өзімнің оған деген құмарлығым артқан соң, амалсыз қоныс аударғандай боп, арт жаққа, Жомартбектің қасына кеткенмін. Қазір Меңтай мен Майра жұтқасын, екеуі бірге отырып, бірге жүретін болған. Ол екеуі сияқты, құрстағы ер-кеккіндікті бұл екеуіміздің де жұбымыз жазылмайтын.

Бір күні, қазан айының аяқ кезінде, Жомартбек екеуміз сабақтан қайтып жағажанаға жаңа ғана кірген едік. Жомартбек дереу шай әкелуге кетті. Оның артынан іле-шала енгіге жүгіріп бөлмеге Тана келді. Терезе алдында тұрған менің қасыма азыр жетті де, мойнымнан бассалып құшақтай алып, еңіреп жылап қоя берді. Мен шошып кеттім. Өн бойым қалтырап, не істерімді, не дерімді білмей қалдым. Қыз байғұстың құшағы ажырайтын емес.

— Жыламашы, тоқташы, не болды, Тана? — дедім мен үршіп.

Қыз тоқтап, сәл сабыр тұтып, сөз бастамақ боп көзін сүртті. Сөйтіп де:

— Заман... Заман... — деп, ар жағын айта алмай, қайтадан кемсендеп, ағыл-тегіл боп және жылады.

Тана «Заман» деп менің досым, өзінің өлген серігін айтып тұр ма? — деп бір ойладым. — Өлде «заман» деп дәуірді айтып, басына түскен тағы бір мұңын шаққалы келді ме екен? — деп тағы да дағдардым.

Бір кезде қыз есін жиды.

— Сүйінші, Ербол, Заман тірі екен! — деді бір жылап, бір күліп. — Досың тірі екен сенің!..

Мен сенерімді де, сенбесімді де білмедім. Төбе шашым тіктейіп, өн бойым түршігіп кеткендей болды. Өйткені осы байғұс бала ойсоқты боп кеткен жоқ па екен деген күдік келді маған.

Сонымды сезгендей қыз басын шайқап, безек қақты.

— Рас, рас, Ербол, айналайын, қуатым. Илан менің сөзіме, илан! — деп Тана тез редикюлін аша бастады. Одан бір конверт шығарып, конверттің ішінен екі хат суырып алды. — Мынау — Заманның біздің үйге жазған хаты, мынау — менің сіңлімнің маған жолдағаны.

Мен жалма-жан саусақтарым дірілдеп, Заманның хаты деген қағазды аша басталдым. Рас, Заманның жазуы, соның өз қолтаңбасы. Хаттың басына бір қарап, дереу аяғына көз жүгірттім. «1946 жыл, 15 қыркүйек» деп жазылыпты. Содан соң мен бассалып Тананы шөпілдетіп сүйе басталдым. Осы-

дан нақ екі жыл бұрын бір төсекте жатып, Тананың бетінен сүйіп, көзінен аққан қайғылы жасын қоса жұтып едім. Енді, міне, оның бетінен екінші рет сүйіп, көзіңдегі қуаныш жасын қоса сіміріп тұрмын. Екеуіміз біріміздің бетімізді біріміз тыным таппай шөпілдете сүйісіп жатырмыз.

Бір кезде дедек қағып Жомартбек келді. Сүйісіп жатқан екеуімізді көріп, ол таңданғандай боп сәл тұрды да, қолындағы шайнекті еденге қоя салып, жүгіріп келіп екеуіміздің бетімізден кезек сүйе бастады.

— Сен неге сүйесің Тананы? — деймін мен Жомартбекке қуана күліп.

— Сен сүйген соң сүйіп жатырмын. Ал сен неге сүйесің?

— Онда себеп бар. Жарайды, сен Тананы қыз болған соң сүйдің дейік. Ал менде нең бар?

— Сен Тананы сүйген соң, ол сені сүйді. Өзін мен сүйсем, Тана да мені сүйе ме деп дәмәтсіз жатырмын, — деді Жомартбек шіміркіпестен.

Үшеуіміз де күлдік. Содан кейін:

— Ендеше сені де сүйейін, бауырым, — деп Тана Жомартбектің оң бетінен шөп еткізді.

— Мына бетім өкпелеп қалады, мұны да сүйіңіз, — деп Жомартбек дереу Танаға екінші бетін тосты.

Тана Жомартбектің сол жақ бетінен тағы да сүйді.

Тағы да ду күлдік. Осыдан соң ғана есімізді жинағандай болып, хаттарды қайта оқыдық.

Сөйтсек, 1943 жылы Заман өлмепті. Ол ротасымен қоршауда қалады. Қоршауды бұзып шығамыз деп түнде шептегі немістерге шабуыл жасағанда Заман ауыр жаралы боп, жау қолына түседі. Ротаның жартысы аман-есен өзіміздің жаққа өтеді. Ол тұтқындар лагерінде болады. Бірнеше рет қашуға талаптанып, қолға түсіп қалады. Ақыры, 1945 жылы мамырда әскери тұтқындармен бірге біздің қолға өтіп, кейін соғталалады. Содан бері Орал тауында шахтада жұмыс істейтін көрінеді.

Заман хатының соңында өздерінің «Свердловск қаласының солтүстік-батыс жағында сексен шақырымдай жердегі

Билимбай деген жұмысшы поселкесінде тұратындығын айтты, әдірісін көрсеттігі. Келем деген кісі алдымен Свердловскке жетсе, одан кейінгісі қиын емес – біздің рудниктің кен тасыған машиналары ағылып жатады делті. Әрине, ол ешкімге де, Танаға да кел деген, бірақ ерікті өзіне тастаған. Ол қалай дегенмен де, уақыты бітіп босағанша біраз қиындық көруге тура келетінін ескерткен. Ал хатының ең соңында былай депті: «Соғыстан кімдер тірі қалды? Ербол аман оралды ма? Көрсен менен көп-көп сәлем айт. Әдірісімді бер».

Сонымен, Жомартбек, Тана, мен үшеуіміз үстел үстіне жайып жібердік те, картаға үңілдік. Ары қарап, бері қарап, ақыры, Орталық Оралдан Свердловскіні таптық та, оның маңынан Билимбайды іздедік.

– Осы Билимбай дегеніміз картаға түсетін жер ағы емес, Заман ағайдың пәтерде тұрған үйінің иесі боп жүрмесін, – деді Жомартбек күлдіріп.

– Расында да өзі қазақ ағына ұқсас екен, – деді Тана бір жылап, бір күліп. Тана жылаған кезінде көзінен көк маржан домаласа, күлгенде аузынан ақ маржан шашылған секілденеді.

– Бәлкім, башқұрт жері болар, – деймін мен оларға өз жорамалымды айтып.

– Бәсе, – деді бір кезде Жомартбек масаттанып, – бала кезімде бірсыпыра б... жесем керек еді. – Осылай деп ол сұқ саусағын шошайтып, картаға тіреді.

– Ой, ой, Жомартбек, байқа, картаны тесіп жібересің, – дедім мен оған күлместен, жымимастан, көзімді бақырайтқан болып. – Сенің саусағың саусак емес, шеге екенін білмейтін бе едің? – Жомартбек мырс етті. Өйткені арық, қолы-басы шидей Жомартбектің саусақтары шегелей салалы, ұзын болатын. Оның саусағы бүйіріне тиіп кеткен қыздардың қайсысы болса да баж ете қалатын. Әсіресе Зайкүл: «Әй, әй, Жомартбек, тілінді қалай сұқсаң, олай сұқ, бірақ ана шегелеріңді ары әкет», – деп безек қағатын. – Бірақ мактануына әбден болады – бала күнінде б... көп жесең, әрине, табасың. Жарайды, саусағыңды тарт енді.

– «Б» деген немене, витамин бе? – деді Тана да мырс етіп. Жомартбек тез саусағын ала қоймады.

– Немене, сен «б...» дегенге ананы айтып түрсең ғой, – деді ол маған бұрылып. Қазақта кімде-кім бала күнінде өз кәкейін көп жесе, өскенде сол көрініп болады деген әзіл сөз бар емес пе. Менің де ойыма келгені сол еді, Жомартбектің де «ананы» деп тұрғаны сол. – Оны жесең, өзің жеген шығарсың. Ал мен ботқаны айтамын. Біздің жақта күріш көп болады. Мен бала күнімде күріш ботқаны көп жегенмін. Ал ботқа жегеннің көзі көреген болады дейтін үлкендер.

– Біздің жақта күрішті жасық ас деп есептейді. Сенің көреген боп жүргенің күріштен емес шығар, – дедім мен күліп. Тана да күлді. Басын шайқап Жомартбектің өзі де қосылды.

Күлкіміз тыйылғаннан кейін Жомартбек картадан саусағын көтерді. Билимбай картада расында да бар екен. Оған көзіміз түсіп, әрқайсымыз өз ауылымыздың төбесін көргендей қуанысып қалдық.

– Ал енді не істеймін мен? – деді Тана менің бестіме шыдамсыздана қарап. – Сенімен ақылдасуға келдім. Хагты кеше алғамын, бүгін сабаққа да барғамын жоқ.

Мен ойланып қалдым.

– Заман өлді деп хабар келгелі екі жылдан асты. Басқа сөз беріп қойған ешкімнің жоқ па еді? – дедім төмен қараңқырай күбірлеп.

Қыз жылап жіберді.

– Ербол-ау, Заманның аты ойымда тұрғанда мен кімге қараушы едім. Оның аты мәңгі менің жанымда, жүрегімде, жалымда емес пе?

Осылай деп қыз көзінің жасын қайтадан сүртті. Мен күліп, әзілге айналдырдым.

– Маған да қарамас па едің, Тана? – дедім.

– Иә, саған да, – деді қыз да күліп. – Бірақ Заман болмаса, саған қарауым мүмкін еді.

– Рақмет, Тана, – дедім мен қызды пашынан сипап. Ең-деше, сенің Билимбайға баруың керек болар.

Қыз қуанып, орнынан атып тұрды.

– Өзім де осы қорытындыға келіп едім, Ербол, – деді ол түреген тұрып мені иығымнан құшақтап.

– Ойбай, бұл мәселеден мені де шет қалдырмаңыз, – деп Жомартбек орнынан ұшып тұрып, Танаға ол да иығын тос-ты. Тана оны да құшақтады.

– Туу, рақаттанып қалдым ғой, шашымнан бір сипап жі-беріңіші. – Тана Жомартбекті шашынан сипап, басын бауы-рына қысып босатты. – Осында отыз қыздың ортасында отырмыз Ербол екеуміз. Бірде-бірінің дәл сіздей шарапаты тиген емес бізге. Ербол Меңтайға неге құмар десем, қыздың сипағаны жақсы болады екен ғой, шіркін!

Үшеуміз де ду күлдік. Күлкі тынған соң Жомартбек бай-салды қалпына келді де, Танаға қарады.

– Оқуыңызды қайтесіз, Тана? – деп сұрады.

– Тастаймын, – деді Тана бірден. – Заманым ана жақта ауыр жұмыста жүргенде оқу, қызық маған не керек? Бара-мын, қасында боламын. Ол отқа күйсе – бірге жанамын, ол су түбіне кетсе – бірге бағамын!

Мен Тананың түрінен шын ғашықтың шешімін таныдым. Таныдым да: «Ер екенсің ғой, айналайын!» – деп іштей құл-тадым.

Ары талқылап, бері талқылап, ақыры біз мынаған келіс-тік. ЖЕНПИ берсе, Тана екінші курсың бітіргені жайында анықтама алады. Бермесе – жүре береді, артынан жібере-міз. Өйткені ол құжаттарын ала кетсе, Свердлов оқу орын-дарының біріне түсіп, Заманға жақын жерге орналасады. Ал анықтаманы аттестатымен қоса кейін жіберсек, онда ол сон-дағы бір институтта сырттан оқитын болады. Сексен шақы-рым жерде институт болса, оны бітіріп алудың не қиындығы бар?!

Одан кейінгі мәселе қаражат жайына тірелді. Менің жаз-да курьер, корректор болып тапқан екі мың сомдай ақшам болатын. Тананың қаражатына сол жарайды деп есептедім. «Әттең, бір 7-8 мың сом болса, жақсы болар еді», – деп өзім-нен-өзім кіжіндім. Бірақ қаратабан студенттің құр кіжінгені-нен не шығады?! Жокқа жүйрік жетпегенде, ол қалай жетсін?

– Қашан жүресің? – дедім мен содан соң.

– Ұшарға қанатым жоқ, Ербол. Тез жүрсем, тез жетсем, тезірек көрсем екен! – деп қамықты Тана.

Мен тығып жүрген бар ақшамды алып, ескі ақшаның кезі ғой онда, қобыратып, Тананың резинкаюіне салып бердім.

– Апырай, Ербол-ай, – деді Тана тағы да таманына жас тығылып, – мен сенің адал дос екеніңді білгенмен, мынадай мырза екеніңді білмейтін едім...

Мен бұл сөзді де әзілге айналдырып жіберуге тырыстым. – Жолдасың жомарт болса, сен қалай сараң боларсың, – дедім күліп Жомартбекті нұсқап.

Жомартбек менің осы сөзімді пайдаланып, тез жәп ете түсті.

– Мұны сіз жалғыз Ерболдың бергені деп ойламаңыз, Тана, – деді ол қутындап. – Бұл сіздің жолыңызға Ербол екеуіміздің қосқанмыз.

– Рақмет. Бұл еңбектеріңді тірі болсам ұмытпаспын да, өтемей және тынбаспын!

– Әрине, сіздің екі есе ғып өгейтінніңте мен шұбалаңбай-мын, – деді Жомартбек қуақыланып.

– Әкел, қолыңды, бауырым, – деді Тана күліп, екі көзі от-тай жайнап, – осы еңбектеріңді үш есе ғып өгейтініме ант етемін.

Мен баж ете қалдым.

– Қой, Тана, Жомартбек қалжыңдап тұр. Бұным саған қарыз емес, достық қарызының титімдей төлеуі ғана болар бұл. Ана қарызынан кейінгі өмірде өтелмес үлкен қарыз дос-тық қарызы екенін білесің ғой өзін. Бұл әшейін жол қаража-ты болсын дегенім. Бала боп кеткенбісің қайдағыны айтып.

Мен ашуланған болып аузымды бұлтиттым.

– Айналайын, айналайын, қалқам, – деді ол тағы жылып, ашуланбашы маған.

Тана бір ағтаның орайында қалайда жүрмек болды. Жо-мартбек екеуміз билет алып, шығарын салуға уәделестік.

Ертеңінде бұл оқиға бүкіл біздің курсқа таралды. Жомарт-бек менің анада, емтихан кезінде, Тана тураны айтқан әңгі-

менің шын екендігін, Тананың жігіті, менің досым Заманның өлмей тірі боп шыққаны, соны естіп Тананың ЖЕНПИ-дегі оқуын тастап, Оралға жүргелі жатқанын, менің алдағы базарда костюм, пальто, аяқкіім сапып аламын деп жинап отырған ақшамды бір тиынына дейін қалдырмай Тананың редиколіне салып бергенімді бірін қалдырмай қыздарға айтып қойыпты. Қыздардың бәрі танаулары делдендеп, дүрлігіп алыпты.

– Рас па, ағай?

– Шын ба Жомартбектің айтып жүргені? – деп менен бірінен соң бірі сұрасалды.

– Алла-ай, не деген күшті махаббат! – дейді Зайкүл жағасын ұстап. – Бұл заманда да мұндай махаббат болады екен ғой. Мен ойлаушы едім махаббат анау Қыз Жібек, Баян сұлулармен біткен шығар деп.

– Иә, неге сен олай ойлайсың? – деп Майра шап ете түсті оған. – Махаббат мәңгілік, ол ешқашан өшпейді деп оқыған жоқсың ба? Ендеше, әр заманның өз махаббаты, өз Қыз Жібекі болады.

– Бірақ мен махаббат бар екен деп сонау Оралдағы тұтқын адамға төбеңнен алтын құямын десе де бармас едім, қыздар, – деді Зайкүл иығын қиқандатып.

– Ол – сен ғой, Зайкүл, – деді Меңтай көзін алысқа қадап, қатты ойлана отырып.

– Сонда сен барар ма едің? – деп Зайкүл шап ете қалды оған.

– Мен ғашық емеспін, – деді Меңтай бұрылып. – Ал шын сүйіп, уәделескен кісім болса, әрине, барар едім.

«Рас, шын сүйіп, уәделескен кісісі болса Меңтай сөзсіз барар еді» деп ойладым мен де ішімнен.

– Жоқ, Зайкүл, сен барасын. Баратыныңды өзің байқамай отырсың, – деді Қанипа қасқа тісін ақситып, көзін құйқыл-жыға күлімдеп. – Төбеңнен алтын құямын десе неге бармайсың, барасың, әрине. Өйткені, – Қанипа бұл тұста дауысын да құбылтып жіберді, – ол алтын ғой...

Қыздар ду күлісті. Зайкүлдің өзі де күлді.

– Қайдан білейін, – деді ол басын шайқап, – онда барып та қалуым мүмкін-ау. – Бірақ ол бұл ойына табан тіремей жатып, тез жағт бұрылды. – Әй, алыс қой, бара алмайтын шығармын. Айдаладағы Орал тауы тұрғай, мына тұрған Қордай тауының етегіндегі ауылыма барып келуге де қиынсынамын. Жомартбек әндегіп қоя берді:

Бектер мінер сұр қасқа,

Шаба алмаса – ұр басқа.

Бағырлық, байлық кімде жоқ.

Ғашықтың жөні бір басқа! –

деген емес пе? Ғашық болсаң – қашық болса да барасың, Зайкүл апа.

Зайкүл киім жағынан өзгелерден өзін ерекше ұстауға тырысатын. Көксе әйелдерге ұқсап, мойнына студент қолы жетпейтін қызыл түлкі салып, екі қолын бірдей қаракөл жеңқолғаңқа тығып, оқшауланып жүретін. Соңысына ерегісіп Жомартбек оны ызаландыру үшін кейде осылай, «апа» деп айтатын.

– Әй, Жомартбек, сен қотыр тоқтыша сүйкенбей тыныш отыр, – деді Зайкүл бұл жолы оның «апа» дегеніне шамданбай. – Мен ғашықтарды құрметтеймін. Бірақ өзімнен ғашықтық шықпайды. Ғашық болу үшін бір-ақ кісіні сүю керек. Ал маған өзіме күле қараған жігіттің бәрі жақсы сияқты боп тұрады.

Аудиторияны бастарына көтеріп қыздар ду күлісті.

Зайкүл турасын айтады, – деді Ақанас.

Мен Зайкүл апамды сол шындығы үшін жақсы көрмін ғой, – деп Жомартбек орнынан тұрып, кеудесін қақты. Оған Зайкүл масаттанып қалды.

Ә, бәлем, мойындадың ба? Жақсы көретініңді айтқызып-тыл ба өзіңе?! Енді мына Ерболды мойындағам, онда тіпті арманым болмас еді.

Зайкүлдің бұл сөзі тағы күлкі тушырды. Екі көзі жағт етіп, Қанипа Зайкүлге бұрылды.

кім білсін... Бірақ ең жоқ дегенде қалтасында ақшасы болса, ол да көңілге медеу ғой... Менің дайын ақшам жоқ. Бірақ бір кесек нәрсемді беремін. Жомартбек соны ертең базарға апарып сатсын да, ақшасын ағай екеуі Танаға аңарын берсін. Меңтайдың ұсынысы отқа құйған майдай болды. Қыздар лап етіп, оны бірден қосап әкетті. Біреу елу, біреу жүз сомнан тауып беретіндерін айтысты. Нәзілаш қолма-қол тізім жасауға кірісті. Осы кезде Зайкүл орнынан тұрды.

— Меңтайдың жанағы сөзі жүйе-жүйемді босатып жіберді, қыздар-ау, — деді ол. Әшейінде Зайкүлдің әр сөзін қыздар күлкімен қарсы алатын еді. Бұл жолы ешкім езу тартқан жоқ. Әлде оның алдында айтқан Меңтай сөзі жүректерін тебіренгітті ме, әлде Зайкүл қайтер екен деп, соны сынағылары келді ме, әйтеуір, қыздар бірінші рет тырп етпестен, тыныш күйде қалды. Бірақ Зайкүл олардың неге үндемей қалғандарына мән берген жоқ, сөзін әрі қарай айта берді. — Иыңымда түлкі жағам болған соң мына Жомартбек мені бай деп ойлап, «апай» деп мазақтайды. Бірақ менде де бір теңге ақша жоқ. Ойткені бір теңге ақшам болғаннан бір үзім наным болғанды артық көремін.

— Мен де сондаймын, апаман айнымағанмын, — деді Жомартбек.

Осы тұста ғана қыздардың еріндерін күлкі қытықтай, сәл-сәл жымиясып қалды.

— Жомартбек, қоя тұршы қыстырылмай, — деді Зайкүл оның сөзін шыбын шаққан құрлы көрмей. — Одан да сен ертең таңертең біздің бөлмеге келіп, менің түлкі жағамды алып кет. Соны базарла да, ақшасын осы іске қос.

Мұндай ерлікті Зайкүлден ешқайсымыз да күтпеген едік. Бізміз танырқап, танданып, бір сәтке үнсіз қалдық. Бұл үнсіздікті Жомартбек бұзды.

— Айналайын апам-ай, жүрегің қандай жақсы еді. Келіңші, бетіңнен бір шөп еткізейін, — деп ол Зайкүлге қарай ұмтылды.

Зайкүл қымсынбастан бетін тосты. Жомартбек оны күлкімен шаяқтап, басаалды. Жұрт тағы да қыран-топан күлкіге бағғы.

— Әрине, группадағы екі жігітті бірдей иемденіп алсаң, сенің не арманың болушы еді!..

Осындай әзіл-күлкімен бұл әңгіме де басылған сияқты болды. Алғашқы қос лекцияны да тындап шықтық.

— Қыздар, маған бір ой келіп отыр, — деді Меңтай бір үзілістің кезінде.

— Қойшы-ей, саған да ой келе ме? — деді Қанипа қуақылап-нып. — Онда сәл ортаға ойынды.

Меңтай орнынан тұрып, сөзін бастады.

— Менің ойымнан Тана құрбымыз бен Заман ағай кететін емес.

— Ал?

— Сонсоң? — десті Зайкүл мен Қанипа жарыса.

— Ол екеуінікі қандай мөлдір махаббат десеңші, қыздар, ә! — Рас, рас! — десіп басқа қыздар бастарын шұлғылды.

— Заман ағайдың суретін анада ағай көрсетіп еді ғой бізге. — Меңтай иегімен мені нұсқалды. — Сондай бір сымбатты, өңінен инабағы білінген әсем жастың тұлғасын танығандай боп едік қой суретіне қарап. Сол асыл жігіт тұтқынға түсіп, қор болып мынадай күйге ұшырапты. — Меңтайдың дауысы дірлідеп кеткендей болды. Ол сәл тоқтап, бойын бекітіп алды да, қайта сөйледі. — Тана болса, «өлді» дегенге сенбей, өмір бойы күтуге бекінген екен. Енді оның тірі деген хабарын естігенде, бар бейнетке белін байлап, соған жүргелі жатыр. — Меңтай үні тағы да булығы бастады. — Біз ғашықтарды құрметтеген елдің қыздары емеспіз бе? Шамамыз келгенше бұл сапарға Тананы дұрыстап аттандырып салсақ қайтеді...

Осылай деп Меңтай, сөзінің аяғын айта алмай кемсеңдеп, бетін басып жылап жіберді. Бірсыпыра қыздар оған қосыла көздерін сүртті. Жомартбек екеуміз де босап, төмен қарап, партағын шұққылай бердік.

Меңтай қайтадан басын көтерді.

— Ағай кеше қалтасындағы бар ақшасын беріпті ғой. «Бака бірдене етсе көлге сеп» деген бар емес пе? Тананың жолына біз де қаражат жинап берейік. Танымайтын бөтен жерде жарын іздеген шүйкелей жалғыз қыздың күні не болатынын

Ертеңінде Жомартбек қыздардың берген заттарын осы күнгі стадион орнындағы ескі-құсқы базарына апарып өткізіп келді. Оның ең қымбатқа сатқаны Меңтайдың қызыл көрпесі болыпты. Жомартбек Меңтайдың шешесі мен ағасынан қалған белгі – жалғыз көрпесін сатпаймын, алмаймын деген екен. Ол: «Ал, апар, басқа бағалы затым жоқ» деп қиылып болмапты. Сөйтіп, мен үшін махаббаттың жалауындай болған қызыл көрпе, ақыры, асыл махаббаттың мұқтажына жұмсалды. Сонымен, қыздардан бас-аяғы төрт жарым мың сом ақша және жиналды. Сол күні кешке кітапханадан шығып жатақханаға кірсем, маған келген телеграмма жатыр екен. Тез ашып жіберіп, асыға көз жүгірттім.

«Алма-Ата, Виноградова, 62, комната 69,

Есенову Ерболу.

Бесконечно рад, мой бесценный друг. Обнимаю и целую тебя тысячу раз. Тана, если хочет, если любит меня по-прежнему, пусть приедет. Буду ждать с нетерпением. Твой Заман».

Тана келіп, Заманның хатын көрсетіп, баруға бел байлағаннан кейін мен Заманға телеграмма жібергенмін. Тананың барғысы келеді, қабылдай аласың ба, тез хабарын жібер дегенмін. Бұл Заманның соған жіберген жауабы екен. Демек оның Танамен бірге тұруға мүмкіншілігі бар деп түйдім.

Ертеңінде Жомартбек екеуміз Танаға барып, телеграмманы көрсеттік. Одан соң Жомартбектің Жоғарғы Кеңес Президиумында қызмет істейтін туысына барып, келесі күні жүретін Алматы – Мәскеу пойызына билетке бронь алдық. Сол броньмен Свердловскіге дейін деген билет қолымызға тиді. Тек Тананың Қуйбышевте басқа пойызға отыруына тура келеді.

Тана жүретін күні вокзалға соңғы лекцияны тастап, біздің группа түгел барды. Вокзал басында қыздар Танамен шегінен көрісіп қоштасты. Әсіресе Тана мен Меңтай бірінен-бірі ажыраса алмай, көп жыласты.

– Жайықтан жеке жөнелген Төлегендей болып, жалғыз аттандың-ау, құрбым, – деп Меңтайдың егіле айтқан сөзі бәріміздің сай-сүйегімізді сырқыратты.

Көзімнің құйрығын қайта-қайта сипалап, ернімді үсті-үстіне тістелеп, бордай босап, ішімнен егіліп мен тұрдым.

Содан соң Тананы вагонға орналастырдылық та:

– Қош!..

– Қош!

– Заманға сәлем айт!

– Сәлем айт! – деп біз қалдық.

Алматының қою түні бүркеген пойыз ішінде, вагон дөңгелектерінің рельс қоспасына сарт-сұрт соғылған ырғағымен теңселіп, белгісізге бет қойып, Тана кетті алысқа. Аяулы ғашық аттанған пойыздың барлық дүрсіл-гүрсілін жүрегімізде сақтап біз қалдық перронда.

XV

Көктемде топыраққа түскен дән алдымен нәзік сабаққа айналып, артынан уақыты жеткенде бас жаралды. Уақыты жеткенде тал бүршіктейді, өсімдік түйін тастайды, алма ағашы гүлдейді, гүл қауызын ашады – шешек ағады. Өсімдік үшін осы бір ғажап шак тек қана жазда болады. Ал махаббатқа мерзім жоқ – ол жылдың төрт мезгілінің қалаған маусымының сәтті сағатында жүректе гүл жарып шыға келеді. Махаббат гүлдегенде жас адамның аузынан «сүйемін» деген асыл сөз ақтарылады.

Менің Меңтайға деген махаббатымның сол сағаты қараша айының алғашқы күндерінің бірінде, Никольск шірікесінің түнгі он бірдегі қонырауымен қоса соқты.

Соның алдында ғана жүрегім өз-өзінен өрекіпті, үйде отыра алмай сыртқа шыққанмын. Жомартбек жоқ еді, Пернені кітапханадан қайтпаған. Тек Төлеубек қана төсегінде қорылдап ұйықтап жатқан. Соның қорылы ойымды бөлгеннен кейін, онаша жер іздеп, екі жатақхана арасындағы ашық алаңға бет қойғамын.

Калинин көшесі жақтағы жатақхана жанында, басына ісемір телпекті шам орнатылған биік бағана түбінде ұзын орындық болушы еді. Соны бетке алып аттай бердім де, он-

да біреудің отырғанын аңғардым. Аяндап қасына келсем, ол отырған Меңтай болып шықты. Оның Меңтай екенін танығанда жүрегім дір ете түсіп, өз-өзімнен дегбірім кетіп, састым да қалдым.

— Кеш жарық, Меңтай, — дедім әр сөзім кекештің аузынан шыққандай әрең киюласып.

— Жарық кеш жан ләззаты болсын, ағай. Келіңіз, отырыңыз.

Қасында бірнеше кісілік бос жер болса да, Меңтай сырғып, маған өз орнын берді. Менің жүрегім одан сайын лүпілдей түсті. «Өз орнын бергені — өзгеше қадірлегені ғой Меңтайдың» деп ойладым ішімнен. «Қадірлегенің жақсы-ау, бірақ құрметіңнің бәрі менің аузыма қақпақ, басыма тоқпақ боп жүр ғой» дедім тағы да. Ойлағаным осы болса да, аузымнан шыққаны басқа сөз болды.

— Жалғыз неғып отырсың, Меңтай?

— Жай. Жағар алдында ауа жұтайын деп шығып едім. — Меңтай біздің жатақхана жаққа көз тастап алды да, сөзін қайтадан жалғады. — «Кімді ойласа, сол келеді» деген рас екен, ағай. Мен жаңа ғана сіздің бөлменің терезесіндегі шамды көріп, «ағай әлі сабақ қарап отыр екен ғой» деп ойлап едім.

«Ойлағаның, есіңе алғаның қандай жақсы, — дедім мен ішімнен. — Ал мен сені сағат сайын ойлаймын ғой, Меңтай. Сен осыны білесің бе?»

Теніз тебіреніп, жағаға толассыз толқын лақтырғандай бір сәт туды. Менің де теңіздей тербеліп сөйлегім, ішімдегі Меңтайға деген махаббат толқынын ағылта ақтарғым келді.

— Рақмет, Меңтай, — дедім тағы да екі сөздің басын әрең қосып. — Ойлағаныңа...

О, ғажап, теңіз тұрғай титімдей бұлақ құрлы да қауқарымның жоғын аңғардым. Аузымды байқаусызда біреу желімдеп кетіп, соны күшпен әрең ашатын сияқтымын. Ашқанмен ар жағынан ақтарылар ештеңе жоқ, адасқан жалғыз қаздай қалбалақтап, анда-санда бір сөз зорға шығады. Бірақ сыртқа шығарып айта алмағанды іштей сарнауға шебермін ғой мен.

Дегенмен аузымды судан шыққан балықтай бостан-бос ашқаным мез боп, бірсыпыра асыл ойларымды ақтардым-ау деп жорамалдадым ішімнен.

Осы кезде ыңыранып, Никольск шіркеуі үн қатты. Мен шіркеудің өзін жек көрсем де, оның қоңырауының үнін ұнатшы едім. «Дың-дын» деп мыс қоңырау күңгірлей бастағанда, істеп отырған шаруамды тастап, аяғына дейін тыңдай қалатынымын. Маған әсіресе ұзақ соғылатын, ұзаққа кететін осы түнгі қоңырау күңгірі аса бір сазды, қызық күйдей боп танылатын. Сол әдетім бойынша шүү дегенде мен тым-тырыс тыңдай қалдым да, қоңырау бір-екі рет соғылғаннан кейін оны тастай салып, дереу негізгі шаруама көштім. Осы қоңырау үнінің дүрмегімен басқа еш жанға есіртпей айғатын басты сөзімді Меңтайдың өзіне ғана тез ақтарып қалғым келді. Қоңырау соғылып бітіп қалмасын деп, шашпаң Меңтайды екі қолынан ұстай алдым да, екі алақанымның арасында «пыр» етіп ұшып кететін торғай тұрғандай елбестеп, аузымды қыздың құлағына тақалдым.

— Меңтай, мен сені сүйемін! Шексіз сүйемін! — дедім біреу «тәйт!» десе жылап жібергелі тұрған жас баладай кемсендеп.

Қанша әсемдеп, әдемілеп айтам деп пәленбай уақыт ойланып, оқталып, жалымда жаттап жүрсем де, мен Меңтайға деген мәңгілік махаббатымды, арман-тілегімді, шексіз ықылас, қалтқысыз құрметімді, оны бар дүниеден өзгеше бағалайтынымды ауызбен айтып жеткізе алмадым. Көптен бері айтамын деп әзірлеп жүрген сөздерім дәл кәжегінде ауызға түспейтін бұдыр, буалдыр бірдеңе болып кетті. Әлшейінде тақылдақ тілім, болдырған жорғадай сенделектеп, сүрініп, тұтығып тоқтап қалды. Енді сол ауыз жеткізбегенді лүпілдеткен жүрек, дірілдеген дене, денедегі лыпыл қакқан сапсыз тамырлар қосыла айтып, Меңтайға асыра баяндап жалқантай болады. Меңтай енді солардың сөзін тыңдағандай, бәрдейінін соларға аударғандай боп жым-жырт, үңсіз отырып қалды. Осы үңсіздік кезінде саусақтарым терілеп, бұын-бұыным қалтыран кеткен маған көшедегі күлде міз бақпай

бақырайып тұратын электр шамдары өз-өзінен жышықтай жөнелген сияқтанды. Екі жатақхана ортасынан сылдырап ағып жатқан арықтың суы да демін ішіне тартқандай үнсіз қалды. Ағаш бұтақтарындағы соңғы жапырақтар да сыбыр-ын тоқтатып, сілтідей тынды. Бірақ өзіммен-өзім әуре мен олардың неге өйткендеріне мән бермедім, менің басыма төнер не сұмдықты сезгендерін аңғармадым. Есіл-дертім Меңтайда болып, оны құшақтағым, құшқым келді. Алғашында иық тиістіріп отырған мен, оның үндемегенінен дәмеленіп, оң қолымды босатып, қызды қаусыра құшақтап, өзіме қарай тарттым. Неге екенін білмеймін, Меңтай менің құшағымнан сытылып шығуға әрекет етпеді. Соған батылдандым ба, білмеймін, мен еңкейіп оның діріл қаққан ыстық ерніне ернімді тигіздім. Меңтай оған да қарсылық көрсетпеді. Осыдан кейін маған Меңтай мендік екен деген ой келді де, асыл арманыма шынымен қолым жеткені ме? – деп, көкіректе бұрқ-сарқ қайнаған қазандай тасыған қуаныштың ыстық буы көзімді шарпыды. Бірақ мұның бәрі Меңтайдың мені есіркеуі ғана екенін келесі сәттерде бір-ақ білдім. Ол менің сөзімді тыңдап болғаннан кейін төмен қарап, қоныраудың соңғы соғылуы біткенше үнсіз отырды. Одан соң да ләм демеді. «Кей қыздар жігітпен кездескенде оған сүйетін, сүймейтінін бірден айтады. Бағзы біреулер өз ойын олай етіп жеткізе алмайды. Көпшілік қыздар ауызбен айтар сөзді іштей айтып, үнсіз баян етеді. Сырттай сөзі де, үні де мөлт етіп төгілген көз жасы ғана болады. Сол әр тамшы жаста әр алуан отты, ыстық сөздер мен жан күйдірген күйінші немесе жүрек жарған сүйіншілер жатады. Меңтай да маған деген сөзін іштей айтып отырған болар» деп малдандым мен.

Бірақ бетіне қарасам, Меңтай бір қызарып, бір бозарып отыр екен. Кейде дем ала алмай, қысылған да сияқтанады. Оны көргенде мен Меңтай сырқаттанып қалған екен деп сас-қалақтадым.

– Немене, Меңтай, ауырып отырған жоқсың ба? – дедім көзім бақырайып. – Әлде менің жанағы сөзіме ренжідің бе?

– Жок, ағай, – деп әлден уақытта Меңтай сәл басын көтерді. – Мен сіздің сөзіңізге емес, басқа нәрсеге қиналып отырмын.

Осылай деп Меңтай тоқтап қалды. Сәл бөтсіліп, одан соң әр сөзін үзіп-үзіп айтып, қайтадан сөйледі.

– Мен де сізді жақсы көремін, ағай. – Менің бұл сөзді құлағымның естігеніне, ол сөздің Меңтай аузынан шыққанына сенер-сенбесімді білмей, екі көзім жыпықтап кетті. Оған бұрынғыдан бетер жабыса түсіп, қолын қайтадан сипалай бердім. Меңтайдың «Мен де сізді жақсы көремін» деген бір ауыз сөзі мені Алағудың етегінен ең төбесіне шырқатып бір-ақ шығарғандай болды. Меңтай сөзі тағы естілді – Бірақ... – Осы кезде екеуіміздің иығымыз ажырап, арамыз сәл ашылып кетті. Маған «бірақ» деген сол жалғыз сөз кенет жер жарылып, Меңтай екеуіміздің арамыздан түпсіз шыңырау шыға келгендей боп көрінді. Сол шыңыраудың Меңтай бір жағында, мен бір жағында қалған сияқтандым. – Бірақ мен басқа біреуге уәде беріп қойған едім. Меңтайдың ендігі сөзі маған алыстан, шыңыраудың арғы жағасынан әрең естіліп тұрғандай болды. – Сіз Кеңес Одағының Бағыры Мәлкен Ғабдуллаевты білесіз бе? Білсеңіз, менің ағайым Жүніс Ербосынов соғыста сол кісінің қарамағында қызмет етті. Оқ тиіп ағайым өлгенде қасында Тұмажан деген досы болған екен. Өлерінде жалғыз бауырым, жан ағатайым Жүйеке мені аузына алыпты. «Менің қарындасымның суретін сен рет көрдің ғой. Тірі қалсаң сен соған серік, сүйеу бол – өмірлік жар ет, Меңтайға менің өлер алдымдағы осы өсиеттің ілігімді жеткіз», – депті Тұмажанға. Ауызша айтылған өсиеттің қатқал түсіріп және беріліпті, – деп Меңтай көкірек жара бір күрсініп қойды. – Соғыс біткеннен кейін жігіт еліне барып, елінен мені іздеп осында келіп, ағайымның қалай өлгенін аңғарып берді. Ең соңында ағайымның өмірден өтерде аузынан шыққан ақтық сөзін – өсиетін жеткізді. Мен солқылдап қол жыладым. Көп уақытқа дейін өкінімді баса алмадым. Жігіт қасымнан кетпей отырып алды. «Мендік боламын деп маған уәдеңді бер», – деді. Жанымдай қоретін жалғыз ағам-

нын өсіеті солай болған соң және ел қорғап соғыстан келген жігіттердің жақсы, жаманы жоқ шығар деп ойлап, «жарайды», – дедім де, уәлемді бердім.

Меңтай терек бір дем алып, сөзін аяқтауға кірісті.

– Бар мән-жай осы, ағай. Мен ол жігітті сізден артық демеймін. Айта берсеңіз, қандай екенін де білмеймін. Ендігісін өзіңіз біліңіз. Тұмажанды таста, уәденді бұз дейсіз бе, оны өзіңіз айтыңыз. Мен сізге сенемін. Бұз десеңіз, бұзып-ақ кетейін, ағатай!..

Меңтай осылай деп айтарын айтып қалды да, бірақ бекер айттым-ау деп өкінгендей, тез тағы да сөйлеп кетті:

– Бірақ уәде бұзған адам она ма, ағай? Уәдеге беріктік адамның асыл қасиеті болуы керек қой. Ендеше, қайтып бұзамын мен ол уәдемді?

Енді Меңтай емес, мен қиын жағдайға қалдым. Ол ендігі билігін өзіңіз айтыңыз деген жанағы соңғы сөзімен менің махаббатым мен адамгершілігімді сыңға салғандай болды. Таразының бір басында мен, екінші басында Меңтай тұрған сияқтанды. Қай жағына ауарын білмей, таразы дірілдеп ұзақ тұрып қалған іспеттенді. Бір кезде оның Меңтай жақ басы дір етіп қозғалып, бұлдырап кетті...

Төрт жыл бірге болған майдандас достарым есіме түсті. Ол кездегі бәріміздің бірінші арманымыз жауды жеңу болса, екінші арманымыз соғыстан соң бір-бір жақсы жар құшып, жарасты өмір кешу еді. Көп жолдастарым осы арманына жетпей өліп кетті. Тұмажан да көкірегіне сондай арман тұтып аман келген азamat шығар. Ендеше, оның серттескен қызын бұзып алу солдаттың солдатқа жасаған қиянаты болар. Мұным адамшылыққа жаппас, арысздықпен шектесер деп бір ойлалдым. Жоқ, қыз мені жақсы көремін деп тұр ғой. Ендеше неге бөгелемін, бұз дейін уәденді, бұздырайын деп тағы қобалжылдым. Осы кезде баяғы танкімен жекпе-жек шайқасқанда өлген өз достарым көз алдыма келді. Олар бірінен соң бірі: «Жоқ, сержант, өйтпе. Азғырма солдаттың серттескен қызын», – деп, бастарын шайқап тұрғандай боп көрінді. Наводчигім өзіммен өте сырлас еді. Сәлима күйеуге

тініп кетіп, мұнайып отырғанымда ол келіп арқамнан қағып: «Жан табылса – жар табылады, сержант. Уайымдама!» – деп жұбатқан еді мені. Сол наводчигім ерекше мұнайып: «Жан табылса жар табылады ғой, сержант. Сен тірі қалдың. Жаны кеудесіндегі кісінің жары жолында – алдында емес пе. Тағы ілгері жүр, ізде, табасың әлі. Бүркітбай сенің Сәлимаңды бұзып алғанда күйінгенің есінде ме? Ендеше, өзіңмен қарулас болып, женісті бірге шындаған солдаттың жанын жаралама, сержант. Өтінемін!» – деп тұрғандай болды.

Біресе көзіме Заман елестеді. Мандайына түскен қою шашын сілкіп тастап ол: «Әй, әй, мен сенен мұндай қиянат шығады деп ешқашан ойламаған едім», – деп теріс айналған іспеттенді. «Жоқ, Заман, – дедім мен оған іштей үн қағып. – Мен қиянатқа қаспын. Азғырсам – жігітке қиянат, ыстық уәдесін бұздырсам – қызға қиянат. Сенің досың қос қиянатты арқалай алмайды. Солдатты қадірлегендіктен, қызды сүйгендіктен өйте алмаймын мен».

– Жоқ, Меңтай, олай болса... – дедім еріндерім дірілдеп, ол бойым қалтырап, – мен саған сертінді бұз дей алмаймын. – Алтыбақан тепкен екі адамның бірі төмендегенде екіншісінің шырқап жоғары көтерілетініндей, таразының Меңтай жақ басы биікке бір-ақ шықты. – Онда буынсыз жерге пышақ ұрып, орынсыз қинағанымға ғауу ет...

Міне, осылай дедім. Бұлай дейтінім – тілі шабан, тілегі жүйрік ауыл баласымын ғой мен. Уәдеге берік, антқа адалдықты жоғары бағалап, оның өзіме келтіретін залал-зиянын пайымдап жатпастан өз үкімімді өзім шығардым сөйтіп. Өккілігі жоқ аңғал, адал көңілді, жүрегіме бала жасымнан ұйып, ұялаған арлылықтың сөзін айттым. Адалдық, тазалық, шыншылдық, туралық – емшек сүті, мектеп өнетесі, әскер тәрбиесінен бойға сіңген қасиетім ғой менің. Момын әке, жауас шешеден туып, көшпелі қолхозды ауылдың баласы болған соң, осылай айтуым заңды да болатын. Өзімнің бірі жоқ боп өскен жастың бірі болғандықтан, ол түпте өзіме қас үкім шығарыпшын мен. Әріпсе, мен мұшым өкініш тұрғаным жоқ бүгін. Егер жастық шағым қайта оралып, мен сол жағ-

дайға жанадан тап болсам, сөз жоқ, сол шешімді іркілместен тағы қайталаған болар едім қазір.

— Сіз ренжімеңіз, ағай, — деді біраздан соң. — Біздің курстағы қыздардың бәрі де сізді жақсы көреді. Олардың бірен-сараны болмаса, бәрі де жақсы қыздар. Әсіресе Майра қандай жігітке болса да адал жар, ақпейіл дос, сенімді серік бола аларлық жан.

Сонымен, мен Меңтайға бірінші рет ашық түрде сөз айттым. Ол қарсылығын осылай қамқорлықпен, елжірей отырып білдірді. Меңтайдың қарсылығының өзі маған хош алғандай боп көрінді.

Ойын айтып болған соң ол өн бойы қалтырап, сәл діріл қаққан тәрзіденіп, орнынан тұрды. Енді кішкентай бөгелсе, өзін-өзі ұстап тұра алмастай көрді-ау деймін. Қолымды босатқысы да келмей, босатпай да тұра алмай, әлденеге күбіжіктеп, бөгелгендей болды. Сонсоң тез-тез басып, жатаханаға қарай жөнеле берді.

Қолды пышақ кесіп кеткенде адам оның ауырғанын бірден білмейді. Сол сияқты, өзімді-өзім аяусыз жаралағанымды мен де Меңтай жанымнан ұзай бастағанда бір-ақ білдім. Алдындағы бір отар қойды қақаған қатты қыс жұт болып жалмап, қотан шетінде таяғын ұстап жалғыз қалған сорлы шопандай күйде болдым мен. Менің қолыма түсер деп дөмеленген бар байлық Меңтайдың махаббаты еді. Одан айырылып, әп-сәтте жұрдай боп жұтадым да қалдым.

Өстіп, ескі түрік қағанаты кезінен қалған тас мүсіндей серейіп тұрдым-тұрдым да, ілбіп үйге қарай аяндадым. Аяғыма батпан байланып қалғандай, әрең қозғаламын. Әр ағтаған сайын жер басып келе жатқандай емес, қара жердің астына шым-шымдап батып бара жатқан сияқтанамын. Атаған сайын: «Енді маған Меңтай жоқ, Меңтай жоқ!» — деп күбірлеймін өз-өзімнен.

Сол кезде Никольск шіркеуінің ыңырана, күрсіне шыққан үні келді құлағыма. Ол да маған: «Енді саған Меңтай жоқ! Жоқ!» — деп тұрған сияқты болды. Шіркеу қонырауы түнгі сағат он екіні жариялады — маған он екі рет «жоқ!

жоқ!» — деп қақсады. Бағана ғана сазды музыкадай көрінген қонырау үні енді маған дүниедегі ең сүйкімсіз, құлаққа түрпідей қадалған қаңғырлақ дыбыстай боп танылды. Қонырау күнгірі алыстап, талмаурап барып үзіліп кетті де, дүние тымырыс бола қалды. Күнгірдің соңғы дірілімен бірге менің жүрегімдегі Меңтайға деген соңғы үміт қоса үзіліп кеткендей болды. Мен сүрініп, шайқалып кеттім, сол кезде өзімді шыңнан шыңырауға құлап бара жатқандай сезіндім де, жалма-жан жолдағы қарт теректі құшақтай алдым. Оған мұңымды шаққандай өкіріп, өксіп қоя бердім...

Ертеңінде мәңгіріп, дел-сал болып қалыппын. Өлдекім мені сойыл сілтеп сокқыға жығып, аяусыз жаулықпен естен тандыра ұрып кеткен сияқты да болады. Үлкен ұрысқа әзірленіп, түні бойы жәшік-жәшік снаряд тасып, таңертең шабуылға шығып, кешке жаудан жеңіліп кейін шегінген сәтте де осындай боп өлердей бір шаршайтын шақ болатын еді. Сонда кез келген шұңқырға түсіп, жапғайып жаға қалғың келетін. Өлсем де осы жерден тұрмасам екен деп ойлайтынсың. Сондай күйге түстім де, түске дейін төсектен тұра алмай, тұралап жаттым. Махаббатқа күйреу де соғыста жасанған жаудан жеңілуден кем болмайтынын мен сонда білдім.

Студенттің бақырауық түйедей бажылдақ темір кереуетін қайта-қайта сықырлатып, бір жамбасымнан екінші жамбасыма аунақши беремін. «Өлі тип» жатқан қойдай тыпырлаймын. Бірақ маған «өлі» тиген жоқ, тірі тиген. Тірі болғанда мылтық кезеп, қылыш суырып қырқыса кетер емес. Маған тиген — қарусыз қыз. Ол маған жау пиғылын, жат мінезін танытқан да жоқ. Күліп жүріп, күлімсіреп тұрып, ең ақырында көзінен бұрқ еткен ыстық жас шығарып, мені осындай күйге, аурудай халге ұшыратты. Мен соны ойлап доңбекшімін. «Не деген асыл жан еді!» — деймін. Меңтайдың қоз қызығып, көңіл сүйсініп тамаша етерлік сырт тұлғасына ішкі адамгершілік парасаты қосылғанда адамды тсбірентпей, тербелтпей қоймайтынын енді ғана білгендей болдым. Оған алғашқы көрген сәтімнен бастап көп күндер бойы тапшық боп жүргенімнің де себебін сонда ғана аңғардым.

«Бұған баға жете ме? Жоқ, жетпейді!» – деймін өзімнен-өзім ойланып жатып. Сондай баға жетпес қыздан айырылып қалғаныма жүрегім сыздап, жарылып кетердей боп, екінші жамбасыма қайтадан аунаймын. Жұдырықтай сорлы жүректің өз денемді төсек үстінде олай бір, былай бір лақтыруға ғана әлі келеді. Сонысымен ол маған қарсылық білдіріп, наразылық айтып жатқан секілденеді. «Сен неге Меңтайға тек мені сүй, тек қана менімен бол демедің?» – деп мені жазғырып, жазалап жатқанға және ұқсайды. Осы арада Меңтайға жазда, емтихан бітіп, отыз үшінші аудиторияда сауық өткізген кештің түнінде шығарған өлеңімнің бір шумағы еріксіз есіме түседі.

Бәрі аз бағасына барлық санның.

Тәж-тағы, дүние-мүлкі патша, ханның –

Меңтайды мәңгі құшып-сүйетұғын

Бар екен не арманы Тұмажанның?!

Өлеңнің аяғындағы «жігіт жанның» деген сөзді «Тұмажанның» деп қалай өзгерткенімді өзім де аңғармай қалдым. – Жоқ, енді Меңтайға өлең шығармаймын, – дедім ішімнен өзіме-өзім ант еткендей. Меңтайға ешбір өлеңнің керегі жоқ. Меңтайға керексіз дүние – маған да керексіз. Жоқ, енді мен Меңтайды көруге де құмартпаймын. Енді мен оны ешқашан да ойламаймын.

* * *

Бірақ ғашықтың ойы басқа да, ісі басқа болады екен. Ғашық көрмеймін, бармаймын десе, өзінің қалай барып, қалай кездескенін де білмей қалады екен ол.

Сол мен үшін қайғылы түннен кейін Меңтайды ертеңінде кешке, театрда кездестірдім тағы да. Бір-екі минуттай ғана қасында тұрдым. Содан кейін мен оны расында да бірнеше күннен соң бір-ақ көрдім. Бәлкім, бір аптадан кейін де болар шамасы.

Түнде, Жомартбек, Пернеш, Төлеубек үшеуі шырты ұйқыда жатқан сағат бірдің мөлшерінде, жатар алдында азғана ауа жұтпақ боп аулаға шықтым. Ауладағы Меңтай екуміз ажырасқан орындыққа еріксіз көз салдым. Осындай оңашада анада Меңтай отырған жерге барып отырғым келді. Неге екенін білмеймін, ол отырған орындықтың тақтайын алақанымен бір сипасам деп ойладым. Бәлкім, онда Меңтайдың жұп-жұмсақ қолдарын қайта-қайта сипағаным еміс-еміс есіме келген болар. Ол сәтте орындықтың қағты тақтайы қыз қолы емес екенін ескермеген де шығармын.

Қарасам, оңаша орындықта, айнала құлаққа ұрған танадай жым-жырт тыныштықта, бұйығып біреу отыр. Жақын-жақп келсем, Меңтай екен. Жағын таянып, шынтағын тізесіне тіреп, томен қарап қалыпты. Менің тықырымды да сезбегендей, селт ететін емес.

Жүрегім кеудемді ұрғылап, тағы да дүрсілдеп қоя берді. «Жүрсенші, жүгірсенші. Тұмажалы таста, мені сүй деп жапынсаңшы Меңтайға. Аяғына жығыласаңшы жылдам!» – деп тағы да зарлап, жылап жіберген іспеттенді. «Енді Меңтайдың жанына жақындамаспын, оған ешқашан бір ауыз тіл қалмаспын» деген аңтымды мен біржола ұмыттым. Жел күліп қаңбақтай домалап, жанына жетіп барғанымды өзім де аңғармай қалдым.

Сәлеметпісің, Меңтай. Жеті түнде неге жалғыз отырсың? Бір жерің ауырып отырған жоқ па, жабырқаусың ғой өзің, – дедім оған бірнеше сөзді бір-ақ лақ еткізіп.

Бірнеше күн кездеспегендіктен бе, ол маған шынында да ауырып, жүдеп қалғандай боп көрінді.

Жоқ, қазір саумын ғой, – деді Меңтай жауап сәлемін алмаған соң. – Жай, басым ауырған соң далаға шығып сідім. Бірсыпырадан бері қайда болдың?

Ауырып, үйде жаттым.

Не дейсің, қыздар маған айтпады ғой.

Мен қыздарға айтпаңдар, ағай босқа мағасыңданбасып істемің. Отырыңыз.

«Мазасызданады деп менің қамымды ойласа, онда әлі менен безбегені ғой. Кет әрі емес болғаны ғой» деп ойладым мен қуана бастап. «Мүмкін, Меңтай менің әнеуегімді өтінішті қабылдаған шығар. Сонда «мен де сізді жақсы көремін» деп еді ғой. Бәлкім, сол жақсы көргені жеңген шығар. Он күн ойлап, менің тілегімді қабылдауға бел байлап, бүгін мені әдейі күтіп отырған болар».

– Меңтай, – дедім мен оның қасына отырғаннан кейін әнеуегімдей оның қолдарын қос қолымның арасына алып. – Мен... мен... мен...

– Иә, сіз, – деді Меңтай қоңыр үнмен.

– Өткен жолы сен: «Тұмажанды таста деңізің. Уәдеңді бұз деңізің. Сіз солай десеңіз, мен бұзып-ақ кетейін», – деп едің ғой. Мен солай дегелі келдім саған. Сөйтпші, Меңтай. Мен сені жанымдай жақсы көремін!..

– Жок, ағай, кеш қалдыңыз, – деді Меңтай қапалы үнмен.

– Неге кеш, неге? – деп мен оны өткен жолғдай етіп тағы да құшақтай бастадым.

– Жок, жок, енді болмайды, ағай, – деп Меңтай құшақтатқысы келмей, бойын аулақтата берді.

– Неге болмайды, – дедім мен оны бас салып құшақтағаным әрі қысылып, әрі оның өткен жолы емес, дәл бұл жолы бұлқынғанына таңданып.

– Өйткені болары болып, бояуы төгіліп қалды, – деді ол менен сәл алысырақ сырғып барып, төмен қарап отырып, соншама бір солғын, бәсең үнмен. – Бәріне өзіңіз кінәлісіз...

Осылай деп солқылдап жылап жіберді. Орамалын алып, бір қолымен бетін басып, өксіп отырып қалды.

Мен не істерімді, не дерімді білмедім. Бар болғаны қыздың жанына жақындап, оның бос екінші қолын екі алақаныммен қайта-қайта сипай бердім. Оған да тақат қылмай, шашын сипадым. Біраздан соң ол өксігін басып, қайтадан сөйледі.

– Әнеуегіміз сіз театрға Тұмажанды ертіп әкелдіңіз. Сізбен екеуіміз осы арада отырып сөйлесетін түннің ертеңінде. Мен сол күні одан қашып, оны көрмейін, көрінбейін деп театрға

кетіп едім. Оның бұл мейрамда қалайда келетінін білгенмін... Сіз театрда бізді табыстырып, кетіп қалдыңыз... Содан ол үш күн жатты... Мені босатпады, – деді қыз тағы да солқылдай жылап. – Содан соң бітті, бәрі бітті...

XVI

Ол күні мен төсекте езіліп күні бойы жатып, кешке таман жағажанадан сыртқа шыққамын. Шықсам аулада, кешегі Меңтай екеуіміз қосқасқан орындықтың үстінде бірсыпыра таныс студенттер карта ойнап отыр екен. Солардың қасына бардым. Күн жексенбі және мейрамға бір-екі-ақ күн қалғандықтан ба, әйтеуір студенттер көңілді екен. Мені көре сала олар орталарына шақырды.

– Кел, кел, Ербол, – деді Төлеубек, – карта ойнаймыз. Күні бойы ұйықтап, басың күп боп ісіп кеткен шығар сенін. Мен басымды шайқалдым.

– Неге, ойнамайсың ба?

– Ойнай білмеймін.

– Ең аяғы бес картаны да білмейсің?

– Иә.

Төлеубек қарқылдап кеп күлді.

– Карта білмейсің, темекі тартпайсың, арақ ішпейсің. (Сонда сен не білесің осы?)

– Төке, Төке, ол сабақ оқуды ғана біледі, – деді Жомартбек. – Жүріңіз кәне, кезек сіздікі.

Жігіттер мені жайыма тастап, құлаштай соғып, картаны өздері ойнай берді.

Осы кезде жағажана қақпасынан елбелектеп, бірі сақа, бірі жастау екі жігіт кіріп келе жатты. Сақасы едіретілеп алға шығып, біздің қасымызға тоқтай қалды да:

– Жігіттер, амансындар ма? – деді.

Карта ойнап отырғандар оған оншама мәң бере қойған жоқ. «Аманбыз», – дей салды да, оғыра берді. Едіретілетінен жігіт маған көз тоқтатты да, үстімдегі гимнастеркамды көріп:

– Әй, сен өзін солдат болып па едің, әлде солдат көйлегін киіп отырсың ба? – деді нақ бір мені тексеруге келгендей бірден тергей жөнеліп.

Мен оның бетіне қарадым. Дауысы шіңкілдек, мінезі о жарлау, қаймыжықтай жұқа ерінді, біткікөздеу келген талдырмаш сары жігіт екен. Жаңа есіп келе жапқан, тікендей тіктейген сүйкімсіз шашы бар. Үстіндегісі су жаңа әскери киім: шұға галифе, гимнастерка, офицер белбеуі, жыл-жылтыр кара хром етік. Тек фуражкасы ғана жоқ. Екіншісінің үстінде де конетоз солдат киімі бар.

– Иә, солдатпын, – дедім басымды көтеріп.

– Солдағ болсаң, бері кел, – деді ол маған командирімдей-ақ өкім сөйлеп.

«Мұның менде не шаруасы бар, ей?» – деп ойладым да, орнымнан тұрдым. Ол мені үйдің бұрышына таман алып келді де, тағы да тергей бастады.

– Сен студентпісің?

– Иә.

– Қай факультетте оқисың?

Мен оны да айттым.

– Қай курстансың?

– Үшіншіде.

Мен тарих-филология факультетін айтқанда-ақ ол ежірендеп қалып еді. Ал үшінші курста оқитыным оның шамына тигендей боп шығынап кетті.

– Онда сен Ербосынованы білесің бе?

– Ментайды ма, білемін, – дедім әлденеге жүрегім су ете қалып.

– Қалай білесің?

– Бірге оқимыз.

– Басқа ештеңең жоқ па?

Мен сәл үндемей тұрдым да:

– Жоқ, – дедім.

Ол менің бұл жауапты кідіріп барып бергеніме күдіктенгендей болды. Сенерін де, сенбесін де білмегендей, бетіме шегір көзін сығырайтып тағы да тесіле қарады.

– Ендеше сен оны қазір бізге шақырып кеп бер, – деп бұйырды ол.

Енді мен оның бетіне тесіле қарадым. Бақсам, жігітім елгеп жұтып алған екен. Маған өктем сойлеп жүргені де содан болуы керек. «Шабуылға шығарда сілсіе арақ ішіп алып, сестің білмей оққа қарай жүгіретін фрицке ұқсауың!» дедім оны ішімнен кекетіп.

– Кім шақырды деймін!

«Онда не шаруаң бар?» – дегендей сары шегір маған тік-тене қарады. Көзі от пашқандай боп қанталап кеткен екен. Морт, есерлеу адамның әлпетін танытты. Ол көзін тікендей қалап қанша ежірейсе де, мен орнымнан қозғалмай тұра бердім.

Сары шегір оның өз жөнін білмей шақырып бермесімді ұқты да, мойнын күжірейтіп теріс айналды.

– Ағаң шақырады. Тұмажан келіп тұр де, – деді ішін-кілдеп.

Мен селк ете түскендей болдым да, оның бетіне қайтадан жалт қарадым. Қакас естіген жоқпын ба деп, қайыра сұрадым.

– Кім дейсіз?

– Тұмажан Ошақбаев, – деді ол маған жеки сөйлеп. – Са-шаруамысың өзің?

– Иә, соғыста артиллерист болғанмын, – дедім мен де оған тіктеп, сыздана қарап. – Содан қалған құлағымның мү-кісі бар.

Мен бұл сөзді шегір сарының әкіреңдегеніне ыза болып алғттым. Қанша ыза болғанмен, шыным да сол еді. Бар қи-ранқаным дауысымды көтеріп айтқаным болды. Бірақ бұған өзімің де айызым қанбағанын сездім. Содан соң лақ еткізіп, дауыма келген бірінші сөзді және айтып қалдым.

Көп болса Қыз Жібегін іздеп келген Төлеген шығарсың. Бірақ мен саған Бекежан емеспін, әкіреңдеме ойтпін!

Осылай дедім де жалт бұрылып, кетуге ыңғайландым. Ал ашында қайтадан карта ойнаушылардың қасына барайын деп ойлаған едім. Солсон осы дәлдірге ашуланып қайтсемін, барып айта салайын дедім де, жатақханаға қарай кеттім.

Меңтай бөлмесінде жоқ екен. Майра екеуі театрға кетіпті.

– Қай театрға? – деп сұрадым қыздардан оның үйде болмағанына бір жағынан қуанғандай, бір жағынан өкінгендей болып.

– Драмаға.

Екі жігіт мені тосып тұр екен. Темекі сорған сары шегір көк түтінді комейлете жұтып шиыршық ағады. Қасындағысы мені көргенде елең етіп, үсті-басын түзеп, әлек боп қалды. Сары да екі саусағын белбеуіне тығып жіберіп, қоразда-на бастады.

– Меңтай үйде жоқ, – дедім мен олардың қасына онша жақындамай тоқтап.

– Қайда кетіпті? – деп сары шегір тағы әкірен ете қалды.

– Театрға.

– Қасындағы жолдас қызы да жоқ па екен? – деді екінші жігіт сәл қысыла үн қатып.

– Майра қайда екен? – деді Тұмажан онымен жарыса.

– Екеуі де кетіпті.

– Қай киноға дейсің? – деп сары шегір қайта сұрады.

– Киноға емес, театрға. Өзің саңырау емеспісің? – деп мен де оны шағып алдым.

Тұмажан менің кекеткеніме мән бермеді. Қайта сұрақ қойды.

– Ол қай жерде, алыс емес пе?

– Жоқ, алыс емес. Осыдан үш-төрт-ак квартал жерде, Держинский мен Виноградов көшелерінің қиылысында, – дедім Никольск шіркеуі жақты нұсқап.

Мен олардың қасынан кетіп, жаңағы қарташыларға қарай беттедім. Зығрданым қайнап, өзімнен-өзім ыза боп келе жаттым. Неге ашуланғанымды және білмеймін. Осы кезде сырт жағымнан: «Ағай, тоқтаңызшы», – деген дауыс естілді. Мойнымды бұрсам сары шегірдің жолдасы екен.

– Ағай, ана кісінің сөзіне ашуланып қалдыңыз ба? Ол кісінің мінезі солай. Майданда батырдың жолдасы болған кісі, өзі де ер мінезді адам. Меңтай оның қарындасы емес, уәделескен қызы, жаңа оны өзіңіз дәл тауып айттыңыз. Алда

мейрам келе жатқан соң сол кісіге жолығып қайтайық деп ауылдан, сонау Нар станциясынан келіп едік. Оның үстіне ана кісі «Меңтайдың жақсы құрбысы бар, соны саған таныстырамын», – деп сүйрелеп болмады мені. Менің де әскерден келгеніме екі ай ғана болып еді. Өзіңіз де солдағ екенсіз. Сізден өтініш, мына екі солдағ бауырыңызды театрға ертіп апарсаңыз екен. Біз оның қай жерде екенін білмейміз. Ағай, мен сізден жалынып өтінемін...

Осылай деп, Тұмажанның жолдасы лак еткізіп бар сырын бір-ақ айтты. Және іші-бауырыма кіре өтініш етті. Мен бұл жас жігіттің тілегін қайтара алмадым. Осы жігіт үшін екеуін театрға алып бармақ болдым.

Үшеуміз Никольск базарын басып өтіп, шіркеудің жанымен, базар маңындағы ескі үйлерді артқа тастап, алдымен дұнған көшесіне, одан соң Амангелді көшесіне шықтық. Жас жігіт екеуміз анда-санда тіл қатысып қоямыз. Одан жөн сұрадым. Ол Нар ауданындағы бір қолхоз председателінің баласы екен. Ағы Ерғазы. Бұл әскерде жүргенде әкесі ауылдағы біреудің қызын әпермек боп уәделесіп қойыпты. Бірақ жігіт оны ұнатпапты. Қасындағы ағайы бір күні ауылдарына уәкіл болып келіп, үйлерінде қонақ болып отырып: «Мен саған Алматыдан қыздың көкесін тауып беремін», – депті. Сонымен, ол мұнда «қыздың көкесін» іздеп келіпті. Ерғазы қалған сырын осылай, шелектен су құйғандай етіп, тағы бір ақтарып салды да, кейінірек келе жатқан Тұмажанға естірпей:

– Бұл кісі аудандық мекеменің меңгерушісі, – деп қойды. (Жоқ көшесін кесіп өтіп, драма театры тұрған Держинский көшесіне келіп тірелдік.

Театр осы, – дедім мен көше жақ қабырғасында кішігірім қандай аспалы сағаты бар, бүйіріне сыған әйелдерінің қиміңдей әртүрлі алабажақ афиша қағаздары жапсырылған жатаған, өзен пароходына ұқсас үлкен үйді нұсқап.

Бұл біз қалай табамыз? – деді Ерғазы алақпақтан.

Билет алып, ішіне кіріңіздер.

Қазір ойын басталып кетті ме екен?

– Басталған болар. Бірінші акт бітіп, жұрт үзіліске шыққанда тауып аласыздар ғой.

Арттан ырғала басып Тұмажан келді. Ол келе сала театр қабырғасындағы афишаға үнілді. Онда көрсетілген спектакльдерді бір-бірілеп оқи бастады.

– Е, бүгін «Қобыланды» екен ғой, – деді ол.

– Иә, «Қобыланды» екен, – деді Ерғазы. «Әр Дон Кихоттың өз Санчо Пансасы болады» дедім мен ішімнен. Сонсоң бұрылып өз жөнімнен кетуге оңтайландым.

– Тоқта, сен қайда барасың? – деді батырдың жолдасы дегбірсізденіп.

– Театр осы. Керек кісілеріңізді осыдан іздеп тауып алыңыздар.

– Әй, сен тауып берсеңші, біз қалай табамыз? Бағанағыдай емес, «батырдың жолдасы» жұмсарып қалыпты. Бұл жолғы үні тіпті жалыныштылау болып шықты. «Батырға да жан керек» деген емес пе, театрға келген қалың жұрттың ішінен өзіміз таба алмаспыз деп қорыққан болуы керек.

– Ағай, сөйтсеңізші, – деп Ерғазы қоса жалынды.

Мен олардың бұл өтінішін тағы да жерге тастай алмадым. Ішке кірсем, фойеле кассирден басқа ешкім жоқ екен. Ойынның басталғанына жарты сағаттай болыпты. Бірақ билет бар екен. Мен қойны-қонышымды тітіп, әрең дегенде балконға кіретін билеттің ақшасын жинап алдым. Бұл ертең тамақ ішуге тиісті ақшам еді. Намыстанамын деп жанағаларға ақшамның жоғын да айтпадым. Ішке кіріп, қараңғы дәлізбен өзіміз әзілдеп «Студенттер ложасы» деп атайтын балконға көтерілдім. Қап-қараңғы есіктен ішке бас сұқтым.

Сахнада сәнді сарай көрінді. Бұл – Қобыландыға жау ел – Қызылбас жұртының ханы Көбіктің сарайы. Сарай алдында «Кек, ке-келеп» өзінен-өзі қойқаңдап батыр Қазан жүр. Осы арада сыртта қалған Тұмажан ойыма түсті де: «екі заманның екі есер батырының бір-біріне ұқсауы-ай», – дедім ішімнен. Бір жақтан сыздана алшаңдап Алшағыр батыр және шықты. Екеуі хан қызы Қарлығаға таласып, біріне-бірі сапы ала жүгірісіп, текелей тіресті де қалды.

Балконның ең артында түрегеп тұрып көрген бұл көрініске мен мырс етіп тағы да күлдім. Жаңағы Тұмажан екеуміздің жағажана жанында шарпысқанымыз ойыма түсіп кетті. Бұлар да қызға таласып жағыр екен ғой дедім ішімнен.

Сахнадағы бұдан кейінгі көріністерге жете назар аудармадым. Бар болғаны Көкланның шашы жалбырап, «Зу-зу, арзу» деп сахнада ұшып жүргені, Қарлығаның өзіне құмар қос бағыр Қазан мен Алшағырға қыр көрсетіп, жалаң қылышты жарқылдаға би билегені есімде қалды.

Бір кезде жарқ етіп шам жанды. Жұрт орындарынан тұра бастады. Үзіліс болғанын мен сонда ғана білдім. Жалма-жан балкондағы жұртқа бір, төменге бір қарап, өзі арық мойнымды қылқандатып соза бастадым. Жоғарыға шапшаң көз жүгіртіп, төмендегі жұрт арасынан іздеуге асыққандықтан ба, балконда біздің қыздар жоқ сияқты көрініп, тез төмен қарай жүгірдім. Жан-жағыма алақтап көз салып, әркімге бір тесіле қарап, елпендей басып келе жатыр едім. Сол кезде фойедегі жұртты қақ жарып, таныс, бейтаныс адамдарымен қайта-қайта бас ізей сәлемдесіп, көрермен қауымға мейірлене, бейілдене жымылып, сол жымыюмен жан-жағына шуақты жылу шашып, маңғаз аяндап профессор Әуеновтің қарама-қарсы кеп қалғанын бір-ақ аңғардым. Жалма-жан шетке бұрылып:

– Мұхит аға, сәлеметсіз бе, – деп оң қолыммен кеудемді басып, бас идім.

– Бәле, бұл, Ербол, сенбісің, «Қобыландыны» көруге келдің бе? – деп Әуенов бұрылып келіп мені білегімнен алды. Осы арада мен көптеген таныс, жүздеген студенттері бар Әуеновтің адам аттарына соншама зеректігіне таңғалдым. Профессорға сәлем бере тұрып, бұл кісі менің жүзімді танығанымен, атымды біле қояр дейсің бе, күн сайын алдынан топ-тобымен өтіп жататын шәкірттерінің қайсысының аты-жөнін біле береді, менің есімім де есінен шыққан шығар деп ойлаған едім. Жоқ, олай емес екен. Профессор мені өзімнен шеше жүруге икемдеп, сөзім жалғалы. «Қобыландыны» көруге келгенің абзал болған, қору керек. Жалпы, театрға көп

барғанын, спектакльдерді көп көргенін дұрыс. Мен Ленинградта оқығанда әрбір жана спектакльді босаптай көретінім. Кітаптан оқығанда көп нәрсе көзден таса қалып қояды. Ал сол оқиғаны сахнадан көрсең, ол ешқашан ұмытылмастан есінде жүреді. Сахна тәрбиесі деген – ерекше тәрбие. Ол ұрымды, жұрымды, ұтымды болады, Ербол. Жалпы, өнердің бәрі ұстаз ғой. Ал ұстаздардың ішінде тыңдаушының құлағына құйып беретін бір сұңғыла шешені, ұқпас ерік алдына қоймайтын өзгеше салауаттысы болмай ма? Ендеше, театр өнерін де сондай ұстазға парапар деп білуің керек. Театр бос ермек, орынсыз күлкінің орны емес. Ол – ақыл мен сезімге нәр беретін орын...

Әуенов өзінің теңіз ырғақты үнімен тебірене сөйлеп кеткен еді. Мен даладағы екі жігітті де, театрдан өзім іздеуге келген екі қызды да ұмытып, профессордың шабытты сөзін ұйып тыңдап қалған болатынмын. Осы кезде біреу көлденең деп келіп, қос қолын бірдей ұсынып, Әуеновтің сөзін бөліп жіберді. Онымен амандасқаннан кейін профессор қайтадан маған қарады.

– Орнын бар ма өзіңнің? Қай жерде? – деп сұрады.

– Бар, Мұхит аға, – деп мен саусағымды шошайтып, төбені нұсқадым. Оным: «орным балконда», – дегенім еді.

– Менің қасымда, бірінші қатарда бір бос орындар тұр. Мен саған ақша берейін, Ербол. Егер сол орындардың бірі шын бос болса – билет ал. Орын болмаса – ақша қалғанда қалсын, басқа бір керегіңе жаратарсың, өз орнында отырып көре бер, – деп Әуенов жұрт көзінен тасалай қалғасынан жүз сом суырып, менің алақанымға салып, жұдырығымды өзі жұмды. Сонсоң иығымнан қағып, – бар, тез билет алып кел, Ербол, – деді.

Мен «Рақмет, Мұхит аға», – деп мінгірлеп, өз-өзімнен қызарып, сыртқы есікке қарай аяңдадым. Есікке тақағанда бүйірден бір таныс дауыс құлағымға шалынды.

– Иә, ағай, кімді іздеп жүрсіз?

Жалт қарасам Майра екен. Қасында Ментай тұр.

– Сендерді, – дедім қуанып кетіп. – Қайда отырсындар өздерің, бағанадан бері шарқ ұрып таба алмай жүрмін.

Сөйтсем, олар балконда, нақ менің алдымда, иегімнің астында отырыпты. Мен жарты сағаттай қараңғыда солардың желкесінде тұрыппын.

– Иә, ал, неге бізді іздедіңіз? – деп сұрады Майра. Ментай да бетіме қарады. Бұл сұрақты ол маған үнсіз қойды. Менің жүзімнен өзіне аса қажет бір нәрсені іздегендей боп, қымсына, қиыла, үміттенсе, үзіле қарағандай болды. Сал тобарсыңқырап тұрған жұқа ернінің жиетін күлкі қозғап әткен іспеттенді. Содан соң лезде ернін жымырып, орынсыз келген күлкіні қымтап, тас қылып бекітіп тастаған сияқтанды.

– Жай, бір кісілер іздеп келген екен екеуіңді... Солар тауып бер деген соң...

– Иә, ол кім? – деді Майра сөзімді аяқтатпай маған қарай сәл ентелей түсіп. Ментай үндемеді. Қайта менің «бір кісілер екеуіңді іздеп келіпті» деген сөзім оның иығынан батпап болып басқандай, жанағы күлкі қозғаған ернін жазалағандай боп аяусыз тістелеп, төмен қарады. – Иә, қандай кісілер әйел ме, еркек пе, айтсаңызшы тез.

– Екі жігіт, бірі Ментайдың ағасымын, атым Тұмажан дейді, – дедім мен бәсең, солғын үнмен.

Ментай селк еткендей боп, ернін одан сайын тістелеп ірісі айналып кетті.

– Неге әкелдіңіз оларды? Әкелмеуіңіз еді ғой, – деді қынжылған қалып білдіріп.

Мен сасып қалдым. Біреуге істеймін деген жақсылығым екінші біреуге жамандық болар деп ойламаған басым не айтарымды, не дерімді білмедім.

– Жік-жапар боп жалынған соң... Қайдан білейін... және уәдем бар демеп пе едің өзін...

Ментай қиналғандай боп басын шайқады. Онысы уәдем жоқ дегені ме, әлде тағы да бекер әкелгенсіз дегені ме оны анық ұға алмадым.

Ендеше көргемін жоқ, таба алмадым деп айтыңызшы, енді ол жалынғандай боп.

Мен қысылдым, не дерімді білмедім. Бар аузыма түскені: Ментай-ау, қалай өтірік айтамын, депшің.

– Иә, рас, ағай не деп өгірік айтады, – деді Майра. – Жүр, шығайық. Әдейі іздеп келген кісілерге шықпау ұят болады. – Ол Меңтайды білетінен ұстап, сыртқа қарай икемдеді. Меңтай басын шайқап күрсінді де: «Ал, баста» дегендей ишара жасады. Байқасам, бетінде қан қалмай, бейне бір өлімге бара жатқан адамға ұқсап қуарып кетіпті. Мен өзімді Меңтайды жігітпен жүздестіруге емес, дар ағашына қарай айдап апара жатқан жендеттей сезініп, қалбақтап алға шықтым.

– Онда мен... мен... жоқ екен деп айтайын, – дедім.

Қыздар менің бұл сөзімді естімеді ме, естісе де енді кеш деп үндемеді ме, ілбіп ілгері жүре берді.

Жігіттер сыртқы дәлізге кіріп, бір бұрышта күтіп тұр екен. Шегір көз сары қыздарды көргенде құбылып сала берді. Жымындап, жылмиып, маймандап басып бізге қарай ұмытылды. Иіріліп, иіліп, еңкейіп келіп Меңтайға бас иіді. Аяғын сарт еткізіп жіберіп, оның қолын алды да, алдымен ернін тигізді, сонан соң алақанын апарып бетіне басты. Меңтайдың қолын жайлап босатып, тез Майраға қарай бұрылды да, аяғын тағы да сарт еткізіп, жаңағы жасағандарын жылмия тұрып қайталауға кірісті.

«Апырай, мына Тұмажан бір емес, екі кісі болып шықты-ау, – деп ойладым мен оның мына қылықтарына қарап тұрып. – Жаңа маған соншама сызданып еді. Енді қыз алдында құрдай жорғалауын қарашы».

– Бикештер, өздерің қашып, ұстатағын емессіңдер ғой, – деді ол қыздарға қырлана үн қатып.

– Бізді аяғымыздан тұсап, арқандап кеткен ешкім жоқ шығар, – деді Меңтай сабырлы үнмен.

Шегір көз сары иығын қозғап, ұрынбақ болып қолаңдап қалып еді. Одан бұрын Майра сөйлеп кетті.

– Иә, Меңтай түні бойы қатты ауырып, түске дейін төсекте жатып еді, – деді ол. – Содан соң бой жазайық деп театрға келдік. Әйтпесе, арқашанда үйдеміз.

Шегір сары Меңтайға қадалып, оның шынында да жабырқап тұрғанын көрді. Сондықтан ол оқталған сөзін айтпады.

– Ал, қош болыңыздар, – дедім мен кетуге ынғайланып.

– Ағай, сізге рақмет, – деп Ерғазы келіп қолымды алды. – Сіз болмасаңыз, біз таба алмайтын едік бұл кісілерді.

Тұмажан жай ғана иек қакты. Меңтай үнсіз, төмен қараған күйде қалды. Майра көзінің астымен Меңтай мен Тұмажан екеуіне кезек қарай берді.

Мен енді қайта театрға кіре алмайтынымды, кірсем де орнығып отырып, ұғып ойын көре алмайтынымды сөздім. Театрдан шықтым да, ішім толып бара жатқандай боп жағатқанаға қарай жүгірдім. Өкпем күйгенде барып бір-ақ тоқтадым. Ненің қуанышы қуалап жүгіргенімді өзім де білмедім. Жоқ, ол қуаныш емес еді. Бағанадан бері денесінде снарядтың жарықшағы қалған жаралы адамдай күйде болатынымын. Енді сол «жарықшақ» қозғалып, жанымды шығара бастады. «Апырау, неге ертпін әкелдім осы екеуін сөлпендетіп?» – деп бір өкіндім. «Мен әкелмегенмен олар бірін-бірі бәрібір табады ғой», – деп қайтадан өзімді-өзім жұбаттым. «Меңтайдың өтінішін орындап, қыздар мұнда жоқ екен деп, неге өгірік әліта салмадым оларға? Өмірімде бір рет өгірік айтсам, аузым қисайып кетпейтін еді ғой, – деп және қиналдым. «Қой, өлсем де өгірік айтпаспын, – деп ол ойыма тағы қарсы болдым. Мені мұншама ойға қалдырып, жанымды қинаған «жарықшақ» – қызғаныш пен өкініш еді. Мен Меңтайды уәдескен жігітпен қызғандым. Мен оған берген уәдеңді бұзбауың біріне-бірің табыстырғаным және өкіндім. Өкініш пен қызғаныш өксік болып тамағымға кептеліп еді. Ол күні осылай болған-ды.

* * *

Сол үш күн бойына сізді ойыма алумен болдым, деді Меңтай күрсініп, қайтадан сөзін жалғап. – Тұмажанды таңсырап, одырандап театрға жетіп келгеннен-ақ ішім жаралы еді. Оны сол ұнатпағаным ұнатпаған болды.

Меңтай булығып, қыстығып сойледі. Өлденсеге ішкімге боған адамның қалпымен ішіндегі ешкімге жария етілмес ақсырын деген сырын ақтарды.

— Ол мені ерік алдыма қоймай, көшеде жүргенімізде Майрадан бөліп онаша үйге алып кетті, — деді Меңтай оралмалымен көз жасын тағы бір сүртіп алып. — Майра анау жуас жігіттен құтылып кетіп, шарқұрып мені іздепті. Бір қаланың ішінен бір адамды табу бір мая шөп ішінен жоғалған инені іздеумен паранар ғой, таба алмапты. Үш күннен кейін ана пәледен құтылып үйге келсем, менен айырылдым деп жылал-сықтап Майра жағыр екен. Келгенімді көріп, жаны қаламай қуанды ол байғұс.

Келгенімді кайтейін, кеше ғана қыз боп аттап жүрген табалдырығымнан енді басқа боп аттаған соң. Жұрттың бәрі маған Тұмажанның не істегенін біліп отырған сияқты болды. Маған бәрінен де сол бағты. Бөлмедегі қыздардың бәсіне қарай алмадым. Тұмажан ойыма түскенде со сұммен қалай бірге жаттым деп, өз денемнен өзім жиіркендім. Тұмажанның дегеніне көніп, оны ұнатпай тұра осалдық жасағаным өкіндім. Ішім удай ашыды. Оған неге көнгенімді, жетегіне неге ергенімді өзім де білмеймін, сенсеңіз. Содан соң сізді есіме алып және жылай бердім егіліп. Осы бір жылдың ішінде сізге сондай бауыр басып кеткенімді сол үш күнде бір-ақ білдім. Сыртқа сездірмесем де маған сіздің адалдығыңыз, әділдігіңіз, ақкөңілдігіңіз ұнайтын. Жаныңыздың жұмсақ, жүрегіңіздің мейірбандығын жаратушы едім. Көпшіл көңіліңіз, адамға деген қамқорлығыңыз жанымды тебіренге тербейтін. Ата-анадан, сүйген қыздан, сүйікті достан айырылып қалған күйіңіз-қасіретіңіз, олар жайында адал көңілмен бәрімізге айтып ақтаратын мұңды әңгімелеріңіз жүрегіңізді елжіретуші еді. Сіздің маған деген оттай ыстық махаббатыңыз ерітіп, есімді алатын. Бірақ бұрын біреумен уәделесіп қойғаннан кейін сізге сырымды бермей, ұқпаған, елемеген, естімеген боп жүрс бәретіңіз. Еріп, елжіреп тұрсам да шегедей қатты, шегендей берік боп көріңізге тырысатынымын.

Меңтай аузынан бұл сөздерді естігенде мен өн бойым қалтырап, не болғанымды білмей кеттім. Қатты тістеніп, қайта-қайта басымды шайқай бердім.

— Оны мен білдім бе, Меңтай-ау, — дедім онымен қоса жылдарман болып, дауысым дірлдеп. — Өзің уәдем бар, сол кісіге сөзімді беріп қойдым деген соң... Оның үстіңіз ағаның өсиеті еді дедің...

— Ой, ағай-ай, сіз қызық екенсіз ғой. Қай қыз жігітке айтып қаның бола қойсын дейді. Көңілі бар қыздың «болмайды» дегені — «болады» дегені екенін білмейтін бе едіңіз? Сонда сіз анау Тұмажанға ұқсап, бауырыңызға қысыр босатпай қойсаңыз, онда сіздікі едім ғой.

— Ендеше... әлі де... кеш емес қой, — дедім сөзім үзік-үзік шығып, Меңтайдың Тұмажанмен қосылып қойғаны көңілімді күпті етіп, ішімді ашытса да, оны елемесуге тырысып. — Әлі де өтінемін, Меңтай, мөңдік бол.

Меңтай басын шайқады.

— «Кіммен қарайсаң, сонымен ағар» деген мақал бар қазақ-а, — деді ол. — Мен енді не болса да Тұмажанмен боламын. Ойткені сонымен қарайып қалдым. Ұыздай ақ күнімде қасыңызда, еркіңізде, құзырыңызда едім. Үндемей жүріп, ішімнен ғана сізді тіледім. Енді бәрі бітті, маған өкпелемеңіз, ағай...

Осыны айтып, орамалымен бетін басып Меңтай тағы да алыады. Мен не істерімді білмей, оның ақ білегінен ұстап, қоса қиналып, қолының басын қайта-қайта сипай бердім. Гөбедегі шамның жарығы орыңдықта отырған ақ жүзді, ақ мойын, ақ жүректі ару Меңтайдың сол сәттегі мұңды пішінін, ұлы суретшінің майлы бояумен жасаған картинасындай етіп менің жүрегіме мәңгі сақталып қалу үшін сансыз сәуле, нұрмен өрнектеп салып жатқан сияқты еді.

Меңтай орнынан тұруға ыңғайланып, ең соңғы сөзін айтты.

Еркек өзін сүймеген қызбен жау боп, жамандасып кетпей деп білуші едім. Ең жоқ дегенде ол қызға теріс айналып, оны алу үшін басқан ізін аңлып, кекеп-мұқап жүретін болар деп ойлайтынмын. Солай екені де рас. Сіз ойтпедіңіз, қасыма келіп, хал-жайымды сұрадыңыз. Мен оған лайық болмасам да, жылы көңіл көрсеттіңіз. Мен сіздің бұныңызға да шектез беремін. Рақмет, ағай.

Меңтай орнынан тұрып, кібіртіктей басып өз жагақхана-насының (бұл кезде ол Калинин көшесіндегі корпусты тұратын) есігіне қарай аяңдады. Меңтай қабырғам сөгіліп, іші-бауырым езіліп бара жатқан сияқтанды. «Әйел жанын ұғу оңай емес деген осы екен-ау, – деп ойладым. – Тұмажанды жек көремін дейді. Жақсы көретін кісіге және бұрылмайды. Кіммен қарайсам, сонымен ағарамын дейді. Ағарасың ба? Ағарсаң жақсы-ау», – деп мен басымды қайта-қайта шайқадым. «Көзге жақын, көңілге алыс қыз шіркінді түсіну қиын екен-ау», – деп қиналдым. Қозғалмасын деп біреу өзімді орындыққа қыл арқанмен таңып тастағандай боп көрінді. Меңтай есік алдына барып, кейін бұрылып, маған иіліп бас изеді де, ішке кіріп кетті. Ай батып, айналам түнек тартып, қараңғыға камалғандай боп мен қалдым.

XVII

Ойлап-ойлап, ақыры мен университеттен кетуге бел байладым. Өзімді де, Меңтайды да қинамайын дедім. Ертеңінде университеттің сырттан оқу бөліміне ауысып, емтихан, сынақтың бәрін келесі жазда келіп тапсыруға рұқсат алдым. Содан соң газет қызметіне орналасармын деп көрші облысқа жүріп кеттім.

Облыстық «Алатау жұлдызы» газетінің редакциясы мені жұмысқа бірден қабылдады. Газеттің аудандарға жүріп тұратын тілшісі болып, бара сала қызметке кірістім.

* * *

1947 жылы шілденің басында мен өзім тұрған облыс орталығынан пойызбен Алматыға сапар шектім. Университетке, сырттан оқитындардың жазғы сессиясына қатысуға келе жаттым. Бір күпеге балуан бітімді, ұзын қара мұртты қарғаң қазақпен қатар жайғасқан едім. Біз отырғаннан кейін пойыз ілгері қозғалып, қала кейін сырғып артта қалды. Көршім тезезеге үңіліп, мен кітапқа бас қойдым. Сөйтіп уақыт өткізуге кірістік.

Жолда, Нар станциясынан біздің күпеге жүзі таныстау сияқты бір жігіт келіп кірді. Мен быржиып семіре бастанан бұл адамды қайдан көрдім деп ойланып отырғанда, ол мені тани кетті.

- Әй, сен солдат емессің бе? – деді салпаң жерден.
- Иә, бірақ қайдағы солдат?
- Қой, қой, бұл талақтама, – деді бейтаныс адам бірден сен деп сөйлеп, бейне бір менімен бірге өсіп, өмір бойы біте қайнасып келе жатқандай-ақ. – Сен ҚазГУ-де оқисың ғой. Өткен күзде көріп едің ғой, 7 қарашаның қарсаңында, жагақхана жанында. – Менің жүрегім зырк ете түсті. «Апырау, осы сол болмасын» дедім ішімнен оған абайлай қарап – Ұмыл-тың ба? Сен мені театрға ертіп апарып, Меңтаймен жолық-тырғаның қайда?

Анық сол болды.

– Иә, аман-есенсіз бе? – деп қолымды ұсындым. – Сіздің атыңыз, ұмытпасам, Тұмажан Ошақбаев еді ғой.

– Иә, оны қойшы. Саған, жігітім, сол жолы қызметің үшін көп рақмет. Сен болмасаң мен ол жолы Меңтайды таба алмай кететін едім де, оның несі... – деп танауын желбеңдетті сары шегір. – Өзің де білесің ғой қыздың бойындағы ана несін... белгісін... Сол жолы сен кездеспесең маған ол қыздың соңысы бұйырмайтын еді. Нардан Алматыға босқа далақтап барып қайтатын едім. Бірақ жолым болды.

«Жолы болғыш келеді мұндайлардың» деп ойладым мен ішімнен.

– Өзім де «Өттең, қолыма түссе», – деп алақаныма түкіріп барып едім. Түсті ақыры. Әй, құлындай шыңғырттым-ау өзін де... Ошақбаев опық жемейді!

Мен не дерімді, не істерімді білмей, қызарып, қысылғанымнан терлеп кеттім. Ол мені әңгіменің қызықтылығы елтіп отыр деп ойлады-ау деймін, дарақыланып, жаңағы сөзің сол тұрпайы қалпында қайтадан жалғастырды.

– Ал үшінші күні қызың сүзектен тұрғандай боп, екі көзі шүңірейіп қалды. Кешке қарай көшеден тақси ұстап әкелдім де, ішіндегі бар нәрін сорып алып, сыртыңдағы қабығын

лақтырып жіберген лимондай етіп қызды жатақхана жанына жеткізіп тастадым. Ол сең соққан балықтай теңселіп, салы суға кетіп, есікке қарай жылжыды. Ал мен бір роға немісті жалғыз өзім жайпағандай көңілім өсіп, Нарға қарай тарттым да кеттім құйғытып. Ошақбаев опық жемейді!

«Ошақбаев опық жемейді» деген мұның сөзінің мәтелі екен. Әр сөйлемнің соңында осы бір дарақы, жаттанды сөзді екілене қайталауды ол өзінің әдетіне айналдырып алыпты. Мен бұл парыхсызға не айтарымды білмедім.

— Сіз қыздың ағасымен дос болмап па едіңіз? — дедім бар аузыма түскен сөз осы болып.

— Болса несі бар, онда не тұр? — деді Тұмажан екі танауы едірендеп. — Қыздың не үшін жаратылатынын білесің бе өзің? Білмесең мен айтайын: қыз — қызық үшін, ләззат үшін жаралған. — Осылай деп өз-өзінен тамсанып, тісін ақситты. Бұл тұста ол маған кісі емес, тісі сақылдап тұрған қасқыр сияқты боп көрінді. — «Қыз» деген сөздің өзі қызды көріп бүйрегің бүлкілдесін, бүйірің қызсын, оны көрсең лап қой, бас сал да умажда деген мағынаны береді. Ал мен бас салдым да, өмірдің өзіме тиісті қызығын көрдім. Кеше немістермен біз не үшін соғыстық осындай қызық көрмесек, а? Мен саған айтайын бар ғой, дүние екі келмейді. Сондықтан тірі күнінде тәтті қыздардың шырынын сорып қалу керек мына мен құсап. — Ол жыртқыштың тұяғы іслетті мұқыл саусағымен өз кеудесін бір түрткіп қойды. Содан соң қысық көзін одан сайын сығырайта түсіп, сөзін аяқтады. — Жалғыз қыз ғана емес, өмірдегі тәттінің бәрінен өз үлесінді үзіп-жұлып, жұмалап алып қалуың керек! Міне, мұны білетін Ошақбаев ешқашанда опық жемейді!

«Философиясын азғынның», — дедім ішімнен қаным қыз қыз қайнап. Одан соң оның арсыздығын бетіне баспақ бол, тағы да бір сұрақ қойдым.

— Қыз ағасының сізге айтқан өсиеті бар емес пе еді, тірі қалсаң менің қарындасыма қосыл, қорған бол деп тілек етпеп пе еді? Сонда сіздің мұныңыз қалай болғаны?

— Токтай тұр. Оны сен қайдан білесің? Тегі сенің сол қызбен бірденең бар шығар, түрін жаман, — деп Тұмажан бетіме тесірейді. Көзі жыланның көзіндей өткір екен, кіріштің қақпады. Содан соң бейне бір менің кінәмді кешіргендей боп, мардымсы сөйледі. — Жарайды, болса бола берсін, деп қолын бір сілтеді де, сұрағыма жауап берді. Бірақ «ол-сеннің өсиетін тірі орындамайды» деген бар емес пе, сен оны білесің бе? Мен өзім өмірде осы қағиданы мықтап ұстайтын кісімін. — «Сен кісімісің, кісі бейнесіндегі қорқау емеспісің?» — дегім келді осы жерде. Бірақ ол сөзін аяқтамай деп үндемедім. — Өлген адам өлді, топырағы торқа болсын! — Ол өз-өзінен ыржалақтап, кеңкілдей күліп қойды. — Өлген адамның жамбасы жайлы жерде жатыр. Ал тірі менің де, — ол тағы кеудесін түртті, — жаньма жайлы өмір кешуім керек. Ендеше, шөпжелке бір студент қыз оқу бітіреді екен деп алтын өмірімді өксітіп отырмақшын ба тосып? «Оқуды таста, маған қатын бол», — дедім ол қызға. Көңбеңді. Көңбесе, өз обалы өзіне оның. Ошақбаев опық жемейді!

Осы сәтте әлдебір ерлігі есіне түсіп кеткендей, Тұмажан қаймыжықтай ернін жымырайтып, жымылып алды. Тілін шатағын жыланның тіліндей жалақтатып қойды.

— Өзім де қумын, — деді ол содан соң маңғазданған боп. — Оқ типі құлағаннан кейін қыздың ағасы өлетінін біліп, қарындасын маған тапсырды. Тірі қайтсаң көз қырынды салып, қамқорлық жаса, менің орныма аға бол деді. Оның қарындастың суретін талай рет көргемін, сұлу екенін білетінмін. Бір жаман ой келе қалды да: «Осы айтқаның рас болса, қарындасыңа деген бұл өсиетінді қағазға жазып кет», — деп, қолың дәптерімді алдына тоса қойдым. Ол сорлының ойы шын екен. Өлетін адам өтірік айта ма? Бейшара қолы қалтырап, сөз құрастырып жаза алмады. Сонсоң блокнотты шапшаң қалта алдым да, ақ бетіне сүйкектете жөнелдім. Анау өліп кетпей тұрып, тез қолын қойдырып алайын деп асықтым. Ақ қағаз бен оның қағаздай боп ағарып кеткен бетіне кезек қарай отырып, былай деп жаздым:

«Бауырым Меңмай! Тұмажан менің досым. Елге тірі барса, осының етегінен ұста, сенің басыңды қор қылмайды. Бұл менің саған өлер алдында айтқан өсиетім, бауырым. Орында, қалқам, Ағаң Ербосынов».

Осылай деп, оған сүйемелдеп отырып қолын қойдырым. Не жаздың деп сұрауға да шамасы келген жоқ. Тез қолын қойдырып алғаным жақсы болды. Өйткені Жүніс содан кейін бірден әлсіреп, сәл сұлық жатты да, біраздан соң өн бойы қақайып, ол дүниеге кетті. Аяғында жақсы бәтіңкесі бар еді, алдымен соны шешіп, обмоткасымен орап киіп алдым. Қалтасындағы заттарын, қойнындағы қыздың суреті мен әдірісін алдым да, сүйегін сүйретіп бір шұңқырға апарып тастай салдым. Ошақбаев опық жемейді!

«Тым болмаса мынау сасық мәтелді осы жерде айтпасаң етті», – деп ояладым мен. Одан соң:

– Бетін де жаппадыңыз ба? – дедім оған шошына қарап.

– Оның қажеті не? Топырақ өзі де бүркеп алады, – деді Тұмажан шімірікпестен.

– Ал сіз ол кісінің басына зирағ орнаттым деп келісіз ғой, – дедім мен Меңтайдың маған бұл адамның ағасына жазаған «жақсылығын» соншама сүйсіне айтқаны есіме түсіп.

– Сен оны да біледі екенсің ғой, – деп Тұмажанның жылдан көзі маған тағы да шаншыла қалды. Содан соң көзін тез тайдырып әкетті де, өзіне-өзі риза болғандай, қарқылдай күлді.

– Қыздар ертегіні жақсы көреді. Ендеше сен оны біліп қой. Оның үстіне менің ол қыздың басын айналдырып, алдымен уәдесін алуым керек болды емес пе? Қыз бен командирдің алдында лыпылдап тұрмасаң болмайды. Сонда олар сенің сыртғыңды ішің екен деп қабылдайды, өңінді өзің деп түсінеді. Бірақ тәжірибелі командир сенің ар жақ, бер жағыңды бірден аңғарады. Ал тәжірибесіз қыздар жігіт неғұрлым жылпылдай берсе, солғұрлым соған қарай жығыла береді. Мен де сөйттім. Ошақбаев опық жемейді.

Мен ернімді тістеп, басымды шайқадым. Тұмажан өзінің арсыз қылығына өзі мәз болып, пойыздың терезесіне бір қарап қойды да, әңгімесін жалғады.

– Соғыстан келген соң қызды Алматыға іздеп барып, ағасының сәлемін алдымен ауызша айттым. Сенбеді. Сонсон қойнымдағы сары майдай сақтап жүрген қойын кітапшамды суырып алып, жаңағы сөздерді оқыттым. Дөңгерімінің сол бетіне бір қызыл бояу да жағып қойған едім. «Мынау ағаның қыздың жарасынан тамған қаны», – дедім қызға. Осыдан кейін қыз байғұс оқ тиген жапалақтай боп жалн ете түсті. «Өзің жапалақ, зұлым, – дедім мен ішімнен. – Оқ тиген үйректей деуге тілің келмей ме сен сұмның. Періштедей Меңтайды жапалаққа теңеуің бұл жауыздың. Өзі күзғын болған соң өзгені жапалақ деп біледі ғой бұл сұмырай!» – Жалп еткені емес пе, қойын кітапшадан ағасының қолын танып, оны қайта-қайта бетіне басып, ағыл-тегіл жылады-ай кеп. Ақыры уәдесін берді. Бірақ бойына дарытпады, «асықпаңыз», – деп қарысып отырып алды. Өйтпесе мен оны сол жерде-ақ жайлап кететін едім. Ал асықпағанның арты жаңағыдай болды. Оқуды тастап, маған ти, ауылға кетейік деп өтірнеше рет хат жаздым. Көнбей қойды. Көнбесен... – дедім мен, – ол былш еткізіп былапыт сөздер айтты, – мен елде үйің күіі, қора-жайы, 3-4 сиыры бар шалқып отырған жесір, жас, өлі әйелге үйлендім де алдым. Тышқак лағы жоқ студент қыздың қасында бұл дегенің шылқып жатқан байлық емес пе? Өйткені Ошақбаев опық жемейді! – Тұмажан менің басымды мақұлдауымды күтті. Мен міз бақпай отырып қалдым. – Үйленер алдында ол қызды ең болмаса бір жайлап кетейін деп, қалтаға ақшаны сықап, қасыма Ерғазыны алып, ә дегенше ашыл-құпыл айда Алматыға тарттым да кеттім емес пе! Жаңа айттым ғой, онда мына сенің көмегіңмен ойлағанымды орындап, «екі жылдан соң оқу бітіресің, содан соң біржола аламын», – деп қызды алдап, абыройын жосадай ағызып қалып ғып кеттім де, келе-сала жаңағы әйелге үйлендім. Іздім мен бұл әйелім де бір, Алматыда қызбын деп жүрген Меңтайдың да бір. Қыз атандыратын белгісі бойынша кеткеннен кейін әйелден әйелдің айырмасы болмайды, шырағым.

«Жоқ, бекер айтасың, – дедім мен ішпей шытырланып қайттым. – Алтынды адал қол да, арам қол да ұстайды. Арам қол

бір тигенге алтын арам болып қалмайды. Сол қадірлі қымбат күйінде қалады. Ендеше, Меңтай сол саф алтын сияқты. Сен алтынға тиген арам қолсын ғой. Алтынды бір сипағанға арманымнан шықтым деп ойлайсың. Оны кірлеп, қадірін кетірдім деп түсінесің. Жақсы қыздың абырой белгісі тәнінде ғана емес, жанында болатынын сен білмейсің, сұмпайы. Меңтай бойындағы асыл белгі — оның ақылдылығы, адалдығы, арлылығы, жанының жібектей жұмсақтығы. Меңтай бойындағы бұл белгіні сен ешқашанда жоя алмайсың, ақымақ. Болағаты тот баспайды, алтынға кір жұқпайды. Меңтай суы таза мөлдір бұлақ іспеттес. Ал сен итсің. Иттің тұмсығы бір тигенге бұлақ арам болып қалмайды...»

Осы сөздер көмейіме келді. Лақ еткізіп айтып салсам ба деп те ойладым. Бірақ аузымнан басқа сұрақ шықты.

— Сіздің мұныңызды, үйленіп қойғаныңызды Меңтай білме? — дедім қыстығып. Ана жолы бұл сұмның өгінішін орындап, театрға ертіп барып Меңтайға кездестіргенімді қылмыстай көріп, өзімді-өзім жерледім. «Меңтайдың мені сүйетінін неге аңғармадым, неге батылдық жасамадым. Не деген соқыр, не деген ынжық едім мен», — деп, Тұмажан жасаған қылмысты өзім жасағандай қиналдым. Оның осы қылмысты жасауына аңқаулық, адалдықпен еріксіз көмекші болғаным күйіндім.

— Е, білмегенде ше, — деді Тұмажан едірендеп. — Олардың өткен қыстағы қаниқулы кезінде мен әдейі командировка алып Алматыға бардым. Ондағы ойым — ол қызды тағы да бір жәукемдеп кету еді. Бірақ өткен жолғыдай емес, қыз қандап, маңына жуығар болмады. Жалынып та айттым, қорқытып та айттым. Көнбеді. «Енді оқу бітіргеннен кейін бірақ қосылайық. Әйтпесе бойыма бала бітіп қалады, сонсоң оқуды бітіре алмаймын», — деп бәлсенді. Тіпті ыза болғаным сондай, сол жерде бетіне былш еткізіп айттым да салдым:

— Ендеше, сенің бір тиынға да керегің жоқ. Мен үйленгелі екі ай болды. Сен құр тұлыпқа мөңіреген сиырсың, — деп. Бірақ соны бекер айтқан екенмін деп өкінемін. Қызға өзімнің үйленіп қойғанымды айтпай, қатынға сездірмей,

оқу бітіргенше оны да пайдалана беруім керек еді, бірін бәйбіше, бірін тоқал етіп. Шыдамсыздық жасадым. Өйтпесе несіме тағы болмады. Жігіттік намысым жібермеді. Білсін бәлем, онсыз да күн көре алатынымды деп, айттым да салдым, қайдан шыкса одан шықсын деп. Ошақбасв ошық жемейді ешқашан!

«Намысының түрін шошқаның!» — дедім ішімді ыза кетісіп. Оның бетіне былш еткізіп түкіріп те жібергім келді. Немесе шарт еткізіп жағынан шалақпен тартып жіберсем бекен деп ойладым. Өйтсем, бұл ит менімен төбелесе кетеді де, мені қазір милиция бұл түсетін Біртөбеде қоса пойыздан алып қалып, тергеу, тексеруін салады. Сөйтіп, уақыт босқа кетеді, жазғы сессияға кешігіп қаламын деп, өзім-өзім амалсыз тежеу салдым.

— Анадағы, қасыңыздағы еріп келген жігіт қайда? — дедім Тұмажанға теріс қарап отырып.

— Ерғазы ма? Ол бір ашық ауыз ғой. Алматыда қолына ұстап қалған мынадай қыздан аузы аңқайып айырылып қалған одан не сұрайсың. Жүр ауылда әлі күнге дейін әйел ала алмай.

Осы кезде пойыздың жүрісі баяулап, Біртөбе станциясына жақындап қалды. Тұмажан шеті жемтір-жемтір әскери қомкесін қолына алып орнынан тұрды.

— Не қызмет істейсіз? — деп сұрадым мен одан орнымнан қоса түрегіліп.

Осы мына Біртөбе ауданында жинақ қасасының бастышымын, — деді ол қолымен сол жақты нұсқап.

Ақшаның көп жерінде екенсің ғой.

Ене, көп жерінде. — Осыдан кейін ол менің құлағымға сыбырлады. — Мемлекет деген қайнап жатқан қара қазан ғой. Еңі тапсаң, ол қазаннан қалқып ішіп, қылғып жей беруіңе болады. Нарда бір көктөбел үйім, осында бір шифер шағырлы үйім бар. Құдайға шүкір, жаман тұрмаймын. Ошақбасв ошық жемейді! — деді.

Осыны айтып болып ол қисандай аяндап есікке қарай жөнеліс берді. Есікке жете бере артына қайта бұрылып, маған қарады.

– Сен Алматыға бара жатсаң, бұрынғы байың сәлем айтты де Меңтайға, – деді ол кеңілдей күліп, томпаған қозы қарнын үсті-үстіне сипалап. Мен қабағымды шыттым. Соны аңғарды ма, ол сөзін дереу басқа арнаға бұрды. – Айтпақшы, сенің көңілің болса, ол қызды не түіне болады, – деді ол бұрақтанып қалған мұқыл иегімен пойыздың алдыңғы жағын нұсқал. – Ол нешауа қыз. Бірақ енді маған оның керегі жоқ. Ошақбаев опық жемейді!

Осы сөздерімен ол мені бақытты еттім деп ойлаған болуы керек. Есікке қарай қайта бұрылып, талғандай жөнелді.

– Әй, тоқта, – дедім мен осы кезде өзімді-өзім ұстай алмай, өң бойым қалш-қалш етіп. Оның қасына қалай жетіп барғанымды да білмеймін. Бара сала, бала күнгі әдіспен, шықшыттың астын ала бар пәрменіммен періп кел жібердім. Тұмажанның басы сарт етіп, вагонның қабырғасына соғылды да, қолтығындағы сөмкесі сусыл жерге түсіп кетті. Ол көзі бақырайып қайта түзеле берген кезде иектің ұшынан баспен және бір сүзіп кел қалдым. Ошақбаев үн шығара алмастан жалп етіп барып, еденге құлады. Осы кезде:

– Ұр, айналайын! – деп бағанадан бері біздің сөзімізді үнсіз тындап отырған еңгезердей мұртты қазақ орнынан атып тұрды. – Қызды қорлаушының сазайын осылай беру керек! Ұр, айналайын!.. Ата-бабамыз оң жақтағы қыздың өзі түгіл, отауына шаң жуытпаған, қыз абыройын қызғыштай қорыған. Қыз балаға қасқыр боп тиген еркекте еш қасиет болмайды. Бұл жігіт емес, жылмандаған ұры ит қой, шырағым. Аяма мұндай сүмелекті!..

Онсыз да қаным қарайып, Тұмажанды түгіп жердей күйге келген едім. Оның үстіне мына сөз жанымға және қамшы болды ма, әлде көрші қазақтың өзімді қостағанын арқаландым ба, білмеймін, орнынан тұрып келе жатқан Тұмажанды ал кеп тепкілейін. Проводник әйел жүгіріп келіп арашалағанда ғана әрең тоқтадым.

Менің долданып алған түрімнен қорықты ма, әлде қасымдағы таудай қазақтың қияпатынан сескенді ме, әйтеуір, Тұмажан ләм деп аузын ашқан жоқ. Бар болғаны: «Әй, сен де

осындай ма едің?» – деп танданғандай, жыпылықтап бетіме қарай берді. Содан соң жанында жатқан сөмкесін алып, орнынан сүйретіле көгеріліп, есікке қарай зығтты.

– Арсыз! – дедім мен оған артынан айқайлап. Тұмажан менің сөзімді естімеді ме, естісе де елемеді ме, жаман сөмкесін бауырына қысып, семіз денесін алға итіндіріп, вагоннан түскелі жағты. Терезеден оның домалап жерге түскенін көргенде, үйге кіріп кеткен сұр жыланның сыртқа шыққанына көзім жеткендей, «уһ!» деп, орныма келіп отыра кеттім. Бұндай сұмға жұдырық өте ме? Бұғанам қатқан білікті журналист болып, өмірдегі осындай сұмдардың қылмыстарын ашып, өздерін фельетонның өткір найзасымен аяусыз түйер ме едім! – деп кіжіндім ішімнен.

Ол күні вагонда түні бойы жаман түстер көріп, ұйықтай алмай шықтым. Тұмажанмен төбелесіп, милиция қолына түскен екенмін деймін. Мені тергеп отырған милиционер біресе Тұмажан болып, «Ошақбаев опық жемейді», – деп сик-сак күледі келіп. Содан соң ол әлдеқайдан Меңтайды шапынан сүйреп алып келіп, қол-аяғым байланып қалған менің көз алдыма іштен тепкілеп, сабай бастайды. Жанны қысылған Меңтай мені көмекке шақырып, құлындағы дауысы құраққа шығып: «Аға-ай!» – деп шыңғырып, мені шақырады. Мен жан терге түсіп, не тұра алмай, не қолымды босаға алмай қиналамын.

Остіп қысылып жатқанымда мені қасымдағы көршім, Алматыға қазақша күреске қатысу үшін келе жатқан балуан қазақ түртіп, оятып жіберді.

Жаман түс көрдің білем, шырағым, – деді.

Осыдан кейін ұйқы болған жоқ. Меңтай байғұсты аяң, қалжыраңдай күйде екен деп жаным отқа ұстаған майдай пылжырылды. Оның маған ең соңғы айтқаны: «Кіммен қарайсың, сонымен ағар» деген мақал бар емес пе? Мен енді осы кісімен қарайдым, осы кісімен ағаруым керек», деген сөз еді. Мен онда Меңтай Тұмажанға қосылды деп кәміл сенгенмін. Сенгендіктен де басқа ештеңеге қарайламай, облысқа кеткенмін. Анда-санда Жомартбектен хат алатынмын. Бірақ

ол бұл жайды білмейді. Арлы қыз жан қиналысын ешкімге айтар ма, сірә? Айтпаған ғой деп ойлаймын ішімнен. Қаладан Меңтайды таба алар ма екемін? Әлде ол каникулге еліне кетіп қалды ма? Тапсам, енді ол менің тілегімді қабылдар ма екен? Әлде тағы да басқа біреумен серт байласып қойды ма?

Міне, осы ойлармен мен шілденің ыстығында Екінші Алматы вокзалына келіп жеттім.

Облыстан шығарда куртас қыздар қарсы алар деп Жомартбек атына телеграмма берген едім. Пойыз тоқтағаннан кейін вагон терезесіне қарағанымда, маған келіп тұрған ешкім байқалмады. Бәрі де жазғы каникулге тарап кеткен болар деп, шабаданымды алып вагонның аузына келдім. Есіктен шыға бергенімде, аяғы-аяғына жұқпай сұмдап, плащының етегі түлеген жыланның үстінен түскен қабықтай сусылдап, вагонның жанына Зайкүл жетіп келді.

— Сәлем! — деді ол ақ қолғапты қолын жоғары көтеріп, екі көшеңің қиылысында машиналарға жол сілтеп тұрған ақ қолғапты милиционердей қалшып.

— Сәлеметпісің, Зайкүл? Аман-есенбісің?

— Есен-есен, Ербол, — деп ол қолын созып жақындай берді.

— Қайда жоқ боп кеттің сен, сағындырдың ғой әбден.

Екеуіміз қол алыстық. Құшақтассақ та болатын еді. Зайкүл оған тіпті де қарсы еместей екен. Бірақ мен бірден шабаданымды көтеріп, жүруге ыңғайландым.

— Жомартбекке телеграмма берген екенсің, — деді Зайкүл аяғы көстендеп менімен қатар аяндап. — Ол кеше аулына қайтып кетті. Басқа қыздар да кетіп қалған. Жағаланада қазантүп болып жалғыз қалған мен ғана болған соң өзім қарсы алдым сені. Сені бәріміз сондай сағындық, Ербол.

— Рақмет, Зайкүл.

— Сен бізден бекер кетіп қалдың. Рас, Меңтайға қолым жетпеді деп өкпелеп кеттің. Бірақ бізде басқа да қыздар бар емес пе еді?

— Өзіңе бұйырмайтын өзге қыздан не пайда, Зайкүл.

— Мен-ақ бұйыратын едім ғой. «Зайкүл, айналайын», — деп бір күн жалынсаң болып жатыр еді. Ал сен: «Меңтай!

Меңтай!» — дедің де жүрдің өзгені көзге ілмей. Тегі, жігіттерде ақыл жоқ осы. Өйткені олардың бәрі өз шамасына қарамай, жақсы қызға қарай жүгіреді. Жақсы қыз жете ме, қарағым-ау, бәріне бірдей. Сөйтіп, көп жігіттер біз сияқты өзіне лайықтыдан құр қалып, артынан өкінісін білдірді.

Біз аялдамаға келіп, жатақханана баратын екінші трамвайға отырдық.

— Жігіттер ауылда қыздарға үйленіп алып, артынан оқу оқып келемін деп тастап кетіп жатыр ғой адастырып, — деді Зайкүл трамвайға мінгеннен кейін. — Сен де сөйтпедің бе? — (Орындықта отырған Зайкүлдің қасында түрегеп тұрған мен басымды шайқадым. — Онда қазір Меңтайдың да басы бос. Ал ол анау Тұмажан зәліммен жанасып қойды десең, мен бармын...

— Сен жанаспаған шығарсың, — дедім мен күліп.

— Құдай ақына. Сен өзін сенсеңші маған. Кешке паркке барасың ба?

— Жоқ, сенемін, — дедім мен тағы да күліп. — Саған сенбегенде, кімге сенемін?!

Бұдан әрі сұрамауға шыдамым жетпеді.

Меңтай қайда, Зайкүл? — дедім біраз бөгеліп барып.

Меңтайды қайтесің? Ана сұм алдап кетті. Содан соң тағы бір жігіт соңына түсіп жүріп, терезеден тас лақтырып осыдан екі күн бұрын Майраға ілесіп Бүргендегі соның үйіне кетті-ау деймін тегі. Жаздай сонда болуға тиіс. Өлгі тас лақтырған сүмелегі сонынан қуып барып, шырқын бұзбаса еді. Айтпақшы сол сүмелек тағы біреуді ұрып, милицияға түсіп деген ақыры.

Ол кім?

Сен білесің оны, Ербол. Өлгі Сейітқали деген сүмелек бар емес пе еді, ақынмын деп кеудесін қағып жүретін. Бір ғалатке «Қызыл бұзау» деген өлеңі басылып, қыздар тегіс оны қызыл бұзау деп апап кетіп еді ғой. Ол өзі барып тұрған жағаланада болатын. Әр лекциядан кейін оқылушыны тоқтатып алып: «Сіздің бүгінгі лекцияңыз қажан болды, ағай. Тура

миға құйып бердіңіз. Бұл лекцияға Әуеновтің лекциялары да астар бола алмайтын шығар», – деуші еді ғой беті бүлк етпестен. Енді есіңе түсті ме? Міне, сол. Меңтайдың басын жарғаннан кейін университеттен қуып жіберген оны.

– Меңтайды неге ұрады ол?

– Менімен жүрмейсің, айтқаныма көнбейсің деп ұрады да. «Мен саған ғашықпын!» – деп көкіді. Ал Меңтай оны иттің етінен жек көреді. Сол Қызыл бұзау еліне кетпей, осында жүр деген мөңіреп. «Мен Меңтайды қайтсем де аламын. Меңтайды алмасам анам қатыным болсын!» – дейтін көрінеді оттап. Айттым ғой мен жігіттерде ес жоқ деп. Өздерін сүймейтін қыздардың аяғына бас ұрып, жатып алады. Ал өздерін сүйетін қыздарды олардың ешқайсысы көрмейді.

Зайкүл сықылықтап кеп күлді.

– Мына өлең есінде ме? – деді де ол таптактата жөнелді:

Өргенуші ем көрген сайын

Сенің нұрлы жүзіңді.

Сүюге де едім дайын

Басып кеткен ізінді.

Бір сен үшін суға бағып,

Отқа түсіп күюге,

Әзір едім аңлып жатып,

Аяғыңнан сүюге!..

Ал мен, қымбаттым, «аңлып жатып, аяғымнан сүймей-ақ», жігіттер саусағымнан сүйіп отырса да разы болар едім, – деп Зайкүл көзін құйқылжықтып, басын қиқандатты.

Біз Никольск базарының қасына келіп, трамвайдан түстік. – Меңтайдың басы қатты жарылды ма? Зақым келген жоқ па? – дедім мен жатақханаға қарай бет ала беріп.

– Алла-ай, немене, жаның ашып бара ма? Ол бәрібір сенің қызың емес қой қазір.

– Әңгіме онда емес қой, Зайкүл. Жолдастың жайын сұрап білуіме болмай ма менің?

– Иә, жолдас деп жаның шығып бара жатқан шығар сенің. – Зайкүлдің мінезі қызық болатын. Алдында қылжақпап тұрса да, соңынан түзу жауабын бере салатын. Бұл жолы да сөйтті. – Қазір жарасы жазылып кетті. Шашының арасында пышақтың қырындай ғана ақ дақ қалған. Бірақ бәліңбілді онысы. Сүйегі аман. Ал түсті ме жүрегің орнына?

Зайкүл екеуіміз жатақхана алдында қонғастық.

– Ал кешке паркке келесің бе, Ербол?

– Рақмет, Зайкүл, – дедім мен. – Қарсы алғанына, айтқан әңгімелеріңе – бәріне рақмет. Бірақ мен бүгін ешқайда тырп ете алмайтын шығармын. Қазір университетке баруым керек. Ертең – емтихан.

– Қойшы, сен емтиханды көзінді жұмып отырып тапсырасың ғой. Бұрын да жақсы оқитыңсың. Ал мен кеттім онда. Айтпақшы, мен ертең Қарағандыға жүремін, сондағы туыстарыма барып қайтамын. Кешеден бері жатақхана емес, ашайдың үйінде жатырмын. – Осылай деп ол маған қолын берді. – Сен жанағы менің айтқандарымның бәрін шын екен деп қалып жүрме, жігіттер жайындағы сөзімді айтамын. (Оның бәрін жай, қалжың үшін, сен қайтер екен деп айтып жатырмын.

– Оны түсінемін ғой, Зайкүл. Ал, жолың болсын!

* * *

Жазғы сессия біткен күннің ертеңінде мен Меңтайды іздеп Бүргенге бардым. Сессияның арасында барып қайтсам да деп талай рет оқталдым да. Бірақ шыдадым.

Бүргенге келіп автобустан түскен соң, алғашқы кездескен оқрудан Абеваның үйі қайсы деп сұрадым. Маған ауылдың орта тұсындағы көк терезелі тоқал үйді нұсқады.

Қос қыз үйде онаша отыр екен. Олар мені қуана қарсы алды. Әсіресе Майра жылап көріскендей болды.

Иә, иә, есенсіз бе, ағай? – деп кеудеме маңдайың төседі. Осы кезде оның көзінен жас та шығып кетті. Оған мен де босаңсып, көзім жыпылықтай жөнелді. Тек Меңтай ғана сыр

бермеуге тырысып, ернін тістеп, бір қызарып, бір бозарып, қолының ұшын ғана берді де, үнсіз қалды.

Амандасқаннан кейін қыздар мені есік алдындағы көлеңкелі жай – беседкаға алып барды. Онда, дөңгелек үстел жанында салулы көрпе бар екен. Майра үкідей ұшып үйден екі жастық әкеліп, жаныма қойды.

– Иә, ағай, жастыққа жантая отырып демалыңыз, – деді.

Жайғасып отырғаннан кейін мен қыздардың бетіне қарадым. Майра бұрынғысынан сәл тола түскенге ұқсайды. Меңтай жүзі шүберектей боп, қағты жүдеп қалыпты.

– Ал, халдерің қалай, қыздар? – дедім мен.

– Иә, не халді сұрайсыз, – деді Майра тез және ықыластан жауап беріп. – Сіз кеткеннен кейін талай сұмдықты бастан кешірдік қой Меңтай екеуміз.

Осылай деп ол Меңтайға қарады, содан соң сөзін әрі қарай жалғастырмай, үнсіз отырып қалды.

– Мен бәрін де естідім, бәрін де білемін, – дедім, қыздар ол сұмдық жайларды естеріне алып, тағы да қиналмасын деп. – Зайкүл айтты. Тұмажанды да көрдім.

– Иә, Зайкүл байғұс бәрін де айтып үлгірген екен ғой, – деді Майра күліп.

Меңтай басынан өткен бар ауыртпалықты өз құлағыммен естіп келгендіктен бе, мен өзімді оның алдында кінәлідей танып, кібіртіктей берген едім. Осы тартқан азабына мені жазғырып, жазалайтындай көргемін. Бірақ Меңтай өйтпеді. Жылап-сықтап, мұң да шақпады.

– Мұндай өкінішке ұшыраймын деп ойламап едім, – деп, бар өкініш, арызын бір-ақ ауыз сөзге түйіп, үндемей отырып қалды. Содан соң барып сәл ғана иегін көтерді. – Жігіттің де жігіті, майдангердің де майдангері бар екен ғой...

– Иә, ол рас. Ал, ағай, өз жайыңызды айта отырыңыз, – деді Майра.

Мен қос қызға жақсы әңгіме айтып, жандарын жадыратсам деп ойладым. Бірақ ондайда аузына тілеген әңгімені келіп түсе қоя ма? Мен алдымен облыстық газетке тілші болу қызмет істегенімді, ел аралағанымды айттым. Көп мақалалар жаздым дедім.

– Иә, бізден кеткеннен кейін басыңыздан кешкеннің бәрін де айта беріңіз, – деді Майра.

– Айтайын, – дедім мен аузыма қыздарды күлдіретін ешбір қызық әңгіме түспей сасқалақтап.

– Тек көргеніңізді ғана айтыңыз, ағай, естігеніңізді емес, – деді Майра сұқ саусағын шопайға күліп, профессор Оусновтің баяғыда оқыған Алдаркөсе жайлы лекциясын еске түсіріп.

Мен де күліп, басымды изедім. Осы кезде Меңтай сұрақ қойды.

– Сәлиманы көрдіңіз бе? – деді баяу үнмен.

– Көрдім.

– Иә, соны айтыңыз, – деді Майра.

– Айтайын.

XVIII

– Көлеңкесін сүйретіп ашық күнде ұзақ жортқан салт атты жолаушыға ұқсап, біздің тілші деген ағайындар да кезбе келеді, – деп бастадым мен әңгімемді. «Иә, бәсе, ағайдың әңгімесі осылай боп келсе керек еді», – деп, Майра күлімдеп, қуанып қалды. Меңтай да ықыластана жымып қойды. Олар күлгенге мен мәз болып, әр сөзімді одан сайын бейнелеп, берлеп айтуға тырыстым. – Ел кезіп, аудан аралап жүрген күндердің бірінде, жолым түсіп өзіміздің «Ақбота» ауылына соқтым. Жұмабай жездем соғыстан аман-есен қайтқан болатын. Кешке келіп сонда түсіп, апайымды, жиендерімді қуанып, аунап-қунап жаттым да, ертеңінде Бүркітбайға сәлем берейін деп қолхоз кеңсесіне бардым.

– Ассалаумағалейкүм, – дедім председателі кабинетінің габалдырығын аттай бере.

Төрте күжірейіп Бүркітбай отыр екен. Мен бала күнімнен білетін кешегі ширақ, кірпі шаш, ұзын бойлы, көзі түздей көк сары жігіт бұл күнде үйелмендей сары шал болыпты. Иегі ілгері ұмсынып, шошқаның кірпігі сияқты қою ақ кірпік торпаған, тұзы азайғандай түссіз көк көздері өзін жұтқалы келе

жатқан жылдан қорыққан тышқандай боп бүрісіп, бұғып қалған қарсы алдындағы жұдырықтай әйелге тікенектей қалды, тесірейе қалыпты. Бүркітбай маған мойын да бұрмас-тан, ормандағы сары аюдың табанындай баллиған күректей етжеңді алақанын, жас баланың қос жұдырығындай қызыл мұрнына қонған шыбынды қаққандай бір сілтеп қалып:

– Әй, сәлемінді қойшы әрі, – деді.

Бүркітбай бұрынғысынша жай сөйлейді екен. Әр сөзін ақпанда құтырып адам тарпыған бураның тізесіндегі те-геурінімен нығарлап, нығыздай айтағын болыпты.

Оның оң қол жағында, соғыста үлкен командирлер ғана ұстайтын, қалыңдығы қылыштың қырындай сары әмірқан былғарыдан жасалған, иыққа асынатын ұзын баулы әскери сөмке жатыр. Шабуылға шыққанда кей командирлер оған гранат, немістердің олжа пистолет – ауыр парабеллумын салып алатын. Бүркітбай шарап сауытының тығынын бұра-ла сүңгіп тесіп өткен темір бұрандадай боп әйелге қадальп қалған түссіз көк көзін бұрмастан, оң қолын сөмкеге қарай созып, сипалап, оның аузын аша бастады. Мен мына мыл-қау дүңгене сөмкеден мылтық суырып алып, сорлы әйелді бүрісіп отырған бойында басып салар ма екен деп қорық-тым. Шынында да ол сөмкеден немістердің ағаш сапты гра-натасы сияқты ұзындау бірденені суырып алды. Сөйтсем, онысы ішімдіктен босаған сида сауытқа толтыра салып ал-ған тышқанның құмалағы сияқты қыршық-қыршық қара бұйра насыбай екен. Соның шошайған қағаз тығынын алып, сол жақ алақанының шұңқырына бір уысқа жуық насы-байды бір-ақ салды да, насыбай емес, қылқ еткізіп коньяк жұтқандай етіп, апандай аузына апарып тастап кеп жіберді. Тілінің ұшымен екі ұртын кезек-кезек бұлтитып, тығырыққа қасқыр қуып тыққандай құмарлықпен, аузындағы насыбай-ды салпы ерін мен сары тістің арасына жинады да, рақаттан-ғандықтан екі сзуі үнсіз ырылдаған сары төбеттің езуіндегі жыбырлап қоя берді. Содан соң сабалақ сары шашты аю ба-сын әрең қозғап, солға қарай бұрды да, кәрі қойдың тісіндегі мүжіліп, түп жағы қарайып кеткен, үш жағы сап-сары сирек

тістерінің арасынан сыздықтата, шырт еткізіп түкіріп қалды. Бүркітбай түкірмек боп басын бұрған кезде бұрандаға ілініп, суырылып бара жатқан тығындай, әйел байғұс орнынан кө-терле берді де, Бүркітбай бері қарай қайта бұрылғанда әйел де сылқ етіп орнына отырды – он бойын темір бұранда бой-лай кіріп қозғалтпай тұрған тығын сол күйінде қалды.

Бүркітбайдың түкірігі сол жақтағы үстелде бүкініш бір-дене жазып отырған есепшінің оң жақ бетіне шылып ете-түсті. Есепші ыржың етіп басын бір көтерді де, бетін ала-қанымен сипай салды. Содан соң қағазына қайта бұжиып, жағына Бүркітбайдың түкірігі емес, нақ бір құдайдың жылы жаңбыры тигендей масайрап, мыңқ етпестен отыра берді. Есепші жігіт біздің ауылдың Тұрсын деген баласы болатын. «Тұрсын, төбеннен құдай ұрсын», – дедім мен ішімнен оның бетіндегі Бүркітбайдың насыбай аралас түкірігінің айғыз-айғыз ізін көріп тұрып.

Бүркітбай рақаттана түкіріп тастап, қатты бауырсақ шай-нағандай, аузын қайта-қайта малжаңдағып, тышқанның бо-ғындай түйіртпек насыбайлап әлдебір әл алғандай боп ал-дындағы әйелге одан сайын тесірейе қарады.

– Сендер, немене, соғыс бітті, енді Бүркітбайдың сөзінің бұты бір тиын деп ойлайсындар ма? Жоқ, соғыс бітсе, соғыс-тан бүлінген дүниені қалпына келтіру бар. Бұл да соғыстан кем емес. Ендеше Бүркітбайдың бұрынғы бұйрығы – бұй-рық, оның бұрынғыдай, ақ дегені – алғыс, қара дегені – қар-ғыс! Біліп қойындар мұны. Ертеңнен бастап өзін шөпке жұ-мысқа барасын. Ал балаң тракторға шығады.

– Бала тәуір боп қалды, барсын, – деді әйел тамағы кебер-сіп, үш-төрт сөзді бөліп-бөліп әрең айтып. – Ал маған екі-үш күн аял бер, Бөке, қатты ауырып жүрмін.

Әйел бойындағы бар қасіретті жүзіне жинап, Бүркітбай-ға жалына қаралы.

«Ауырып жүрмін», – деп кекетті Бүркітбай оны. Ауыр-саң жұмыс басында өл, білдің бе, үйде жатпа. Ксууіңде жа-ның болса, ертең сені шоп басынан көретін болайын, білдің-сің бе? Ал өйтпесен, онда менен жақсылық күтпе, білдің бе?

Әйел амалсыз көнгендей боп басын изеді. Содан соң үнсіз орнынан тұрып, есікке қарай беттеді.

– Әй, қатын, тоқта, – деді Бүркітбай әйелге жеки ақырып. – Неге үндемей барасың, шығасың ба өзің жұмысқа, жоқ па?

– Өмір бойы осы колхоздың жұмысымен көзіміз шығып келеді ғой, Бөке. Ауырған соң, амалсыздан бір күн қалып едім. Жарайды, өлсем сол шөбіңнің басында-ақ өлейін, – деді әйел. – Ауданға барып дәрігерге қаралып келемін бе деп едім, жібермедің ғой. Қайтейін.

Бұл әйелдің кім екенін ол тоқтап, кейін бұрылғанда бір-ақ білдім. Ері мен үлкен ұлы соғыста өлген Қанша апай екен. Соғыста өлген үлкен ұлы менімен түйдей құрдас еді. Қолындағы кенжесі біз соғысқа кеткенде кішкентай бала болатын. Сол есейіп, әжетке жарап, қаршадайынан жұмыс істеп, шешесіне сүйеніп болып жүр деп естігенмін.

– Сәлеметсіз бе, Қанша апай? – дедім әйел председателге ақырғы жауабын беріп болғаннан кейін. Қанша апай да мені енді таныды.

– Аманбысың, айналайын, Ербол екенсің ғой, – деп жақындап кеп бетімнен сүйді. – Қашан келдің? Оқуың бітті ме, қалқам?

– Кеше келдім, оқып жүрмін әлі.

– Нарша байғұс қуанып, ақ түйенің қарны жарылып жатыр десеңші онда. Жарайды, қалқам, үйлеріңе барып жолығамын ғой, – деп Қанша апай қайтадан есікке қарай беттеді.

– Әй, қатын, – деді Бүркітбай әйелді тағы тоқтатап. Қанша апайдың әкесі азан шақырып қойған аты Бүркітбай үшін мүлде өшкен сияқты, қайта-қайта «қағын» деп ағайды. – Дәрігер сенің не теңің, жұмысқа бара бер. Егер балаң ертен тракторға жанармай тасуға шықпаса, онда ауданнан мелитса шақыртып, айдағып жіберемін ұлыңды. Білдің бе?

Бүркітбайдың бар құқайына төрт жылдан бері шарасыз көніп келе жатқан жесір әйел бір ауыз қарсы сөз айтастан, тағы да бас изеп есіктен шығып кетті.

Бұрынғы бригадирімнің мынадай боп кеткеніне мен тан қалдым. Алғашында оның сәлемімді алмағанына ренжіп қалып едім. Артынан, әлгі сорлы әйелдің сонша жәбірленгенін көргенде оған зығырданым қайнады. Өзімді-өзім ерең ұстап, оған қайтадан сәлем бердім.

– Ау, сен қайдан жүрсің? – деді ол сәлемімді алған болып. Мен жөнімді айтып, тілшілік куәлігімді көрсеттім.

– Е, тілші деген қалада отырмайтын ба еді, – деді ол енді мені мысқылдап. – Жұрт қалаға жете алмай жүрсе, сенің Алматыдан облысқа келіп, облыстан ауылға шапқылап жүргенің қызық екен. «Сары иттің басын сары табаққа салса, шоршып түседі» деген осы-ау, – деп ол өзінен-өзі рақаттанып, кеңкілдеп кеп күлді. «Сары ит сенсің, – дегім келді оған. – Шашың да, қасың да, шарық табақтай бетің де сары. (Сен өңкіген сары аюсың!) Бірақ әдеп сақтап, жасы үлкен кісімен тайталаспадым. Жөн жауап бердім.

– Қала қайда қашар дейсіз, – дедім де қойдым. Бүркітбай тағы кеңкілдеді.

– «Өзі жақсы кісіге – бір кісілік орын бар» деген қайда? Жалпақ жұрт сыйып жатқан қалаға сенің бір басыңның сыймағаны қиын екен, шырағым. Жарайды, жарайды, қалаға сыймасаң – дала кең. Өзің біл.

«Бұл қақпас неге менен ауылды қызғанып тұр?» – деп ойлаудым ішімнен. Оның себебін артынан білдім.

Ал менде не шаруаң бар тілші болсаң? – деді Бүркітбай арт жағынан оны біреу ауыздыкпен шаужайлап отырғандай, ескі сзуін кезек қайшылап.

Бірінші шаруам сізге сәлем беру еді. Оны ерең орындадым. Берген сәлемді алмайтын боп кетіпсіз. Екінші айтырым – колхозшы әйелмен жаңағыдай сөйлесуіңіз дұрыс емес. Сіз ол кісіні өзімнің меншікті күнім деп ойлайсыз ба? Жоқ, олай емес. Ол кісі – осы колхоздың қожаларының бірі. Оны кім айтты саған?

Партия.

Маған ақыл үйрететін кімсің сен өзің?

Облыстық партия комитетінің тілі «Алағату жұлдызы» газетінің қызметкерімін.

Бүркітбай булығып, үндей алмай қалды. Мен бұрылдым да, қоштаспастан шығып кеттім.

Ертеңінде қалаға қайтпақ болып, Төкешті іздеп төменгі ауылға қарай беттеп, мектептің қасынан өтіп бара жаттым.

— Аға-а-а! — деп торғайдай шырылдаған бір бала дауысы шықты артымнан.

Жалт қарасам, шашы жалбыраған бір кішкентай қыз со-
нымнан жүгіріп келеді екен. Мен тоқтап, тосып алдым.

— Аға, сізді мұғалім тәтей, — деді кішкентай қыз еңтігін баса алмай, — Сәлима тәтем шақырады. Өзі класта отыр.

Осы кезде мектептен жамырай жүгіріп басқа балалар шықты.

Мен Сәлиманың осында мұғалім екенін білетінмін. Бірақ барып жолықпаған болатынмын. Өзі шақырған соң барайын деп мектепке қарай бұрылдым. Колхоз кеңсесі мектептің дәл қасында еді. Оның сығырайған кішкене екі терезесі әл-
декімді аңдығандай боп, мектеп жаққа жұтына, жылмия қа-
рап, телміріп тұратын.

Бұрынғы у-шуы көп орталау мектеп соғыс кезінде жа-
былып, бастауыш мектепке айналған. Оның тұтас бір жақ жартысын колхоз алып, астық қоймасы етіп жібергенін есті-
ген болатынмын. Өзімнің ең алғаш қанат қағып ұшқан ұям болғандықтан ба, әлде өмірлік жар болар деген үмітпен ең алғаш құшақтаған қызым Сәлима ішінде отырғандықтан ба, әйтеуір, мектептің табалдырығын ағтай бере жүрегім қатты лүпілдеп кетті. Сәлима екеуіміз ең алғаш рет сүйіскен клас-
та, мұғалім үстелінің басында, есікке қырындау отыр екен. Оның қарсысындағы өзіме бала күнімнен таныс парталар, бұрыш-бұрышы күшіктің құлағындай делділіп, «Апырау, мынау Ербол ма?» деп жапырлай маған қарасқан сияқты болды.

Есіктің ашылған дыбысын естіп, Сәлима жазып отырған журналының бетін жапты да, мойнын бұрды. Класка кірген адамның кім екенін білген соң, орнынан ауыр көтеріліп, мен үшін өзгеше бір жағ қимылмен, үйрекше екі жағына кезек теңселе басып, бері қарай аяңдады. Ол өзіме жақындағанда,

іші едеуір білініп қалған екіқабат екенін аңғардым. Бұрын-
ғы аппақ беті тарғақтың жұмыртқасындай тартылданып, әр
жеріне әжімге әсте ұқсамайтын жалпақ, қызылт сызықтар
тартылыпты. Екіқабат әйелдің бетіне «нюкта» түсседі деген
осы екен ғой деп ойладым. Сәлиманың бұрын да бір баласы
бар деп еститінмін. Ішіндегі екіншісі болар деп жорамал-
далдым.

Сәлима маған қол беріп амандасты. Мен де одақ артыққа
бармадым. Тарғыл бет, шартпаған іш, үйрек аяқ — бәрі маған
біртүрлі жағ та, жиіркеніштілеу де көрінеді. Бірақ мұнымды
сөздірмеуге тырыстым.

Сәлима алдымен өзі барып сәлем бере алмай жатқанына
келшірім сұрады.

— Соғыс кезінде келгеніңде де көре алмап едім, — деді.

— Оқасы жоқ, Сәлима, — дедім мен. — Өз халің қалай?

Халдің нешін сұрайсың? — деп күрсінді ол үстел жа-
пындағы өз орнына отырып жағып. Мен шәкірт сияқтанып,
оның алдындағы бірінші партаға жайғастым. — Қара түнде
аңдасып, қаңғып, елсіз шөл далаға шығандап кеткен адамда
не хал болушы еді?

Мен үндемедім. Сәлиманың жүрегіндегі ескі жараның
дузын тырнағым келмеді. Бірақ Сәлима өз жайын мен сұра-
май-ақ баяндай бастады.

Мен сені ешқашан да кінәламаймын, — деп бастады ол
сөзіп. — Осалдың омыртқасын омырып, беріктің белің бү-
тіндіріп кеткен соғысты кінәлап, жас өмірімді мәңгілік өш-
пес ортке салып кеткен соған лағынет айтамын. Осалдық
жасап, омырылып қалғанымға өкінемін, өзімді кінәлеймын.

Осылай деді ме? Тура осылай деді ме, ағай? — деп Мен-
нің білегімнен ұстай алды.

Иә, — деп мен басымды ізедім.

Туу, ағай, қандай жақсы болған. Мен сіз Сәлимамен кез-
тесіп, ол тура осылай деп өз қатесін сіздің алдыңызда мо-
ныласа деп ойлаушы едім. Кездескеніңіз, Сәлиманың осы-
лай дегені қандай жақсы болған!

Меңтай арқасынан әлде бір ауыр жүк түскендей, ішіне сыймай жүрген осы бір мойындау сөзін Сәлима емес, бейне бір өзі айтқандай боп масайрап, рақаттанып қалды.

– Сәлима бұдан басқа да бірсыпыра сөздер айтты.

– Енді ретімен айта беріңіз, ағай. Маған ең керекті жанағы мойындауы еді, – деп, Меңтай қайтадан сабырлы қалпына келді.

– Өзімді кінәлайтыным, – деді Сәлима ауыр бір күрсініп алып, – мен анау Танадай тұрақты бола алмадым. Сым қоршаудың ішінде болса да ол қазір сүйгенінің қасында жүр. Шын ғашыққа одан артық мұрағ бар ма?

– Тананың қайда екенін біледі екен ғой, – деді Майра. – Біледі екен...

– Ойлап қарасам, менің саған жазған соңғы хатым аққудың ақырғы әніндей бопты, Ербол, – деп Сәлима тағы бір күрсініп алды.

– Ол хат әлі күнге дейін сақтаулы, – дедім мен.

Сәлима басын изеді.

– Онда мен шешен де, шебер де екенмін. Ақын болсам деген талап бар еді ғой онда кеудеде. Соның бәрі мына сары шалдың, саңырау дүлейдің, – Сәлима мектеп сыртындағы колхоз кеңсесі жақты нұсқалды, – қалқасында қалды. Тұяғы қанданып, тұмсығы майланып қорбандап, жас жемтіктің кеудесін кеулеп жатқан кәрі қасқырдай күйге жеткен соң, ақын емес, ақымақ қылды ғой ол мені.

– Сен әлі де ақынсың, Сәлима, – дедім мен. – Мына сөздеріңнің өзі төгіліп тұрған теңеу ғой.

– Ақындық қайда енді бізге, – деп күрсінді ол. – Бала-шағамен қалдық қой біз. Ал сен нағыз журналист боп кетіпсің, Ербол. Жазғандарыңның бәрін газеттерден үзбестен оқып жатамын.

– Нағыз журналист болуға әлі ерте ғой, – дедім мен басымды шайқап. Сәлима да басын шайқады:

– Жоқ, жоқ, рас айтамын.

Осыдан соң ол сәл ойланып үнсіз қалды да, алғашқы бастаған әңгімесін қайтадан жалғады.

– Тағы да айтамын, Ербол, мен сені ешқашан да кінәламаймын. Ұл жетім, жар жесір болып, әр кеуделе жүрек орнына жұдырықтай мұз жатқан, әр адамның көзіннен аққан қанды жасы екі бетті қышқылдай күйдірген сұрапыл соғыс жылдарының азабын, зардабын кім ұмытпады дейсің. Бұл да сол мыңдаған жанның жүрегінде қалған тарқамас шердің бірі ғана ғой. Оның үстіне өмір бойы өзімді кінәлап өтермін дедім емес пе жана. Егер үнім жетсе мен бар қызға, қыз боп туар болашақ бар ұрпаққа былай деп жар салар едім: «Қыздар, бай деп, бақты деп ешқашан да шалға шықпандар. Жаның сүйген тең құрбы-досыңа балғын бал көңілмен берген үлеңді өлсең де бұзба!» – дер едім. Бірақ менің үнімді кім естиді, кімге айтамын? Сөзінде тұра алмай сорлаған, шағасын шалға шыққан Сәлиманың ендігі сөзі кімге керек, кімге қарі...

Туу, байғұстың жағдайы қиын екен ғой, аяп кеттім ғой, – деді Майра. Меңтайдың да көзіне мөлтілдеп жас келген сияқтанды. Мен әңгімеді ары қарай жалғадым.

Осы арада Сәлима өксіп жылап қоя берді. Оның жылағанын көріп отырып, өзім де қиналдым. Бірақ қиналғанмен менің қолымнан келер не бар? Сәлима өксігін тоқтаға алмай, қайта-қайта жылай берді. Оның ендігі сөзі екі өксік арасында айтылып қалған үзік-үзік ойлар түрінде жалғасыпты. Ол маған шал күйеуінің соғыстан соңғы бір жыл ішінде өзіне істеген зәбірін жеткізді. Бұл ауылда Бүркітбай етегін ашпаған жас әйел, өңі бүтін орта жастағы қатын кемде-кем көрнеді деді.

Бұл қорлыққа көнгенше өлгеннің өзін хош көрген сәттерім де болды, Ербол, – деді ол тағы бір өксіп алып. – Алайда мезгілсіз жан шықпайды екен кеудеден. Әлі күнге дейін өлмей тірі келемін. Бірақ тек тірі жан дегенің болмаса, менің енді тіршілік шамалы боп қалды бұл күнде. Әйтеуір осылайша болған соң бой үйреніп, көндігіп кетіп бара жатырмын, теңізге лақтырылған бір кесек тастың су түбіне қарай сыбырсыз домалағанына ұқсап.

Сәлима көзінің жасын сүртіп, сөзін жинақтай бастады.

— Сені терезеден көрген соң, шыдамай шақырттым, Ербол. Келгеніңе рақмет, саған шағып, ішімдегі шемен шерім біраз босап қалғандай болды...

Осы кезде сарт етіп класс бөлмесінің есігі ашылды. Екеуіміз де жалт қарадық. Түсі оңа бастаған көк көздері құтырған иттің көзіндей қанғалап, оқ типі долырған сары аюдай қорбандап, Бүркітбай кіріп келе жатыр.

— Ө, екі ғашық, қол ұстасып, отырсындар ма сыбырласып, — деді ол тістене тақпақтай сөйлеп. Содан соң Сәлиманың қасына келді де, үнемі тершіп, быршып жүретін жалпақ алақанымен жағынан сылп еткізіп тартып кеп жіберді.

— Әкеңнің аузын... Сен менің қатыным екенімді ұмытып қалған боларсың тегі...

Аюдың табанындай ауыр алақанымен Сәлиманы беттен салып қалғанда, «Ойпырай, өлтіреді-ау мына бейшараны» деп жаным шығып, орнымнан атып тұрдым.

— Неге ұрасың, не жазығым бар? — деді Сәлима жылап жіберіп.

— О, шешенді... Міне жазығың! — деп ол әйелінің екінші бетінен және тартып жіберді. — Кет үйге қазір.

Менің көз алдым тұманданып, өзімді-өзім әрең ұстап қалдым. Оның үстіне, жаумен соғысқаным болмаса, мен өзі бала күнімнен ауылдың жаяу төбелесіне жоқ жанмын. Қазір қызбаланып жағасынан алсам, мына аю сары шалдың осы минутта шапқылап ауданға барып, «Мені тілші сабады», — деп, өзін-өзі өтірік жаралап, жалған жала жауып, соғтатып жіберуі хақ. Сондықтан не де болса шыдап, ернімді тістеп, үндемей бақтым.

Екі бетін басып еңкілдеп жылап, Сәлима есікке қарай ұмтылды. Егер Сәлима екіқабат болмаса, мына дүлей оны жығып салып, насыбай толы қалың ернін тістеп алып, ішке тепкілейтіндей еді.

— Мұныңыз дұрыс емес қой, ақсақал, — дедім мен бұл сәтте бар қолымнан келгені осы болып.

— Мен сенен ақыл сұрамаймын, — деді ол былш еткізіп партаға түкіріп. Содан соң есікке қарай аяңдады да, тоқтай

қалып және тістене сөйледі. — Үлкен үйдің итаяғынан жұғын дәмсізден бұралқы күшікше ілмимей, жайыңа кет сен өзін!

Маңдайымнан қара тер бұрк еге түсті. «Мұның кеше қаладан далаға неге келдің деп домбығталан отырғаны осы екен ғой. Менің әйелімді торып келдің дегені екен ғой» деп ойладым. Сары аюдың нақақ жаласына жаным күйді.

Бүркітбай бар ашуымен есікті тарс еткізе жауып, шығып кетті. Ол Сәлима екеуіміз бала күнімізде онашаланып келіп бірінші рет сүйіскен класс бөлмесін, мектептің басқа жағын қойма, ат қора етіп алғаны сияқты, абақты етіп, соған мені тас қып қамап кеткендей болды.

Осылай деп мен үнсіз отырып қалдым. Қос қыз да басқарын шайқап, ауыр мұңға батқандай болды. Енді мен әңгі-менін аяғын тиянақтадым.

— Сол жолы Бүркітбай Тұтқышевқа қатты ыза болып кеткен едім. Оның жалғыз Сәлимаға ғана емес, Қанша апайға көрсеткен жәбірi де жадымда жүрген. Қанша ыза болсам да, Бүркітбайды маған бірден жыға қою оңай емес қой. Ой-келі мен жас журналиспін ғой әлі. Ал Бүркітбай болса жас шшыға кездескен кәрі қабан іспеттес. Алыстан және жан-шы жерінен дәл көздеп атпаса, жаралы қабан аңғал жас аңшының өзін де жайратып кетпей ме? Осыны ойладым да, мен Бүркітбайдың Сәлимаға байланысты арсыздықтарын оңлай қойып, оның қолхозшылармен дөкірлігін сынап, Қанша апайға көрсеткен зәбірін баяндап, газетке «Әй, қатын...» деген фельетон жаздым. Өйткені Сәлима туралысын айтсам: «Бұл менің әйелімнің бұрынғы жігіті болатын. Сондықтан оңтүстікпен жазып отыр», — деп бас салар да, басқалар соған шынып қалар деп ойладым. Соным дұрыс болты. Кейіннен, аудандық партия комитетінде жанағы мен жазған фельетон талқыланды, ол шынында да солай деп шатыпты. Кейбір-ресулердің Бүркітбайды қолдағанына қарамастан, бюро қол-қозшылармен дөкірлігі және қолхоз шаруасын ақсақалы үшін оған сөгіс жариялапты. Егер мұндай қылықтары қай-қаласа, орнынан алынатындығын ескертті.

Осы кезде басқа бір үйден шығып, сарыкідір тартқан ақ сары әйел қасымызға келді.

— Апа, бері жақында, мына Ербол деген балаңмен таныс. Біздің бірге оқитын жолдасымыз, — деді Майра әйелге.

Мен орнымнан ұшып тұрып, басымды иіп, үлкен кісіге сәлем бердім.

— Сәлеметсіз ба, апа?

— Аман-есенбісің, шырағым. Күйлі-куатты жүрмісің, жаным. — Содан соң әйел қызына қарады. — Майра, қалқам-ау, талтүс болды. Қонақтарына шай қайнатып бермейсіңдер ме? — деді.

— Қазір, қазір, апа, әңгімелесіп отырып қалдық, — деді Майра ақталып. Меңтай екеуі тез орындарынан тұрып, бекседка сыртындағы қазандыққа қарай ұмтылды. Ақ кофталы, қызыл юбкалы Меңтайдың сыртынан мен сұқтана қарап отырып қалдым.

Қос қыз бен қарт ана үшеулеп, лезде шай жасап әкелді.

— Қарағым, екең бар ма? — деді қарт ана маған Майра арқылы шай ұсынып жатып.

— Жоқ, апа, соғыста өлді.

— Е, бақыр-ай, — деді ана ернін сылп еткізіп. — Біздің Майраның да әкесі соғыстан қайтпады.

— Білемін, апа. Майра айтқан болатын.

— Шешең бар шығар?

Мен басымды шайқадым.

— Е, бақыр-ай, — деп Майраның шешесі тағы да ернін сылп еткізді. Содан соң, менің әке-шешемнің жоқтығы ана жүрегінің әлдебір қылын қозғалды ма, білмеймін, ол бұрынғысынан да мейрленіп, дастарқан үстіндегі май мен бауырсақты өз қолымен мольрақ етіп, менің алдыма қарай ысырды.

— Жеп іш, қарағым. Тойып ал.

— Иә, менің апам жақсы кісі, — деп Майра еркелеп, шешесіне басын сүйеді.

— Кімнің шешесі жаман дейсің? Баласының қасында басы қарайып отырған шешенің жаманы бола ма, қарағым, — деді қарт ана шайын ұрттай отырып.

Шайдан кейін Майра, Меңтай, мен үшеуміздің әңгімеміз қайтадан жалғасты.

— Жас баланың өз туған әке-шешесінің нендей адамдар екенін, олардың мінез-құлқы, қадір-қасиеті қандай екенін білмейтіні сияқты, жас күнімізде бәріміз де туған халқымыздың бойындағы барлық қасиеттерді тегіс біле бермейді екенбіз. Әсіресе оның кемшілік жақтарын көрмейді екенбіз, қыздар. «Халық — ана», «Халық — қаһарман», «Халық — данышпан» деп жүре береміз. Онымыздың бәрі де рас. Бірақ жақсы адамның да басында кемшілігі болатыны сияқты, сол қаһарман, данышпан халықтың да бойында бір кінәрат болады екен. «Жеке адамдардың кемшілігіне халық кінәлі ме?» — деп екеуінің маған қарсы дау айтуларына да болар. Бірақ халық жеке адамдардан тұратын болғандықтан, мен олардың кемшілігін халықтың бойындағы мін деп отырмын. Сонда мен әйгілі академик Қаныш Сәтбаевтай, дүниенің төрт бұрышына кең танылған үлкен жазушы, ғұлама ғалым Мұхтар Әуезовтей, дүлдүл композиторлар Мұқан Төлебаев пен Ахмет Жұбановтай, бұлбұл әнші Күләш Байсейітовадай есімдері мәңгі жасайтын ұл-қыздары бар, дарынды, данышпен қазіргі қазақ қауымының басындағы мін — арызқорлық деп түйдім. Бұған өзім алты жарым айдай, яғни 190 күн тілші болып ел аралағанда еркін көзім жеткендей болды. Өйткені мен сол 190 күннің тең жарымынан артығын арыз тексерумен өткіздім.

Бір жолы редактор шақырып алып, алыс ауданнан түскен арызды қолыма ұстатты.

Ербол шырағым, осы хатты жақсылап тексеріп келші, — деді редактор. — Олай дейтінім — мұны жазып отырған мұндағым адам. Бұл кісіден бізге бұдан бұрын да бірнеше арыз келген. Қараңғы қолхозшы емес, оқыған ауыл интеллигенті екен есептелетін бұндай адам неге арыз жаза береді екен, соның себебін білші.

Хатты алып, редакцияның бір бос бөлмесіне барып оқи бастадым. Қарасам, дәптердің төрт бетіне жазған хаттың үшін бықып тұрған қате. «Сауатын арызбен ашатын ағайын-тарым-ай», — деп ішкінен тынып, хаттың аяғына қарасам: «Тілеуғали Рүстемғалиев» деп қол қойыпты. Атты-жөні ма-

ған таныс адам сияқты боп көрінді. Соғыста дәл осындай бір қаруласым болған еді, сол емес пе екен деп ойладым. Іздеп келсем, соның нақ өзі боп шықты. Мен оның арызына байланысты көп адамдармен әңгімелестім. Аудандық партия комитетінің хатшысымен де, ауатком председателимен де, прокурормен де, аудандық оқу бөлімінің меңгерушісімен де сөйлестім. Бұлардан басқа адамдардың, Тілеуғалимен бірге қызмет істейтін мұғалімдердің ол туралы пікірлерін тыңдадым. Олар бірауыздан менің ескі досымның оңбағандығын дәлелдеді. Солай екеніне өзімнің де көзім жетті. Осы кісі бір өзі ғана екі жылдың ішінде жоғары орындарға әркімнің үстінен отыз екі арыз жазыпты. Соның бірде-бірі расқа шықпаған. Отыз үшінші арызды қолыма ұстай отырып, мен ескі досымның өзімен әңгімелестім. Ол бәрін де мойындады, «расталмағаны рас», — деді.

— Ендеше расталмайтын арызды неге жазасыз, Тілеке? — дедім мен. Соғыстың талай сұрапыл кезеңдерін басымыздан бірге өткерген ескі дос болғанымызбен, ол менен 5-6 жас үлкен еді. Сондықтан мен оның жасының үлкендігін құрметтеп осылай «Тілеке» деп атадым.

— Біреудің үстінен бірдене жазбасам, отыра алмаймын, — деп ескі досым шынын айтты. — Біреуді жамандамасам, ішкенім ас болмайды. Тегі қанымда сондай бірдене бар ғой деймін, — деді ол.

Оның қанында не бар, не жоғын тексергемін жоқ, білмеймін. Өйткені мен дәрігер емеспін. Бірақ журналист те дәрігер сияқты, ол да өзінің тексерген ісіне диагноз қояды, операция жасайды, кемшіліктен құтылудың жөнін көрсетеді. Дәрігер операцияны — адамның тәніне, журналист — жанына жасайды. Теріс диагнозбен жанға жасалған операция адамды өмір бойы мүгедек етеді, сөйтіп, оны баспасөзге деген сенімнен айырады, оған өштестіреді. Бұл жалпақ жұртқа жария болады. Ал тәнге жасалған операция теріс болса — адам өледі, ештеңені білмейді, ешкімге айта алмайды. Өлген адам тіріге қорқынышты емес. Екеуінің тағы бір айырмашылығы — дәрігер адамның бойынан ауру тапқанда, оған жаны ашыға-

ның айқын аңғартпайды, ішінде сақтайды; журналистің әр адамның бойынан кемшілік көрген сайын жаны ауырады, «бұл сорлы мұндай кесірге қайдан тап болды екен?» деп, өз-өзінен киналады. Мен де кинала отырып, командировақандан қайтқаннан кейін «Алағау жұлдызына» «Ескі досқа хат» деген үлкен мақала жаздым. Мен сендерге соның ең соңын ғана оқып берейін, қыздар.

Мен арт жағымда, ақ жастықтың қасында жатқан қоңыр патшаға қол создым. Онда менің «Алағау жұлдызында» жарияланған барлық мақалаларымның қиындылары бар еді. Жомартбекке көрсетіп мақтанайын деп облыстан Алматыға әдейі ала келген едім. Жомартбек жоқ болғандықтан, келгеннен бері беті ашылмай жатқан бұл папканы, мүмкін, Меңтай мен Майраға көрсетермін деп, бағана осылай қарай шығарда қолтығыма қыса салғамын. Майра лып етіп, маған қол жалған жіберді. Мен аталған мақаланың ең соңғы бағанасын оқи бастадым.

«...Досым, сен маған алғашында дипломыңның барлығын, сауатты екенінді айттың. Сол кезде алдымда жатқан сенің арызыңның соңғы бетіне көзім түсті менің. Онда сен осылай деп жазған екенсің.

«Рідақиядан (?) сұрайтыным (?) менің осы хатмыңның (?) қана (?) Жер (?) болса түзетіп (?) Жазіп (?) қостын (?) қосып, өңдеп (?) кәзіт бетіне жазуды (?) сураймын (?). Т а қ ы р ы о ы: «Ескіліктің Жағ (?) адегтеріне (?) Жол (?) беруші басшықтар» деп (?) басқа тема (?) алуына (?) блоды (?). Тезрек тесесерунді (?) сураймын (?).

«Хат Жазушы (?) мұғалім (?) Тілеуғали (?) Рүстемғалеев (?)?»

(өзіңді тыңдап, жазуыңды оқи отырып, сен үшін меп қырауым, досым. Қырық шақты сөзден үлкенді-кішілі жинармалдай қате жіберіпсің. Жазуыңнан көріпген сауатсыздық сол жердегі сөзіңнен танылып тұрды сенің.

Мені қудалап жүр. Сондықтан мектеп директорының жауапкершілігін талап етемін, — дедің сен сөзіңнің соңында.

Сабақтың сапасын білу үшін комиссия құруын қудалау деп есептесең, онда директордікі дұрыс, Тілеуғали. Өйткені директор мектептегі оқу-тәрбие жұмысына жауап береді. Ол бар оқушының барша пәннен сауатты болып шығуын көздейді. Ал сен шала сауаттысың, сенен оқып ештеңе білмей шыққан баланың обалы кімге ертең? Сен осыны ойладың ба өзің? Ойласан, олай демеген болар едің, әрине.

Мен ауданнан қайтқанда сен туралы дөңеңе жазбай-ақ қоярмын деп едім. Бірақ оным саған болысқандық болмайды екен, ескі дос. Сен тек өзімдікі жөн деп, өзгенің сөзін өрге бастырмайды екенсің. Қит етсе, иректен арыз жазуға құмар көрінесің. Бұл оқиға сенің өміріндегі бір рет өткен ағаттық болса, мен оны елемеген де болар едім. Бірақ бұл сенің сүйсіңіңе сіңіп бара жағқан дерт көрінеді. Сондықтан мен, жүрегім сыздай отырып осы хатты жолдауға мәжбүр болдым саған.

«Жалакор» деген жаман ат, Тілеуғали. Арызшылдық абырой әпермейді. Ескінің бұл жиіркенішті қалдығы жана өмірге жараспайды, коммунистік жаңа заман адамына лайық емес. Әсіресе осы өмірді қорғау жолында қасықтай қанын, шыбындай жанын аямай жаумен күрескен Отанның ер солдаты сенің бойына сыйымсыз іс. Ойлан осыны. Коллективіңмен тағу бол, жолдастарыңды сыйла, орынсыз арыз айтып, өтірік жала жауып, олардың тынышын алма, шырқын бұзба. Сонда олар да сені құрметтейді. Жалқаулықтан арыл, ерінбей ізденіп, сауаттыңды аш. Сонда сені шәкірттерің қадірлейтін болады. Сен екеумізді майданда бір күні, бір жиналыста партияға алды. Соғыста ел үшін еткен ерлігіміз үшін ұлы партияның мүшесі болдық. Ендеше екеуміз әрқашан өзгелерге өнеге көрсетуге, майдандағыдай тек қана алға ұмтылуға тиісіміз, жауынгер дос.

Мен сенің редакцияға келген хатыңды алғаш оқып, соңындағы атың мен фамилияңды көргенде қуанышымда шек болмады. Бірден сені көз алдыма келтіруге тырыстым. Тезірек өзінмен кездесуге құмарттым. Бірақ жайыңды көріп

жабырқап қайттым. Мен сені мұндай болады деп ойламаған едім. Сәлеммен сенің майдандас ескі досың.

Ербол Есенов».

— Бұл — бір, — дедім газет қиындысын қайтадан папкаға салып жатып. — Бұдан басқа да бірнеше мысал айтайын мен сендерге. Мінеки, осы екеуің сияқты, бір кабинетте қатар отырған, бірімен-бірі ойнап-күліп жүрген адамдардың бірінің үстінен бірі арыз жазғанын естідіңдер ме, есіндер? Жок, естіген жоқсыңдар. Ал мен көрдім ондай адамдарды.

Редакцияға бір қолхоздың председателі мен орынбасарының бірін-бірі жамандап жазған хағы келеді. Екі хатта да: «Ол ішіп қойды, жеп қойды. Мемлекет мүлкін талан-тараж етті» деген ауыр-ауыр айыптар бар. «Жазған құлда жазық жоқ» дегендей, екі етекті белге түріп алып, мен жөнелдім ол хатты тексеруге. Аудан басшыларымен ақылдасып, адамдармен сөйлесіп, тексеріп қарасам, қолхозда шашуа шыққан ештеңе жоқ. Бар мүлік орнында, бар дүние қалыңда.

— Ау, ақсақалдар-ау, бұлардың не? — деймін мен күліп, председател мен орынбасарға кезек көз тастап. Екеуі де төмен қарап күмілжиді.

— Мынау бір тойда жұрттың бәрін мақтап сөз сөйлеп, менің атымды әдейі аузына алмай кетті. Мен соған ыза болып едім, — дейді председател.

— Бұл кісі ылғи ойын-тойда өзі төрге отырып алады. Басғы да өзі ұстайды, басқаны да өзі таратады. Маған үлкен едің деп үстел басын бір билетпейді. Мен соған ерегсіп едім, — дейді орынбасар. Сөйтсем, орынбасар председателден 2-3 жас үлкен екен.

Мінеки, ол екеуінің араздасқандағы әңгімелерінің түрі осы.

— Екеуіңіз де үлкен адамсыздар, менің әкемдей кісігіздер, — деймін мен оларға қынжылып. — Екеуіңізге менің өнегем айтуым келіспейді де. Бірақ осыларыңыз ел-жүрті, естір құлақтан ұят емес пе?!

— Қойық, қойық.

— Жаздық, жанылдық, — дейді олар, мен бейне бір ол екеуін атып кететіндей апалақтан.

- Шаршалындар ма, қыздар?
– Жок, жок, айта беріңіз, ағай, – дейді Майра мен Меңтай қосыла үн қатып, тағы да тыңдауға ынталанып.
- Енді тоқсандағы өлмелі шал жазған тағы бір арыздың қызық хикаясын айтайын да, бұл әңгімені доғарайын бір-жола.
- Иә, қызық емес, қасірет қой бұл, – дейді Майра. Майраны мақұлдап бас изеймін де, қызып алған мен тағы да сөйлей жөнелемін.
- Іргелес қатар отырған екі ауылдың бірінің тоқсандағы шалы екінші ауылдың алпыстағы шалының үстінен арыз жазыпты. Былай деп көрсетіпті:
- «...Үшбу, жоғарыда аталған Әлімбай шал аруағымызды қорлап, ағамыздың бейітіне қол тигізді. Соны тексеріп, ағамыздың аруағын қорлаған кісіні жазалауды сұраймыз...»
- Иә, тууһ, – деді Майра қабағын шытып. – Ол сонша ма, Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың бейіті ме екен қол тигізбейтін?
- Тексере келгенімде, – дедім мен, – мәселе мынадай боп шықты. Арыз жазған тоқсандағы шалдың арғы аталары білікті кісі болса керек. Ауылдарының шетінен соған орна-тылған бір жақ бүйірі құлаған ескі зират тұрады екен. Көрші отырған екінші ауылдың қарты Әлімбай деген кісі бір күні сол зираттың құлаған жерін қайтадан қалап, бұрынғыдай етіп жақсартып, түзеп қояды. Тоқсандағы шал осыған ашу-ланады.
- Әлімбайды неге кінәлайсыз? – деймін мен оған.
- Ағамыздың бейітіне қол тигізді.
- Атаңыз қадірсіз кісі ме еді?
- Жок, қадірлі болатын.
- Онда Әлімбайдың атаңыздың құлап жатқан бейітін түзеткені дұрыс емес пе?
- Жок, теріс.
- Неге?
- Өйткені ол біздің ағамыз.
- Онда зиратты өзіңіз түзетейін деп жүр ме едіңіз?

- Жок, менің оған халім жок, Әлімбайдай жас емеспін.
- Жас болмасаңыз зираттың түзетілгеніне қуанбайсыз ба қайта?
- Жок, қуанбаймын.
- Неге?
- Ол – біздің ағамыздың зираты. Оны түзетсек, біз түзетуіміз керек. Түзете алмасақ, бөтен ешкімнің қолы тиюге тиіс емес!..
- Міне, мұны алжыған шалдың сандырағы ғана деп ешбір мән бермеуге де болар еді. Бірақ дәл осы штрихта жоғарыда айтқан кінәраттың ескі психологиялық элементтері жатыр. Ол кінәрат, ол дерт – арызқорлық, ауылға бөлінушілік. Мен халқымыз осы жаман дерттен арылса екен деп арман етемін. Ең жок дегенде болашақ ұрпаққа осы дерт жұқпаса екен деймін. Құр арманмен іс бітпейді. Арманды жүзеге асыру үшін аянбай күресу керек. Жан-жақты күрес қажет. Мен журналист, сендер мұғалім болып, бәріміз бір үймен осы тілектің ұранын жас ұрпақтың құлағына құюға тиістіміз! Мен осылай деп ойлаймын, қыздар.
- И-иә, ағай-ай, жақсы айттыңыз-ау, – деді Майра менің сөзіме сүйсінгендей болып. Меңтай да Майра екеумізді құптағандай бас изеді де:
- Жалақорларға жаза қолданылса, қандай жақсы болар еді! – деді баяу үн қатып.
- Иә, оның рас, арызқорларды шен-лауымына қарамай әшкерелеп, халық алдында қарабет етсе, тоқталар еді бұл пәле.
- Екі қыз маған қарады. Мен де басымды изедім оларға. Содан соң үшеуміз де, әрқайсымыз іштен ойланғандай боп, біраз үнсіз отырдық. Менің есіме профессор Әуенов түсті.
- Мұхит ағай қалай, қыздар? – деп сұрадым келгені ол кісіні көрмегенімді айтып.
- Жақсы, – деді Майра. – Сізді лекцияға келген сайын сұрап қояды. «Ерболдан хабар бар ма, Жомартбек?» дейді. «Ол облыстық газетте тілші боп ел көзін жүр», – деп жауап береді Жомартбек. Оған Мұхит ана риза боп қалады. «Бәлі,

жас жігіттің өмір көргені жақсы. Ол – соғыстың сұрапылын белуардан кешіп келген азамат. Енді ел өміріне қансын. Ер-бол сияқты жігіттерге өмірдің өзі университет. Көресіндер, Ербол үлкен журналист болады әлі», – дейді Мұхит аға. Біз, Меңтай екеуміз, асыл ағаның сізді мақтай айтқан бұл сөзіне төбеміз көкке жеткендей боп қуанып қаламыз. Рас қой, Меңтай? – Меңтай сабырмен бас изеді.

– Рақмет, – деп мен де басымды изедім оларға.

Содан кейін мен оларға анада, осы екеуім іздеп театрға барғанда, Мұхит ағай маған алдыңғы қатардан орын ал деп ақша бергенін, бірақ мен ол ақшаға билет ала алмағанымды, кейін, облысқа кеткенде, жол қаражатына жұмсағанымды айттым.

– Соны алмауым керек еді, алғаным ұят болды-ау деп осы күнге дейін ойлаймын. Бірақ үлкен кісі өзі ұсынып тұрғаннан кейін алмауды тағы ерсі көрдім.

– Иә, оның несі бар? Тәбәрік қой, қайта жақсы болады, – деді Майра.

– Ол күні Мұхит ағаның залда сізді қолтықтап, әңгіме шертіп жүргенін біз де көргенбіз. Мұхит ағай қандай әңгіме айтты деп сізден сұрағалы бұрышта тосып тұрған едік.

– Иә, иә, сонда. Енді сол ақшаны Мұхит ағаға қалай қайтырып берсем деп жүрмін.

– Қойыңыз, ол кісі ренжір, – деді Майра.

– Неге? Егер мен студент боп қайтарып берсем, ол кісі ренжір еді. Ал қазір мен журналистпін, жас интеллигентпін ғой.

– Жок, тәбәрік болады, оны қозғамаңыз, – деп Майра үзілді-кесілді кесім айтты.

– Ал енді не қалды айтылмаған онда, – деп қос қызға кезек қарадым. – Бүгін мен сондай мақтаншак боп кеткен сияқтымын. Көңіліме келгеннің бәрін кідірмей ақтарып жатырмын. Ол сендерді сағынғандығымнан болар, қыздар. Кешірім етіңдер.

– Жо-жок, бәрі де жақсы, ағай, – деді Майра бәйек болып. – Сіз келгенге жанымыз жасап қалды. Иә, айта беріңіз, тағы да айтыңыз.

– Онда мынау менің «Алатау жұлдызында» осында жүрерде жарияланған ең соңғы мақалам еді, – дедім папкамды қайтадан ашып, оның ішінен тұтас газет нөмірін суырып. – Махаббат туралы. Енді соны оқыық. Тарихы мынадай. Бір жігіттің уәделескен қызы басқа біреуге тұрмысқа шығып кетеді. Соған назаланып, жігіт редакцияға: «Осы ма еді, ей калка, берген сертің?...» деген мақала жолдады. Мақала газетке басылып, оған көптеген пікірлер келді. Сол хаттарды қорытындылау маған тапсырылған еді. Мен бірнеше күн ойланып, толғанып жүріп, осы мақаланы жаздым. Майра, сен оқисың ба, мен оқийын ба? – дедім газеттің ішкі бетін ашып жатып.

– Әжеліңіз, ағай, мен оқийын. Сіз бағанадан бері әңгіме айта-айта шаршаған боларсыз.

Мен газетті Майраға бердім. Ол тамағын бір қырнап ашып, мақаланың басына көз жүгіртті.

– «Ербол Есенов, жас журналист», – деп Майра алдымен мақала тақырыбының үстіңгі, оң жақ шекесіне бадырайта жазылған менің аты-жөнімді айтып, сәл тыныс жасады да, содан соң судырағып төмендегі мақаланы оқи жөнелді.

АЛТЫН ДІҢГЕК

«Алатау жұлдызы» газетінің осы жылғы 12 мамырдағы санында «Осы ма еді, ей калка, берген сертің?...» деген тақырыпта мақала жарияланды. Бұдан кейін газет бетінде бірнеше дүркін оқырман қауым сол мақалаға байланысты өз пікірлерін ортаға салды.

Аталған мақалада да, оған байланысты көтерілген әңгімеде де адам жанының ең сұлу, ең асыл сезімі, жас тұрмырдың жалынды әні – махаббат мәселесі сөз болды. Махаббат деген не? Махаббаттың басты шарты қайсы? Тек сұлулық үшін ғана сүйеге бола ма? Алған жарының мүсіні көкейдегі мұратына сай келмесе не істеу қажет? «Бір көргеннен» гапшық болу деген рас па? Екі адам бірін-бірі көрместен гапшық бола ала ма? Құмарлық пен гапшықтықтың арасында айырм

Газетте жарияланған мақалаларға қарағанда, кейбір жастардың махаббатқа жеңіл-желпі қарайтыны байқалады. Мұның өзі олардың махаббат мұраты не екенін алдын ала ойлап, бажайлап, саралап алмайтындықтарынан болуға тиіс. Махаббаттың алдында жазда алыстан көзге шалынған гаудай мұнартып, әрқашан екі мақсат тұратыны аян. Оның бірі — табиғи тілек те, екіншісі — сана мұраты болмақ. Табиғи тілек дегеніміз ұрық, ұрпақ қалдыру жөніндегі соқыр сезімнің жетегі екені түсінікті. Ол қыз бен жігіттің бір-біріне қызығып, құмартуы түрінде білінеді, нәпсіге тіреледі. Ал сана мұраты — жігіттің қыздан немесе қыздың жігіттерден өзімен ойы тең, ақылы сай, бір-бірінің қуаныш-реңіштеріне өмір бойы ортақ болысып, мұң шағып, сыр шертіп, шер айтатын, жанымен жаны үндес адам іздеуі, бірін-бірі шексіз сүйетін жан тауып, соған қосылып, қосылған соң бірін-бірі өле-өлгенше қадірлеп, құрметтеп өтуге ұмтылуы. «Кімнің жаны махаббаттан тән ләззатымен қоса рухани ләззат алуға ұмтылса, тек соны ғана адам деп бағалаймыз» дейтін Бальзак сөзінің мәні осы арада айқындала түседі.

Қызқұмар жігіттің (немесе керісінше) желөкпе, жеңілтек, қызыққыш, құмартқыш келетіні ежелден белгілі жайт. Ондай адамдардың қысқа қызық, шолақ шагтыққа ансарлары ауып тұрады да, бара-бара нәпсінің құлына айналады. Ондай адамдар өздерінің осы нәпсіқұмарлығын өзгеге махаббат деп ұсынады. Бірақ шынайы махаббат пен құмарлықтың екеуі екі басқа. Құмарлық — көбіне аңшыға тән құлық. Аңшы көрген аңын құтқармауға тырысады. Ол көк ала қанат үйректі сүйеніне емес, соған оғының тигеніне разы болады. Аңшы-аңшы шолақ сәттің қуанышы ғана қажет. Ал махаббат мәңгілік қуаныштың туын ұстайды.

Кей қыздар махаббаттың басты шарты сұлулық деп түсінеді. Неғұрлым жігіттерге сұлу боп көрінсем, соғұрлым махаббатта жолым болады деп есептейді. Сондықтан оңайлар өсіп баяп, қасын күзеп, кірпігін «ұзартып», еріні қығартып шық болады. Жақында трамвайда сондай бір қара қоз қызды көрдім. Қасты қырып, оның орнына бір сызық қара бояу тар-

бар ма? Махаббаттың жауы не? Тұрақсыздық қайдан туады? Сезімді тұрақты етіп қалай тәрбиелеу керек? — міне, осы жайлар едәуір талқыға түсті. Көп оқырманның бірі ретінде менің де бұл әңгімеге атсалысуыма тура келді.

Газеттегі мақалаларды оқып шыққаннан кейін менің ойыма сонау жайлауда жатқан бір карт шопан айтқан сөз түсті. Социалистік Еңбек Ері Ілияш Қызырбаевпен әңгімелесіп отырғанымызда, бір реті кеп қалған тұста, мен Ілекеңнен «Махаббат деген не өзі?» — деп сұрадым. Қарт шопан қой бағуға байланысты емес бұл сұраққа да ойланып жауап берді.

— Ол — әр үйдің алтын діңгегі ғой, шырақтарым, — деді.
— Сонда кемпір мен шал сіздерде де махаббат бар ма? — деді менімен бірге келген жас зоотехник Ілекеңе бәйбішесі Ақнұрды нұсқай әзілдеп.

— Осы сен Күннің нешеу екенін білесің бе? — Осылай деп, Ілекең зоотехник жігітке қарсы сұрақ қойды.

— Білемін, аспанда жалғыз ғана Күн бар.

— Жок, — деді шопан бұрыл басын шайқап, — Күн екеуі: оның бірі — көкте болса, бірі — жүректе. Жүректің ағы — махаббат. Махаббат мекендемеген жүрек қыстығүні қар астында қалған қараңғы үймен тең.

Ілекең өзіне сұрақ қойған жігітті осылай жеңіп кетті. Біз шопанның тапқырлығына мәз боп құттықтап, кезек-кезек қолын алдық.

«Махаббат деген не?» деген сұраққа газет бетінде бұл мәселені талқылауға атсалысқан жұрттың бәрі жауап берді. Бұл жөнінде даналардың да, данышпандардың да айтқандары көп. Бұл сұраққа шопанның да берген жауабы орынды. Өйткені... «қанша бас болса, сонша ақыл болады, демек сонша жүрек, соншама махаббат болады» (Л.Толстой). Осыдан екі мың жыл бұрын Рим ақыны Тибулл махаббатты «тәтті жұмбақ» деп атаса керек. Шығыстың бір бұлбұлы, атақты Хафиз ақын оны «мәні мәлімсіз сәт» депті. Мәселе махаббатты кімнің қалай атағанында емес. Әңгіме адам жүрегінің осы қымбат қазынасын қадірлей білуде ғой.

тыпты. Сол бояуды көзінің құйрығына да жағып, оны және «ұзартып» қойыпты.

Бетіндегі баттасқан бояуды былай қойғанда, қасының орны мен көзінің құйрығынан қатарласа сызылған жаңағы екі жіңішке сызық көлденең адамға жыланның айыр тіліндей танылып, сүйкімсіз әсер етеді. Қыздың онда шаруасы жоқ, «Мен сұлумын, маған сұқтана қараңдар» дегендей жағын таянып, орындықта сіресіп отыр. Оның қасына қарт ана келіп, түрегел тұрды. Қыз кішілік жасап, үлкенге орын берер деп ойлап едім, бірақ ойғу оның қаперіне де келмеді. Біреу қызға қолын созып, қасындағы кассадан билет жыртып әперуді өтінді. Сұлу адам сыпайы болуға міндетті еместей-ақ, ол міз бақтастан теріс айналып, терезеге қарап кетті.

Мұндай қызға қандай жігіттің ғашық боларына таңғаладың жалпақ жұртқа деп шығарылған қайдағы бір жасанды бояуды жағып, сұлу боп көрінуге тырысуы келіспейді-ақ. Көп қыздардың ішін сұлуламай, тек сыртын сұлулауға тырысуы өкінішті. Қыз қанша боянғанымен, саналы жігіт оған салғаннан құлап түспесе керек қой. Қызға ажары үшін ғана емес, адамгершілігі үшін ғашық болмай ма? Ғашық адам сүйгенінің бойынан сұлулықтан басқа да асыл қасиеттер іздейді. Ол қасиеттер – ақылдылық, адамгершілік, сыпайылық, сыйластық, еңбексүйгіштік болса керек. Жалқау қызға жан жоламауға, еріншек қызды ер алмауға тиіс. Мұның растығына көптеген мысалдар бар. Еңбекте үздікті сүйеді. Оқуда озықты қалайды. Қай қыз жұмысты жақсы істесе, жұмысшы жігіт соған ұмтылады. Қай қыз сабақты жақсы оқыса, студент жігіт соған қырындайды. Нашар оқитын қыз өзін сүйікті етіп көрсетуге тырысады. Жігітті де қыз танауы үшін емес, таланты үшін сүйеді. Еріншек жігітке ешкім қарамайды. Ендеше, махаббаттың басты шарты – сұлулық емес. Бұл арада алғашқы мақалада айтылатын Құлеш деген қарындастың Жомарт деген жігітті «түр-тұлғасы үшін сүйемін» дегеніне қосылуға болмайды. Сұлулық – жоғарыда аталған ғашық болуға қажетті шарттардың бірі ғана. Сұлу деп қазақ-

ға көрікті әйелді айтады. Ал көркінің үстіне ақыл-парасаты мол әйелді ару деп атайды. Өмірде сұлу көп те, ару аз. Ауыз әдебиетінде ару бейнесіндегі Құртқа, Қарашаш, Меңдісұлу сияқты қыздар ғана суреттеледі.

Кейбір жігіттер «мен пәленшеге бір көргеннен ғашық болдым» деп соғалды, ал «бір көргеннен ғашық болу» – ешбір қисынға келмейді. Бір көргенде қыздың ұнауы немесе оның жігіт қиялындағы өзі мұрағ еткен әйел бейнесіне бір жері (беті, аузы, көзі, мұрны, шашы, т.б.) ұқсауы ықтимал. Сол ұқсастық жігіт жүрегіндегі құмарлық сезімін лап еткізеді де, ол енді қыздың қалған қасиеттерін өз ойындағыдай етіп, қиялмен жобалай жөнеледі. Осыны ол «бір көргеннен ғашық болдым» деп түсінеді. Бұл шындық емес. Өйткені бір көрінген қыздың басындағы қасиеттер оған қараған жігіттің көңіліндегі бейнеге қаншалықты ұқсайтынын бірнеше көргеннен кейін ғана анықтауға, сонда оның көп белгілері сәйкес келмейтініне көз жеткізуге болады.

Ұлы Отан соғысына дейінгі біздің ауыл бозбалаларының көпшілігінің арманы аққұба өнді, ақ жүзді жар еді. Өйткені онда әйел жөніндегі біздің мұратымыз фольклордан, ақындардың өлеңдерінен қалыптасты. Біз үшін ол кезде дүниедегі ең сұлу әйел Қыз Жібек болатын. Ал қиссада ол былай суреттелегін:

Қыз Жібектің ақтығы
Наурыздың ақша қарындай...

Көкейде қалыптасқан осы бір жақсы жар мұратын Абайдың «Білектей арқасында өрген бұрым», Ақан серінің «Ақ құба қатын алсаң бойы сұңғақ» дейтін өлеңдері және толықтыра түсті. Сөйтіп, олар танадай жалтылдаған қара көзді, қардай апақ қызға ынтықты, сондай жарға қолымыз жетсе деп арман етті. Соғыстан кейін олардың бірсыпырасы жар сүйді. Бірақ көбінің көңілдегі мұраты алған әйелдерінің мүсімімен үйлескен жоқ: «наурыздың ақша қарындай» ақ қызы орнына қара торы, бидай өнді, қызыл шырайлы, ақ сары,

шикіл сары келіншектерге ие боп шыға келісті. Тігіті олардың бойлары да әр түрлі: сұңғақ, орта, тәпелтек; көздері де әр түсті: қоңыр, шегір, көк болды. Енді олар мұраттарын алған жарларының мүсініне лайықтап қайта қалыптастырды. Осы арада олар өздерінің бұрынғы мұраттарының мол пішілген киімдей олпы-солпысын да көрді, кемшілігін де білді. Егер жарыңның жаны жақсы, адамгершілігі биік болса, оның «ақтығы наурыздың ақша қарындай», ал көзі «аласы аз, қара» боп келуінің тігіті де қажеті жоқ екенін ұқты. Менің құрдстарымның балалықпен тағы бір білмегендері – жарымыздың бойы Ақан айтқандай сұңғақ болса деп армандауы болыпты. Енді қарасак, олардың бәрінің өз бойлары орта, тәпелтек, бәкене екен. Ал өзің тапал, жарың биік болса, онда қандай жарастық болмақ? Жігіттер оны да байқамапты. (Өрине, өмірде ұзынды-қысқалы боп та жұптаса береді. Бұл қосылушы екі адамның көңіл жарастығына байланысты).

Махаббатты өзенге емес, көлге емес, тек қана теңізге теңестіруге болады. Теңіз сияқты мұның да бетінде тулаған толқындар жүреді, түбінде ғажайып сырлы тереңдік жатады. Адамның жыныстық соқыр сезімінен туған сусыма жүйрік тілек толқынға ұқсаса, шын санадан шыққан жан тебірен-тер жақсы мұрат, асыл арман тізбегі махаббаттың тереңдігін танытады. «Бір көргеннен ғашық болу» деген сөз де сол «толқын» іспеттес, ол – тән құмарлығынан туған жалт етпе сезім ғана. Алғашқы лап еткен сәтте оның күшті боп көрінуі де ықтимал. Бірақ бұған қарап алданып болмайды. Тән құмарлығы – алдамшы, өткірші, тұрақсыз сезім. Онда шынайы махаббатқа лайық тереңдік жоқ. «Бір көргеннен ғашық болдым» дегеннің өзі-ақ ол сезімнің таяздығын танытады, көре сала соны құлуға құмартқан жүгенсіз ұшқыр тілекті көрсетеді. Теңізді бірінші рет көрген адам оның суының ащы немесе тұщы екенін, астында не барын бірден білмейді. Мұны теңізге түсіп көріп, түбіне талай сүңгіген адам ғана айта алады. Сол сияқты бір көргеннен адамның бойындағы барлық адамгершілік қасиетін аңғаруға болмайды. Оны анықтамаған соң ғашық болу да мүмкін емес. Ендеше, «Сізді бір

көргеннен ғашық болдым» деген сөзге сенудің орны жоқ. Олай деп оңай «олжа» тапқысы келген ку жігіттер мен шын сезімнен хабары жоқ жасөспірім бейкүнә қыздар ғана айтуы ықтимал.

Сонымен, «бір көргеннен ғашық болу» деген ұшқары сөз. Бір көргеннен тек қана ұнауға, қызығуға, құмарғуға болады. «Құмарту – ғашықтық емес. Адам жек көре тұрып та құмартта береді» (Ф. Достоевский). Ал біреуіңізге жастар бірің бірі ұнаға сала: «Бітті, біз ғашықпыз» деп есептейді. (Өйтп, қолма-қол сүйісіп, сүйікенісіп жібереді. Көзді ашып-жұмғанша ерлі-зайыпты боп та шыға келеді. Олар мұның шынайы сезім емес екенін артынан аңғарады. Содан соң бір-бірімен айтысып, ажырасып әлек болады. Мұндай күй-ге душар болмас үшін жастар тез қауышуға құмартпауы керек. Ұзақ сөйлесіп, сыйласып, сырласып, әбден біліскеннен кейін, шын сүйегіңіңе, біріңгің жарасты өмір кешетіндеріңе ашық сеніскеннен соң ғана бір-біріңе ләззат құшақтарын ашса абзал. Кіршіксіз таза махаббаттың тәттілігі де сол болмақ. Қыздар бос күйеу тапқанына емес, дос күйеу тапқанына қуануы қажет. Жігіттер кино, театрға бірге барағын жол серік қана емес, жан серік тапса ғана бақытты. Осылай жұптасып, зайыптылық өмірдің алтын босағасы – достық пен махаббатты берік ұстаған берекелі отбасын ғана көрші ұстағалы, қоғам құптайды.

Махаббат ұшқыны дананың да, данғойдың да жүрегіне түседі. Біріншісінің жүрегіне түскен ұшқын махаббаттың маңдаған мәңгілік отын тұтағалы; соңғысына түскені – мұз үстінде лақтырған қызыл шокка ұқсайды. Шын махаббаттың шығарылаңы да болады. Махаббат мәңгілік болуы үшін, оның оты өшпеуі үшін оған жұп боп қосылған екі жақ кезек «тамақтық» тастап отыруы парыз. Мұның өзге ешбір математикалық формуласы жоқ. Махаббатта бір-ақ формула бар, ол – тұрақтылық.

Махаббаттың да досы мен қасы бар. Досы – ұят, ар, болашақ. Осы үшеуін ренжітпей, өзіңе сенімді серік еткен махаббат қана зайыптылық заңына берік болады. Қасы – ашу,

қызғаныш, кикілжің, қоржан, осылардың езезілі – арак. Жас жұбайлардың бірін-бірі сүйіп қосылуымен іс бітпейді. Олар қосылғаннан кейін де өз махаббатын гүлдей мәпелей беруі тиіс. Сүйіктісін қуантуға тырысу, соны риза етерлік бір нәрсе істеуге ұмтылып отыру – мәпелеудің бір түрі осы. Сүйгенің көңілін қалдырмау үшін оның тілегін мүлтіксіз орындау да ғанибет.

Сайып келгенде әр адам – өз махаббатының бағбаны. Соны қалмауы үшін қай гүлге қашан су құю керектігін бұлт жытпай білетін бағбан тәрзілді, адам да өз махаббатының үнемі жайқалып тұруына тынбастан жағдай жасап отыруы тиіс. Бұл үшін ерлі-зайыптылардың әрқашанда бір-біріне құштарлығы, шексіз сенімі, әлдеқалай іште бас көтерген қызғанышты сыртқа шығармай сабырмен женуі, ағат айтылған сөздерді кек тұтпауы, кешірімділігі, өзара қалтқысыз қамқорлығы, сыйластығы, ашуды тежеп, нәпсіні тыйып ұстауы қажет. Бір сөзбен айтқанда, өздерін тәртіппен ұстай білген жұбайлардың махаббаты ешқашан өшпек емес. Бұл арада атақты Абайдың: «Болмаса мінезінің жат кесегі, майысқан бейне гүлдей толықсыған, кем емес алтын тақтан жар төсегі» деген сөздерін әрқашан да есте ұстау абзал. Сонда ғана ерлі-зайыптылар арасындағы жарасты махаббат үйге нұр, ұяға көрік береді, тұрмысқа ажар, көңілге базар орнағалы.

Мен мақаламды шопан қарттың өзінен бастаған едім. Сол сөзбен аяқтағым келеді. «Махаббат – әр үйдің алтын дінгегі» деген болатын Ілекең. Бұл – өте орынды айтылған даналық сөз. Өйткені дінгек болмаса – үй төбесі ортасына шөгеді, құлайды. Мен Ілекеңнің сөзін қайталап, әрбір жас отбасының алтын дінгегі әрқашан да берік болсын деп тілеймін. Әр үйдің ортасында нұр шаша жарқыраған алтын дінгектер тұрсын деймін».

– Түу, жүрегім лүпілдеп кетті ғой, – деді Майра газетті маған қайырып беріп жатып. – Ағай, өзіңіз мүлде өзгеріп, есейіп кеткен сияқтысыз.

– Ел көріп, өмірмен араласқан соң солай болады да, – деді Ментай. – Адам ысылмай ма?

– Иә, дегенмен ағай алғашқы әскерден келгендей, біздің бәрімізден жасқанып тұратын ұяң жігіт емес, енді бәрімізге ақыл айтатын нағыз байсалды кісіге айналған. Жалғыз жастардың ғана емес, мен мына мақалалардан жұрт қамын ойлайтын үлкен азамат үнін де аңғарып отырмын, Ментай.

– Түу, қойындаршы, – дедім мен қыздардың мақтауынан қысылып. – Мен баяғы қалпымдамын. Ештеңем де өзгерген жоқ. Ал енді күн кешкіріп барады. Жанағы әңгіменің жалғасы немесе аяғы іспетті бір кішкентай ғана әңгіме айтайын да, кетейін мен.

– Иә, айтыңыз, ағай, – деп Майра тағы да тыңдауға дайындалып, жағын таянып отыра қалды.

– Жанағы Майра оқыған мақалада жайлауда Ілияш Қызырбаев деген қарт шопанмен кездестім дедім ғой. Ол күні Ілекең бізді босатпады. Қонақ етіп, өз өмірінен көп хикаялар шертті. Маусым айының әсем кешінде далаға төсек салдырып, Ілекең, жас зоотехник, мен үшеуміз далаға жаттық. Ұзақ сөйлесіп, әңгіме аяқталғаннан кейін ұйқы тыныштығы туды. Менің көзім жаңа ілініп бара жатыр еді. Ілекең менен жасырғандай боп, жас зоотехникпен күбірлесе бастады. «Бұлар не сөйлесер екен?» – деп ұйықтаған боп жатып, мен олардың өзара күңкіліне құлақ салдым.

– Келінмен қайтадан жарастың ба, балам? – деді Ілекең жігітке.

– Жок, Ілеке, ана оқиғадан кейін қайтіп жібімін?

– Сұлу әйел бақтан үзіп алған бір шок гүл сияқты ғой, шырағым. Гүлді кімнің иіскегісі келмейді. Сұғанақ біреу сен бейқам тұрғанда қолыңдағы көтерген гүлді бір иіскеп қалса, сол үшін сен оны лақтырып тастай аласың ба?

– Бір емес, үш иіскесе қайтем, Ілеке-ау.

– Гүлдің жақы болса, оның жұпар иісі мың иіскесен де жойылмайды. Бір рет, немесе өзін айтқандай, үш рет иіскеді десе, мың рет ләззат алар хош иісті гүлді лақтырып тастағаның жөн бе, балам?

Біреу мұрнына тақаған гүлді қалай иіскеймін, Ілеке-ау?

— Сен оны ешкім іскеді деп ойлама. Тек қана өзім іскеп жатырмын, бұл тек менің ғана гүлім деп ойла. Сонда ештеңе де етпейді.

— Бұл өзінді-өзің алдау ғой.

— Адам өзін-өзі алдамайды, балам. Адам өзіне-өзі басу айтып, бақытсыздықтан сақтанады. Келіннің бауырында алтын айдар ұлың бар. Оның бір білместігін кешіруің керек, шырағым. Адам бір адасқан жерінен екінші рет өмірде адаспайды.

— Өзім де жақсы көремін оны, қимаймын.

— Онда өзінді де, оны да қинама, балам. Ал ұйықтай бер енді.

Жігіт түні бойы дөңбекшіп ұйықтай алмай шықты. Таңертең екуміз аттанып кеттік. Жігіт жолда сырын айтты. «Енді әйеліммен қосыламын!» — деді.

Осылай деп әңгілемді аяқтадым да, мен екі қызға кезек қарал, өзімнен-өзім ыржиып күлдім. Майра бірдеңені сезгендей, жымиып төмен қарады.

— Иә, ал бұдан шығатын қорығанды не? — деді содан соң.
— Ақсақалдікі дұрыс қой! — дедім мен тағы да өз-өзімнен қысылып күліп.

Шал мен жігіттің сонау жайлаудағы, жұлдызды түндегі осы диалогі арқылы, соған астарлап, бұл менің Меңтайға оларды іздеп келген мақсатымның түйінін айтқаным еді. Бірақ Меңтай ештеңе ұқпағандай, үнсіз қалды.

Күн бата екі қыз мені шығарып салмақ болып, автобус тоқтайтын жерге ертіп әкелді.

— Түу, ағай, келгеніңіз қандай жақсы болды! — деді Меңтай кетерде маған ризалығын жеткізіп. — Көп рақмет. Сіз менің кеудеме керемет бір күш құйып, жігер бергендей болдыңыз. Соңғы кезде жігіттердің ешқайсысын көргім, көздеріне түскім келмеуші еді. Ал бағана сізді көргенде, неге екенін білмеймін, бірден қуанып кеттім.

— Ол Ербол ағайлы өзіңнің туған ағандай көретіндіктен ғой, Меңтай, — деді Майра сәл жымиып астарлай сөйлеп.

— Рас, содан болар, — деді Меңтай Майраны бірден қостап, тағы да оның сөзінің астарын ұқпағандай қалып көрсетті.

Мен қиналған шақта сіздің бір айтқан сөзіңіз көңіліме мелуу бол, қайрат берді, ағай. Сіз ол не сөз екенін білессіз бе?

— Қайдан білейін, Меңтай, мен солдаттан келгенді көп сойледім ғой, — деп күлдім мен. — Төрт жыл жаумен үнсіз соғысқан күндердің есесін қайтардым, білем.

— Есіңізде ме, сіз былай дегенсіз: «Адам өз басына түскеннің бәрине көнуге де тиіс, оны көтеруге де міндетті. Өйтпесе оның несі адам?!» Осы сөзіңіз өмір бойы жанды жанитын жануыпшай боп көкірегімде қалды. Сіз бұл сөзді біздің бөлмеде, «Қызыл көрпені» шығарған күні айтып едіңіз.

Менің де есіме түсті. Ол күні Одиссей мен Пенелопа жайында әңгіме болған. Сол күні Меңтай өтініп, маған Сәлима оқиғасын айтқызған.

Автобус келіп, мен қыздармен қоштастым. Меңтайдың қолын ұстағанда жүрегім аузыма тығылғандай лүпілдеп қоя берді. Ол: «Тағы ештеңе бітпеді ме?» — деп зар қаққандай болды. Елжіреп Меңтайдың бетіне телмірдім. Ол төмен қарап кетті. Автобус мені екі қыздан айырып, Алматыға қарай ала қашты.

XIX

Бұл күні мен ештеңе бітіре алмадым. Меңтайдың хал-жауынан біліп, егер оның басы бос болса, тағы сөз айтсам деген ойым орындалмастан қалды. Орындалмағанымен, оны көрсетіме мәз болып, толассыз, тоқтаусыз сөйлей бердім. Сұрақтарының бәріне жауап қайырдым. Меңтай толық етіп аңғарып қалғанын кейін әр әңгіменің бүге-шігесіне дейін қалдырмай тәптіштеп баяндадым. Мақтанып кеттім бе, мақтанып кеттім бе, білмеймін, қыза келе облыстық газетте жарияланған макалаларыма дейін көрсеттім.

Осының бәрі орынсыз болғанын түнде, Калинин көшесіндегі жағажанның отыз жетінші бөлмесінде жатып отырып білдім. Күні бойы мас болып, енді ғана

есімді жигандай күй кештім. «Апыр-ау, неге өсіттім? Неге көкіш ұзақ күнге жақ жаппай сөйлей бердім? Одан да Меңтайға оны әлі күнге дейін сүйетінімді неге айтпадым? Айттып тұрып, «адал жарың болайын, енді мені өмірлік серігің ет», – деп неге жалынбадым оған?» – деп өзіме-өзім ұрыстым. «Жоқ, айтуға мүмкіндік болды ма? – деп өзімді-өзім және ақтадым. – «Ағай, басыңыздан кешкеннің бәрін бүгінгі күнге дейін толық айтып беріңізші», – деп Меңтай қиылғанда, мен қалай үнсіз отырамын. Оның үстіне Майра да маңымыздан шықпай қойды. Сөйтіп, бір әңгімеге бір әңгіме жалғасты. Тоғыз айдың оқиғасын тоғыз сағатта айтып шығу оңай ма? Әлі де айтылмаған талай сөздер қалды...»

«Талай сөздер қалды, талай сөздер қалды...» – деймін біраздан кейін өзімді-өзім қайтадан ажуалап. – Сен «сөз, сөз» деп әлі жүрсің. Ал майданнан сенімен қатар қайтқан жігіттер келе сала үйленісіп алды. Олардың қазір бір-екіден балалары да бар. Баса-көктер бағылдығың жоқ боп, сүйгенінді тек қана сырттай қызықтай берсең – өмір бойы қу тізеңді құшақтап өтерсің сен...»

«Үйлену оңай, үй болу қиын ғой, – деймін мен белгілі нақылдың белгілі сөзін қайталап, тағы да ақталып. – Сомайдай жігіт боп сөз айтып тұрсаң саған да біреу тиер-ау. Тәнде табыса беретін болар. Бірақ алдымен адамның жаны үйлесуі абзал ғой. Жаны үйлескен жандар ғана жақсы өмір сүріп, қызықты күндер кешпек. Ал жан жарасымы махаббат арқылы келмек. Махаббат – жас ғұмырдың жалынды жыры. Жастыққа тән ерекше екі қасиет – ерлік пен махаббат болса, біріншісінің сынынан сүрінбегенім аян. Енді екіншісінен де сүрінбесем деймін. Ол үшін өзім сүйген жанды ғана жар етуім керек! Ол – Меңтай ғана... Бірақ «батыл емессің» дегенің рас. Батыл болсам, баяғыда, соғыста жүргенде, Сәлимаға: «Басқа ешкімге барма, тек қана мені тос!» – деп кесіп айтпайтын ба едім. Батыл болсам, баяғыда, Меңтай: «өзіңіз айтқаныңызшы», таста деңізші ол жігітті, бұз деңізші уәденді – бұзып-ақ кетейін», – деп толқып тұрғанда, «Таста! Бұз!» – демейтін бе едім... Жарайды, енді өйтпеймін. Ертен қайтадан

барамын. Барамын да Меңтайға бірден өзімнің оны әлі күнге дейін сүйетінімді айтамын! Содан соң оған: «жарым бол», – деп тікелей тілек білдіремін! Бірден осылай деймін!...»

Ертеңінде мен Бүргенге тағы да таңертең келдім. Ауылдың орта тұсындағы кешегі көк терезелі тоқал үйдің тұсына тақасам, отау үй іспеттес дөңгелек беседкада оғаша отырған Майра мен Меңтайды көрдім. Олар мені жандарына жақындағанда бір-ақ білді. Майраның сөз арасында «иә, иә» дей беретін әдегі болушы еді. Бір нәрсеге таңданып, иә қуанғанда аузына сөз түспесе, оның «иәсі» мүлде көбейіп кететін.

– Иә, иә, өзіңіз де сәлеметсіз бе? Иә, иә, келіп қалдыңыз ба? Иә, иә, төрлетіңіз, – деді мені орнынан тұрып, беседка баспалдағында қарсы алған Майра.

– Иә, иә, келіп қалдым, – дедім мен оған әзілдеп.

– Иә, иә, келетініңізді білгенбіз, – деді Майра күліп, Меңтайға қарай жүзін бұрып.

Баспалдаққа аяғымды сала беріп, мен де тез Меңтайға қарадым. Беседка ортасындағы дөңгелек үстел жанына төрт қабаттап салынған шәйі көрпе үстінде оң қолымен жергіреп, сол қолымен кешегі қызыл юбканың етегін тізесінен төмен түсіре қымтап, бір жамбастай отырған Меңтай, менің тағы да келгеніме сенер-сенбесін білмегендей, неге келгенімді таба алмай дағдарғандай, дөңгелек қара көздерін гандана кең ашып, босаға жаққа бақырая қарап қалған екен. Мен беседканың соңғы сәкісін аттай бергенімде, ол лып етіп орнынан тұрды. Оның алғашында сәл қуқылдау көрінген ақ бетіне лап етіп қызыл бояу жайылғаны байқалды. Бірақ қыз ішіндегі толқынды тез басып, таңданарлық ештеңе болмағандай қалыптан маған қарай қолын созды.

– Ағай, сәлеметсіз бе?

Екі қол алысқаннан кейін мені беседканың төріне қарай икемдеді.

– Иә, таңертеңгі шайымызды жаңа ғана ішіп болып, енді жинайық деп жатыр едік, – деді Майра едендегі үлкен қара таба ішіндегі күлдің үстінде тұрған шойын шәйіпкекке еңкейе біріп. – Иә, сәл кешіккеніз, жамандан жүреді екенсіз дейтін

едік. Иә, шай жиналмай келгеніңізге қарағанда, бізді жақсыламасаңыз да, жамандамайтыныңызды білдік. Иә, оған да шүкіршілік.

— О не дегенің, Майра, — дедім мен күліп. — Сендерді жамандаған жігіттің жаны шықсын дер едім. Бірақ мақтаған кісінің де мәз болмайтынын байқағанбыз.

— Иә, әй, осы сіздің тіліңіз-ай, — деді Майра сықылықтай күліп. Күліп тұрып, «бұл қайтер екен?» дегендей, көзінің қиығын Меңтайға тастады. Меңтай сәл жымиды да, үстел үстіндегі бос шыныаяқтарды бір жерге жиыстыра бастады.

— Майра, мен үшін шай қоймай-ақ қой.

Оған қарап «ракет» деген ишара білдіріп, кеудемді бастым.

— Иә, таңертенгі шайыңызды ішіп пе едіңіз?

— Іштім, — дедім мен әлі оразамды ашпасам да.

— Иә, асығыс па едіңіз?

— Асығыспын, — дедім тағы да бас иіп.

— Онда от ала келген боларсыз? — деді Майра басын шалқыта түсіп, сақылдай күліп.

— Рас, от ала келдім, — дедім мен, неге екенін білмеймін, бітімді Меңтайға қарай бұрып.

Меңтай қолына бос шыныаяқтың бірін ұстап, түрегеп тұр еді. Мен: «Рас, от ала келдім», — деп оған қарай бұрылған-да, қыздың ақ жүзін тағы да лап етіп қызыл жалын шалған іспеттенді. Осы кезде қызыл юбка, ақ кофта киген Меңтай маған маздай жанып, лаулап тұрған өшпес оттың өзі сияқты боп танылды.

— Иә, онда, асығыс болсаңыз, — деді Майра шәйнекті қайтадан орнына қойып жатып, — нан ауыз тиіңіз, кейін келіңіз, шегіңіз тастап кетпеуі үшін.

Осылай деп Майра тағы да сықылықтап күліп алды.

— Ауыз тиейін, — дедім мен үстел үстіндегі бауырсаққа қолымды созып. — Кейін, тастаса тастап-ақ кетсін, өз жамандығымнан онда. Бірақ бүгін қолым жетсе екен соған, — деп мен де күліп, бір бауырсақты аузыма тастап кеп жібердім.

— Иә, бауырсаққа балаңдай көрінесіз, жететіп шығарсыз оған да, — деп Майра тағы да күлді.

— Енді қайтейін, «таз ашуын тырнадан алады» деген бар ғой, — дедім мен ұялған тек тұрмастың кебін таныптыл.

Бұған Майра екеуміз қосыла күлдік.

— Иә, сіз асығыс болсаңыз, мен де асығыспын, — деп Майра кетуге ыңғайланды. — Кешеден бері апам басым ауырады, жүрегім шаншады деп мазасызданып жүр. Менің сол кісіні дәрігерге көрсетіп, дәрі-дәрмек алып беруім керек.

— Жүректің дәрісі маған да керек еді, — дедім мен Майраға әзілдеп.

— Иә, біліп тұрмын, — деді Майра да әзілге әзілмен жауап қатып. — Сізді Меңтайға тапсырамын. Сізге керекті дәрі-дәрмекті тауып, біз келгенше емдеп қояр деп ойлаймын.

— Бұл кісі менен дәрі сұрап келмеген шығар, — деді де, Меңтай тоқтап қалды. «Бұл сөзді бекер айттым-ау» дегендей боп, өз-өзінен қызарып төмен қаралды.

— Дәрі сұрамаса, дәнемең кетпес. Біз келгенше ағайды ертіп, өзен басына барып қайт. Ағайға ауылдың айналасын көрсет. Көктөбенің басына ертіп бар, — деп Майра құрбысына шегелей тапсырды да, өзі шапшаң аяңдап, үйге қарай жөнелді.

— Сіздің уақытыңыз бар ма еді? — деді Меңтай Майра үйге кіргеннен кейін.

— Бар.

— Онда, қаласаңыз, мен сізге ауылдың айналасын көрсетейін.

...Біз аяңдап Бүрген өзенінің жағасына келдік. Айғай-шулы көбейтіп, ақ көбік атқылап, өз-өзінен лепіріп жағқап таяз өзенге біраз үнсіз қарап тұрдық.

Тау өзені көпіріп көп сөйлейтін мақтаншақ, лаңғой адамға ұқсайды, — дедім мен. — Қарашы, суы тізеге жетпейді, шуы жер жаралды.

Меңтай мені құттап, бас изеді.

Рас. Дала өзені лықсып, үнсіз ағалы. Суы да терек бола-ты ғой, — деді ол.

Осыдан кейін біз гүлді өзекті қуалап, Көктөбеге қарай беттедік.

– Мен сізді ешқашанда көрмейтін шығармын деп ойлаушы едім, – деді біраз жүрген соң Меңтай.

– Неге?

– Білмеймін...

– Онда мені ойлаған екенсің ғой?

– Ойладым, көп ойладым. Сіз туралы ешқашанда ойламаймын деп өзіме-өзім талай рет ант еттім. Бірақ соның артында қалай ойлап кеткенімді өзім де білмей қалып жүрдім.

Мен Меңтайдың қолын уысыма алып, құшырлана қыстым. Меңтай қолын тартып алмады, тіпті ауырсынған да белгі бермеді. Енді мен оның қолын алақанымнан шығармадым.

– Ал мен сені бір күн де ойымнан шығарған жоқпын, Меңтай.

– Сенемін.

– Тоғыз ай сенен аулақ болу менің махаббатымды өсірмесе, өшірген жоқ. Мен сені сол қалпымда сүйемін! Осыған сенесің бе?

– Сенемін. Бірақ...

Меңтай аппақ, жұп-жұмыр мойнын сәл солға қарай бұрыпқырап, үнсіз қалды.

– Бірақ дегенің не? – дедім мен сыбырлай үн қағып.

– Бірақ... – Меңтай ар жағын тағы да айтқысы келмегендей, ернін тістеледі де, тез босатып жіберді. Қалпына келген томпақ ерін тістегенге запы болғандай, бір дір етіп барып, қайта ашылды. – Бірақ менің сақинам сынып, сабағым үзіліп қалды ғой... – Меңтай тағы да ернін тістеледі. – Кейін бетке шіркеу болар... – Меңтайдың тамағына жас кеп тығылғанын аңғардым. Жаным оныммен қоса қиналып, не істерімді білмей, қабағымды шытып, мен де ернімді тістелей бердім. Бірақ ол лықсып келіп қалған көз жасын тез тоқтатып тастады да, сабырмен сөзін аяқтады. – Жақсы жардан жан ауыртар сөз естіп отыру азап болар...

– Жок, жок, – дедім мен өз үніме ие бола алмай қыстыға сөйлеп, – мен сені соғыстан келген күні бірінші рет көрген күйімде қабылдаймын. Сен сол күйіңдесің, сол қалпыңда-сың, Меңтай! Сенің ештеңең өзгерген жоқ...

Меңтай ақырын ғана басын шайқады. Менің одан сайын дегбірім қашты. Оны қалай жұбағарымды білмей, жаным күйзелді. Тістеніп, жан-жағымна қарап, пиджагімнің өңірін жұлмаладым. Осының бәріне сол кінәлідей-ақ, біржола жұлып алардай боп, қайта-қайта түймемді жұлқыладым.

– Сөзіме сенбесең, өзіме сенесің бе? – дедім екі танауым қусырғылып.

Меңтай бетіме қарап, ақырын ғана басын изеді. Тегі менің екі көзім құрық көріп, құйрығын тігіп алып, шығандап қашқан қашағанның көзіндей долырып кеткен болуы тиіс. Меңтай тез екі қолын бірдей көтеріп, бетімді сипады. Осы кезде мен алқымым бұғалдырық қысқан асаудай жуаси бастағанымды білдім.

– Сенемін! Сенемін! – деп Меңтай бетімді сипап тұрып екі рет қайталады. – Дегенмен бірде болмаса бірде көңілге келіп жүрмесе дегенім ғой.

Келмейді, келмейді! – дедім мен басымды шайқап.

Осылай деп мен Меңтайды құшағымна алып, бетінен, көзінен, маңдайынан, иегінен аймалап сүйіе бастадым. Ол қарсылық білдірмеді. Бар ықыласыммен бауырыма кіре түсіп, ақ тамақ, қызыл ерін, жұмыр мойнының мен қалаған жерін ершіме тоса, екі көзін шарт жұмып алып, шалқая берді. Біз тобысында тұрған Көктөбе теңселіп кеткендей болды. Ол өзінді махаббаттың бесігі болып тербей жөнелген сияқтанды.

Осы сәттен бастап мен уақыттың мөлшерін білуден қалдым. Меңтайдың маңында жүрсем маған шығыстан сарғанып таң атса-ақ болды, көзді ашып-жұмғанша батыстан түстерін тоңірекке түн шөге бастайтын тәрізденді. Әншейінде, аяғын тәй-тәй басып жүк жағалаған баладай боп, аспада күш бойы дөңгелеп жүріп алатын Күн енді түрс етіп стволдан шыға сала дүрс етіп көздеген жерге барып жарылағанын білкінің снарядындай ұшқыр боп кетті. Сол сияқты түн

де, электр қырықтықпен қырылған қара қойдың жабағы жүніндей боп, лезде еңсеріледі де қалады. Ал мен Ментайдың қасынан сәл ұзап шықсам-ақ бітті – сағат жүрмейді, Күн бедірейіп бір жерден қозғалмайды, түн тұншықтырып, туырлықтай тұтасып жағып алады. Еркектің таңын атырып, күннің шығаратын, күндізін көрікті, түнін тәтті ететін, жақында жүрсе жаныңа қанағ беріп, алыста жүрсе аңсағатын, жұлдызын оңнан туғызып, еңбегін жемісті ететін сүйген жар екен ғой шіркін! – деген ой осы кезде келді маған.

Сонымен, біз Майраның үйіне кешке қарай бір-ақ оралдық. Ментай: «Апамнан ұят болды-ау. Мені қайда кетті деп іздейді-ау», – деп, жеткенше қысылып келді.

Майраның шешесі шынында да Ментайды күтіп отыр екен.

– Қарағым, қайда жүрсің? Қарның ашып қалды ғой, – деді ол есіктен аттай берген Ментайды құшағын жая қарсы алып. Содан соң шөп еткізіп маңдайынан сүйді.

– Сәлеметсіз бе, апа? – дедім мен, кемпір Ментайдың бетінен сүйіп бола берген кезде.

– Сәлемет пе, қалқам – деп ол бұрылып менің бетіме қарады. – Кешегі баламысың? Е, жоғары шық, шырағым.

– Апа, өзіңіз қалайсыз, тәуірсіз бе? – деді Ментай.

– Тәуірмін, қалқам, тәуірмін. Осы дәрігерлердің бір саулауаты бар. Үйде қанша ыңқыл-сыңқыл болып ауырып жүрсем де, құдайдың құдіреті, дәрігер алдына барғанда жазыламын да кетемін. Бүгін де сөйттім. Бағана, түсте, берген дәрісін ішіп, ағыл-тегіл терлеп едім келіп. Енді мүлде жазылып кеттім.

– Бәлі, жақсы болған екен, апа, – деді Ментай кемпірді құшақтап.

– Ойбай-ау, мен өзімнің ауруымды айтып, сарнап тұрып алыппын-ау, – деді кемпір тез орнынан қозғалып. – Сендерге деп әлгінде бір май шайқап қойып едім. Майра келгенше нанға жағып, соны жей тұрындар. Майра қазір келеді, сиыр қайырып келуге кетті.

Мейрбан ана батар күннің соңғы сәулесі мол тоғіліп тұрған төргі бөлме шіндегі дөңгелек үстелге дастарқан жайып, Ментай екеуміздің алдымызға ас қойды.

– Осыны аужал қыла тұрындар, қарақтарым. Мен қазір тез сиыр сауып, ыстық ас жасап беремін.

Осыны айтып, Майраның шешесі шығып кетті.

– Алам сондай ғажап кісі, – деді Ментай. – Мен бұл кісіні осында келген күннен бастап, өз шешемдей көріп кеттім. – Есік қайтадан ашылды.

– И-иә, екі ғашық, қол ұстасып келіндер ме? – деп жүрсе сөйлеп келе жатқан Майраның үні естілді. – Иә, отқа келген кісінің отыз ауыз сөзі бар деуші еді. Сіздің сөзіңіз одан көбірек болды-ау деймін.

Бұл Майраның мені таңертең айтқан асығыспын деген сөзіме орай қағытқаны еді. Менің көңіліме келмесін дегендіктен болар, ол «отқа келген қатынның отыз ауыз сөзі бар» деген халық мақалын сәл өзгертіп, «қатынның» дегеннің орнына осылай, «кісінің» деп айтты.

Майра-ау, ол отына және келген кісісіне байланысты шығар, – дедім мен күліп.

Әрине, менің Ментайым отыз ауыз сөз айтып, бықшылып бақырға салып ала жөнелетін ауыл-үйдің арзан оты емес. Бұл – алыстағыны күйдіріп, жақындағыны жандыратын, жаманды естен тандыратын, жақсының құмарын қандыратын өзгеше от.

Рас. Майра-ау, өзін ақын болып кетіпсін ғой, – дедім мен.

И-иә, неге ақын болмайын, арманым орындалып, айтқаным келген болса. – Осылай екілене сөйлеген Майра шапшаң Ментайға бұрылды. – Иә, ал айт жылдам, тура солай болды ма?

Ментай жымыш, жайлап қайта-қайта басын ізей берді. Майра дөңгелек үстел басында отырған Ментайға шапшаң сөйлеп, оның екі бетінен кезек шөп еткізіп екі сүйді де, қап-қара құшақтап орнынан тұрғызды.

Иә, ей тұрсаңшы, жарылып кетпей неғып отырсың? – деп ол Ментайды шырқ көбелек айналдырды. – Иә, айтпап

па едім мен саған Ербол сені шексіз сүйеді, ал шын сүйген адам ештеңеге қарамайды деп. Иә, айттым ба? – Көзің бір ашып, бір жұма түсіп, Меңтай тағы да бас ізеді. – Иә, мен саған қыстығүні-ақ, ана сұмайың «қатын алдым» деп кеткеннен кейін, айтпап па едім: Ерболды іздейік, осыны айтып хат жазайық деп. Сен без-без етіп болдың ба сонда. – Майра енді Меңтайдың дауысына сала сөйледі. – «Жо-жок. Ағай мен үшін оқуын тастап кетті. Ендігі біреумен танысып та қойған шығар. Оны бұзуға болмайды. Мен не болсам, о болайын. Бірақ ол кісінің бақытты болуын тілеймін!» – деп еңіреп жылап жатып алдын. Аш күзендей бүгіліп бір жұма бойы төсектен тұрмадың. Иә, сонда мен саған айттым емес пе: ағайың сияқты адамдар тез таныса білмейді. Ондай кісі танысының бәріне табына да бермейді. Осында, оның айналасында отыз шақты қыз оқыдык. Солардың ішінде жалғыз саған ғана ықыласы ауды. Сенен күдер үзгенде де өзгемізге көз ілместен кете барды. Басқаны былай қойғанда, қақылдаған Қанипа мен мүйізі қарағайдай Зайкуле де қараған жоқ. Ағайдың бақытты болуын тілеймін дейсің. Мен айттайын саған: Ербол ешқашанда сенсіз бақытты болмайды, сен онсыз өмір сүре алмайсың! Иә, осылай делім бе? Дедім. Иә, енді сүй қазір ғашығыңның бетінен. Осы менің көзімше сүй!

Меңтай күліп, екеуінің қасында түрегеп тұрған маған қарай қолын созды. Мен, магнит тартқан бүркеншікті шегедей лып етіп, қыздың қасына бардым. Ол мені сүймекші боп жатыр еді, жібектей созылған Меңтайдың баяу қимылына шыдамадым білем, бассалып оны өзім сүйе бастадым.

Майра сақылдап кеп күле жөнелді.

– Иә, апырай, көңізіз кеуіп қалған екен сіздің, – деді ол күлкісін тыя алмай. – Тұра тұрыңыз, енді сізді мына қыз сүйсін.

Отқа тақаған балауыз шамдай қызып, балқи бастаған мен әрең тоқтадым-ау деймін. Сол кезде Меңтай келіп бар ықылас, махаббатын танытып, дірілдеген ыстық ернін ерніме тақағанда теміршінің электр дәнекерлегішінің тұмсығы тиген кесек қорғасындай ерігіп, елжіреп бара жатқанымды сездім.

– Жарайды, болды, болды, – деді Майра тағы күліп. Бір жабыссаң айырылмайды екенсің ғой өзін.
– Енді қайтейін, сүй деген соң сүюдің жөні осы екен деп жатқаным да, – деп Меңтай да қымсына күлді.
– Сен өзің жаңағылардың бәрін тегіс айттың ба? Айтты ма? – деп Майра күлкісін тыйғаннан кейін Меңтай екеуімізге кезек қарады.

Меңтай басын ізеді.

– Күні бойы арамызда айтылмаған жыр, ашылмаған сыр қалмаған сияқты, – дедім мен.

– Бәсе, өзіңіз айтыңызшы. Әйтпесе мынаның қуанғанынан тіл-аузы байланып қалыпты. – Майра Меңтайды нұсқап, тағы да сақылдап күліп алды. – Енді сізді «ағай» дегенін қойды ма?

– Қойды, – дедім мен күліп.

– Бір, – деп Майра сол қолының шынашағын бүкті. – «Сіз» дегенін қойды ма?

– Қойды. Бірақ бұған бірнеше рет репетиция жасауға тура келді. Ұмытып кетіп, қайта-қайта «сіз» дей береді.

– Әйтеуір сізді «сен» деуге тілі келді ғой.

– Келді.

– Екі, – деп Майра аты жоқ сауағын бүкті. Содан соң ол «үндемеңіз» дегендей ишара жасап, маған ақырын көзін қысып қойды. – Дұрыс. Ал енді сізге Меңтай «жаным, сәулем» деді ме?

– Жоқ, – дедім мен басымды шайқап.

– Ендеше соны айтқызу керек, – деп Майра бұрыштағы білік үстел жанындағы жайдақ орындықтан атып тұрды. Айт, Меңтай.

Меңтай оның бұйрығын екі етпеді. Жерде қағар отырған менің қолымды ұстап:

– Жаным! Сәулем! – деді үздіге үн қатып.

Маған сол арада дүниеде Меңтай аузынан шыққан осы екі сөзден тәтті, осы екі сөзден күнгі ештеңе жоқ сияқты боп көрінді.

Қой, Майра, сыртқа шығып, амама көмектесейік, деп Меңтай тез орнынан тұрды.

– Иә, сіз де жүріңіз, – деді Майра, не қыздармен бірге сыртқа шығарымды, не үйде қаларымды білмей қипақтап қалған маған. – Меңтай сиыр сауады, сіз бұзау ұстайсыз.

Осыны айтып, Майра тағы да күлді. Сырттай сабырлы көрінетін, орынсыз көп те сөйлей бермейтін Майра бүгін адам танығысыз боп өзгеріп кеткен сияқтанады. Әртүрлі әзіл, күлкісімен Меңтай екеуіміздің жанымызды қытықтап, күміс қоңыраудай сылдыраумен болды.

Біз бірімізді-біріміз жетектеп, сақылдай күліп, сыбырлай сөйлеп сыртқа шықсақ, Майраның апасы сиырды сауып болып қойыпты. Беседкаға таяу тұрған кірпіштен қаланған кішкене мұржалы қазандық басында кешкі тамағын түсіріп жапыр екен.

– Майраш, төргі үйге шам жақтың ба? – деді ол қыздарының даусын естіп.

Біз үйде әңгімемен отырып байқамаппыз. Күн алдақашан батып, көшеге қараңғылық үйіріле бастапты.

– Қазір, апа, – Майра бізге қарай бұрылды. – Бәләй, сізге бұзау ұстатып, Меңтайға бір сиыр саудырып көрейін деп едім, болмағанын қарашы...

Майра тағы да өз-өзінен сақылдай күліп, ішке қарай жөнелді. Біз де қайта кірдік. Майра ондық шамды жағып, биік үстелдің үстіне қойды.

– Майра, мына орындықты дөңгелек үстелге жақында-тып, шамды үстіне қояйық. Сонда жарығырақ болады, – деді Меңтай бір қолымен шамды, бір қолымен орындықты алып жағып.

– Жарайды, жарайды, – деп Майра енді ыдыс-аяқтарды сылдырата бастады. – Иә, жігітім аузын таба алмай қала ма деп жаның шығып барады ғой тегі...

Майраның езуі күлкіден жиылмады. Бір сөз айтып – бір, екі сөз айтып – екі күледі. Күле жүріп тамақ ішетін тарелкаларды үстел жанына жайғастыра бастады. Шам жақындағаннан кейін дөңгелек үстелдің үсті бұрынғыдан бетер жарықтала түсті...

«Меңтайдың мұнысы қандай оңды болды?» деп ойладым мен ішімнен. Тек үстел басы ғана емес, Меңтайдың әр сөзі, әр қимылынан жаныма жарық тарап, жүрегіме нұр кіріп жапқан сияқты болып көрінді маған.

– Әлде, сіз... Ереке, – деді Майра маған қарап. Ол бұрынғыша «ағай» дейін деді де, олай ағамай, «Ереке» деді. – Иә, ала көлеңкеде аузыңызды таба алмайтын ба едіңіз?

– Майра, мен өз аузымды қараңғыда да таба аламын, – дедім жымысып. Өзімше тауып айттым деп ойлап, іштей рақаттанып қалдым.

Майра бұған сақылдап күлді. Бір толқын күлкісі толастай бергенде, екіншісі басталды. Содан кейін жалаңаш білегімен көзінің жасын сүртіп, күлкісін тыйды.

– Әй, қайдан білейін, қараңғыда табағын кісі жарықта аласа керек еді.

Майраның үсті-үстіне толқындата неге ұзақ күлгенін мен енді ғана аңғардым. Ол менің батылсыздығымды, бостығымды әжуалап тұр екен. Ол Майраның «Батыл болсаң Меңтайға баяғыда қолың жететін еді», – дегені екен. Мен оны бірден мойындадым да:

– Иә, оның да рас, Майра, – дедім. Майра тағы күлді.

– Әй, Ереке-ай, қандай адал, ақкөңілісіз. Шындықтың ішті шықса, шынжыр торға шырмалғандай боп қалатыныңыз тағы бар-ау сіздің. Біздің мына қыздың көкейін тесіп жүрген де осы адалдығыңыз ғой, шіркін!

Меңтай үндеген жоқ. Тек қасында түреген тұрған Майраның бір иығынан құшақтап, оның мандайынан қақ жарған қос бұрымды ұзын шашын қайта-қайта сипалай берді.

Екеуіңе бір тарелка қояйын ба? – деді Майра иығын құшақтап тұрған Меңтайға мойнын бұрып. Меңтай көзін жымықтатып, басын изеді.

Бір қасық берейін бе? – Меңтай тағы да бас шұңғылды.

Айттым ғой, мынау бүгін тіл-жағынан біржола айырылып қалған деп.

Майра тағы да сықылдап кеп күлді. Қыз жүрген жер қызықсыз, күлкісіз болмайды ғой. Дегенмен Майра бүгін

бірнеше қыздың күлкисін бір өзі міндетіне алған сияқты болды. Оның үстіне Майраның бұл жағдайы күлгенінен күлімсіреуі көп Меңтай мен ешқашан қарқылдап қатты күлмейтін менің қасымда ерекше білініп тұрды. Алайда Майраның күлкісі адал досқа деген ақ жүректен ақтарылып жатқан асыл қазына екенін біліп, біз де оны іштей қосыла күлпанда едік.

— Балалар, үстелді жасалындар ма? — деп дауыстады осы кезде ыдыс көтеріп сырттан кіріп келе жатқан Майраның шешесі.

— Дайын, апа, — деп Майра мен Меңтай қосыла жауап қатты.

Майраның апасы буы бұрқыраған бір тегене ыстық асты үстел қасына әкеп қойды. Өзі соның жанына жайғасты да, қызының қолынан бір-бірлеп тарелка алып, бәрімізге бөліп құя бастады. Абзал ананың қолымен ақ сүтке жасалған кеспе көже Меңтай екеуміз ақ тілеумен табысқан алғашқы күні аузымызға алған асыл асымыз болды.

— Ішіндер, қарақтарым. Нанмен қосып ішіндер, — деп шешеміз бәйек болып жатыр. Содан соң маған қарай бұрылды. — Қарағым, сен азаматсың ғой, тауысып іш. Келгенің жақсы болды, айналайын. Сенің төбең көрінгеннен бері мына екі баламның ажары кіріп, адам болып қалды.

— Иә, ажары ғана емес, мына қызыңыздың кеудесіне жаны кіріп, жақсы болып қалды, апа, — деп Майра өзінен жоғарырақта, маған тақау отырған Меңтайды нұсқалды. Шешесі басын көтеріп, қызына қарады. Меңтай «тыныш отыр» деген ишара жасап, Майраны ақырын жеңінен тартқылады. Бірақ оған Майра тоқталмады. — Меңтай мен мына отырған балаңыз екеуі бір-біріне Қыз Жібек пен Төлегендей ғашық болатын. Араларына бір Тұмажан деген Бекежан түсіп, мына балаң оқуын тастап, былтыр басқа қалаға кетіп қалған. Дүниеле Бекежандар онушы ма еді, ол Меңтайдың оқу бітіруін тоспай, басқа біреуге үйленіп қойыпты. Сөйтіп, мына аңқау қызыңды алдап кетіпті. Иә, кеткені жақсы болды сол сұмпа-йының! — Бұл тұста Майраның жазық маңдайы шығынып, кеудесін ыза кернегендей, дауысы дірілдеп шықты: — Мына

балаң оны білмей ана жақта жүре берген. Ал қызың ұялып, оны айтпаған. Сонымен, андағы Ербол балаң жазғы оқуға келе жатып, жолда бір жерде жаңағы сұмпайымен — Бекежанмен кездеседі. Содан бар жайды біледі. Білген соң Меңтайды іздеп кеше осында келеді. Иә, апа, мына қызың, — ол қолымен Меңтайды бүйірінен түртті, — бүгін бұрынғы Меңтай емес. Төлегенге қосылған Қыз Жібек боп отыр қазір. Ал құттықта, апа, балаларыңды.

— Алда, қарақтарым-ай! Алда, айналайындар-ай! Бакықты болындар ендеше! Босағаларың берік, үбірлі-шүбірлі болындар, қалқаларым, — деп Майраның шешесі қапелімде аузына түскен тілегін айтып, ақ батасын берді. — Келіндерші, қарақтарым, екеуіңнің де беттеріңнен сүйейін, — деп орнынан тұрды. Біз де қоса көтерілдік. Екі беті қып-қызыл боп кеткен Меңтай төмен қарап, ілбip басып Майраның анасына қарай аяңдалы. Ана оны айқара құшақтап, бауырына басып, қайта-қайта шашынан иіскеді. Содан соң маңдайынан сүйді де: — Қосағыңмен қоса ағар, ботам! — деді.

— Айтқаныңыз келсін, апа, — деген үш сөзді даусы дірілдеп әрең айтты да, Меңтай Майраның анасын тез қайта құшақтап, солқылдап жылап қоя берді. Оған қосылып, ана да көзіне жас алды. Меңтай жылағанға мен қоса қиналып, ернімді тістелей бастадым. Ішіміздегі міз бақтаған Майра ғана болды.

— И-иә, несіне жылсайсың? Қуанғанына көрінсін! — деді ол құрбысын сыртынан құшақтап, анасының бауырынан ажыратып жатып. Содан соң маған қарап, көзін бір қысып қойды.

— «Қуанған да — қорыққан да бір» деген ғой, қайтсін жылмай, — деді Майраның шешесі басындағы орамалының ұшымен өз көзінің жасын сүртіп жатып. — Бәлкім, анасы есіне түскен болар. Ол байғұс тірі болса, өз қолынан ұзағар еді ғой бүгін. — Осы сөздерді айтып болған соң ана құшағын жайып маған бұрылды. — Кел, балам.

Аналық құшағын кең жайып тұрған бұл мейірбан кісі менің де өз шешеме ұқсап кетті. Мені де алдыммен тосіне басып, сонсоң екі қолын екі иығыма салып, тебіренсе сөз сойледі:

— Сен де жалғыз екенсің, балам. — «Жалкылығым жалын-да екен-ау» деп ойладым ішімнен. — Жалғыздың жан жолдасы — ары мен жары болады. Ендеше, қалқам, жарыңды жаныңмен тең ұста, жаныңды арыңмен тең ұста. Сен сенімді серік болсаң, Меңтайым мейірімді жар бола алады саған. Жерден шыққан жетім қыз алдым деме, шырағым. Ақылды қызға — ана көп, азулы жанға — пана көп. Мен жалғыз Майраның ғана емес, Меңтайдың да анасымын, қарағым...

— Иә, біздің апам боздақты біржола, — деді Майра Меңтайдың көз жасын құрғатып жатып.

Әзіз ана өз сөзін одан әрі жалғастыра берді:

— Ендеше, сен құрсағымнан шықпаса да, құшағымнан шыққан баламды алғалы тұрсың, міне. Еркектің бақыты да, тақыты да — жақсы жар болады, шырағым. Саған айтар ақыл, берер кеңесім, қарағым, өзінді талқан ағанды сыйласаң — анау адал жарынды сыйла. Сенің де анаң бір кезде осындай жас келін боп түсіп, жан ұшырып жүріп сені дүниеге келтірген. Ана болғаннан кейін дана болған. Адамның екінші қымбаты — арыңды қадірлесен, жарыңды қадірле, қарағым. Мына бүлдіршіндей Меңтайымды жарым деп қана емес, жаным деп қабылда, қалқам. — Осы арада ана бір тоқтап, тыныс алды да, сөзін аяқтады: — Бұны Жетісудың бір бейтаныс кемпірінің сөзі емес, өзінің туған шешеннің өсиеті деп ұқ, балам!

Осылай деп ана менің де маңдайымнан сүйді. Ананың сөздері менің де сай-сүйегімді сырқыратты. Меңтай көзінен тағы да үнсіз жас сорғалады. Бұл тұста Майра да босады. Мұнысын білдірмеу үшін ол Меңтайды уаға жүріп, оның бетін үнсіз аймамай берді.

Жүрегім елжірей тұрып мен осынау шүйкедей кемпірдің шешендігіне, даналығына таңғалдым. Менің Флорбер, Бальзак, Тургенев, Горький кітаптарын айлар бойы ақтарып, алтын тапқандай қуана қойын дәптеріме көшіріп алағын асыл сөздерімді бұл кісі бір ғана сәтте түйдек-түйдегімен төкті де салды. Осы үйдегі кешеден бері ең елеметен адамым да осы кісі еді. Кеше келгенде «Сәлеметсіз бе, апа», — деп сәлем беріп, кетерде «Сау болыңыз, апа», — деп қоштасқаннан басқа жылы ұшырап, бір ауыз сөйлескемің жоқ. Менің есіл-дертім

екі қызда, Меңтайда болды. Солар не айт десе, соны айтып, осы үйдің алдында патефондай сайрадым да отырдым. Олар күлген сайын мен әңгімемді соза бердім. Оларды күлдіре түскім, қуанта түскім келді. Сонда мәсісінің ұшымен басып, есікті сықырлатпай ашып үйге кіріп-шығып жүрген осы кісі көлеңке іспетті ғана боп көрініп еді маған. Кітап қадірлегіш, өткен данышпандарды сыйлағыш мен екі күн бойы қасымдағы тірі дананы елемеспін-ау. «Ана болған — дана болады» деген сөзі қандай жақсы еді апамның! Жо-жок, жалғыз бұл емес, жаңағы айтқан бар сөзі маржан ғой тізіліп тұрған. Кеш менің білместігімді, данышпан ана. Мен ішпей маспын ғой бұл күндері. Мас кісі не білуші еді, не аңғарушы еді. Соны ескер, абзал ана.

Әрине, мен мұны ауызша айтқамын жоқ. Оймен айттым. Өйткені мен үндемей отырып, іштей сөйлесуге ғана шешенмін ғой. Ал ауызша айтқан бар сөзім мынау ғана болды:

— Алдияр ана, айтқаныңызды орындаймын! — деп бас иіп, ант еткендей оң тіземді бүктім.

Бұл менің анаға деген ризалығым еді. Бұл және Меңтайға ризалығымнан айтылған сөз болатын. Осы аз сөздің өзін әрең айттым. Өйткені мен өзімнің тебінігдей үлкен еріндеріме ие бола алмай қалдым. Ол, жылаған жас баланың ерніндей боп, кемсендеп кетті.

Майра жүгіріп кеп мені қолтығымнан көтерді.

— Иә, не боп кетті өзі. Жұрт қуанады екен десе, — деп ол өз-өзінен күбірлеп жүр.

— Қуаныш деген осы ғой, күнім, — деді ана енді қамзолының қалтасынан орамалын алып, көзін сүртіп жатып. — Қуаныш тек күлкімен ғана келмейді. Ол — тек бала басынан кешіретін тәтті қуаныш қана. Азаппен келетін аңсы қуаныш та болады. Нағыз қуаныш бәмәнда жанды қинап, жүректі сыздатып, жылата келеді ғой, қарағым. Ең қайырлы қуаныш та сол болады.

Иә, апам бүтін философ болып кетті, деп Майра біздің орнымызға жайғастыра бастады. Отырыңызшы, Ерке. Отырсаңызшы, Меңтай.

— «Былайсоп-мылайсобыңның» не екенін білмеймін, қалқам, — деді ана, қызы орнына отырған соң. — Соғыс кезінде соқаға жеккен сиырды «соп!» дейтінбіз. Менің білетінім осы ғана. Ендігі білетінім — ертең ел-жұртты жинап, той жаса, балам.

— Иә, жасаймыз, — деп Майра күлімдеп кетті.
— Ертең ана ақ бұзауына айырбастап қолхоздан бір семіз қой ал. Жиырма жылдан бері осы қолхоздың ыстығына күйіп, суығына тоңып келеміз ғой. Соғысқа кеткенше екен де табан аудармай жұмыс істеген. Берер бір малың.
— Береді, апа, береді, — деді Майра алақанын шалалақтап.
— Берсе, солай ет, боғам, — деп ана орнынан көтерілді. Ол тегенені, Майра мен Меңтай ыдыс-аяқты жинап алып, ауыз үйге әкетті.

Төрт бөлмеде оңаша қалған мен өз-өзімнен отырып тағы да тебірендім. Ері соғыста өлген, жалғыз қызын медеу етіп, күнделікті еңбегімен күн көріп отырған жесір әйелдің мынадай мырзалығына және таңғалдым. Алты аласы, бес бересі жоқ біреуге той жасап, жалғыз бұзауын сойып бермек. Неген дарқандық десеңші бұл! Бүгін біреуге той жасап, ертең өздері аш отыруға бейіл ғой бұл ел. Жоқ, Меңтай екеуміз бұзауды сойдыртпаспыз. Ал алда-жалда айтқанымызға көнбесе, екі есе ғып өтерміз бұл жақсылықты. Жалғыз Майраның ғана емес, үшеуміздің бірдей ортақ анамыз етіп алармыз бұл кісіні!

Мен осыны ойлап отырғанда төрті үйге Майра кірді.

— Біз, Меңтай екеуміз де күнде беседкаға жатушы едік, — деді ол орындықтағы шамды алып, биік үстелдің үстіне апарып жатып. — Үй ыстық. Сізге төсекті қайда салайық?

— Үйдің төбесіне жатуға бола ма? — дедім мен. Менің бүгінгі көңіл күйім не үйдің төбесіне, не таудың төбесіне жатуды керек қылғандай еді.

— Болады. Онда мен сізге төбеге салайын, — деп Майра тер жақта жинаулы тұрған жүкті бұза бастады.

Орнымнан ұшып тұрып, мен де оған көмектесуге кірістім. Мен текеметті, Майра көрпе-жастықты көтеріп, екеуміз

сыртқа қарай беттедік. Меңтай ауыз бөлмедегі биік ағаш төсектің жинауын бұзып жатыр екен.

— Меңтай, — деді Майра шығып бара жатып, — сен андағы апамның төсегін салып болғаннан кейін өзіміздің төсек орынды беседкаға апара бер.

— Жарайды, Майра.

Бұл екі сөз маған ғажап музыка, асқак әндей боп білінді. Сол ән мен музыка жаныма қанат бітіріп, жайраңдап далаға шықсам, Ай сүттей жарық, ауа қымыздай тәтті екен. Кеудемді кере дем алып, қабырғаға сүйеулі тұрған саты ағаштың орта беліне дейін көтерілдім де, текеметті жоғары шығардым. Одан соң жерде тұрған Майраның қолындағы көрпе-жастықты алып, төсекті өзім салып аламын деп, оны қоя бердім. Маған аландамай, олардың тезірек беседкаға жайғасуын тіледім.

XX

Майра маған бір көрпе мен бір жастық және ұзыншақ келген құрақ көрпеше беріпті. Соғыстан соңғы дүниеге тапшы кез еді ғой ол. Құрақ көрпешені текемет үстінен төсеуге әрі ақжайма орнына бергенге ұқсайды. Төсекті тез салуын салып алғаныммен, тыншығып жата алмадым. Текеметке киімшең құлаған бойыммен, өлі тигендей дөңбекшіп, біресе оң жамбасыма, біресе сол жамбасыма аударыла беремін. Көйде төмен домалап, үй үстіне қаулап өскен алабота, көк құрайды сытырлаға сындырып, аунай кеп жөнелемін. Төбедегі шөпті ағ ауағандай етіп жапырамын да, одан соң қайтадан орныма ораламын. Біраздан кейін киімімді шешіндім де, тек трусишен ғана күйде қалдым. Содан соң, аюмен алысқандай боп, екі иығымнан демалып, екі танауым делденделен, біраз шалқамнан жаттым.

Сойтп, жұрт аяғы басылып, ел үйіңге кеткенше өз-өзімнен аласұрумен болдым. Әлден уақытта жолбарыстай ыртты орнымнан тұрдым да, біреу көріп қоятындай еткендеп, бір осымып, екі басып, сатының қасына келдім. Беседка жаққа

көз салып едім, қыздардың жайбаракат ұйықтап жатқандары аңғарылды. Сатыдан түсе салып, жүгіріп қастарына барсам, Майра басын бүркеп алған екен. Қою қара шашы ақ жастыққа шашылып, шалқасынан жатқан Меңтайды көргенде үстіне құлап түсе жаздалым. Буын-буыным қалтырап, тынысым тарыла түсіп, Меңтайды еңкейіп ернінен сүйдім. Ол тез көзін ашып алды да, мені қос қолымен бетімнен сипап, мойнымнан құшақтады.

Мен дегбірім кетіп, оны тез орнынан тұрғызбақ болып, екі қолынан тарттым. Меңтай кеудесін көтеріп отырды да, Майра жаққа қарап, маған екі саусағын көрсетіп, ерніне басты. Онысы: «Ақырын, Майра оянып кетеді» дегені деп ұқтым. Мен оған саусағыммен беседканы нұсқап, одан соң үйдің үстін көрсеттім. Оным: «жүр, үйдің төбесіне барып жатайық» дегенім еді. Ол орнынан тұрып, үндеместен соңыма ілесті. Беседкадан шыққаннан кейін екеуміз қол ұстасып, сатыға қарай жөнелдік. Жұқа, шолақ ішкөйлегінен екі тізесі жарқ-жарқ көрініп, ақ мәрмәрдай мойын, кеудесі Айға шағылысып, қалың, қою, ұзын қара шашы ту сыртын қара мақпалдай қымтаған Меңтайдың сахнаға шыққан бишідей аяғының ұшынан лыпып басып қасымда келе жатқанын көргенде, менің жүрегім жарылардай боп дүрс-дүрс соқты.

Үйдің үстіне шыққаннан кейін Меңтай төсек үстіне келіп, демін ішіне тартып, дымы құрығандай боп шоқиып отыра кетті. Сол тұста көкте қайырған қыранның тегеурінінен тай-салақтап, діріл қағып, жан ұшырып тегіс жерде шалқасынан құлаған қызыл түлкінің үстіне жарқ етіп, нажағай соққандай болды. Ерінді ерін тауып, бір-бірінен шырын сорып, бал жұттысқан тойымсыз, тынымсыз толассыз бір сәт туды.

Меңтай екеуміз құшақтасып, жалаңаш денеміз сүйіскен екі еріндей жабысып, көрпе астында үн-түнсіз ұзақ жаттық. Бұл күн ыстықта ұзақ жол жүріп, қаны кеуіп шаршап, қаталап келіп, алынан кездескен мөлдір бұлаққа бас қойған адамның алғашқы алған рақатынан кейінгі тапқан тынысы тәрізді шак еді. Қатты шөлдетен адамның сусыны қанушы ма еді? Менің тағы да шөл қандыру әрекетіне кіріскім келді.

Осы кезде Меңтай мені сәл бөгел, бір нәрсе сұрағысы келгендей ыңғай білдірді.

– Сіз... сен менен жиіркенген жоқсың ба? – деді ол.

– Жоқ.

– Жиіркенбейсің бе?

– Жоқ.

– Өмір бойы ма?

– Иә...

Осы кезде менің денемнің Меңтай жақ жартысы дір ете қалғандай болды. Діріл тез қайталап, бірден жиілей түсті. Сөйтсем, Меңтай өксіп жылап жатыр екен. Оны неден ренжітіп алдым деп мен, жаным шыға бәйек болып, асты-үстіне түстім.

– Не болды, жаным?

– Жай, әшейін.

– Әшейін емес қой, айтшы, қуағым, – дедім мен жалынып.

– Әшейін, – деді Меңтай үстіміздегі көрпенің шетіне көзін сүртіп.

– Айтшы, сәулем, – дедім оның ащы жас шыққан екі көзінен, аузынан тынбастан сүйіп. – Айтшы, қуағым.

– Жай, әшейін дедім ғой... Сен болмасаң, мені кім бағалар еді? Өзегіне құрт түскен алмаға кім қолын созар еді... деп... Әшейін соған...

Меңтайдың неге жылағанын енді білдім. Тезірек оны жұбатпағам асықтым.

– Қойшы, қалқам, оны ойламашы, – дедім тағы да толассыз сүйіп жатып. – Ол бір сәт түнде көрген жаман түс сияқты болып, өтті де кетті емес пе. Ойламашы соны. Сен бітсу тұрған, бұзылмаған ең тәтті алмасың, жаным.

– Мен сіздей... сендей кісіге лайық емеспін-ау, тек емеспін-ау деп ойлаймын.

– Жоқ, лайықсың! Сен менен артықсың, сәулем!

Меңтай біраз үнсіз жатты.

– Жарайды, сенің көңіліңе келмесе болды маған, деп ол мені ыстық ернімен аймалап, жұмсақ алақашыммен жанымды сүйсіндіре жауырынымды сипалды.

– Келмейді, келмейді, қуатым! Сенші маған. Келмейді ешқашанда! Ешқашанда! Мен сені осылай құшып жатқаныма бақыттымын, қуатым, қызығым, өмірім, өзегім!..

– Айналайын, көкстайым! – деді Меңтай «айналайын» деген сөзді жанды еріте созып айтып.

Айлы түнде айдай жарымның ашық жағқан апақ кеудесіне тағы да құмарта көз тіктім. Ұлы даналар жасаған жан ләззаты – жалаңаш әйел бейнелері көз алдыма елестеді сол сәт. Гойяның биік төсекте шалқалай сұлап, топ-томпақ қос анары қызықтыра көз тартып, өзіне маужырай қараған бұраң бел жалаңаш Махасын көргендей тамсандым. Енді бір сәт Тицианның қою қолаң шашын уыздай денесіне шәлі етіп жамылып, жұмыр білегі, қос анары, үлбіреген ақ тамағы ғана ашық қалған жанды еріткен жас сұлу Мария Магдалинасы мен ақ санын айқара ашып тастап, сабыры сарқылтып жатқан Данаасының; бір сәт Рубенстің оң иығына жалт бұрылып, әлденеге құмарта қарап қалған сымбатты Вирсавиясының қасында тұрғандай сұқтандым.

– Айналайын, – деді осы кезде Меңтай даусын соза сөйлеп, жалынғандай болып, – қарамашы тесіліп, қойшы, көктем. Ұяламын. Біреу көріп қояды.

– Кім көреді? Ешкім де көрмейді, – деймін мен оны кеудесіндегі тырсиған ақ алмасынан аймалап.

– Әне, ай көріп тұр, – деді Меңтай күліп, қытығы келіп.

– Ай көрсе, көре берсін.

– Ол айналасына айтады.

– Айтса, айта берсін,

– Жұлдыздар көріп қойды. Олар жер жүзіне жаяды.

– Жайса, жая берсін.

Дүниеде әйелдің тәнінен тәтті, оның тұлғасынан сұлу ештеңе жоқ шығар, – деп ойладым мен Меңтайдың ақ денесін көрпемен қайтадан қымтап жағып. – Әйелдің асыл тәніне тәтті болу – еркектік тіршіліктің түйіні шығар деп түйдім мен онда. Бірақ ешбір картина менің Меңтайымның сымбатын бере алмайды. Барлық Венералар да, Данаалар да, Мариялар да, Вирсавиялар да Меңтайдың шеңіне келмейді.

Өйткені бұл ешкім көрмейтін менің өз картинама, өз дүнием, өз байлығым, өз бақытым! Міне, мен Меңтайды бауырыма басып, ішімнен осылай деп жаттым. «Меңтай – менің өз картинама, өз дүнием, өз байлығым, өз бақытым!» – деп мың мәртебе қайталадым.

Әйел мүсінінің сұлулығын қылқаламмен жырлап өткен ұлы даналар қалдырған Эрмитаж қабырғаларындағы бір көрген адамның ешқашан есінен кетпес мәңгілік ғажап картиналардай болып, сол бір түн, жарық Ай, жалаңаш Меңтай менің көз алдыма мәңгі қалды. Сол жолы мен сұлулықтың шын сырын ұқтым. Әйел сымбаты, әсіресе оның жалаңаш мүсіні дүниедегі ең қуатты күш екенін түсіндім. Әйел тәні еркектер үшін магнитпен паралар екенін білдім. Жалаңаш әйелді жау да жеңе алмас-ау деп ойладым. Бұл сабақты маған сол түн, сол сәт берді. Ол түн маған дүниеде ең бір ұлы сабақтың алғашқы әліппесі болды.

Мен шалқамнан жатырмын. Меңтай бір қырындап, мені құшақтап алған. Мен оны мойнынан қысып, екінші қолыммен қолын сипап жатырмын. Аспанда асыға Ай дөңгелеп барады. Одан әріректе, менің Меңтайымның жүзін көруге ғаласқандай боп жұлдыздар жапырласады. Олар бір-бірімен жарыса жымындасады. Содан соң: «Сен қандай бақыттысың!» – деп маған бас изегендей болады. «Иә, мен бақыттымын!» – деп маған бас изегендей болады. «Иә, мен бақыттысың!» – деп маған бас изегендей болады. «Иә, мен бақыттымын!» – деп маған бас изегендей болады. «Иә, мен бақыттымын!» – деп маған бас изегендей болады.

Өстіп Меңтайды құшақтап, жұлдыздармен сөйлесіп жатып мен соншама бір ғажап, рақат теңізінің түбіне қарай шыны батып бара жатқандай сияқтандым.

Таңертең Меңтай ерте тұрып, мені қайта-қайта сүйді. Соған соң беседкадағы Майранның қасына кетті. Мен жалғыз қалдым. Бұл жолғы жалғыздығымды мен басқаша сезіндім. Үйің үстінде бір өзім оңаша болғаныммен, Меңтай көзге көрінбей қасыма жапқан тәрізденді. Ол да оңаша емес, қасына мені алып жатыр деп ойладым.

Көжикеткен дөңгелеп күн шығып келе жатты. Жалғыз жатып мен күбірлеп Күнмен сөйлестім, сыбырлап желмен сөйлестім. Оларға да өз бақытымды айттым.

Бір кезде үйден шелегін салдыратып, сиыр саууға Майраның анасы шықты. Мен киініп, үй төбесінен түсіп, абзал анаға сәлем бердім.

– Армысыз, анам!

– Бар бол, балам. Ұйқың келмесе, өзенге бар, – деді ол.

– Бүрген, Бүрген, мен бақыттымын, – дедім өзен жағасына келіп айқайлап.

Одан соң аяндап гүлді өзекке түстім.

– Гүлдер, гүлдер! Мені құттықтандар! Мен сендердей гүл құшақтадым, мәңгі құштым! – дедім оларға. Гүлдер қуана құттықтап, бастарын изесті. Содан соң мен Көктөбеге көтерілдім.

– Мен бақыттымын! – дедім төбе басында тұрып дауыстап. Маған алыстағы таулар үн қосты. Олар: «Мен бақыттымын! Мен бақыттымын!» – деп жаңғырыға жауап қатты.

Маған Бүрген өзені – шалқып жатқан дария, Көктөбе асқар тау сияқты боп көрінді. Мен дүниенің төріне шығып, төбесінде тұрғандай сезіндім өзімді.

Иә, сол күні кешке Майра болмастан той жасалды. Ауыл жиналды. Махаббат гимні – «Жар-жар» айтылды, әндер шырқалды. Ауыл адамдары Ментай екеумізге ақ жүректерінен шыққан адал тілектерін айтысты. Шарап жоқ, шағак жоқ, шаршы ғана жиын жасадық өзімізше.

Ертеңінде Ментай, Майра, мен үшсүміз қалаға келдік. Жатақханаға кірсек, маған деген тілдей ашықхаг жағыр. Оқып жіберсем, былай деп жазылыпты:

«Ербол!

Сен бізге аса қажетсің. Тез келіп, маған жолық.

Б. Уазитов».

– Мені редакция іздеп жағыр. Барамыз ба, қыздар? – дедім неге екенін білмесе де, өз-өзімнен қуанып.

– Барайық, – деді олар бірден.

Базардың қасына келіп, трамвайға отырдық. Одан кейін біраз жаяулап редакцияға бардық. Жол бойы мен жақ жаппастан сөйлесумен болдым. Қыздар күлумен болды.

Қыздар тосып сыртта қалды. Мен ішке кірдім.

– Ә, келдің бе, Ербол? – деді жауапты хатшы мені көріп. – Сәлеметсің бе? Хал қалай? Сессияң бітті ме?

– Бітті.

– Оқуыңды қашан тауысасың?

– Енді бір он шақты айдан кейін.

– Бізде бір орын босады. Сені қызметке алсақ деп ойлап едік. Қалай көресің?

– Ақылдасып кеп артынан айтайын. Кімнің орны?

– Шалғынбаевтың орны.

Менің көзім бақырайып кетті.

– Ол қайда? Неғып кетті?

– Басқа жұмысқа ауысты. Газетте істеуге қабілеті жетіңкі ремеді. Оның үстіне мақтаншак, данғой, ішкіш адам болып шықты. Ал өз шешімінді айт, кәне.

«Апырай, Шәкем-ай, – дедім мен ішімнен. – «Ал!» – деп өзіңнен-өзің сиыр қайырғандай болып отырушы едің. «Гір-кемелі» жүз елу грамм түбіңе жеткен екен ғой, тегі».

– Қазір, отбасыммен ақылдасайын, Бәке, – дедім содан соң.

– Отбасылы болып па едің? Құтты болсын! – деді жауапты хатшы. – Отбасылы болсаң осы қызметке кіргенің жөн болар.

Жүгіріп есік алдына шықсам, Ментай мен Майра күтіп тұр екен.

– Иә, неге шақырыпты? – деді Майра.

– Бізге қызметке кел дейді.

– Иә, сіз не дедіңіз?

– Отбасыммен ақылдасайын дедім.

Майра мәз болып күлді.

– Ал, отбасы, айт, – деді Ментайға бұрылып.

– Оқу бар ғой, – деді Ментай.

– Қалған бір курсты жұмыс істеп жүріп-ақ бітірмей-мін бе?

– Ана жақтағы жұмысыңды қайтесің?

– Оны тастаймын. Редакция ол жақтан өзі босатып алады.

Қайдам, өзіңе ауыр болып жүрмесе?

– Жок, түсейін. Менің арманым нағыз журналист болу емес пе? Ол үшін осы газетте жұмыс істеуім керек. Оның үстіне қызмет істесем екеуміздің де жағдайымыз жақсарады.

– Өзің біл. Бірақ маған осыдан артық еш жағдайдың керегі жоқ, Ербол. Мен қандай қиындық болса да шыдаймын ғой.

Сол күні маған Ербол Есенов республикалық газеттің әдеби қызметкері болып тағайындалсын деген бұйрық берілді. Тағдыр менің сүйген қызымды да, сүйікті қызметімді де осылай, бір-ақ күнде қолыма ұстагты.

Сонымен, не керек, нағыз бақытты жан мен болдым. Меңтай екеуміз Мичурин көшесінен оңаша бөлме жалдап алдық. Мен Меңтай дегенде, ол мен дегенде ішкен асымызды жерге қоятын болдық. Біріміз жоқта біріміз бір ұрттам су ішпейтінбіз, тамағымыздан өтпейтін. Мен жұмыстан, ол сабақтан босасақ-ақ болды, екеуміз бір-бірімізге қарай ұмтылатынбыз. Жылдам жетіп, жолығысқанша асығатынбыз.

Біздің кішкентай бөлmemіз бүкіл курс студенттерінің орталығына айналды. Олар әсіресе демалыс күндері біздің үйден шықпайтын. Шай ішетін, шарап тағатын. Өте-өте Жомартбек пен Майра біздің үйге жиі келетін.

– Екеуің қосылсаңшы, – дейтінбіз біз оларға әзілдеп.

– Менің қосылғым-ақ келеді-ау, – дейтін ондайда Жомартбек күліп. – Бірақ мына Майра мен сенен үш жас үлкенмін, апаңмын деп болмайды. – Осылай деп Жомартбек күлісіні тыя қояды да, моп-момақан болып, Меңтай екеумізге кезек қарайды. Содан соң: – Апасын алушы ма еді жұрт? – деп сұрайды.

Бәріміз қыран күлкі боламыз. Майра Жомартбекті төмпештеп, екі құлағынан кезек жұлады.

– Ойбай, апатай, алмаймын, апатай, – деп Жомартбек бақырып, үйді басына көтереді.

Бұған да көзімізден жас аққанша күлісіп, мез боламыз. Кейде Зайкүл келеді. Келеді де, ол біздің ескі-құсқы базарынан сатып алған жаман диванымызға жалп етіп отыра кетеді. Содан соң бір аяқты бір аяқтың үстіне салып, юбканың

етегін кейін серпіп жіберіп, екі санын жарқыраға жалаңаштап тастайды да, сөзге кіріседі.

– Өз курсыңда оқитын қыз бен жігіттің оңаша үйі болып, аяқты көсіліп тастап отыру қандай рақат, – дейді ол мардымсып.

Жомартбек оған дүрсе қоя береді.

– Әй, әй, Зайкүл, – дейді ол қабағын түйіп. – Сен Кербез ағайыңның алдында отырған жоқсың, жап етегінді.

– Өй, осының өзі мәдениетсіз, – дейді Зайкүл міз бақпай, бетін тыжырайтып. – Қызға кісі өстіп дөкір сөйлей ме екен?

Жомартбек қарқылдап күліп жібереді.

– Е, немене, қыз емес дегің келе ме, – дейді Зайкүл басын қақшита ұстап. – Менің мына Меңтай сияқты күйеуім бар ма? Жок. Ендеше не керек саған? Аргта қалғансың. Мен саған жолда жатсаң қарамас едім.

Меңтай тез орнынан тұрып, Зайкүлдің қасына барады.

– Қойшы, Зайкүл, Жомартбектің қалжыңына несіне ашуланасың, – дейді оны құшақтай арқасынан қағып. – Қарның ашты ма? Жұмыртқа қуырып берейін бе?

– Сөйтпші, Меңтай, – дейді Зайкүл Жомартбекпен ұрысып отырғанын бірден ұмытып. – Ішім ұлып барады. Мен қуырған жұмыртқаны сондай жақсы көремін, Меңтай. – Содан соң Меңтайдың құлағына сыбырлайды. – Шарабың бар ма? – Сендік бірдене табылады, – дейді Меңтай тез Зайкүлді тамақтандыру қамына кірісіп.

Біраздан кейін мен Меңтай пісірген жұмыртқаны таба сымен көтеріп, шыжылдатып әкеп үстелдің үстіне қоямын. Меңтай біреулерден қалған шараптың аузын ашады.

– Зайкүл, жалғыз ішесің бе? Жомартбек басын шайқап отыр ғой.

– Жок, мен сенімен қағыстырып ішемін, – дейді Зайкүл шарапты жұтпай жатып, сықылықтай күліп.

– Мен мұны ішпеймін.

– Неге?

– Менің шарабым басқа.

Зайкүл алдындағы стаканды сырғыта салды.

– Ендеше мен де ішпеймін. Сендер тәуір шараптарынды өздерің ішіп, маған біреуден қалған жаманын беріп отырсындар.

Мен күлдім.

– Менің шарабым, шербегім, мінеки, – деп қасымда бейкам отырған Ментайдың бетінен сүйіп кеп алдым.

– Күн сайын ішесің, күнде мас боласың, ә? – деді Жомартбек желпініп.

– Иә.

Зайкүл сықылықтап күліп, стаканға қайтадан қолын созды.

– Олай болса, ішемін.

– Ербол, Зайкүлмен соғысып ішсеңші, – деп Ментай маған да құйды.

– Ендеше маған да тамыз, – деп Жомартбек те стакан тосаты. – Бәрібір Ербол Зайкүл екеуімізге басқа шарап-шербетінен татырмайды.

Зайкүл орта стакан шарапты бір-ақ қағып салды да, күлді кеп.

– О не, Зайкүл? – деді Жомартбек бұрылып.

– Менің шарабым басқа дегенде мұның өзі онаша ішіп жүрген бәламы бар екен десем. Мен бір мықтының үйінен ішкемін ондай бәламы. Бірақ оның сауыпты қыздың беліндей жіп-жіңішке болады екен. – Осы арада Зайкүл көзінің қиығымен Ментайға қарап қойды. – Ал мына Ерболдың бәламының сауығы... – Зайкүл одан сайын сықылықтады. – Аузын кенеппен тығындап қоятын қойшылардың қарелин сауығына ұқсай ма, қалай, Жомартбек?

Ментай қызарып кетті, бірақ үндемеді. Іші білініп, жүріс-тұрысы ауырлап қалған жарымды сөккені маған да ұнамады. Жомартбек те теріс айналып кетті.

– Әй, әй, өкпелеп қалдыңдар ма? – деді Зайкүл бірден күлкісін тыйып. – Мен қалжындап айтамын.

– Мен қалжыңды білмейді дейсің бе, Зайкүл, – деді Ментай. – Аландамай тамағыңды ішіп ал.

– Сенің осы ешкімге ренжімейтін мінезің үшін жақсы көремін, Ментай, – деді Зайкүл шанышқыны қайтадан қолына алып. – Менің бір ауыз қалжынымды көтере алмай мына екеуі ториды да қалды. Ойпырай, биыл госэкзамен келе жатыр ғой. – Зайкүл қолына алған шанышқысын қайтадан тастай салды. – Анау кітапты көріп, ойыма түсіп кетті.

– Бір тілде бірыңғай таза сөйлеуге болмай ма осы? – деп Жомартбек Зайкүлге тағы тиісті.

– Өзім орысша араластыра сөйлегенді сүйемін.

– Өйткені сен Чеховтың «қарындасыың» ғой...

– Онда жұмысың болмасын. Араластырып сөйлесең, ең жоқ дегенде екі тілді білетінің білінеді. Маған жұрт Сағынова орысшаға да, қазақшаға да судай екен деп түсінсе болды, басқаның керегі жоқ.

– Оның атын көзбою дейді.

– Әй, болса бола берсін! Ментай басын шайқады.

– Ол жөн емес қой, Зайкүл.

– Өзіңе не ұнаса – сол жөн, басқанікі не керек, – деп Зайкүл шанышқыға қайтадан қол созды.

– «Аласқанның алды жөн, арты соқпақ», – деп Жомартбек ақырын әңдетіп қойды.

– Осы кітапты көрсем бар ғой, – деді Зайкүл жұмыртқадан тағы бір асап жатып, этажеркадағы кітаптарға көзі түсіп кетіп, – аза бойым қаза болады. Кітапты жек көретіндігімнен бе, қайдан білейін. Әнеугүні түсімде бар ғой, Ментай, бар кітап жиылып мені сабап жүр. Мынау Жомартбектей ішпеген жұл-жұқа «Логиканың» өзі жұдырығын түйіп енгелеп келе жатыр. Түсте кітаппен төбелескен не болады екен осы? Білесің бе, Ментай? – Ментай басын шайқады. – Ендеше мен емтиханда құлап қалатын шығармын деп жорыдым.

– Сен құласаң, мен мұрнымды кесіп берейін, – дейді Жомартбек қулаңып.

Керегі жоқ мұрнынның. Бірақ қалай құламаймын – төрт жыл оқығаннан түйірдей ештеңе жоқ басымда. Сенесіңдер ме осыған?

Біз үшін жауапты Жомартбек берді.

– Сенеміз. Бірақ сендей сұлу қызға Жасаған жар болады, Зайкүл.

Зайкүл мақтанып, қуанып қалды.

– Табиғат әділ ғой, шіркін, – деді ол. – Ой бермей, маған өң бергенін айтсаңшы! – Үстел шетіндегі айнаны алып, басын қисандатып бетіне тосты. – Мынандай өңі бар кісіге ойдың керегі не? Әһ?

– «Айнаның қарсы алдына маймыл барып», – дейді тағы да Жомартбек әндегіп, бірақ «маймыл» деген сөзді Зайкүлге естіртпей міңгірлей айтып. – Жаман болсаң да, жас болғанға не жетсін, Зайкүл.

Біз бәріміз ду күлеміз. Сөйтіп, Зайкүл кетеді. Одан соң өзгелер келеді. Күлкі күлкіге жалғасады.

Осылай, базар болып тұрған алтын отауымыздың шаңырағы бір-ақ күнде, ойламаған жерде, салдыр-күлдір етіп ортасына түсті... Ғалу егіндер, мен бұл әңгімені әлі күнге дейін тебіренбей, көзіме жас алмай айта алмаймын... Ол күндерде еңіргенде етегім толатын еді... Одан бері жиырма жылдай уақыт өтті. Бірақ бәрі-бәрі әлі күнге дейін көз алдымда сайрап тұр... Иә, қай жерге келіп едім? Қазір... Бір күні түнде Меңтай ішім ауырды деді. Ол былай болды.

Мен ол күні күндіз редакцияның тығыз талсырмасымен бір зауытқа барып келіп, кешке мақала жазып отырдым. Үстелдің екінші басында Меңтай болашақ бөлемізге деп көйлек пішіп, әбігерленіп жағты.

– Ербол деймін, – деді бір кезде Меңтай.

– Ау, – дедім мен тез қағаздан басымды көтеріп.

– Өстіп, тігісін сыртына қаратып тепши берсем, бола ма?

– Болады, болады, Меңтай.

Осыдан кейін екеуміз де өз шаруамызды істеп отыра бердік.

– Ербол деймін, – деді бір кезде тағы да Меңтай.

– Ау, Меңтай.

– Сенің иткөйлегің болды ма?

– Болған шығар.

– Менікі де болған шығар, – деді Меңтай басын изеп. – Бірақ біз ғой шешеміздің оны қалай тіккенін білмейміз.

– Әрине, білмейміз.

– Иткөйлегің екеуміздің осылай ақылдасып отырып тіккенімізді біздің бөлеміз де білмейтін болады ғой әлі, иә, Ербол?

– Қайдан білсін ол тентек...

– Ой, ішім, – деп Меңтай ішін баса қалды осы кезде. Мен орнымнан ұшып тұрып, оны арқасынан құшақтадым.

– Ербол-ай, бүріп әкетіп барады, енді қайтпым? – деді ол маңдайынан тер бұрқ ете түсіп.

Менің де жаным шығып кете жаздады.

– Қазір, қазір, жедел жәрдем шақырайын, – дедім сасқанақтап.

Меңтай басын изеді. Мен жан ұшырып көшеге шығып, автоматтан жедел жәрдемге телефон соқтым. Көп кешікпей жедел жәрдем машинасы келіп, мен Меңтайды перзентханаға алып бардым. Мен қиналмасын деп перзентханаға кешке ол тістепіп дыбыс шығармауға тырысты. Барысымен сестралар «ай-түйге» қаратпастан, ішке қарай ала жөнелді. «Кетпеніз», – деп біреуі маған ескертіп те кетті. Осы қазір кешіңшегімізді босандырып, баламды әкеп қолыма құшақтағанды екен деп, оған едәуір дәмеленіп қалдым.

Бір кезде қолына түйіншек ұстап, жаңағы сестралардың өңі шықты.

Алыңыз, – деп ол түйіншекті маған ұсынды.

Мұныңыз не? – дедім мен шошып кетіп, шегіншекті кешің сырғып.

Әйеліңіздің киімі.

Әйелім қайда?

Сестра күлді.

Қорықпаңыз, жігітім, әйеліңіз осында қалады. Киімін үше алып қайтасыз. Босанғаннан кейін бір аптадан соң киімдерін қайта алып келіп, әйеліңізді де, балаңызды да үйіңізге алып кетесіз, – деп тыныштандырды ол.

«Аузыңызга май!» – дедім мен ішімнен. Содан соң Меңтайдың киімін құшақтап үйге қайттым. Үйге жеткенше дегеннің дірілі басылмады. «Апырай, мына киімін қайтарып беретіндері жаман ырым екен!» – дей бердім ішімнен. Сонда неге жаманға жорылым екен деген ой маған күні бүгінге дейін келеді. Әрине, ол ойлағандықтан да емес қой. Әшейін құр далбаса ғой менікі. Соныммен, не керек, мен сондағы Меңтайдың киімін құшақтаған бойда қалдым ғой ақыры...

Меңтай перзентханада төрт күн болды. Үш күн бойы күніне үш рет барып, терезеден көріп кетіп жүрдім. Ол екінші қабагтағы палатада болатын. Мен «Меңтай!» – деп дауыстаймын келе сала асығып. Ол менің үнімді ести сала төсегінен түсіп, терезенің алдына келеді. Сөзіміз бір-бірімізге жөнді естілмейді. Содан кейін екеуміз сақау кісідей ымдаса бастаймыз.

Мен төменде тұрып оған, суға батып бара жатқан кісіге ұқсап, қайта-қайта иек қағамын. Оным – «Жайың қалай?» дегенім. Меңтай балаша жымиып, басын изейді. Ол – «Түсіндім» дегені. Содан соң аурухананың олпы-солпы ақ көйлегінің сыртынан кеудесін басады да, алақанын шайқайды. Онысы – «Қорықпа, мен үшін алаң болма» дегені. Сөйтеді де, екі көзін ботаның көзіндей мөлдіреге кең ашып, маған қарайды. Сұқ саусағымен қайта-қайта мені нұсқайды. Онысы – «Өзің қалайсың?» дегені. Мен бас изеймін де, екі қолымның басын төмен салбыратып жіберіп, кезек көтеріп, саусақтарымызды жыбырлатамын. Оным – «Кешегі мақаламды машинаға бастырдым» дегенім. Меңтай түсініп, қайта-қайта басын изейді. Сонсоң мен сұқ саусағымды шошайтып, аспанды нұсқаймын да, бас бармағымды көрсетемін. Мұным – «Мақаламды редактор оқып, «жақсы» деп айтты» дегенім. Солай түсініп, Меңтай да қайта-қайта бас изейді. Мен тағы да ишара жасап, қолымды сілтеп, көше жақты нұсқаймын. Оным – «Мақала баспаханаға терілуге кетті» деген сөзім. Меңтай алақанын шалапалақтайды.

Тағы бір барғанымда Меңтай «Маған тамақ әкелме, өзін іш» деп ымдады. Бір күні кешке екі қолын жастық етіп, соған

қисайтып басын қойды. Онысы – «Маған алаңдамай, жақсылап ұйықта» дегені еді. Бірде қолын төбесінен аса созып, өзі жоғары қарады. Онысы «Ұзынбала» – Жомартбек келіп кетті дегені деп ұқтым. Өйткені Жомартбек: «Енді жеңгем болдың, маған ат қой», – деп болмағаннан кейін Меңтай саған қойған атым деп оны Ұзынбала деп атайтын. Бір жолы ол бас бармағы мен сұқ саусағын дөңгелетіп көзіне апарды да, екі саусағын көрсетті. Онысы – «Тостаған көз Майра бүгін екі рет келіп кетті» дегені болатын.

Төртінші күні түсте (таңертең де келіп, Меңтайды көріп кеткен болағыммен) жүгіріп келіп, таныс терезенің түбінен «Меңтай!» – деп дауыстадым. Терезе алдына ешкім келмеді. Тағы да «Меңтай!» – деп айқайлады. Бұл жолы өз даусымнан өзім шошып кеттім. Даусым палатаға да үрейлі естілді-ау деймін, терезе алдына орта жастағы қазақ әйелі жетіп келді. Келді де, мені көре салып кейін қашты. Тұла бойым шіміркеніп, не болғанымызды білмей кеттім. Тағы да «Меңтай-а-ай!» – деп айқайлап жібердім. Бұл жолғы үнім перзентхана маңына ғана емес, бүкіл Алматыны, барша Алатау аясын басыма көтере шыққан жан даусымдай еді. Іштен ақ халағ киген қартаң сестра жүгіріп шығып, тез-тез бірдене деп, мені қолтықтап ішке қарай алып кетті.

Мен сіздерге бұдан кейінгісін айтпай-ақ қояйын. Оны тар есікті, мұз еденді мәйтхананың тас төсегінен қалай көргенімді, асыл жарды өлі туған перзентімен бірге қалай кынып, қара жердің құшағына бергенімізді айтуға дәтім шыдамайды.

Меңтайды қойғаннан кейін үшінші күні үйге жас орыс әйелі бас сұқты. – Сіз Есенов боласыз ба? – деп сұрады менен.

Иә, Есеновпін.

Алдымен әйел сіздің қайғыңызға ортақпын деп маған көңіл айтты. Содан соң өзінің перзентхана сестраларының өңірі екенін білдіріп, қалтасынан қол басындай дәптер шығарды. Тани кеттім. Бұл менің Меңтай перзентханаға түскен күннің ертеңінде апарып берген дәптерім болатын.

— Осы дәптерді зайыбыңыз сіздің өз қолыңызға тапсырыңыз деп аманат етіп еді маған.

Әйелдің қолынан дәптерді алып, денем дірілдеп, бірінші бетін аштым. Меңғайдың маржандай жазуы көзіме оттай басылды. Бірінші бетке ол былай орысша жазыпты: «Улица Мичурина, 65, Есенову Ерболу, лично».

Ағыл-тегіл тағы жыладым. Көлденен жұртқа жақсы көрген жарынан айырылған еркектің еңірегенін естуден ауыр жай жоқ екенін сонда білдім. Жан жарынан айырылған еркектің сәбидей қорғаныс, сақау, саңыраудай бейшара боп қалатынын сонда ұқтым. Содан кейін ол дәптер менің бойтұмарым болды. Оның беттеріндегі жазулар, тыныс белгілері, үтір-нүктесіне дейін тасқа қашалған Орхон-Енисей жазуындай болып, менің жүрегімде мәңгі сақталып қалды. Мен сіздерге соны оқып берейін де, әңгілемді аяқтайын енді.

Ал тынданыңдар. Азғантай ғана өзі де.

«Ербол, жаным Ербол!»

Өткен түнде, сен мені перзентханаға әкеп салып қайтып кеткеннен кейін маған осында өліп қалатын шығармын деген ой келді. Мен өлсем де, бала өлмесе екен деп тіледім. Атын өзің қой. Сен не деп қойсаң, мен соған ризамын, менімен келістім деп есепте. Бұл — менің болашаққа жолаған сәлем хатым болады ғой сонда, иә. «Мамаң аты кім?», — десе, «Меңтай», — дейді ғой ол тілі шыққан соң. Ол мені айтқаны ғой. Сонда сен күлесің де, күрсініп мені еске аласың ғой.

Жо-жоқ, бұл жай ой ғой, Ербол. Мүмкін, мен өлмейтін шығармын. Бірақ «Өлетін адам ажалын сезінетін сияқты», — деп сен өзің айтушы едің ғой. Мен де бірдеңені сеземін бе, қайдан білейін. Сөзбегенім жақсы болар еді. Балкім, бұл сені шексіз сүйетіндігімнен шығар. Сенен ажырамасам екен деген тілегім өзінен-өзі үрейге ұласатын болар. Сүйген жүрек — дірілшіл, күлген көңіл — ырымшыл келетін шығар тегі.

Ерболым менің!

Мен тағы да қорқынышты ойлар ойладым. Адамдар бірін-бірі сүйеді. Содан соң біреуі өліп, саудыраған сүйек болып, жер астында қалады. Ол ештеңені де білмейді, сезбейді. Ештеңеге қиналмайды, ойламайды. Бірақ бар салмақ, бар ауыртпалық тірі қалғанға түседі ғой. Жаман. арсыз жар есепті тірілігін жасай жатар. Адал жарға ауыр тиіледі-ау жалғыздық. Шіркін, шын сүйіспеншілікпен қосылған жандар өлмейтін болсашы! Жоқ, мұным табиғат заңына қайшы болар. Онда, ондай адамдар ұзақ жасайтын болсашы ең болмаса!

Бірақ мен өлсем де өлмейтін шығармын деп ойлаймын тағы да. Өйткені мен ішімнен шығатын балада және сенің жүрегіңде өмір сүремін ғой. Сонда ол менің өлмегенім емес пе? Солай емес пе, Ербол? Солай деуші, жаным, көкөтайым!..

Мен саған бұл жолдарды тек ішім ауырмасын деп қана жазып отырмын, Ербол. Сені ойлап, сен туралы жаза баспасам-ақ, ішімнің ауырғаны қоя қояды. Тегі іштегі теңтек әкесін сыйлайтын болуы керек. Көрдің бе, міне, әкенің беделі қандай болатынын!

Айналайын көкөтайым!

Сен менің осы сөздерімді жақсы көресің ғой. Сен естісің деп мен мұнда осы екі сөзді әлденеше рет айттым. Істің бе?

Ойырай, ішім әкеліп барады... Уһ, бұрап-бұрап әрең басылды-ау, әйтеуір. Дәрігерлер мерзімінен бұрын келген толғақ дейді. Ол неге мерзімінен бұрын келеді екен?..

Не айтатын деп едім саған? Иә, жаңа есіме түсті. Ұн-жырағанды түсірмей, уақытында шашыңды алдырып, әрқашан да умажалмаған таза киім киініп жүр. Қуатым. Жұрт сенің ішіңе үңілмейді, сыртыңа қарайды. Жаның жа-

дау, жағаң жамау болса, соған сүйсінетіндер де шығады. Ешкімге таба болмай, тік жүр, жаным, жарай ма? Арақ іште, керегі жоқ. Өзің де құмар емессің ғой. Өзіміз ішпей үлгі көрсетсек, кейін балаларымыз да ішпес еді деп ойлаймын, ішпесе деп тілеймін! Менің еркіме салса – бүкіл болашақ ұрпақ атымен арақ ішпесе екен деймін. Капитализмнің қалдығы дегеннің ең зұлымы – осы арақ. Біздің қоғамымыздың ішкі жауы да осы. Ендеше арақты құрту керек, өмірден аластау керек оны! Арақ бар жерде, меніңше, ешбір мораль заңы, ол қандай асыл сөздерден тізіліп, алтын әріппен жазылса да, жүзеге аспайды, Ербол. Дүниеде су, сүт, шай, қымыз, лимонадқа жететін не бар, шіркін! Адамды желіктірмейтін момын сұйық осылардың өзі жақсы.

«Момын сұйық» дегенім кісі сияқты боп кетті, иә, Ербол. Бұл – бейнелеп сөйлеуді сенен үйренгенім болу керек.

Сен менен не үйрендің? Ештеңе үйренген жоқ шығарсың деп ойлаймын. Ал мен сенен көп нәрсе үйрендім ғой, күнім. Кісіні алаламауды, адамды арына қарап құрметтеуді, өз ойыңды күмілжімей ашық айтуды, қайырымдылықты, басқаларға болысқыштықты, біреудің ішіндегі жан ауруын білдірмей біліп ала қоюды – осының бәрін сенен үйрендім, Ербол. Нағыз өмірдің өзін сен үйреттің маған! Сенің – менің мәңгілік ұстазым!

* * *

Біздің палатада бір әртістің әйелі жатыр. Сен білесің, Ербол, ол әртісті, «Отеллода» Яго боп ойнайды. Әйелі алтыншы балаға босаныпты. Босанғанына бір айдан асса да, тапжылмастан осында жатқан көрінеді.

– Анай, мұнда неге жатырсыз үйге қайтпай? – деп сұрадым кеше одан.

– Ой, шырағым-ай, тамағы жақсы, тыныш жерде жата беру керек ғой, – деді ол. – Осында оңалып алған жақсы. Бұлар бір апта өткен соң-ақ шығарамыз деп қодыраңдай береді. Ал әдісін тапсаң – шығара алмайды. Алғашында

«тымау тиді, басым ауырады» дедім. Соңғы бес күн бойына «температурамен» жатырмын.

– Ыстығыңыз жоғары ма? – дептін одан аңқау басым. Әйел күлді.

– Әңгіме сол ыстығымның жоқтығында ғой, – деді ол. – Ыстығымды өлшеуге термометр бергенде сестраның көзін ала беріп, жіңішке жағын одеялға ысыт-ысыт жіберемін. Кейде – 37, кейде – 38 боп шыға келеді. Олар сенеді. Кейін сен де сөйт.

Мен жағамды ұстадым.

– Анай, алдағаныңыз дұрыс емес қой, – деп басымды шайқадым.

Жо-жоқ. Мен ешқашан да өйте алмаймын, Ербол. Перзентханаға келгені тұтқыңа түскендеймін мен. Осында өзіңсіз өткен үш күн (бүгін үшінші күн) үш жылдай боп көрінді маған. Мен босанғаннан кейін бір күн де қалмаймын мұнда. Мені босана салысымен дәрігерден сұрап алып кет, Ербол. Жарай ма, жаным, жарай ма?

* * *

Жұрт күйеулеріне еркелетіп ат қойып жатады ғой осы: Құрманғалиды – Құрманш, Уатайды – Уаш деп. Мен сені әлі бір рет еркелетіп атамаппын ғой жаным. Бүгіннен бастап Ертай деп еркелетейінші сені. Ертайым менің!

Сенің халық қамын, мемлекет мүддесін ойлайтын үлкен журналист болғаныңды көрсем деп арман етуші едім іштей. Бағана өзің әкеп берген газетте басылған «Жұмысшы мүддесі» деген мақалаңды оқып, төбем көкке жеткендей бол қалды бүгін. Редакторың мақтаса, мақтанандай екен! Бірақ сен оған мақтананып кетпе, күнім. (Мақтанбаптыңның білем ғой, әшейін айтамын, оған өкпелеп қалма. Жарай ма?)

Айтпақшы, бүгін мамырдың 5-і екен ғой. Сен әкеп берген газеттен көріп есіме түсті. Сені баспасөз күнімен құттықтаймын. Жеңіс күнімен құттықтаймын. Жалғыз мен

ғана емес, «Папама менен де сәлем айт!» – деп бүйірімді тепкілеп жатыр мына тентегің. Оның да сәлемін қабыл ал!

Айтпақшы, Ертай, сен барып деканатқа айт – мені перзентханада жатыр деп мемлекеттік емтиханға кіргізбей қойып жүрмесін. Менің «Әдебиеттегі еңбекші әйелдер бейнесі» деген тақырыпқа жазған диплом жұмысымның да да-иын екенін айт. Өзің білесің, осыған дейін бір күн сабақтан қалған жоқпын ғой мен. Мемлекеттік емтихан тапсыруға қалайда күйім келеді. Қалайда менің биыл құрбыларым-мен бірге диплом алуым керек. Мектепке жолдама алып, класқа кіріп, «Сәлеметтісіңдер, балалар. Мен сендердің мұғалімімін» деп жас ұландардың алдында жымыя күліп тұрсам, арманым болмас еді, дүние-ай!..

Ойпырау, мынау Сәлемхат тағы да тынышсыздана бастады ғой... Мен осыны Сәлемхат, Сәлемхат дей беремін. Түбінде Сәлемхат атанып кетіп жүрмесін осы тентегіміз. Мен бұл тентегіңді қандай болса екен деп ойлайтынымды білесің бе сен? Ұл болса саған, қыз болса да ақылы, адамгершілігі сендей болса екен. Ал саған тағы да Сәлемхаттан сәлем, насасы.

* * *

Адал дос адамға медеу де, демеу де, мақтаныш та, мереке де ғой, шіркін! Біздің Майра сондай ғой. Жаны қалмай жүр байғұстың біз үшін. Бағана келін: «Баланы уайым-дама, босанған соң апама бақтырамыз. Апам өзіме әкеп беріңдер деп айтты», – деп кетті. Апамды әуре қылмасты. Солардың сырттай жасап жатқан қамқорлығына жаным ериді. Оның артынан өзінің «кешкі көлеңке» – Жомартбек келді. (Сен екеуің біріңді-бірің жеңе алмай-ақ келесіңдер қажасып. Сен оны кешкі көлеңке деп атасаң, ол сені өзіміңнің түскі көлеңке деп шыға келеді. Әйтеуір қиындырып, бір нәрсені таба қояды.) Бір газетті бала етіп алпештеп, «іңкі-іңса» деп мені мазақтап кетті терезе сыр-

тынан. Мейлі, мазақтаса мазақтай берсін. Ертең өзі келіншек алып, балалы болғанда көреміз оның әуселесін.

* * *

Бұл күнделікті мен жай әшейін, ермек үшін жазып жүрмін, папатай, Сәлемхатың баж етіп бақырып жерге түскеннен кейін өзің беріп жіберемін мұны. Кейін дос-жандарға оқып, тұңғышымыздың дүниеге қалай келгенін айтып, осы күндерді еске алып күліп отыратын болармыз әлі. Соған жазсын, соған жеткізсін! Иә, папатай...»

ЭПИЛОГ ОРНЫНА

Көңілі босап, көзіне жас келгендей болып, Ербол біраз уақыт үнсіз отырды. Бойын жиып, буынын бекіткеннен кейін ол сөзін қайта жалғап, әңгімесін аяқтауға кірісті.

– Мінеки, Ментайдың сонғы күнделігі осы. Жантәсілімін жасап жатқан адамның ақырғы тынысы, соңғы қырыл, соңғы дрілді сияқты асыл жардың ақырғы сөзі еді бұл. Бірақ осы азғантай сөзде мен үшін қаншама сыр, қаншама жыр жатыр десеңіші! Қаншама өкініш, қаншама мұң бар мұнда. Оқып отырып сан рет өкіріп, өксіп жылағанмын мен. Одан айырылып қаларымды өзім де сездім бе, қайдам, Ментайды аялап, аймалап, құшып сүюге, баладай әлпештеп, еркелетуге бір тоймаушы едім. Ақыры оның бір кішкентай қара тырнағына да зар боп анырадым да қалдым. Төрт жыл соғыста төрт талына қылау кірмеген көмірдей қара шашым Ментайдан айырылған тұста аппақ қудай боп шыға келді. Талай рет ұйықтап жатып Ментай үнін естідім. «Жаным Ербол, ер бол!» – деп ол сан рет құлағыма сыбырлады. Еден сықыр ете түссе, Ментайдың жүрісін танып, сан рет басымды көтеріп алдым. Оның көйлегінің сыбырын естігендей боп сан рет слендедім. Бірақ ол келмеді, көрінбеді. Мәңгілікке жоқ болды, ғайып болды. Таң алдында көрген тәтті түстей ғана елес қалды.

Кейде бір оңашада, өткенді ойлап мұңға батасын. Сонда «Құдай-ау, қайда сол жылдар?» деген Абай жолдары еріксіз еске түседі. Ойлап-ойлап келіп, жастық шағыңның орынсыз өплегенін іштей медеу, мақтаныш етесің. Өйткені адамзат толқын-толқын болып дүниеге келеді, түйдек-түйдегімен өмірден өтеді. Әр толқын, әр түйдек алғы шепке шеру тартқан әскер легіне ұқсайды. Қазан революциясы мен Азамат соғысына қатысқан құрыш адамдардың темір тасқынды легіне ілесіп, біз 18 бен 22 жастың арасында азаттықтың ауыр жүгін аркалап, төрт жыл толассыз қан кештік. Пештен жаңа ғана қотарылған қызыл шойындай жүйкіп, батыстан Мәскеуге қарай лықсыған от пен өрт, қорғасын мен темір топанының алдын тостық. Біздің жас тәнімізді неміс фашистерінің оғы шұрк-шұрк тескіледі, жау танкілері үстімізден таптап, жас сүйегімізді сықыр-сықыр сындырды; жас жүректерімізге немістің селінің қос құлаштай қанжарлары кіршікірші кадалды. Қонлагерьден қашқанымызда немістің қасқыр иттері қон етімізді жұлмалап, терімізді жалбыратып, қан жоса етіп талады. Бізді зұлым жау камераларға қамап, улы газ жіберіп тұншықтырды. Бізді олар тірідей өртеді, көзімізді бақырайтып қойып, тікемізден тік тұрғызып көрге көмді. Бірақ біз:

– Қасиет күшін Ұлы Отанның,
Қанатын бер қыран құстың,
Ашуын бер арыстанның,
Жүрегің бер жолбарыстың!

Күллі әлемнің ашу-кегі,
Орна менің кеудеме кеп!
Жау жолына атам сені,
Бомба бол да жарыл, жүрек! –

дел, жанған самолеттен жау колоннасына жай оғындай шан-шылды; айналаға өлім шашқан ажал оғына өз денемізді

¹ Қ. Аманжоловтан.

өзіміз қол гранатадай лақтырып, дұшпан пулеметін қанымызбен қақалттық. Жауға жанымызды берсек те, арымызды бермедік. Біз жығылып жатып – тұрып жаттық, өліп жатып – жөніп жаттық.

Халық намысын қорғасынға қоса құйып, құрышып кіріктіріп те, бомбаға қанат, снарядқа заряд еттік. Ел тәуелсіздігін төбемізге ту етіп көтердік. Сөйтіп, біз дүниені жайып пап келе жатқан темір топанды тоқтаттық. Біз Отан жауын осылай жеңдік.

Ақын айтқан біздің «сол жылдарымыз» – махаббат, қызықтан гөрі мұны мол боп өткен жастық күндеріміз, жарты сағат бұрын дәл төбеннен күркірей жауған қалың жаңбырдың бұлты басқа жаққа қарай аунап, оның әр жерінен бой көрсеткен алыс нажағайдың қылыш бойындай ғана қысқа жарқылы іспеттеніп, күннен-күнге, айдан-айға аулақтап, шегініп, ұзап барады. Сол жарқылдың ішінде мен де, менің Меңтайым да бар деп күбірлеймін мен осылай, өз-өзімнен тебірене, тербеле отырып, ойымды өзіммен қоса тербел...

Біз майданда қандай адал болсақ, махаббатта да сондай пәк болдық. Әр жүректе асыл адамгершілік, айнымас махаббат болуын тіледік. Өйткені өмірден қол ұстасып өтер жан серік жалғыз жарын шын сүйе білмеген адам жолдасын да жақсы көре алмайды, ұжымын да құрметтей білмейді. Жан жарына адал болмаған адам қылған қызмет, істеген іс, атқарған жұмыс, арқалаған қоғамдық міндетіне де адал бола алмайды. Себебі саналы өмірдің бар қызығы махаббатқа тіреледі. Сондықтан да махаббатқа соқпай кететін сезім аз. Анаға сүйіспеншілік, жарға құштарлық, Отанға перзенттік, туған топыраққа борыштылық сезімдерінің бәрі махаббатқа байланысты. Адам бойындағы ең асыл қасиет – адамгершілік сезімі де махаббатпен сабақтас. Өйткені махаббат қадірін білмейтін адамда адамгершілік сезімі болмайды, ал адамгершілігі жоқ кісінің жүрегі махаббат мекендемейді. Жоғарыда Тургенев пен Пришвиннің махаббат жайындағы тамаша сөздері келтірілді. Менің оған қосарым – «махаббат» деген асыл жібекке түйілген отанышылдық, еңбекшілдік,

достық, туыстық, бауырмалдық сезімдері әрбір жас жүректің жалынды туы болса екен деп тілеймін. Біз – Қазан революциясынан кейін дүниеге келген жаңа ұрпақ Отанға да, махаббатқа да ақ жүрегімізбен адал қызмет еттік. Міне, біз мұны өзіміздің мәңгілік мақтанышымыз деп білеміз. Осы мақтаныштың әкелер жүрегінен балалар жүрегіне көшуін көрсету де – бүгінгі күннің тақырыбы. Оны қалай көрсету – әрине, жазушының міндеті.

– Иә, иә, ұқтым. Не сұрайын деп отырғаныңызды түсіндім. Меңтайдан басқалар қайда қазір демексіз ғой? Оны да айттайын сізге.

Университет бітіргеннен кейін, ұядан ұшқан балапандай болып, әркім әр жаққа кетті. Біреу қияға қонып, біреу қиырды мекендеп жүріп жатыр қазір. Балапан басқан тауықтың ұясына байқаусызда түсіп кеткен үйрек жұмыртқасынан шыққан сушыл балапандай болып, филфакты бітіре сала мұғалім болмай, журналистиканың айдын көліне тартып мен кеттім. Ол отыздың біразы ғылыми қызметкер болды. Көпшілігі мұғалім. Қыздар әлдеқашан күйеуге шыққан, жігіттер әйел алған. Бір кездегі бүлдіршіндей қыздар мен қыршың жігіттер бүгінде сарықарын әйел, сақалды шалға айналды. Алдының балалары институтқа ілініп, баяғы біз басымыздан кешкен жастықтың жәрмеңкесіне енді олар кірді, біздің жастықтың жығылған жалауының орнына олар өз туларын көтерді...

Солардың ішінен Меңтай екеуміздің мәңгілік адал досымыз Жомартбек Жолдин ғылым докторы атағын алды. Зайкүл есебін тауып, бір бастықтың етегінен ұстаған. Соның беделімен, тамыр-таныстық деген кәрі кеселдің көмегімен ол да кандидат деген атқа ие боп алған. Қазір ол бір институтта «басын жарып, көзін шығарып» әдебиеттен сабақ береді. Зәкең бұрынғының бәрін ұмытқан. Әншейінде шекірейіп жүретін әйел, кандидат болса мүлде кекірейіп кетеді емес пе. Ол да солай: кездесе қалсаң – танығысы келгенін таниды, танығысы келмегенге танауын көтеріп жүре береді. Жеңілтек адамды жағдай өзгертпей қоя ма? Мінски, өмір дегеніңіз, кейде ойсыз, ұшқалақ адамды ұшпаққа осылай шы-

ғарады екен. Канипа да – кандидат. Майра Абаева Ленин орденімен наградталған. Жақында оған еңбегі сіңген мұғалім атағы берілді.

Тұмажанның да қайда екенін білгіңіз келетін болар? Жер үстінде ол да жүр. Бірақ біздің қоғамымызда ондайлардың орны түрме емес пе? Түрмеге түскен. Жинақ қассасына меңгеруші боп тұрғанда бірнеше облигацияға подлог жасап, мемлекеттің көп ақшасын жегені және, өз сөзімен айтқанда, басқа да «үзіп, жұлып, жұдмалағаны» үшін көп жылға сотталған. Оның екі сөзінің бірі «Ошақбаев опық жемейді» болып келуші еді. Жок. Ошақбаевтар да омақа асады екен. Олардың әділетсіздігінің, арысздығының, нысапсыздығының зауалы – заң екен.

Ал енді қалған кім дейсіз ғой? Қос ғашық Тана мен Заман болар. Ертедегі еш ғашықтың қолы жетпеген мұрағат осы екеуі жетті. Екеуі қосылып, көп бейнеттерді бастарынан кешіріп, сол жақта жүріп институт бітіріп, елу төртінші жылы елге келді. Қазір екеуі де мұғалім. Тана Серкебаева екі рет Жоғарғы Кеңеске депутат болып сайланды. Білімбай, Ербол, Махаббат, Меңтай есімді төрт баласы бар. Бір ұл, бір қызына Меңтай екеуміздің атымызды қойыпты. Мен олармен мен анда-санда кездесіп тұрамын. Кездескен сайын алдымен кішкентай қыздарын құшағыма алып: «Меңтайым менің!» – деп шөпледете сүйемін. Содан соң Тана мен Заманға қарап: – Ал осы заманның Қозы Көрпеші мен Баян сұлуы, аман-

сындар ма? – деп құшағымды жаямын.

Көздері жасаурап, еріндері дірілдеп, ол екеуі қатарласа маған қарай ұмтылады.

Асыл жар, адал досқа не жетсін, шіркін!

1963–1970 жж. Алматы

Әзілхан Нұршайықов

МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР

Роман

Кітап мұқабасына «Махаббат, қызық мол жылдар романындағы кейіпкерлер әлемі» атты Қазақстанның халық жазушысы Әзілхан Нұршайықов атындағы стипендияны тапсыруға арналған «Шығармашылық байқау – 2019» бәйгесінің жеңімпазы,

1-орын иегері Аят ӨРКЕННІЦ

«Бірақ» атты шығармасы пайдаланылды.

Редакторы
Мұқабаның дизайнері
Дизайны және
компьютерде беттеген

Ғұсман Жандыбай
Ермек Мейірбеков
Гүлмира Өтенова

ИБ №7523

Басуға 02.11.2022 ж. қол қойылды.

Қалыбы 84×108^{1/32}. Офсетті басылыс. Қаріп түрі «Тип-таймс».

Баспа табағы 22,5. Шартты баспа табағы 18,9.

Таралымы 5000 дана. Тапсырыс № 6607.

«Жазушы» баспасы

Қазақстан Республикасы, 050009.

Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

ISBN 978-601-200-776-3

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.

050002, Алматы қаласы, М. Мақаев көшесі, 41.